

કાશ્મીર રોડ ગેજ રેલવે
 મેટર ગેજ રેલવે
 પાકી રસ્તો
 ઊંચો રસ્તો

૧ કીમી

* અનુક્રમ *

મારી નજરે : શ્રી. રમણલાલ હી. ગાંધી [પૃ. ૧૦ થી ૧૨]

સ્નેહ-વચનો

શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી. શાંતિલાલ શાહ, શ્રી. બળલભાઈ મહેતા, શ્રી. કે. કે. શાહ, શ્રી. રમણલાલ સોની, શ્રી. હરિલાલ ગાંધી, શ્રી. લાલાકાકા [પૃ. ૧૩ થી ૩૨]

ખંડ ૧ : પૂર્વરંગ

યુગરાતના ઘડનારમાં ઐતિહાસિક મહત્વના આ પ્રદેશની ઐતિહાસિક-સાંસ્કારિક-સામાજિક ભૂમિકા [પૃ. ૧૭ થી ૮૨]

ખંડ ૨ : જીવનસંગ્રામ

તેજસ્વી વિદ્યાર્થીકાળ, નીડર યૌવનકાળ, ઉદાર વેપારીજીવન તથા રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના અંકુરોનું અચ્છું આલેખન કરતો ચરિત્રનાયકનો પ્રારંભિક (૧૯૧૪ સુધી) જીવનખંડ [પૃ. ૮૩ ૧૪૫]

ખંડ ૩ : જનજાગૃતિનો જીવાળ

૧૯૧૪ થી ૧૯૪૨ ના રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને જીવાળના ચાર દાયકા દરમ્યાન ચરિત્ર નાયકની પ્રેરણા નીચે પાંગરેલાં આદોલનો અને પ્રમુખીય કાર્યોનું આલેખન [પૃ. ૧૪૬ થી ૨૦૯]

ખંડ ૪ : પુરુષાર્થની પ્રતિમા

આ ગ્રંથનું નામબધી રીતે સાર્થક કરનાર, ચરિત્રનાયકની અગ્નિપરીક્ષા સમી ઈંડર, વાડાસિનોર વગેરે રજવાડાં સામેની લાંબી લડતોની તાતી તવારિખ [પૃ. ૨૧૦ થી ૩૦૧]

ખંડ ૫ : વડલાની શીળી છાયા

ચરિત્રનાયકની સિદ્ધિઓનું સરવૈયું, કૌટુંબિક જીવન, અદ્વિત અંતવડી અને અંતિમ યાત્રાનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન [પૃ. ૩૦૨ થી ૩૩૨]

ખંડ ૬ : સંસ્થાઓની સુવાસ

પ્રદેશની સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિનો પરિચય તથા પરિશિષ્ટો [પૃ. ૩૩૩ થી ૩૭૨]

પરિશિષ્ટો [પૃ. ૩૭૩ થી ૩૮૪]

[કુલ પાનાં ૩૮૪ + ૧૬ = ૪૦૦]

નિવેદન

દાદાનું જીવન-ચરિત્ર તૈયાર કરવાનો વિચાર ઘણાં વરસોથી મિત્રો-રેડીઓમાં વિચારાતો રહ્યો હતો. પરંતુ દાદાના અતિ ચિરંજીવ, વૈવિધ્યપૂર્ણ કર્તવ્યશીલ જીવનની માહિતી ભેગી કરવાનું, તેમના બાળપણથી માંડી અહરે જીવન સુધીનાં વર્ષોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાનું કામ મુશ્કેલ હતું.

દાદાની પોતાની રચિત અસાધારણ ગણાય. અસાધારણ વિગતથી તેઓ પોતાના જીવનની ઘટનાઓ પ્રસંગોપાત કહી પણ નાખતા. પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે, જાતે નોંધાવવાની વિનંતિઓને, ‘હું તે એવો કયો મોટો માણસ છું?’ -કહી તેઓ ટાળતા રહેતા હતા. ઉપરાંત, તેમના અત્યંત કાર્યરત જીવન-વ્યવસાય દરમિયાન સમય કાઢવો પણ મુશ્કેલ હતો.

૧૯૪૨ માં જેલ-નિવાસ દરમિયાન એક પ્રવાસ થયેલો પણ ખરો, પરંતુ, તે આરંભમાં જ અટકી ગયો હતો. અને ફરી ક્યારે, કોણ, કેવી રીતે એ પૂરો કરશે, એ વિષે સૌના મનમાં પ્રશ્નાર્થ જ હતો.

૧૯૫૧ થી દાદા પથારીવસ થયા; આ ફરજિયાત ‘નિવૃત્તિ’ દરમિયાન, આ છટકી જતી તક પાછી જીવી થઈ. અને તરત જ શ્રી. રમણલાઈ ડી. ગ્રાંધી (નડિયાદ જે. એન્ડ જે. કંપેનમાં સંસ્કૃત-હિંદીના અધ્યાપક) એ ઝડપી લીધી.

એમણે દાદાની પાસે રહી, તેમને મોટે જ તેમના બાળપણથી માંડી રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિશેની રૂપરેખા-નોંધી લીધી. અને જીવન વૃત્તાંતનો એક ખરડો તૈયાર કરી નાખ્યો.

મિત્રો અને રેડીઓને આથી એક મોટી નિરાંત થઈ. સાધાસાદા એના પાયા પર દાદાની ત્રિશાળ-વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને વિસ્તારપૂર્વક આલેખનું ચરિત્ર તૈયાર થાય, એવી સ્પૃહાવ સૌના ચિત્તમાં જોર કરી રહી. મને એ કામ ઉપાડી લેવા વારંવાર ઇશારા થતા રહ્યા.

દાદા મારા પિતાતુલ્ય વહીવ (કાકા) હતા. એમની ઓથ, હું ને મગકાગ માગ લડતરના પાયામાં હતાં. મરીબર થયું; દાદાનું ચરિત્ર દુનંધરનું બાળક થઈને લખું? વ્યાગ્રમી લેખાવ? પણ તરત જ મારી આ વૃત્તિ

ફરી ગર્હ: દાદા મારા હતા, એના કરતાં અનેક ગણા વિશેષ આપ્પા મોડાસા-પ્રદેશના હતા. હું જો એમનું બાળક હતો, તો મારે માથે 'બેવડો સંકાય' નહિ, પણ 'બેવડી જવાબદારી' હતી; મારું તો 'બેવડું સદ્ભાગ્ય' ગણાય. હું આ જવાબદારીમાંથી શી રીતે છટકી શકું?—મારું અંતર પોતે જ જોર કરી દબાણ કરવા લાગ્યું: તને વાંચવા-લખવાનો અભ્યાસ છે; સંપાદનનો શોખ-આનંદ છે. આ છતાંય, તું તારી જનને, આ પ્રદેશના એક અદના આદમીથી અજાણ પાડી, દાદાનું બાળક હોવાના બહાના હેઠળ, દાદાનું અને પ્રદેશનું તારા ઉપરનું ઋણ અદા કરવાની તારી બેવડી ફરજ, એમાંથી તું શી રીતે છટકી શકે?

અને મારું મન એ તરફ વળ્યું ય ખરું.

પરંતુ જેમ જેમ સ્વસ્થ ચિત્તે એના લેખનનો વિચાર કરતો જતો હતો, તેમ તેમ એ કાર્યના બોજથી હું સંક્રાંતિ જતો હતો. જે ભૂમિમાં દાદા જન્મ્યા હતા, એ પ્રદેશનો પૂર્વ ઇતિહાસ (પૂર્વરંગ) આલેખ્યા વિના, આ ભૂમિની પિછાન આપ્યા વિના, દાદાની પિછાન આપવાનું શરૂ જ શી રીતે થઈ શકે? અને દાદાએ જે પુરુષાર્થ ખેડ્યો હતો, તેની પાછળની પ્રેરણાઓ—૧૯૦૫, ૧૯૨૦, ૧૯૩૦, ૧૯૩૨, ૧૯૪૨ નાં ભારતીય અદિલનોની આછી તસ્વીર (જનજાગૃતિનો જીવાળ) રજૂ કર્યા વિના, ગુજરાતના છેક દૂરના ઉત્તર-પૂર્વ સિમાડે સતેલા, પછાત પ્રદેશની જાગૃતિની કહાણી શી રીતે અર્થપૂર્ણ બની શકે? અને દાદાના સર્વોત્તમ પુરુષાર્થના શિખરસમી, ગુજરાતના રિયાસતી ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્વના માર્ગ-સ્થંભસમી 'ઈડરની લડત'ની છબી (પુરુષાર્થની પ્રતિમા) તેના વિવિધ રેખા-રંગોમાં તો આલેખવી જ રહી! તો વળી, દાદાએ ૪૦-૪૦ વર્ષના પુરુષાર્થ દ્વારા જે અનેક સંસ્થાઓને પ્રેરી, ઉછેરી ને વિકસાવી હતી, એ સંસ્થાઓ અને દાદાના સાથીદારોનો સહિયારો હિસ્સો નોંખ્યા વિના (સંસ્થાઓની સુવાસ) તો કામ અધૂરું ને એકતરફી જ રહ્યું ગણાય!

જેમ જેમ આ પ્રદેશનો, દાદાના પુરુષાર્થનો, અને એમના સાથીઓએ દાદાની હાજરી-ગેરહાજરીમાં ચલાવેલી પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ જવાબદારીનો ભાર વધતો જ દેખાયો.

ખીકું ઝડપવાની હિંમત ચાલતી ન હતી; તો ખીજ બાણ, દાદાનો અને પ્રદેશનો મારા માથે રહેલો સહજ ઋણનો બોજો વિસરાય એવો નહોતો.

દાદાની ગિમારી વધતી ગઈ. સૌના મનમાં 'ઉતાવળ' વરતાતી હતી. મેં અંપલાયું જ... જીંડો ને જીંડો ખૂંપતો જ ગયો! ચોજના ૧૨-૧૩ કલાકથી ઓછા નહિ... જે હપ્તે, પૂરા જે મહિનાને અંતે, દાદાની પડખેના જ ખંડમાં, એમના જ અગાઉના ટેવન ઉપર, એમની જ ફાઇલોના અને સંદર્ભ-ગ્રંથોના થોકડામાંથી હું જેમ તેમ જલાર નીકળ્યો. 'મહારવાણુ' મુશ્કેલ કામ હજી ગાફી જ હતું. મનને ફફડાટ હતો. દાદાની સ્થિતિ ખગડતી જતી હતી... ચાકયો પાકયો હું દાદાની પાસે બેસતો. અવ્યક્ત આતરિક ક્ષમાયાચના પૂર્વક કહેતો હતો: 'હવે પૂરું કરવામાં જ છું.'

અને દાદાએ 'પૂરું થયાની' રાહ જોયા વિના જ વિદાય લઈ લીધી...

દાદાની હયાતીમાં જ આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની રનેહી-વડીલોની ઇચ્છાને મેં નિષ્ફળ બનાવી, એનું દુઃખ રહ્યું. અને દાદાની પાસે આખું વાંચી જઈ, જૂનચૂક સુધારી લેવાની ઇચ્છા અદ્વિજ રહી, તેનુંય ખર્ચ.

દાદાએ વિદાય લીધી - પછીય ધણો કાળ વીતી ગયો...તૈયાર જેવા ગ્રંથ ચાર પાંચ રનેહીઓની નજર નીચે થઈ, પ્રેસમાં પહોંચતાં અને છપાઈને પ્રગટ થતાં, આજે તો લગભગ દોઢ વરસ નીકળી ગયું છે. પરંતુ, પ્રેસે સતત રીતે દાદાની હયાતી ગુમાવ્યાનું લાન કરાવ્યું છે- આખા ગ્રંથમાં અધે જ વર્તમાનકાળ હતો, તેનો જૂતકાળ કરતાં (તમામ લખાણ દાદાની હયાતીમાં લખાઈ ગયું હોઈ) અંતર ડોરાનું રહ્યું છે.

એક વાત ફરી કહી લઉં: રનેહી મિત્ર રમણલાલ ગાંધીએ દાદા પ્રત્યેનાં આદર અને નિષ્ઠાપૂર્વક, ખૂબ જ મહેનત અને ચીવટપૂર્વક જે દાદાના જીવન વર્તમાનો મૂળ ખરડો તૈયાર ન કર્યો હોત, તો સૌની ગમે તેટલી ઇચ્છા છતાં, આ કાર્ય પાર પડ્યું જ નહોત, એ નિઃશંક છે... ખીજી વાત એ કે-આ ચરિત્રમાં ('જીવન સંગ્રામ' ના ખંડ સિવાય) જે કાંઈ ક્ષતિઓ અને હડીકેત દોષો રહી ગયા હોય તેની જવાબદારી મારી એકલાની છે.

વળી, ચરિત્રનાયક પ્રત્યેના સંપૂર્ણ પૂજ્ય ભાવ છતાં, આ ચરિત્ર-લેખનમાં તેમની જે કાંઈ જીલ્લોચો અને મર્યાદાના ઇશારા-ઉલ્લેખ થયા હોય, તો તેને ટીકાણ નહિ, તે સમયની હડીકેતોના પ્રકાશમાં જેવા નમ્ર વિનંતિ છે.

આ મંથ તૈયાર કરવામાં મેં જે જે લેખિકાની મંથ સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેના કર્તાઓનો, અને મંથર્થખંડમાં ફેટલેક રથજે મને માર્ગ-દર્શન કરવા માટે મ સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષ શ્રી. ભોળીલાલ સાહેબ તથા પ્રાધ્યાપક શ્રી. ઉમાકાંત શાહનો હું આભારી છું.

૧-૧૨-૫૮ }
વડોદરા

—ભોળીલાલ ગાંધી

મારી નજરે....

—શ્રી. રમણલાલ હી. ગાંધી —

સં. ૨૦૦૬ના ફાગણમાં હું એક મિત્રને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે મોડાસા ગયો હતો. તે સમયે પૂ. દાદાને મળેલો. તે વખતે તેમણે ઑપરેશન કરાવ્યું હતું, અને તેમની તળિયત ચિંતાજનક હતી. મારા મનમાં તરત જ એક વિચાર આવ્યો: દાદા મોડાસા પ્રદેશમાં એક વિલક્ષણ પુરુષ છે. તેમનું જીવન ચિત્રવિચિત્ર અનુભવોની ખાણ જેવું છે. તેમના જીવનના પ્રસંગો અને તેમના વિચારો સંગ્રહી લીધા હોય તો સારું. વાતચાતમાં મેં મારા સન્મિત્ર ડૉ. રસિકભાઈ પાસે આ વિચાર મૂક્યો. ડૉ. રસિકભાઈએ પૂ. દાદાને આ સંબંધી વાત કરીને મને જણાવ્યું કે, તમે દાદા પાસે રહી, તેમનું આત્મ-વૃત્તાંત સાંભળો, અને ખીજી ઉપયોગી માહિતી એકઠી કરી, પૂ. દાદાની જીવનકથા તૈયાર કરો. આ કામ મને સૂચવવામાં આવશે એવી મને કલ્પના થયું નહોતી, અને એ કામ માટે મારી યોગ્યતા થયું નહોતી. મને પૂ. દાદાનું જીવન વિગતે જાણવાની ઉત્કંઠા તો હતી જ, પણ તે જાણીને પુસ્તકાકારે લખવું, એ મારે માટે મોટું હતું. તેમ છતાં મેં ડૉ. રસિકભાઈની સૂચના સ્વીકારવાનું સાહમ કર્યું. સને ૧૯૫૩ના એપ્રિલમાં હું પૂ. દાદા સાથે રહ્યો, અને તેમનું આત્મવૃત્તાંત સાંભળ્યું. ખૂબ ભાવપૂર્વક તેમણે ઘણી વાતો કરી. તેમની સાથેનો મારો વીસપચીસ દિવસનો સહવાસ, જીવનનું એક મધુર અમરણ બની ગયો છે. તેમણે ૪૫મા વર્ષથી ૫૫મા વર્ષ સુધી લખેલી પોતાની અંગન ડાયરી અને ખીજું કેટલુંક સાહિત્ય આપ્યું. અને ફાઈલોનો ઢગલો તો હતો જ. એ બધા સાહિત્યમાંથી બને તેટલા પ્રસંગોની હકાકતો અને તવારીખ તૈયાર કરી. સાથે સાથે પ્રસિદ્ધ જીવનચરિત્રો વાંચ્યાં અને પૂ. દાદાના જીવન ચરિત્રનો એક મુસદ્દો તૈયાર કર્યો ત્યાર પછી આ કાર્યમાં લેખન કાર્યના અનુભવી શ્રી. ભોગીલાલ ગાંધીનો સાથ મળતાં પુસ્તક આ સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય છે, એ મારે મન અત્યંત આનંદની વાત છે.

દાદાનું જીવન રોમાંચક, વીરતાભર્યું, વૈવિધ્યમય અને સામાન્ય જનોથી ઘણી જિંમી કક્ષાનું હતું. તેઓ મુસદ્દો, કુનેદશીલ ને વ્યવહાર હોવા સાથે પ્રેમાળ, સેવાભાવી અને ધ્યેયનિષ્ઠ હતા. એક રાજ્યકર્તા-વહીવટકર્તાને હાજરે તેવી દૃષ્ટિ અને દુરંદેશિતા તેમનામાં હતી. મોડાસાની સંસ્થાઓના વિકાસે

તે જતાની આપ્યું છે તેમણે અંગ્રેજ પ્રજાની લીધી નહોતી, એથી એમના રાજકારણી જીવનમાં મોટી મર્યાદા આવી નહિ તે તેઓ ગુજરાતના એક ગાહોશ ને અગ્રગણ્ય નેતા જની શક્યા હોત, એમ મને હંમેશા લાગ્યું છે એક મિત્રે એકવાગ કહેતું કે, દાદા સરદારની લઘુ આવૃત્તિ જોના છે મને એમાં ઘણું સત્ય જણાયું છે એમની વાણી એ અનુભવના વચન હતી એમની વેધક દષ્ટિ નિયંત્રણ રાજપુરુષને જાણે તેની હતી ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યની લડતના પ્રસંગોમાં તેમણે એની પ્રતીતિ કરાવી છે તેમની યાદશક્તિ અસામાન્ય હતી તેમના મગજમાંથી અનેક યોજનાઓ સ્ફુરતી લાપણ્ય ક્રમમાં તે કદી યાદતા નહોતા પચારીવશ અવગામ્યા મ તે કહેતા કે, આજે ય હું નવું ચાર કલાક લાપણ્ય આપું તો ય યાદ નહિ તેમની વાણીમાં સરદાર વસ્તુલભ્ય જોવા જોશ અને અનાજમાં તાકાત વર્તાઈ આવતા હું મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં લખ્યો, ત્યારે દાદાને સાલજાના અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ જોવાના ધણા પ્રસંગો આવતા માગ નાના મગજને તેઓ એક મોટા અસામાન્ય નેતા લાગતા હું ‘ગુજરાતનો નાય’ વાચતો અને મુળલની કલ્પના કરતો, ત્યારે મારી લઘુ કલ્પનામાં દાદાની આવૃત્તિ ખડી થતી તેમની જોલવાની ઢબ, કામ કરવાની શક્તિ, મુત્સદ્દીપણું, દુરદેશિતા, અન્યને આજી નાખે તેવા પ્રભાવ અને ધ્યેયનિષ્ઠા-એ બધું મને મુળલ જોવા લાગતું આજે ય મને લાગે છે કે, એ કલ્પના નિરાધાર નહોતી

દાદા એક સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મેલા આજીવિકાચે શિક્ષક, કામદાર, કારભારી વૈદ, વેપારી-એમ વિવિધ વ્યવસાયો કરીને, તેમણે જીવનમાં અનેક ચિન ચિચિન અનુભવો કર્યા, અને પ્રદેશની દીનહીન પ્રજાનું દર્શન કમુ એ દર્શન એમનો આત્મા કંકળી ઊઠ્યો અને છેવટે એ દીન પ્રજાના ઉત્કર્ષ માટે લગભગ અર્ધી જીવન પુરપાથ કર્યો અને મોડાસાના ‘દાદા’નું સન્માન્ય બિરુદ પામ્યા એક અંગ્રેજ કહેવત છે કે ‘Some are born great, some achieve greatness, some have greatness thrust upon them’ દાદા આ બીજી કોટિમાં આવે છે, એ એમની જીવનકથા ખતાવશે

દાદાના જીવનમાંની બે લાનનાઓ સૌએ સમજવા ને આચરવા જેવી છે ૧ દાન લાનના—કમાણીમાંથી થોડો ધણો પણ હિસ્સો પરમાર્થે કાઢવો જોઈએ તેમણે પોતાની જીવનમાં સત્કાર્ય કેડ રૂપે એ લાવવાને ચરિતાર્થ કરી જતાની ૨ કુટુંબ, સમાજ અને દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય શક્તિ મુજબ

દરેકે અદા કરવું જોઈએ. દાનપ્રદાન શ્રદ્ધાનો પરમ ધર્મ છે, તો સમાજ-સેવા એ વાનપ્રસ્થનો ધર્મ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની આ ઉજ્જવળ ભાવના દાદાએ જીવનમાં આચરી બતાવી છે. એમનું જીવન વિચારતાં કાગળે કે, સામાન્ય માણસ પણ પોતાના જીવનમાં યોગનાપૂર્વક કામ કરે, (જીવનનું planning કરે,) સમાજ ને દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય સમજે, તો તે પણ પોતાની શક્તિ મુજબ, સમાજ અને દેશને ઉપયોગી થઈ શકે. એમના જીવનમાંથી આપણે આટલાં બોધ અને પ્રેરણા લઈશું, તો તેમનું અધૂરું કાર્ય પૂરું કરી શકીશું—તેમનું સાચું શ્રાદ્ધ કરી શકશું.

જીવનના અંત સુધી તેમની કર્તવ્યભાવના જ્યવંત રહી હતી. અસહ્ય દર્દથી પિડાતા અને પથારીવશ હોવા છતાં, તેમણે પ્રજાના કલ્યાણની તકો જતી ન કરી. છેલ્લાં વર્ષોમાં અનેક નાનામોટા માણસો તેમની સલાહ સેવા, માર્ગદર્શન મેળવવા, અરજીઓ લખાવવા કે ઝઘડાઓનો અંત લાવવા તેમની પાસે આવતા, અને તેઓ જરાપણ ચીઠ કર્યા વિના, સ્નેહપૂર્વક સૌનું કામ કાઢી આપતા. નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ અને નમ્ર સેવા વડે તેમણે લોકહલ્યને જીતી લીધા હતા * તેની સાગિતી તેમની રમણનયાત્રા અને તેમણે લોકહલ્યમાં જિભાં કરેલ સ્મારકો છે. એમને સંત કે મહાત્મા ન ગણીએ. પણ સ્વ. સાક્ષર શ્રી જોવાઈનરામે સ્વ. નવલરામ પંડ્યા વિશે લખેલી—

“ મોટા નાનાં વધુ મોટામાં, તો નાનાં પણ મોટાં;

વ્યોમદીપ રવિ નભાગિંદુ તો ધરદીવકા શા ખોટાં?

એ, ઉક્તિ એમના જીવનને લાચ નથી પાતી? આ વિરાટ કેશના એક નાના પ્રદેશરૂપી શ્રદ્ધા તે શ્રદ્ધાદીપક હતા. એ જીવન-દીપકની જ્યોત ખીજ અનેક દીપકો પ્રગટાવશે, એવી આશા રાખીએ.

* અહીં એ વાત પણ યાદ આવે છે કે, મુસ્લિમ કોમનો પણ તેમના પ્રત્યે ગાઢ પ્રેમ અને લાડો આદર હતો, અને એમના પ્રતાપે મોઝાસામા અહીં પરતી મુસ્લિમ હોવા છતાં ત્યાં કદી હિંદુ-મુસ્લિમ દુષ્સંદર્ભ થયું નથી.

સ્નેહ-વચનો

—શ્રી. મારારાજલાલ દસાઈ

સ્વ. મયુરાદાસલાલ અમદાવાદ અને સાગરકાંઠા જિલ્લાના કાર્યકર તરીકે વર્ષોથી મારા પરિચયમાં આવ્યા હતા. દોઢ વર્ષ ઉપર ૮૨ વર્ષની વયે એઓ ગુજરી ગયા, સાં સુધી હરેક રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં, એઓ એક જુવાનને શરમાવે એવા જુસ્સાથી અને નિષ્ઠાથી કાર્ય કરતા હતા. એક ગરીબ શિક્ષકના ઘેર જન્મી, સ્વ-પુરુષાર્થથી ધીમે ધીમે એમણે પોતાનું જીવન કેવી રીતે ખીસવ્યું, એની રસપ્રદ માહિતી લેખકાએ ખૂબ વીગતે રજુ કરી છે, ગુજરાત અને મુખ્ય-વે મોડાસા પ્રદેશની ઐતિહાસિક, સાંસ્કારિક, તેમજ સામાજિક ભૂમિકા રજુ કરતા ‘પૂર્વ-રંગ’થી પુસ્તકની શરૂઆત કરવામાં આવી છે, એ જીવનચરિત્ર સમગ્રતામાં ઉપયોગી અને એવું છે. ચરિત્રનાયક એક મહાપુરુષ તરીકે બહાર આવ્યા નથી, છતાં એમના લાંબા આયુષ્ય દરમિયાન એમણે વિદ્યાર્થી તરીકે, દેશી રાજ્યના એક નાના અમલદાર તરીકે, એક વેપારી તરીકે, તથા પાછળથી એક પ્રજા સેવક તરીકે, જે સ્વાર્થ-ત્યાગ અને પુરુષાર્થ બતાવ્યાં છે, તે સૌ માટે પ્રેરણાદાયી બને એવાં છે.

આપણા રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં જે અનેક પુરુષોએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો છે, તેમાં સ્વ. મયુરાદાસલાલની હિસ્સો ગણનાપાત્ર બન્યો છે, એ વાત આ પુસ્તકમાંથી વાચકો જોઈ શકશે. રાજકારણથી રંગાયેલા એમના જીવન પાછળ જોડી ધર્મ લાવના રહેલી હતી. આ વાતની સાબિતી એમન અંતિમ દિવસો પરથી જોઈ શકાય છે. એમના પિતાની માફક ૧૮ દિવસનાં અન્ન-જળ-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી સુખપૂર્વક દેહ છોડી ગયા, આ વાત એમના મતોબજની સાબિતી રૂપે છે.

જીવનચરિત્રના આ પુસ્તકને હું આવકાર આપું છું અને એના લેખક લાલજીને એ બદલ અભિનંદન આપું છું.

—શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

સૌથી પહેલીવાર ૧૯૨૨માં મારે દાંદાને મળવાનું થયેલું. એ દિવસોમાં આણંદમાં પરિવદ હતી ને ત્યાં અમે ભેગા થયેલા. તેઓ વાડાસીનેાર લડત માટે જવાના હતા. ત્યારે પહેલી જ મુવાકાતે, મારા મન ઉપર એવી છાપ પડી હતી કે, દાદા મદ માણુસ છે, વ્યવહાર કુશળ છે. એ પછી તો જ્યારે જ્યારે સાબરકાંઠા પ્રદેશમાં દાદાની માથે ફરવાનું થયું, ત્યારે ત્યારે નાનાં નાનાં ગામમાં સુદાં દાદા જે રીતે લોકોને ઓળખના હતા, તે જે ઝીણી ખુંદિથી ગામે ગામ લોકોની સાથે કામ પાર પાડતા—તે જોયા પછી મને એમના માટે પૂજ્ય લાવ જાયો. વળી જોવામાં પણ એમના પરિચયમાં આવવાનું થયેલું. ત્યારે એમનાં ત્યાગ, સહનશીલતાનો વધુ પરિચય થયો.

શરૂથી ‘શાન’ કરતાં ‘શક્તિ’ ઉપર મને વધારે આકર્ષણ રહ્યું છે. દાદામાં ઉપર કહી તે બધા પ્રકારની શક્તિ હતી. એથી જ ટૂંકા પરિચય છતાં મારા દિલમાં એમને માટે પૂજ્ય લાવ-રહ્યો છે.

—શ્રી. લોગલાલ લાલા

સ્વ મથુરદાસભાઈ સાદા સરલ, માહસિક અને નીડર હતા. તેઓ ગરીબ કુટુંબમાં જિજ્ઞૃક્ષુ હોવા છતાં તેમનામાં જળવાન સેવાવૃત્તિ હતી. શરૂઆતમાં થોડો વખત તેમણે નોકરી કરી ત્યારે પણ તેમના દરેક કાર્યમાં જનસેવાની દૃષ્ટિ હતી. તે વખતના મહીકાંદા એજન્સી (જેને હાલ સાબરકાંઠા જિલ્લો કહેવામાં આવે છે તે) માંના નાના મોટા રજવાડાના ત્રાસથી પ્રજાને પીડાતી જોઈ તેમનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું; અને તેથી જ્યાં જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં તેઓ પહોંચી ગયા અને પ્રજાને પડખે ઊભા રહી લડતો આપી. તેમણે ઈંડર જેવા પહેલા વર્ગના મોટા રાજ્યને પણ નમાવ્યું. તેમણે આવી લડતોમાં પોતાની જાત ધસી નાખી.

તેઓ સ્પષ્ટવક્તા હતા. અધિકારીઓથી અન્યાય વગર તેઓ વિવેકથી પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાને કહેવાનું હોય તે કહેતાં અચકાતા નહીં.

તેઓ ખંતીલા ને આગ્રહી હતા ને જે કામ હાથમાં લે તે પોતાનું જ ગણીને પાર પાડવા અથાગ પરિશ્રમ કરતા મને યાદ છે કે ગણાતધારાની અમુક દલમો સાબરકાંઠાના ખેડૂતોને લાગુ પડે નહીં તેવા તેમનો મન હતો. તેમણે દલીલો અને દાખલાથી પોતાનું મતવ્ય સમજાવી આખરે માન્ય રખાવ્યું.

તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિ પણ અનેકવિધ હતી, જિલ્લાની વિવિધ સંસ્થાઓ તેની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી પૂરે છે.

તેઓ રવભાવે સરળ, નમ્ર તે માયાળુ હતા. - તેમણે કાર્યકર્તાઓનું એક સળંગ જુથ તૈયાર કરી જિલ્લાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાં તેમને કામે લગાડ્યું.

તેઓ ધર્મપરાયણ પણ હતા. તેમની લાંબી માંદગીમાં તેમની આ વૃત્તિએ તેમને ખાસ સાથ આપ્યો. તેમણે માંદગીના દિવસો શાંતિથી અને પ્રસન્નચિત્તે કહાડ્યા.

જિલ્લાની પ્રજાના “દાદા” ગયા છે, પણ દાદા પોતે જ પાછળ જનસેવાની સુવાસ મૂકતા ગયા છે. તેમણે ચીંધેલા માર્ગે આવી દરેક કાર્યકર જનસેવાનું કાર્ય કરે તેજ દાદાની ખરી કાયમી યાદગીરી છે.

- શ્રી. શાંતિલાલ શાહ

૨૧. શ્રી મથુરકાકાને મેં જોયા તો ધણુ જ મોડા, પણ સાબરકાંઠા વિભાગના કેમિસી પીઠ કાર્યકર તરીકે, તેમનું નામ મેં અનેક વાર સાંભળેલું. હું જ્યારે કેમિસ પાર્ટીનો સેક્રેટરી હતો, ત્યારથી તેમનો પરિચય મને થવા લાગ્યો હતો. મોડાસાના સાર્વજનિક દવાખાનાના ડૉ. શ્રી રસિકભાઈને લીધે એ પરિચય વધ્યો. પણ જ્યારે તે ધારાસભામાં ચૂંટાઈ આવ્યા (અને સભામાં હાજર રહેવા લાગ્યા ત્યારથી) એટલે કે ૧૯૪૭થી એ પરિચય વધવા લાગ્યો.

અને...મારા ઉપર એની છાપ પડી કે, પૂ. ગાંધીજીના વખતના જૂના, ઘડાયેલા, પીઠ કાર્યકર જેવા હોય, તો તે મથુરકાકામાં જોઈ શકાય. તેમની સાદાઈ, ઝીણવટ અને કામ કરવામાં ઉત્સાહ અને ખંત ધ્યાન એ એ તેવાં હતાં.

સાબરકાંઠામાં રહીને વર્ષો સુધી, એમણે ત્યાંની પ્રજાની જે પ્રકારે સેવા કરી છે, તેની નોંધ લેતાં એ વાત યોગ્યપણે જણાઈ આવે છે કે, તેમણે લોકોનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તેમને લોકો તરફ મમતા હતી, લોકોને તેમના તરફ મમતા હતી. ત્યાંની પ્રજાને મન, તેઓ સાચા અર્થમાં નેતા હતા-દોરનાર હતા.

એમના જીવનમાં ખીજ વાત મેં એ જોઈ કે, તેમની આભુખાભુ કાર્યકરોનું જુથ જીતું કરી શકતા, અને તેમની પાસેથી તેમની શક્તિ મુજબ પ્રકૃતિને યોગ્યપણે કામ લઈ શકતા. કાર્યકરોનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી તેમણે એ વિભાગમાં રચનાત્મક કામ પણ ઠીક પ્રમાણમાં પ્રસરાવ્યું.

તેમના જવાથી સાબરકાંઠાએ એક પીઠ કાર્યકર શુભાવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ, ગાંધીજીએ જે અનેક નિરુપાધી અને મૂક સેવકો તૈયાર કરેલા તેમના એકને શુભાવ્યા છે તેમની સુવાસ આજેય ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓમાં જોઈ શકાય છે.

લીખ પિતામહ સમા

—શ્રી. બબલભાઈ મહેતા

હાંદગીબર અન્યાયો સામે ઝૂમનાર રત્ન મથુરદાદાના જીવનની વિગતો ઉપર વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે જણાય છે, કે એમનું પ્રેરક બળ હતું, ઈશ્વર વિશેની અનન્ય નિષ્ઠા અને કરુણાની ભાવના. પોતે સાવ સામાન્ય સ્થિતિમાં, એક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તરીકે જીવનની શરૂઆત કરી. પછી કારકુની કરી, ઠકરાતોમાં કારભારાં કર્યાં, મુંબઈમાં વેપાર શોજગાર ખેડ્યા અને નિશ્ચિત સમયે શહેરયાત્રામાં આટોપી લઈ, સંકલ્પ પૂર્વક સમાજ-સેવાના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં ઝુકાવ્યું જીવનરૂપી નાટકમાં જે જે પાત્રો વેશ ભજવવાનો પ્રાપ્ત થયો, એ એમણે પ્રસન્નતાથી અને કર્તવ્યધૃતિથી ભજવ્યો. એ ભજવતાં ભજવતાં એમને દુનિયાના ખાટામીઠાં અનેક અનુભવો થયા. જ્યાં જ્યાં અન્યાય થતો દેખાયો, ત્યાં ત્યાં એક વીર યોદ્ધાની માફક એમણે પડકાર ફેંક્યો, અને એ સામે અંત સુધી ઝૂમ્યા. કરુણાથી પ્રેરાયેલા એ આત્માને અન્યાયનો સામનો કરવા જતાં, કોઈ લાલચ કે ભય ખાળી શકતો નહોતો. એની સાથે સાથે જ “ક્ષમા ધીરસ્ય મૂષણમ્” મૂત્રને પણ એમણે એમના જીવનમાં અનેક વખત ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું.

શુભામી ટાળવા માટે, દેશસેનાથી પ્રેરાયેલા અનેક વીર પુરુષોએ, પોતાના કુટુંબ કબીલાની ચિંતા છોડીને જનમાલ ન્યોછાવર કર્યાં છે. અત્રર તો કુટુંબીજનોને રખડતાં મૂકીને પણ, દેશકાષ્ઠ ખાતર હાંદગી ધસી તાખવામાં ધન્યતા અનુભવી છે. પણ આ પુરુષે તો, બધી જાનનાં જોખમો માટેની તૈયારી રાખીને, સંસારમાં સરસાઈ કરી બતાવી. એમણે વીરતાય બતાવી અને દેશ ખાતર ત્યાગ અને બલિદાનો વ આપ્યાં. સાથે સાથે કુટુંબીજનો પણ એમની સકિન અને વૃત્તિ પ્રમાણે વિકાસ સાધી શકે એવા વ્યવહારો ગોઠવ્યા. અને એ બધાં મારફત એમણે એમનો વાત્સલ્યભાવ, કાર્યકુશળતા અને વિવેક-બુદ્ધિનાં દર્શન કરાવ્યાં. કુટુંબ, ગામ અને પ્રદેશના વિકાસમાં એમણે આપેલો ફાળો, તેમજ એમના પ્રત્યે ગરીબ તવજર સર્વ પ્રજાજનોનો તરવરતો સદ્ભાવ એની આજે પણ સાક્ષી પૂરે છે.

જીવનનાં વિનિયત્રેયમાં જેમ એમની સાહસવૃત્તિ, વીરતા અને કર્તવ્ય-પરાયણતા ઝળકી જોવામાં, એમ એમની ધર્મ પરાયણ બુદ્ધિ અને દૈવી સંપત્તિનાં

લક્ષણો પણ દેખાયા વિના રહ્યાં નહિ. એનો કળશ ચડેલો તો આપણે જોઈએ છીએ એમની ઉત્તરાવસ્થામાં. ઇંડર, વાડાસિનોર કે એવી ખીજ નાની મોટી ઠંકરાતોના અધિકારીઓના અસલ જીલ્લોથી ત્રાસી ગયેલી પ્રજાની વહારે ધાવા માટે, એ અડધીરાતે પણ જાગીને બેઠા થતા. કોઈપણ ગરીબની પીડા એમની પોતાની પીડા બની જતી. એમાં નીત બીત કે ધર્મના સંકુચિત ખ્યાલો એમને આડે આવી શકતા નહિ. સાહસ કરનારા અનૂભવી યોદ્ધાઓ તો ઘણા હોય છે. પણ ધર્મચૂસ્ત અને ન્યાયા, ટેક ખાતર છેક સુધી અણનમ રહીને ઝૂમનાર, અને છતાં ધીરજપૂર્વક અને વ્યવહાર દક્ષતાથી જીલા થયેલા પ્રજાનો યોગ્ય નિવેડો લાવવા સદાય તત્પર હોય એવા, આ મધુરદીદા જેવા પુરુષ તો બહુ ઓછા જોવા મળે છે. વારસામાં મળેલી ધર્મબુદ્ધિ અને દૈવી-સંપત્તિ એમણે સાચવી. એટલું જ નહિ પણ એમાં સ્વ-પુરુષાર્થ દ્વારા અભિવૃદ્ધિ કરી.

વૃદ્ધ વયે અને ખીમાર શરીરે પણ એ ભારતના સ્વાતંત્ર્ય જંગે ચડતા. જોલના પરાધીન અને કષ્ટમય જીવન વચ્ચે પણ એમના મનની સ્વસ્થતા સાચવી રાખતા, અને કોઈ ઢીલા પડી ગયેલાને, એમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી અને ઉત્સાહવર્ધક વાણી પ્રભાવિત કરીને, ટદાર બનાવી દેતા.

જેવટના પાચ, સાડા પાંચ વર્ષ સુધી મુત્રકચ્છના પીડાભર્યા દર્દ સાથે, પથારીમાં પડ્યા પડ્યા એમણે એક પ્રકારની તપસ્યા જ આદરી હતી. બાણુ શૈયા ઉપર સૂતેલા લીધ્મ પિતામહનું ચિત્ર, એમને મળતી વખતે દરેક વખતે મારી નજર સમક્ષ ખડું થતું હતું. આવા અસલ દર્દ વચ્ચે, ચિત્તની સમતા સાચવીને, એમની ધીરજભર વાણી વડે, નાનામોટા જે કોઈ આવે એને, મિત્ર ભાવે તેઓ અનુલવની વાણી સંભળાવતા અને જીલા થયેલા કોપડાનો ઉકેલ સૂચવતા. પોતાનાં સ્પષ્ટ મંતવ્યો રજુ કરતા હોવા છતાં, ખીજઓ ઉપર પોતાનો આગ્રહ લાદતા નહિ. જાગૃત અસ્થાનો ઘણાખરો સંમંધ, શારીરિક વેદના વચ્ચે પણ તેઓ ઈશ્વર સ્તવન અને ઈશ્વર ચિંતનમાં જ ગાળતા. એ કાળમાં જ એમણે સમક્ષેણી લોકગીતા લખી. ભાવ અને વિચારથી ભરપૂર એના સે'કડો મૌલિક લખનો અને પદો રચ્યા. પોતાના જીવનમાં ભરેલો લક્ષિતભાવ રેડીને, શ્રીમદ્ ભાગવતના આધારે પદ્યમાં "શ્રી કૃષ્ણ જીવન દર્શન" તૈયાર કર્યું, અને સાવ છેલ્લા દિવસોમાં, બ્યાસી વર્ષની ઉંમરે "ખેડશ મથ"નો પદ અનુવાદ કર્યો !

હંફીબર પ્રવૃત્તિમાં પડેલા થોડો અંતકાળે પણ નિવૃત્ત શી રીતે રહી શકે ? પણ એમની પ્રવૃત્તિનું વહેણ બદલાઈ ગયું. આતું વહેણ પણ કોઈથી એકાએક આછું બની શકાય છે ! જીવનભર કર્મયોગ સાથે જે ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનું લાઘુ એમણે લધું હતું, એ એમની વહારે ધાયું. એમાંથી જ છેક છેલ્લી ઘડી સુધી, સંકલ્પ બળ સાચીને, અઢાર દિવસના ઉપવાસ કર્યા અને ધારણે દિવસે, પ્રસન્ન ચિત્તે, શાંતિથી પોતાનો દેહ છોડ્યો. એમનો સમત્વ યોગ સિદ્ધ થયો.

ભાઈ ભોમીલાલ ગ્રાંધીએ સ્વ. મથુરદાસનું આ જીવનચરિત્ર લખીને શુજરાતની જનતાની સેવા કરી છે. તેમની જીવન કેવું હોય ? એ બતાવવા માટે એમણે કોઈ મહાત્માનું નહિ, પણ આપણા જમાનામાં જ થઈ ગયેલા અને સ્વ પુરુષાર્થથી આતી ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલા એક સામાન્ય જનનું જીવન આલેખીને, આજની જુવાન પેઢી સમક્ષ, એક ઉત્તમ જીવનનું ઉદાહરણ પેશ કર્યું છે.

આ જીવનચરિત્ર સાથે એમણે આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું આછું ચિત્ર પણ વણી લીધું છે, અને એની પાશ્વબૃમ્મિકા સમજાવવા જતાં, શુજરાતના ઇતિહાસની ટૂંકી છતાં અભ્યાસપૂર્ણ રેખા દોરીને, આ પુસ્તકને વિદ્વદ્જન ભોમ્ય પણ બનાવ્યું છે.

આતું સુંદર પુસ્તક આપવા બદલ ભાઈ ભોમીલાલને હું હૃદયથી અભિનંદન છું.

—શ્રી. કે. કે. શાહ

સાબરકાંઠાના કર્મવીર શ્રી. મથુરદાસ લાલજીભાઈ ગ્રાંધી, જેમને અમે ‘દાદા’ના વ્હાલસોયા નામથી બોલતા હતા, સાબરકાંઠા માટે યુગ પુરુષ થઈ ગયા, એનો ખ્યાલ ભાવિના ઇતિહાસકારને આવ્યા વગર નહિ રહેશે. જે શારીરિક અને માનસિક સિકાસનાં બીજ એમણે રોપેલાં, એનાં ફળ મળતાં બે એક દાયકા નીકળી જશે. પણ એ નિર્વિવાદ છે કે, સાબરકાંઠાના ઉર્જાળ ભાવિનો પાયો એમના હાથે નખાયો છે.

એમનું જીવનચરિત્ર નેટલું મોઘદાયક છે, એટલું જ સાધન વિદેશી મામલાસીઓને પ્રોત્સાહન આપનારું છે. મુશ્કેલી ભર્યા જગતમાં નૈતિક ધોરણ

જાગવી રાખનાર ધણા ઓછા માણસો હોય છે. અને નૈતિક ધોરણ ન જાળવનાર કદાચ આગળ વધે, તો પણ છેડે નાસીપાસ થાય છે. એવો ખ્યાલ તો ધણા ઓછાને આવે છે.

શિક્ષકના સરકારી કુટુંબમાંથી મળેલા વારસાને, દાદાએ અનેકવિધ મુશીબતોનો સામનો કરી, જાળવી રાખ્યો અને દેશી રજવાડાની ગંદી રમતોમાં, પણ દદનિશ્ચયી બની, સિધ્ધાંતવાદી રહ્યા, એજ એમની સફળતાનો સાચો આંક છે.

દેશસેવાની ઝંખનાને વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ પહોંચી વળવા, તેમણે મુબઈમાં ધંધો ખેડ્યો તો ખરો, પણ સમય પાકતાં એને સાધન બનાવી, મૂળ ધ્યેયને પહોંચી વળનામાં એમણે જરાયે પાછીપાની કરી નહિ એજ એક સાધક તરીકેના દદનિશ્ચયી રતલાવતુ પાસું રજુ કરે છે.

પછાત સમાજની અંતર્ગત સમસ્યાઓ સમજી, એને વ્યવહારિક રીતે ઉકેલવા, એમણે અનેક સામાજિક સંસ્થાઓ વિકસાવી, ખાસ કરીને મોડાસા કેળવણી મંડળને પગભેર કરી એમણે વિકાસના દરવાજા સાબરકાંડા માટે ખુલા મુક્યા તે એમની દુરદેશી પથ્થાનો પુરાવો છે.

નિર્જાને જ્યાંમુઘી પોતાની શક્તિનું ભાન ન થાય, ત્યાં મુઘી એને સમજ બનાવવાની આશા રાખી નકામી છે એમણે જાતે જોખમ ખેડીને નિર્જાને સમજ બનાવવા માટે અને એમની શક્તિનું ભાન કરાવવા માટે નોકરશાહીનો સામનો કરેલો. એટલું જ નહિ પણ ગરીબોની પડખે રહી અન્યાયની સામે ઝડપેલા.

સાબરકાંડાના સંજોગો જાણનારા જ દાદાની અનેકવિધ સેવાઓની કદર કરી શકે. ને સાબરકાંડાના એક વતની તરીકે હું માનું છું. સાબરકાંડાના જ્યોતિર્ધર ને કર્મવીર દાદાને શ્રદ્ધાજલ્લી આપતુ આ પુસ્તક પ્રજના માનસમાં પડેલા લાનવામા ધણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

દાદાનું દર્શન

—શ્રી. રમણલાલ સોની

આડનીસ ઓગણચાલીસ વર્ષ પહેલાની વાત

અમે છોકરાઓ મહોલ્લાના ચોકમાં રમતા હતા, ત્યાં જીંત પર ચોંટાડેતુ મોટું 'પોસ્ટર' જોઈ અમે તે વાચવા લાગ્યા. તેમાં મોટા અક્ષરે લખેલું હતું :

‘અસહકાર’—એ મને ખરાબર યાદ છે. અને મેં એનો અર્થ કરેલો : ‘અ-સરકાર’ એટલે કે, આ સરકાર નહિ લેખે એ !

એક જણે મેં કરેલા અર્થ પ્રત્યે અગ્રદા પ્રગટ કરી, ત્યારે મેં બેધડક કહી દીધું : ‘મથુરભાઈને પૂછી લેજે ! આજે એમનું લાપણ છે, સાંભળજે !’

રાત્રે લાપણ થયું. જાડી ખાદીની ટોપી માથે ઓઢીને મથુરભાઈએ ગાંધીજીની અને સત્યાગ્રહની વાતો કરી; બીજું તો હું બહુ સમન્યો નહિ, પણ એમણે પરદેશી ખાંડ, આ, કોરટના કબિયા વગેરે વિષે કહેલા શબ્દો આજે પણ તેના જ યોદ છે. હિંદુ હોટલનો અર્થ કરતાં તેમણે કહેલું : ‘હિંદુ હો તો ટલ !’ તેવી રીતે મુસ્લિમ હોટલોમાંથી ‘મુસ્લિમ હો તો ટલ !’ —અમને ખરાબર યાદ છે. ચાના બગીચાઓમાં થતા જુલમની વાત કહી, આ છોડવાનું કહ્યું. પરદેશી ખાંડને બાસ્તા જેવી બનાવવા હાડકાંમાં ઘેવામાં આવે છે, તેમ કહી પરદેશી ખાંડ છોડવાનું કહ્યું.

અમારા ઘરમાં તે વખતે આ પેઠી નહોતી. મેં કદી આ ચાખી નહોતી. નહીં ક્યું કે એ ન પીવી, અને આજ દિનભર તે પીધી નથી. તેવું જ પરદેશી ખાંડનું. પરદેશી ખાંડ ન ખાવાનું નહીં ક્યું, પણ થોડા જ દિવસોમાં માલમ પડ્યું કે, દેશી કહીને લોકો પરદેશી ખાંડ પીરસે છે, એટલે પછી ખાંડ નામે બધું કરી, અને છ સાત વર્ષ ખાંડ ખાધી જ નહિ.

‘આ હું સંખુ’ છું, તે બમારા પર મથુરભાઈની વાણીની કેવી અસર થઈ તે બતાવવા. થોડા જ વખતમાં એ અસર ઘેરી બની, વધારે ઘેરી બની, અને મથુરભાઈ અમારે મન આદર્શનું સિખર બની ગયા !

તે વખતે તેઓ માત્ર ‘મથુરભાઈ’ હતા, અને ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી તેઓ પ્રજના લાડકવાયા ‘મથુરભાઈ’જ રહ્યા છે. સને ૧૯૩૦ માં તેઓ જલમ ગયા, ત્યારે તેમને વિદાય આપતાં હજારો ઓઝોઝે ગાયેલું : ‘જીતી સ્વરાજ વહેલા આવજો, મથુરભાઈ !’

એકવાર તેમણે પોતે મને કહેલું કે, મને કાંઈ મથુરકાકા નથી કહેતું, મથુરભાઈ કહે છે. કારણકે ભાઈ કહેવામાં તેમને હું વધારે નિકટ લાગું છું.

વાત ખરી જ હતી. અને એ નિકટતા વધારે પાકી બની, ત્યારે આપોઆપ મથુરભાઈ વનિતાના મથુરદાદા અથવા દાદા બની ગયા. જનતાને મન તેઓને માટે વચમાં ‘કાકા’ની ગાળો આવ્યો નથી કહું તો ખોટું નથી.

દાદાની સાથેનો મારો પરિચય, મેં ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ લગભગ ચાર દશકાનો છે. મોડાસાગામ નજીકમાં નજીકના રેલ્વે સ્ટેશન તલોદથી ત્રીસ

માઇલ દૂર, અને ચારે બાજુ દેશી રાજ્યોથી વીંટળાયેલું! ઉત્તરમાં અને પૂર્વમાં સો સો માઇલ સુધીનો પ્રદેશ રેલવે માટે ‘અધારા ખંડ’ જેવો વિસ્તરેલો પડેલો—ન તેમાં બહારની દુનિયાનો પ્રકાશ પહોંચેલો કે ન નવા વિચારનું આદાલન પહોંચેલું. મોડાસાનો વિદ્યાર્થી દસ-બાર વર્ષની ઉંમરે ગાડાનો પ્રવાસ ખેડી સાથે માઇલ છેટે નડિયાદની હાઈસ્કૂલમાં લાવવા જાય—એની સરખામણીમાં આજે કલકત્તા ને કાશી તો ઘણું નજીક છે! સરકારી નોકરોએ મોડાસાનું નામ જ ‘આદામાન’ પાડેલું. એ ‘આદામાન’માં આવતા શરશરમાં દુઃખ, પશુ પક્ષી આદામાનના જેવું જ અધિકારીઓને અહીં ‘સ્વરાજ’ હતું!

આવા પ્રદેશમાં મથુરભાઈ ‘સ્વરાજવાદી’ આવ્યા. તેની સાથે આવ્યા શ્રી મોહનભાઈ, મહોલ્લે મહોલ્લે સલાઓ થાય. જહેરસલા ખૂદ એક નવાઈની ચીજ હતી. મોહનભાઈ રાજ્યતંત્ર કેમ ચાલે છે તેની વાત કરે, થોડા સમજે, ઘણા ન સમજે! પશુ એટલું સમજે કે, આટલી બધી જોતે ખબર છે, આટલી બધી જોનામાં વિદ્યા છે તે, મુંબઈના નોકરી-ધંધો-વફાલાત બધું મેલીને જોના માટે આવ્યો છે, તે ‘સ્વરાજ’ જરૂર બહુ કીમતી ચીજ હશે! મોહનભાઈ પ્રત્યે શ્રોતાઓનું દિલ અહોભાવથી ભરાઈ જાય! અને મથુરભાઈ એમની ધેાડાણા જેવી ભાષા મોંમાંથી નીકળતાં નીકળતાં જ હેયામાં સોંસરી જતરી જાય. લોકો કહે : ‘વાત તો ખરી!’ અને મોહનભાઈના ભાષણની નહિ સમજાયેલી વાતનોએ આમળો અહીં જતરી જાય. બધું સીધુંસદ થઈ જાય, બધી વાતનો મેળ મળી જાય!

સૌ કહે : ‘મથુરભાઈ, અમે તમારી પાછળ! લાંબું અમે ના સમજીએ, તમે તમારે શું કર્યું છે તે કહી દો!’

મથુરભાઈ કહે : ‘કરો વિલાયતી કાપડની હોળા!’

અને મહોલ્લે મહોલ્લે વિલાયતી કાપડના ઢગલા થયા, ને એની હોળાઓ થઈ એમા કંઈકના નવા નવા સદ બળ્યા, નવી નવી મખમલની ટોપીઓ બળી!

શંકાશીલ લોકો કહે : ‘આમ સ્વરાજ આવશે? આમ અંગ્રેજો બીને’ રાજપાટ મેલી ભાગી જશે?’

મથુરભાઈ કહે : ‘ગાંધીજી કહે છે તેમ કરીએ ને પછી જોઈએ! આજે તો આ સિવાય બીજો કોઈ જ સત્તા કોઈ ને ચે દેખાતો નથી. દેખતો માણસ એ જ એક છે—ગાંધીજી! એ આગળ અને આપણે એની પાછળ!’

માંનીં પર મથુરભાઈને અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. અને એ શ્રદ્ધા છેક છેતર મુધી રહી.

નાનામોટા પ્રસંગોએ એ શ્રદ્ધાની કમોટી ચે થતી. તમામ પ્રસંગે તેઓ અણીશુદ્ધ પાર ઉતરતા એવું કહેવાનો હેતુ નથી. પણ પ્રયાતન પરન્વે તેઓ અચૂત હતા, તે મારા અનુભવની વાત છે. મોડાંસા ફેળવણી મંડળના તેઓ સ્થાપક અને પ્રમુખ હતા. ફેળવણી મંડળ તરફથી મોડાંસા હાઈસ્કૂલ ચાલે છે. આજે એ સ્કૂલ સારા પાયા પર છે, પણ એ દિવસોમાં એને નભાવવા પાછળ યેં દહાડે સારી જોટ ખમવી પડતી. તેવે વખતે એક દરખાસ્ત આવી કે, આ હાઈસ્કૂલને 'ફલાયુ ફલાયુ હિંદુ હાઈસ્કૂલ' એવું નામ આપવામાં આવે, તો એક લાખ રૂપિયાનું દાન મળે? માત્ર હાઈસ્કૂલને 'હિંદુ' કહેવાની હતી. હિંદુ સિવાયનાઓને તેમાં પ્રવેશ બંધ કરવાનો નહોતો, પણ મથુરભાઈને એ વાત રૂચી નહિ. તેમણે હાઈસ્કૂલને 'હિંદુ' બનાવવાની ના પાડી દીધી!

દાદાની ભાષા તળપદી અને અવાજ યુવંદ હતો. તેમનું શાળાનું ભણતર પ્રાથમિક સાત વર્ષથી આગળ વધેલું નહિ, પણ તેમનું વાચન બહોળું હતું. વાચન અને અનુભવના પરિણામે તેમને પોતાના વિચારો ભાષામાં વ્યક્ત કરવામાં મુશ્કેલી નહોતી થતી. જિવંત તળપદાં દાખલા દૃષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓથી તેમના વક્તવ્યમાં તાકાત આવતી, અને એ તાકાતનું તેમને ભાન પણ હતું. એકવાર મોડાંસા મહાસના (આજના બાયડ તાલુકાના) મીમાંડા પર દારૂનંધીના પ્રચાર માટે કપડવણુ તાલુકાના હંકારભાઈઓની જંગી સભા મળી હતી, તેમાં હું ને દાદા ગયા હતા. તે જમાનામાં લાઉડ-શીકર હતું નહિ. વક્તાઓ ગળું ખેંચીખેંચીને બોલે, પણ સભાના ખીજા છેડા સુધી ભાષે જ એમનો અવાજ પહોંચતો, ને કદાચ મહોંએ તો એકધાગે ટકે નહિ. આવે વખતે સભામાં ગરબડ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પછી જિલા થયા દાદા, ને ઘોડી જ વારમાં તેમણે આખી સભાને કળજે કરી લીધી—ગરબડ કરનારા શ્રોતાઓ એમની વાતમાં હોકારો ભણુવા લાગી ગયા !

આવું તો ઘણીવાર બોવા મળ્યું છે. ઈસર પ્રજાકીય મંડળ તરફથી મુખર્ષિના ગનનંરને એક મેમોરેન્ડમ પેથ કરવાનું હતું. મથુરભાઈ અચેત્ર બેસે નહિ, અચેત્ર બહુનાગ મિત્રો ધણા, પણ પોતાને કહેવું છે તે જ, બરાબર તે જ રીતે કહેવાશે કે નહિ, એની એમને ચિંતા. તેથી આખું ચે

મેમોરેન્ડમ એમણે જનતા ગુજરાતીમાં લખી કાઢ્યું, ને વકીલને જતાવ્યું. વકીલે તે વાંચી કહ્યું, ‘બિલકુલ બરાબર!’

ઈડર પ્રગટીય મંડળની ચળવળ મથુરભાઈનાં લાપણાંએ અને લેખોએ જ ઊભી કરી આપેલી. સામાના મન પર અસર કરવાની, સમલાવ જગાવવાની એમનામાં વિલક્ષણ તાકાત હતી. ગમે તેવી અટપટી વાતને પણ તેઓ સરળ બનાવી શકતા, ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિને પણ જે સહજ સ્વાભાવિક મણી કાઢવી હોય તો તેમ કરતા, અને સામાના મન પર પણ તેવી છાપ ઉઠાડતા. આથી ઊલટું, અતિશય સામાન્ય વાતને પણ જે, સામાને આંત્ર નાખવા ધાર્યો હોય તો તેઓ ‘ધોર ગંભીર’ બનાવી દેતા. જનતાના માનસનો તેમનો અભ્યાસ જિંડો હતો, અને સાચો હતો. તેના પરિણામે, એના પ્રવાહને પોતાની મનધારી રીતે વાપરવાની તેમનામાં તાકાત આવી હતી. એ તાકાતનો તેમને ખ્યાલ હતો, અને તેનો તેમણે હંમેશાં સદુપયોગ કર્યો છે.

સરકારી કોરટોના બહિષ્કારની ચળવળે મથુરભાઈને જ કોરટ જેવા બનાવી દીધેલા. ફેટલાએ નાનામોટા કનિયા એમની પાસે આવતા, અને તેનું તેઓ કુનેહથી સમાધાન કરાવી આપતા.

એકવાર આવા એક કનિયા વખતે હું હાજર હતો. કનિયાનું સમાધાન થયું, ત્યારે તેમાંનો એક પક્ષ બોલ્યો: ‘હું મળ્યું મકાઈ કબૂતરોને નાખીશ!’

તરત મથુરભાઈએ કહ્યું: ‘ભાઈ, કબૂતરોનું પેટ ભરાયું, પણ માણસોનું ? માણસો ફેટલા ભૂખે મરે છે ! ફેટલાં દુઃખે રિભાય છે !’

અને પેલાએ માણસો માટે યે પોતાનો હાથ લંબાવ્યો.

આમ દાદામાં માનવતાની દૃષ્ટિ હતી. જેને જનતાનું કામ કરવું છે, તેનામાં આ દૃષ્ટિ એ પાયાની વાત છે, એ વિના કોઈપણ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ તેને સમજાય નહિ, અને તે વિષે ચોક્કસ નિષ્કૃય પર તે આવી શકે નહિ. દાદા ધણીવાર કહેતા કે, કેન્ગ્રેસને ગાંધીજીએ જનતાની બનાવી, તે આ માનવતાના જોરે ! અને અંગ્રેજોને બદલે હિંદીઓના હાથમાં સત્તા આવે, એટલા માટે નહિ, પણ ભારતનો એકેએક માણસ સુખી થાય, ભારતનું એકેએક ગામ સ્વયંશાસિત બને એટલા માટે ! પારતંત્ર્ય જેમ એક આપત્તિ છે, તેમ માનવી માનવીને શોષે, પીડે, છુટકારે, તે પણ આપત્તિ છે. એ આપત્તિની સામે ગાંધીજીએ કેન્ગ્રેસને ઊભી કરી. જનતાની પીડાનો પોકાર કેન્ગ્રેસ દ્વારા ગાંધીજીએ પ્રગટ કર્યો, અને દેશના લાખો હાથપગને તેનો ઉપાય કરના માટે

પોતાના. આ માનવતાના બળ પર કોન્ગ્રેસ જનતાની બની છે. તેમાં કોઈ નાનું નથી, કોઈ મોટું નથી. બંધા એક જ કુટુંબના છે, દરેક પોતપોતાના સ્થાન પર રહીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે એટલે એ મોટા !-

દાદાના આ શબ્દોની સાથે પૂજ્ય સંરદારના બે બોલ યાદ આવે છે :
 ‘અલ્યા, શું ચાલે છે તારા ગામમાં ? હજી ત્યાં લાડીમાર-જોળાબાર સંભળાયો નહિ ?’ આમ કહી હેનથા પીક પર હાથ મૂકે, ત્યારે જીવડો રમણે ચડે કે—

મારા શરીર પર જો ગમે તો જોળાઓ વરસાવેજો !

રે, જો ગમે તો જીવડો ભોંમાં મને લાંડારજો !

તે વખતે ચાપ કે ફટાફટ જોળાઓ કેમ છૂટતી નથી ? આવડા મોટા દેશવ્યાપી યશમાં અમે હોમાઈ કેમ જતા નથી ?

આવા વાતસત્યની આજે ખોટ પડી ગઈ છે, તેવું દાદા ધણીવાર કહેતા.

દાદાએ એકંવાર પૂ. રવિશંકર મહારાજ, એમને ત્યાં પધાર્યા ત્યારે બહુ દઈ સાથે કહ્યું હતું (તે વખતે તેઓ પધારી વશ હતા) કે, ‘આજે આ છોકરાઓને થાગડનાડું કોઈ નથી. કોઈ કદી એમ પૂછ્યું નથી કે, ભાઈ, તારે ત્યાં કેમ ચાલે છે ? તારું કેમ ગમડે છે ? વર્ષોનાં વર્ષો આમ ચાલ્યાં જાય છે, અને કોન્ગ્રેસ અધિક ને અધિક એક અમલદારી સંસ્થા જેવી બનતી જાય છે. મે. શ્રીને.....બાબત કાગળ લખ્યો, પંચુ તેમણે મને તેનો જવાબ સુદાં ન આપ્યો ! મને કાગળ લખવામાં તેમને નાનમ લાગી હશે ! દુઃખ તે હવે કોને કહેવું ! મારી આ દશા છે, તો ખીજાઓનું શું હશે ! મને લાગે છે કે, કોન્ગ્રેસની નગજાઈ એ સત્તાનું વાહન બની તેમાં છે. બાકી સેનકામાં વળી કોઈ મોટો શુદ્ધ નાનો શું બંધા પ્રેમથી હોળામળો, એકખીજના સુખદુઃખ પૂછો જાણે ! તમે જરીક મમતા દેખાડશો તો છોકરાં તમારા માટે મરી પડશે અને એવા મરી પડનારાઓની કોન્ગ્રેસને આજે પહેલાં કરતાં વધારે જરૂર છે. કારણકે આજે દેશને શ્રદ્ધાથી દોરનારાઓ જોઈએ છે. તેવે વખતે, અસ્પર્શક શ્રદ્ધા નહિ હોય, તો કોણ કયા બળે જીતતો ને જીતશે ?’

આઝાદીની લડતનાં વર્ષોમાં દાદાએ મોડાસા પ્રદેશમાં કોન્ગ્રેસનો ઝંડો ફરકતો રાખવા ઓછી જહેમત નથી કરી. આખા ઈંડર પ્રદેશમાં, મોડાસાની કોન્ગ્રેસ સમિતિ દ્વારા તેઓ કામ કરતા હતા. તે વખતે મોડાસા સિવાય ખીજાં પંચુ મોટાં ગામોમાં કોન્ગ્રેસ સમિતિઓ રચાય અને આઝાદીની

લડતના મંડાણ થાય, તે માટે તેમણે કોશિશ કરી હતી. પણ તેની ફેટલીક જગ્યાએથી નિર્લજ્જ મસ્કરી કરીને તેમને પાછા કાઢવામાં આવ્યા હતા : 'અમારે છોકરાને લીખ મગાવવા નથી? સ્વરાજ વગર અમે બહુ મજા મા છીએ?' અને જ્યારે સ્વરાજ આવ્યું, ત્યારે સ્વરાજ વગર જેઓ મજામાં હતા, તેઓ સ્વરાજની મજા માણવા દોડી આવ્યા. આ વાત કરતા દાદા એકનાર ખૂબ હસેલા. કહે : 'વાણિયા વગર રાવણનું રાજ્ય ગયું!' એ કહેવત વાણિયાએ જ બનાવેલી છે, એની મને ખાતરી થઈ ગઈ. સિપાઈ ઓટલે ચડ્યો, નો કહેશે : ફરવી તોળ ! નમતું જોખ ! 'આમ' નમતું જોખીને, ફરવી તોળીને જાત સાચવી એણે ! અંગ્રેજોનો વખતમાં અંગ્રેજોની સેના કરી, જમીનો લીધી, માર્ગચાંદ લીધા, ને ધનપતિ થયા. હવે કોંગ્રેસના તડમાં લાકડો દીઠા કે એ લાણી પર આવીને બેઠા જ છે !

આવી બાબતમાં કોઈ કોઈ વાર એમનો પુણ્યપ્રકોપ બહુ જાગી ઊઠતો. દાદા શુસ્સે થાય એ પણ જોના જેવું હતું. એમની સાથે કામ કરનાર તરફ કોઈ આગળી ચીંધે, એ એમનાથી સહન થતું નહિ. ભૂલ હોય તો લાખવાર બતાવે, બતાવવાની રીતથી બતાવે, પણ દોહાનાં દેખતાં તમે એને જોયોનીયો કયા માગતા હો, તો તેમાં દાદા દિવાલની પેઠે વચમાં ખડા થઈ જવાના ! કાર્યકરોનો એ હંમેશાં બચાવ જ કરતા એવું નથી. તેઓ બહુ જાગૃત નેતા હતા. કયા કાર્યકરમાં ફેટલી તાકાત છે, અને કોનામાં ફેટલી શૂંભશ છે, ફેટલી નમજાઈ છે, દોષ છે, તેની તેમને બરાબર ખબર રહેતી એને માટે તેઓ એને વખત આવે લલતા-વલતા, સમજાવના, પણ કદી એને ઉતારી પાડતા નહિ ! અને કોઈ ઉતારી પાડવાનું કરે, તે એમનાથી સહન થતું નહિ ! તેની જ રીતે કાર્યકરોમાં સરથા પ્રત્યેની નિષ્ઠા નહોત, સિદ્ધાંત પ્રત્યે શ્રદ્ધા નહોત, તેઓ એની બરાબર ખબર લઈ નાખના. કોંગ્રેસ સત્તાધારી બની, એટલે એના વહેણમાં આસાનીથી સફર કરવા નીકળી પડનારાઓની મોટી સેના ચારે બાજુ દેખાવા લાગી હતી કોંગ્રેસનાં દ્વાર સોને માટે ખૂલ્લાં હતાં. પણ દાદાને માટે કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતો એ એટલા જ ઉધાડા હતા. તેઓ સાબરકાંઠા બિલ્વા કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા, હું મંત્રી હતો—લાલાડાકા અને કાનજીડાકાના દુકમને અગિયણી ન ચકવાથી મારે મોડાસા છોડી હિંમતનગર રહેવા બધું પડ્યું,—દાદાની સાથે જ હતો. તેઓ અડવાડિયાનું લાથું બાધી લાવતા, સમાગસાંજ દુધમાં નાખી તે ખાઈ લેતા, ને આખો દિવસ કોંગ્રેસનું કામ કરતા. આ તપસ્યા હતી, પણ વાતાવરણને

૨૪ ઝડપથી બદલાતો હતો દાદા એ જોતા હતા નિષ્ઠાવાળા કાર્યકરોનું જ દળ ઊંચું કર્યા વિના કો-એસને દંદ નહિ બનાવી શકાય, એવું તેઓ જાણતા હતા. તેથી તેમણે તે માટે સખ્ત પરિશ્રમ કરનાં માંડ્યો હતો. પણ એ પરિશ્રમ જ એમની સામે થયો અવાજ ઊડ્યો કે દાદા ધરડા થયા છે, એમણે હવે કો-એસનું સુકાન છોડી દેવું જોઈએ. જે માણસ ભાગેથી તળિયતે પણ જેલમાં જતા કે દુઃખ સહેતાં નાસીપાસ થયો નહોતો, તેને હવે દિલમાં આઘાત થયો. ભાગેથી તળિયત વધારે ભાંગી, ને પધારીવશ બની ગયા.

પધારીવશ રહેવા છતાં યે હંમેશ તેમણે કો-એસની ચિંતા કરી છે, જનતાની ચિંતા કરી છે. તેઓ સાચેસાચ એવું માનતા હતા કે, કો-એસ જીવશે તો દેશ જીવશે. એટલે કો-એસમાં અશુદ્ધિ પેસે, તક-સાધુતા પેસે, સત્તા-લોભ પેસે, તો તેથી તેમને બહુ દુઃખ થતું. આ દુઃખ એ સાધારણ દુઃખ નહોતું. એક વાર તો એકની વાત કરતાં એમની આખોમાથી ટપ ટપ પાણી પડના માણુ હતા.

તેમની સાથે સાબરકાંઠાના દૂર દૂરના ગામડામાં કરેલી દોડા દોડીઓ અને ઉત્તમરાઓ આજે યાદ આવે છે લોકોની સાથે વાત કરવાની રીત તેમનામાં ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા પ્રેરવાની તેમની સતત કૌશલ્ય-કૌશલને પણ મદદ રૂપ થવાનો તેમનો જાણીત પ્રયત્ન! અને છતાં કોમને ખોટું વચન આપવાનું નહિ, પ્રભોભન દેખાડવાનું નહિ, સાફ લગાડવા માટે ‘હા હાઈ હા’ કરનાવું નહિ, વાડા બધી કરવાની નહિ, પીક પાછળ વાંકું બોલવાનું નહિ, અને જે કરનાવું હોય તે જ કહેવાનું, અને જે કહેવાનું તે પ્રમાણે કરવા માટે છેલ્લી ધડી સુધી પ્રયત્નશીલ રહેવાનું! એકવાર એક ગામના લોકો આવી અમને કહે : દાદા, ફલાણા...અમારા ગામમાં આવ્યા, ત્યારે એમણે અમને નિશાળ માટે ..રૂપિયા આપવાનું કહેતું તે લેના એમનો જીમરો ઘસી ઘસીને અમારા જોડા ફાટી ગયા, ને મોટરના ભાગમાં જ એટલી રકમ તો અમે ખર્ચવી નાખી!

દાદા શાંતિથી સાબળી રહ્યા તેમને માટે આ દુઃખદ ખચર હતા, પણ આવું બને છે, તે એમનાથી અમરુ નહોતું તેમણે કહ્યું ‘ખીણુ તો હું શું કહું, ભાઈ, લે આ ચીટી!’

તે જ વખતે તેમણે પોતાના તરફથી અમુક રકમ એ લોકોને આપી દીધી, કારણ કે એમણે સૂચવેલું કે, ‘દાનમાં ઉધારો નહિ! દેવું તો તરત

દેવું! આપણે દઈ દઈને શું દઈ વાળીએ છીએ, તે કાલે આવજો, કોક દહાડે આવજો, એમ કહીએ!”

દાદામાં વ્યાપારીની કુનેહ હતી જ. અને એ કુનેહનો એમની જાહેર સેવાઓને પણ ધણો લાભ મળ્યો છે. એકવાર કેળવણી મંડળની એક મીટીંગ ચાલતી હતી, ત્યાં ખજાર આવ્યા કે અમુક જમીનનું વેચાણ થાય છે. તરત સભા છોડીને દાદા ઊડ્યા, ને એ સ્થળે પહોંચી ગયા. જમીનના સોદામાં એમણે ભાગીદારી કરી, જમીન લીધી, અને થોડા જ વખતમાં એ જમીન વેચી કાઢી. એમાંથી તારવેલો હજારોનો નફો મોડાસા મહિલા મંદિરને અર્પણ કરી દીધો!

દાદાએ મોડાસા મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય તરીકે તથા, તેની કમિટિઓના ચેરમેન તરીકે સેવાઓ આપી છે. તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટી સરકારી અંકુશ હેઠળ હતી, એટલે એમાં સતત ધર્ષણ રહ્યા જ કરતા. પણ શ્રી. મધુરભાઈ, શ્રી. મોહનભાઈ અને શ્રી. શંકરકાકાએ તેના કામકાજમાં આપેલો ફાળો આછો ગણનાપાત્ર નથી અસ્થાને છતાં, અહીં એક વાત કહી નાખું. (ખીજે કદાચ તે કહેવાની તક મળે, ના મળે!) શ્રી. મહમદ ખાનજી તે વખતે સુધરાઈના સરકાર નિયુક્ત સભ્ય હતા સરકારના ટેકાથી સુધરાઈના પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા, છતાં જ્યારે સરકારે હિંદુ-મુસલમાનોનાં મતદાર મંડળો અલગ કર્યાં; ત્યારે તેમણે તેનો જોરદાર વિરોધ કરેલો! એ વિરોધના કાગળો મારા હાથે લખાયેલા, અને તેમાં એક કાગળ મુળઈના ગવર્નરને પણ લખાયેલો! મહમદ ખાનજી માનતા હતા કે, હિંદુ મુસલમાનોને બુદ્ધ પાડવાનું સરકારનું આ પગલું ખિલકુલ ખરાબ છે! જ્યારે મુસ્લિમ લીગની બધે બોલબાલા હતી, તે વખત હતો એ! દેશના રાજકારણમાં કેમકે ઉચિતતા બૂંડામાં બૂંડા રૂપે પ્રગટ થઈ, ત્યારે પણ મોડાસામાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે કડવાશ દેખાઈ નથી. એ મોડાસાના બંને કોમના આગેવાનોની કુનેહને કારણે. કહે : ગામનો કબિયો ધરમાં ન આણવો, તો દેશનો કબિયો ગામમાં શું કરવા આણવો?

દાદાનો શરીરનો બાધો મજબૂત હતો, તેઓ શરીર અમ સારો ઊઠાવી શકતા હતા. અને એથી જ તેઓ લગભગ ત્રણ દશકા સુધી શારીરિક વ્યથાથી પીડાતા રહ્યા, છતાં હિંમતથી દર્દની સામે ઝૂઝતા રહ્યા હતા. દર્દની પરના કર્યા વગર તેઓએ વખતો વખત લાંબા ખવાસો કર્યા છે. અને કસોડાના કસોડો સુધી એક બેઠકે કામ કર્યું છે. છેલ્લા વર્ષોમાં તેઓ પથારી-નદ્ય જ રહેલા, તે છતાં યે તેઓ સારો એવો વખત વાંચનમાં,

લેખનમાં અને વાર્તાલાપોમાં માળતા. તેમની પથારી પાસે જાણે દરબાર ભરાયો હોય તેવું દ્રશ્ય વિગ્ધ નહોતું. તેમાં સામાન્ય માણસથી માડીને જિલ્લાનો મોટામાં મોટો અધિકારી હોય. કોઈ સલાહ માગવા આવે, કોઈ મદદ માગવા આવે, કોઈ ધરનો કે કુટુંબનો કનિયો લઈને આવે, તો કોઈ “સારે જાહાન કી ચિંતા” પ્રગટ કરવા આવે.

આમે દાદાને ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન તો હતું જ, પણ પથારીવશ બન્યા પછી તેમણે એ વાચનને ખૂબ વધારું અને મનન દ્વારા જીંદું બનાવ્યું. પછી તો જિંદા કૃવામાંથી પાણીની સરવાણી ફૂટે, તેમ એંશી વર્ષે દાદાના દિલમાંથી કવિતા સૂરી, કેટલાક દિવસથી અમે જ્ઞેતા કે દાદા એકલા એકલા કંઈક લખતો જેવું ગાયા કરે છે. પછી તો એક દિવસ એમણે મારા હાથમાં એક નોટ છુક મૂકી, મને આશ્ચર્ય અકિત કરી નાખ્યો. જેમણે તો દાદાએ ગીતાને ગુજરાતી પદ્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેઓ એકલા એકલા જ ગણગણતા તે લખતો પણ તેમાં હતા, અને તે તેમણે જ રચેલા હતાં!

તેમણે કહ્યું: મને અનુકૂળની સમજ નથી પડતી. એવું બધારણ મને સમજવું અને આ લખેલું છે તે જોઈ આપણું પાસ કરે તો હું આગળ લખું, નહિ તો આટલેથી બંધ!

આખું એ લખાણ હું વાંચી ગયો. હંદમાં ક્યાં કઈ જાતની બૂલો પજુ હતી, તેની અમે ચર્ચા કરી, અને દાદા બોલી બિંધ્યા: “સમજાઈ ગયું”, આ તો સહેલું છે!

અને પછી તો દાદાએ કવિતામાં ધણધણું લખ્યું.

અમે જ્યારે એ લખાણ છપાવવાની સૂચના કરી, ત્યારે દાદા કહે: ‘મે’ તો એ મારા માટે લખ્યું છે અહીં પથારીમાં પડ્યો છું, ત્યારે આ રીતે ભગવાનનું નામ લઉં છું. એ છપાવેલું કેને કામ લાગવાનું છે?’

જ્યાં અમે એ છપાવ્યું, અને તેનો સારો આદર જમ્યો થયો.

આખું ઉ દાદાનું જીવન માનવમાં કોઈ પરિપૂર્ણ નથી, તેમ દાદા પણ નહોતા, કોઈ બૂલ દેલ વિનાનું નથી, તેમ દાદા પણ નહોતા કોઈ અમર નથી, તેમ દાદા જમ્યો નથી! પણ જેવું છે એવું દાદાનું જીવન અનેકને માર્ગદર્શક બને તેવું છે. સાનરકાંદાના ઇન્દિયાસના પ્રતાપનું એ એક સીમા ચિહ્ન છે, અને અંતીમ જનોનું એમનું જીવન તો એક ‘ઉર્મિ કાવ્ય’ (લિરિક) જેવું છે.

દાદાની એ પ્રવચનમૂર્તિને શ્રદ્ધાભક્તિભરી અંજલિ અર્પી મારું કથન સમાપ્ત કરું છું.

—શ્રી. હરિલાલ મ. ગાંધી

પૂજ્ય દાદાશ્રીના જીવનને વિંટળાઈ રહેલ પ્રસંગો અને તેની પૂર્વ ભૂમિકા તથા પ્રદેશનું તે સમયનું ઉદ્યોગમાન અને તેના પૂર્વ ઇતિહાસનું સચોટ બિયાન કરતા આ પુસ્તકનો પ્રકાશનથી ખીંજી કાઢીને જે આનંદ થાય તેના કરતા સ્વાભાવિક રીતે જ મને વધારે આનંદ છે. પૂજ્ય દાદાશ્રી તો ગયા. સમય વીતે તેઓ બૂલોઈ પથ્થે જશે. નવી પેઢી મોટી થશે, ત્યારે કદાચ કશું પણ નહિ જાણે. છતાં પૂજ્ય દાદાશ્રીનાં કાર્યો એની જીવંત સાક્ષી રૂપે, જીવંતાનો વિકાસ, જરાપણ છિંડાણ અને ધીરજથી વિચારનાર હરકાષ્ટને નબરે ચઢ્યા વગર નહિ રહે, પૂ. દાદાશ્રીની સ્મૃતિ તાણું કરાવ્યા વગર નહિ રહે. આ પુસ્તક એ કાર્યોને વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ કરનાર એક ચિત્રપટ સમાન છે.

કેટલાંક મુક્તકો

સુદ્ધિ સ્થિર કરું મારી, પ્રભુના સત્યરૂપમ્
પછી ધ્યાન ધરી તેનું, સર્વ તેજ સમો બનું.

પ્રભુના તેજની માંહે, સર્વજ્ઞતા, ભગી જતાઃ
સાગરે સરિતા પેરે, સર્વે તેમાં ભળી જતા.

અહં શત્રુ હણો મારો, સર્વકર્તા હરિ, તમે
સર્વ પાણી વડે વદું, કરો કૃપા તમે મને.

મહાભગી મહાતાની, પ્રભુ દાતાર છે તમે,
સુણી સ્તુતિ ધસી આવો, ચૂકતા ના કદા તમે.

નથી શત્રુ નથી બધું, નિર્ધતા તમને નથી;
પ્રભુ ઈચ્છો તમે મૈત્રી, છતે સંસાર મુદ્ધમા.

ચેનાવો મનનો અગ્નિ, સ્થિર કરી સુશુદ્ધિ છે;
અધકાર મટે યાને, પ્રકાશે યાન અંતરે.

પ્રભુ દું બાગ તારો તે, એક ભાવે મળું તને.
મળું પાણી વડે ઈશ, કૃપા તારી થલે મને.

દે સર્વેશ તમે મારો, આ-મપોદ્ધર સુશુદ્ધિ:
આલ્યો પુરવે પ્યાગ, તેા આયું સુખ આપને.

દદ ને સમર્થ પ્રભુ, મને દદ બનાવને.
સમ્પદ દર્શનિયાં કરતાં, જીવનને નિનાવને.

વજ્રવારી દગ્ગિની દું. મારીને કરું સ્તુતિ.
નિષાસ તે મને પૂરો, સદગતા કરો નિષ્ઠ.

સ્વાર્થસાધુ અને મૂઠો, દુશ્મનો નિજ આત્મનાઃ
પ્રજુના શાનથી છેડા, સગ તેનો કરો નહીં.

x x x

સત્ય એ સપદ સાચી, શોક હરતા સનાતન,
અસગો 'પાપના ટાળે, જગાડે લોકમાનસ.

x x x

ધેનુ સરસ્વતી દેવી, દુઃખ શાન સનાતન,
દિવ્યાત્મા દેહતા તેને, જ્ઞાને તૃપ્ત કરો અને

x x x

જ્ઞાનની પાંચ ઈદ્રિયો, તે સાથે જ્ઞાન લોકનું,
દીન થી વીનવે તેઓ, એ પ્રકાશિત કરો વિશુ

x x x

જાને પ્રજુશુભો સુણે, કરે દર્શન આપથી,
અન્ય અગ સ્તુતિ પૂજ્ય, કરી દીર્ઘજીવી થતા

x x x

નથી મોટો નથી નાનો, સર્વને સરખા ગણે,
સહુ યત્ન કરે સાથે, પર ઐશ્વર્ય પામવા,
સૌનો પિતા પ્રજુ મોટો, સૌનું કલ્યાણ તે કરે
અરુતો મહતિ માતા, વર્ષાવે સુખ સર્વને.

x x x

આરા કાન અને ચક્ષુ, ચોદિશ ભક્તિ દ્વરે
જ્ઞાનભ્યોતિ વસ્ત્રે ઉરે, તેય સ્થિર રહે નહિ
નિચારે મનકુ દોડે, શુ કરવું હરિ હવે,
મને ના સુજવું કાઠ, ઈશ દયા કરો તમે

x x x

પ્રજુ દર્શન શા મોટે, દેતા નથી મને તમે,
પડે સમજ ના તેની, પ્રજુ કૃપા કરો મને

x x x

એક જ ઈશને જ્ઞાની, સબોધે બહુ નામથી
ઈદ્ર અગ્નિ નરુણાદિ, સ્તુતિ એક જ ઈશની

x x x

સર્વ સ્મૃતિ-ફળે, તેને, જાગતો, જન ને રહે,
ધૃમ્જીતો પ્રભુએ તેને, તેનો મિત્ર બની રહે.

x x x

નદી ભરી શિલાઓથી, વહેતી જાય વેગથી,
તરી પાર બધું તેની, સૌ સાથે બળ વાપરો.
પાપ વસ્તુ તજો માંડી, સામી પાર કલ્યાણની
જતાં પાર તરી સામે, બળ આનંદ યાન છે.

(ગે. વા.) મધુરાદાસ ગાંધી

૧: પૂર્વ-રંગ

[ઐતિહાસિક-સાંસ્કારિક-સામાજિક ભૂમિકા]

સંદર્ભ સાહિત્ય

પુરાણોમા ગુજરાત (ઉમારા'કર નેપી)

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા ૧ (રત્નમણીરાવ નેટ્ટે)

સ શોધનને માર્ગે (૫ કા. શાસ્ત્રી)

Gujarati Language & Literature vol I, II (N. B Divetia)

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ (દુર્ગાસંકર કે શાસ્ત્રી)

ભારતીય સંસ્કૃતિની ગુજરાત પર અસર ,

ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો ,

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ખ ડ ૧-૨ (પ્રા અમુ અક્ષર નદવી)

ભારતકા મધ્યકાલીન ઇતિહાસ (ઔરીશ કર ઓઝા)

ઇડરના માચીન સ્થાપત્યો (પંદરીનાથ ઇનામદાર)

મુસ્લિમ રિવાસત (ગો. વા દેસાઇ)

ગુજરાતનો ઇતિહાસ (ગો ડા પટેલ)

મહીકાઠા ટિકેટરી —

ગુજરાત સર્વસમૃદ્ધ (કવિ નર્મદાસ કર લાવશ કર)

રાસમાળા ભા ૧ ૨ (કર્નલ ફાઈસ)

રાજસ્થાન ભા ૧ (કર્નલ ટાઇ)

શ્રી. કેટલકંતીય (મૂલજી નાથજી કોડારી)

સામગ્રાજી (૨ પી સોની)

શ્રી ઉમાકાંત ગાઉના સિંધુ રંગ પત્રના લેખે

ઐતિહાસિક

મોડાસા પ્રદેશના એક કર્મવીરની જીવનકથાના આરંભમાં આ આ પ્રદેશનો 'પૂર્વરંગ' રમૂ કરવાનો આ પ્રયાસ છે.

અલખત, આ પ્રદેશનો કોઈ કડીબદ્ધ અને સૈકાંવાર પ્રાચીન ઇતિહાસ ક્યાંય નોંધાયો નથી. પરંતુ, કોઈ પ્રજા-તેના ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિનાની હોઈ શકે? તો જ એ પૂર્વરંગ-ઇતિહાસ વિનાની હોઈ શકે. 'ઇતિહાસ' એટલે રાજની વંશાવળીઓ અને એમની લડાઈઓ-આ ખ્યાલ તો હવે સદંતર દૂર થયો જ છે. અને ઇતિહાસ એટલે આખી પ્રજાના વિકાસમાં 'ઇતિ હ આસ' = 'આવું' બન્યું હતું' - તે તવારીખ: આવો અર્થ વ્યાપક બન્યો છે.

આમ તો, ભારતની પ્રજાનો અને તેના પ્રદેશનો ઇતિહાસ (તેના વ્યાપક અર્થમાં) પણ આજે તો વ્યવસ્થિત રીતે ઉપલબ્ધ નથી. ત્યાં નાના નાના પ્રદેશોનું તો પૂછવું જ શું? અને છતાં-કોઇને કલ્પનામાં ય ન આવે એવા એક અકસ્માતમાંથી ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળની (આયો પૂર્વેની સુવિકસિત સંસ્કૃતિની) નક્કર તવારીખનું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ હાથ આવી ગયું હતું!

બન્યું તો એવું હતું કે, ૧૯૨૨-૨૩ નાં વર્ષો દરમ્યાન સિંધમાં રેલવે લાઇન નાખવા માટે ખોદકામ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં અચાનક પુગણી ઇંટા નીકળી. ભીંતોની ભીંતો ને ખંડિયેરનાં ખંડિયેર નીકળ્યાં!

અલખત, એમની ધણો બધો ભાગ તો, અણુધ અમલદારોએ રેલવે લાઇન નાખવામાં તોડીફોડી વાપરી નાખ્યો હતો; પડોશના પ્રદેશના રહેવાસીઓએ ઘર-છાપગં બાંધવાના કામમાં લઈ લીધો હતો. પાછળથી એની ગંભીરતા એક બંગાળી કર્મચારી સ્વ. રાખાલદાસ બેનરજીને સમજાઇ, ને ખોદકામ બંધ કરાવ્યું. એ પછી તો દેશી-વિદેશી સંગ્રાહન-નિપ્ણુતોએ યરમો લગી જહેમત ઉઠાવી.

સિંધના આ 'મોઢે' ને દોડ' તથા લાહોર-મુલ્તાન રેલવે ઉપરના 'હડાપા' નાં ખંડિયેરો નીચે દટાઇને પડેલી નગરીઓના ઉત્ખન-સંગ્રાહને ભારતની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પર નવો જ અણુકલ્પો પ્રકાશ પાધ્યો: આયો ભારતમાં આવીને વસ્યા તે પૂર્વે આ પ્રદેશમાં એક અતિ મુવિકસિત સંસ્કારી પ્રજા, નગરો અને કિલ્લા બાંધીને વસતી હતી; આયોએ

તેમની સામે લીપણુ યુદ્ધો આદરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. પરંતુ તેમની ભાષા, દેવ-દેવીઓ, રિતરિવાજો, અને કલા કારીગરી આદિના વારસો વિજેતા આર્યોએ અપનાવી લીધા. ને આર્ય-અનાર્ય સંસ્કૃતિના સંમિલનમાંથી આજે આર્ય સંસ્કૃતિ રૂપે પ્રતિષ્ઠિત બનેલી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉપકાળ આરંભાયો.

ત્રગવેદમાં આવતાં 'દસ્યુ' પ્રજાનાં વણુનો, એમની સાથેના લીપણુ સંગ્રામનાં વણુનો તથા ઇતર ઉલ્લેખોનો હવે આ સંશોધન પછી તાળો મળ્યો છે. અલખત, હજી ત્યાંની ભાષા-લિપિ ઉદ્ધતી શકાઈ નથી; તે ઉદ્ધતી શકાશે ત્યારે તો અનેક ગણો વધારે પ્રકાશ પડશે એ નિશ્ચિત છે.

આ સંશોધનોને અતિ એ વાત સ્પષ્ટ થઈ છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ જગતની અતિ પ્રાચીન અને લઘ્ય સંસ્કારિતાઓ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ની આસપાસની) મીસર, મેસોપોટેમિયા, ઈરાન વગેરેની સમકાલીન છે; અને એમની સાથેના ભારતનો તે સમયનો ધનિષ્ઠ સંબંધ પ્રસ્થાપિત થયો છે.

૧: ઐતિહાસિક મહત્ત્વ

તમામ પાચીન પ્રજાઓનો વણુલખાયો ઇતિહાસ એ દેશની પ્રજાના દેહ-સૌક્ય અને જીવન-વ્યવહારમાં, ભાષા અને લોકસાહિત્યમાં, શિલ્પસ્થાપત્ય અને તામ્રપત્રોમાં, કલાસર્જનો, રિતરિવાજો અને ઉત્સવોમાં, વેશ-ભૂષાઓ અને આભૂષણોમાં, આચાર-વિચારમાં, નામો-અટકો અને ઝાતિઓમાં સચવાઈને પડ્યો જ હોય છે.

મોઢાસા પ્રદેશમાં કેવળ ગુજરાતના જ નહિ, ભારતના ઇતિહાસની છટી જવાઈ અને છતાં મહત્ત્વની અનેક કડીઓ સંતાઈને સચવાઈને પડી હોવાનું જણાય છે.

૨૧. શ્રી રત્નમણિગવ એટ 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ભા-૨ (પૃ. ૫૪) માં લખે છે:

“પણ દેશના ઇતિહાસમાં ભ્રમણયુગો તો આવ્યા હશે, પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જટલા ભ્રમણયુગો આવ્યા છે એટલા ને એવા ભ્રમણ-યુગો કોઈ દેશના ઇતિહાસમાં બાકે જ આવ્યા હશે. પંજાબમાંથી પળા પરદેશી આક્રમણો દિલ્હીમાં આવ્યા છે, પણ પંજાબમાં આર્યજાતિની વસ્તી મોટે ભાગે કાયમ રહી છે.. એજ પ્રમણે વધતા આજા પ્રમાણમાં બીજી

માંતોમાં અને દેશોમાં થયું છે. પરંતુ ગુજરાતમાં જાતિઓની જોડલી વિવિધતા છે તેટલી જાણે ખીજ કોઈ જગ્યાએ હશે....”

“ગુજરાતની જમીનને ધણી જમણુધુગો નેચા છે. ધણી જાતિઓ (races) ને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે. ધણી જાતિઓ ગુજરાતમાં આવી છે, વસી છે, અને વસ્તીમાં મળીને જોતજોત થઈ ગઈ છે. ધણી જાતિઓ ગુજરાતમાં થઈને જમીન કે દરિયા માર્ગે દેશાવરોમાં જતી રહી છે; ધણી દેશાવરોમાંથી આવીને ગુજરાતમાં વસી છે કે ગુજરાતમાં થઈને હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરી છે. દરિયા કિનારાને લીધે અને વેપારના પ્રાધાન્યને લીધે અનેક દેશાવરોની સાથે આવળ અને આપણેના ગાઢ સંબંધને લીધે ગુજરાતે આ સ્થિતિ ભોગવી છે. એજ કારણને લીધે રાજ્યનાં ત્રાસથી નાઠેલા લોકોએ પણ ગુજરાત મારફતે આવળ કરી છે.”

આ વિધાન કેટલું બધું સાચું છે !

સિંધુ સરકારિતા (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ થી ૨૫૦૦) ની અસર સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ અને ગુજરાતના ઘોળકા તાલુકા મુઘી (લોથલ આવશેષો) વિસ્તરેલી તો જ્ઞાપિત થઈ છે, અને હજી ધણી વધુ શક્યતાઓ મનાય છે. પરંતુ આર્યોનું પોતાનું જ આગમન (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૮૦૦), યાદવો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ થી ૧૫૦૦), શ્રીક-યવનો (સિકંદરના જમાનાથી), શંકો-ક્ષત્રપો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦), ઇરાની પહેલવીઓ (ઈ. સ. ૧ થી સદી), હુલ્લો-મૈત્રકા-ગુર્જરા (ઈ. સ. ની ૫ સદી આસપાસ) વગેરે કેટકેટલી જાતિઓ અને પ્રજાઓનો સંપર્ક પશ્ચિમ ભારતને અને ગુજરાતને આદિકાળમાં જ થઈ ચૂક્યો છે. એ પછીય, આર્યો (૭ થી સદીથી), પારસીઓ (૮ થી સદી), પઠાણ-મોગલો (ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી), અને ત્યાર બાદ મુસ્લિમ સામ્રાજ્યના સમયમાં અનેક નાની મોટી પરદેશી જાતિ સમૂહો, અને ત્યાર બાદ, યુરોપી પ્રજાઓ (કચ્છ, ફ્રેન્ચ, પોર્ટુગિઝ, અંગ્રેજ વગેરે) સાથે ગુજરાતનો ઘનિષ્ટ સંબંધ રહ્યો છે.

ખાસ નોંધવા જેવી હકીકત એ છે કે, આ બધી જાતિઓ અને પ્રજાઓ આર્યોતર (ગિન-આર્ય) છે; અને તેમની સાથેના લોહી અને આચાર વિચારોના પ્રચુર સંમિશ્રણમાંથી ગુર્જર સરકારિતાનું પોષણ થયું છે, ને ધરાતર થયું છે. ગુજરાતી પ્રજા અને સરકારિતા અમૃદ મની છે.

આ ગિન-આર્ય આગંતુકોનો સૌથી વધુ સંપર્ક ઉત્તર ગુજરાતને ફાળે આવ્યો છે, એ અને નોંધ પોતે છે.

સ્વ. પ્રો. નદવી (ગુજરાતનો ઇતિહાસ ખંડ. ૧: પા. ૭) જણાવે છે તે મુજબ આ બધી જાતિઓને માટે ગુજરાતમાં આવવાના સાત માર્ગો રહ્યા છે: બે દરિયાઈ માર્ગો: કચ્છનો અખાત અને ખંભાતનો અખાત; ઉપરાંત જમીનમાર્ગો પાંચ: તેમાં, જે ગાબુથી મોઢમદ તથાજય દક્ષિણમાં થઈ ગુજરાત આવ્યો હતો તે ખાદેશ, અને મરાઠાઓ જ્યાંથી આવ્યા તે નર્મદાનો માર્ગ. આ ઉપરાંત જે ત્રણ મુખ્ય માર્ગો છે, તે ગુજરાતની ઉત્તર સરહદોના છે: જેમ કચ્છના અખાતમાંથી મીઠી આવ્યા, તેમ કચ્છના રણદ્વારા મોઢમદ ઘેરી આવ્યો હતો; ને મોઢમદ ગંગાની પાછો ગયો હતો; તો આબુ પર્વતની ખીણને માર્ગે આર્યો અને ગુજરાત આવ્યા હોવાનું અનુમાન થાય છે; અને મોઢમદ ગંગાની એ આ માર્ગે ચઢાઈ કરી હતી એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

પરંતુ, સાતમો માર્ગ તે ઉજ્જૈન-ઉદેપુર-કુંગરપૂર-ઈડર-શામળાણ મોઢાસાનો પ્રવેશમાર્ગ. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં ઉલૂગખાન કુંગરપૂરની ખીણમાંથી પસાર થઈ મોઢાસા આવ્યો હતો, તે તો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આ માર્ગ મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમ્યાન National Highway (Caravan route) રહ્યો છે એટલુંજ નહિ, આદિ કાળથી વિદિશા (લિલ્લા-ઉજ્જૈન) થી તે યુગના વેપાર-કેન્દ્ર લગ્ન જવા માટેનો આ ઘેરી માર્ગ હોવાનો સંભવ છે. શામળાણનું તો પુરાણ કાળથી સંસ્કાર અને વેપાર કેન્દ્ર તરીકે મહત્ત્વ રહ્યું જ છે. (આ વિષે આગળ ઉપર જોઈશું)

૨: પ્રાદેશિક એકતા

ગુજરાતની ઉત્તર-પૂર્વ (ઈશાન) દિશાએ આવેલો ઈડર-મોઢાસા પ્રદેશ મારવાડ-(રાજસ્થાન)-ગુજરાતની સરહદનો મહત્ત્વનો પ્રદેશ છે. આજે આપણે ‘મારવાડ’ અને ‘ગુજરાત’ ને જુદી ભાષા અને સરકારિતાવાળા ભિન્ન પ્રદેશો તરીકે જાણીએ છીએ. પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ (આબુ સાહિતનો) પુરાણકાળમાં ને ઐતિહાસિક યુગમાં જ મારવાડ-રાજસ્થાન સાથે સંલગ્ન રહ્યો છે.

બદ્ધે, આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે જ જે પ્રદેશ ‘ગુજરાત’ (અથવા તે પ્રકારના) નામે ઓળખાતો હતો, તે પ્રદેશમાં બહુધા મારવાડ-ઉત્તર ગુજરાતનો

સમાવેશ થતો હતો. આગળના મધ્ય તથા દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રદેશો જુદા ઘટતો તરીકે જુદા નામે ઓળખાતા હતા.

"પુરાણોમાં ગુજરાત" નામક સંશોધન ગ્રંથમાં શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ આને અંગે કેટલીક મહત્વની બાતમી આપી છે—

પુરાણકાળમાં જે પ્રદેશ આનંદ ને નામે ઓળખાતો હતો, તેમાં જ ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હતો. 'કેટલીકવાર 'આનંદ' અને સૌરાષ્ટ્ર એવા બે નાખા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. અને 'આનંદ'ની સરહદ ઉત્તરે આણ, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ, પૂર્વે માળવા અને દક્ષિણે મહી અને ખંભાત તથા લગભગ નર્મદાના કાંઠા સુધીની હોવાનું સ્વ.શ્રી. આનંદશંકર મુવ માને છે. અને મહી અને તાપી વચ્ચેનો ખાનદેશ સહિતનો પ્રદેશ 'સાટ' નામે ઓળખાતો હતો, એમ પણ જણાય છે.

પરંતુ બધાં પુરાણોમાં 'આનંદ'નો નામોલ્લેખ નથી. અને ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અથવા તો માળવામાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો જણાય છે.

તો વળી, પશ્ચિમનો આખો દરિયાકાંઠો એટલે કે ગોવા-કોંકણથી પ્રભાસ સુધીનો પશ્ચિમ કાંઠો અપરાન્ત નામે ઓળખાતો. જુદાં જુદાં પુરાણોએ કોંકણથી કચ્છ-સિંધ સુધીના આખા દરિયાકાંઠા અથવા તેમાંના ઓછાવતા અંશ માટે 'અપરાન્ત' નામ વાપર્યું છે.

અને ભરૂચથી સુરતના દરિયા કાંઠાના પ્રદેશને અનૂપ કહેવામાં આવતો હોય એમ જણાય છે.

ઈતિહાસ કાળમાં પ્રવેશીએ છીએ ત્યારે, 'અપરાન્ત' માં પ્રથમ તો, રિન્ધ્ય પડખાના આકાર-અવન્તિ (પૂર્વ-પશ્ચિમ માળવા), ખંભાત-અમરવાદ-વડનગર-પાટણને આવરી લેતો 'આનંદ', પછી 'ઝાંગલ', પછી આનંદની ઉત્તરનો 'શ્વપ્ત' (સાનરમની ઉપર વાસનો પ્રદેશ), પછી તેની એટલે આગળની ઉપરનો 'મેરુ' (મારવાડ), પછી મરુની પશ્ચિમે સરેજ દક્ષિણે 'કચ્છ', તે પછી ઉત્તરે 'સિંધુ', સિંધની ઉત્તરે 'સોલીર', પશ્ચિમે 'કુકર' (પૂર્વ રજપૂતાના), અને દક્ષિણ પંજાબને સ્પર્શે એ રીતના પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે અને મરુની ઉત્તરે 'નિયાદ' નો ઉલ્લેખ મળે છે.

સ્વ. શ્રી. દુર્ગાશંકર સાસ્ત્રી 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ગત્યુત્પત્તિ ઇતિહાસ' માં જણાવે છે (પા. ૬૮) ને મુજબ—

મહાભારત, પુગણો, કામસૂત્રો જેવે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભારતના દેશનામ ગણાવતા ગુર્જર દેશનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. નળી નાસિંધી પુન પુનુમાવીના નાશિકના ઈસ બીજા શતકના અને સમુદ્રગુપ્તના ૪ થા શતકના ઉત્કી ચું લેખમાં પણ ગણાવેલા દેશ નામોમાં ગુર્જરનો ઉલ્લેખ નથી.

શ્રી સાકળીઆએ બતાવ્યા મુજબ, પાછળથી જેને ગુર્જરદેશ કહેવા લાગ્યું તેનો ઉલ્લેખ 'મરકત' તરીકે થયેલો છે, અને પાંચમા શતક પહેલાના લેખોમાં ગુર્જરનો ઉલ્લેખ નથી, ત્યાર છતાં શતક પછીના લેખોમાં પુષ્કળ ઉલ્લેખ છે.

ગુર્જરો પ્રિયે જેનો ચોક્કસ સમય જાણી શકાય છે તેના બે ઉલ્લેખો જૂનામાં જૂના છે એક છે ઇ સ ૬૩૦-૪૦ ની આસપાસનો બાણ કવિનો, જેમાં એ કહે છે કે પોતાના આશ્રયદાતા સ્થાપતીશ્વરના રાજ્ય હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ગુર્જરોને ઉત્તર કરાવ્યા હતા (हृणहरिण केसरी गुर्जर प्रजागर. वर्णयति) તો નળી સ્વ રત્નમણિરાવ (ચુ સા ઈ) જણાવે છે તે મુજબ આજ અરસામાં ઇ સ ૬૪૦-૪૧ માં યુનાન શુઆગ (ચીની પ્રવાસી) હિંદમાં આવ્યો હતો એણે વલ્લભી સાર્થે પશ્ચિમ હિંદના કેટલાક ભાગોનું નર્ણન કર્યું છે. વલ્લભીને એ 'ફા-લા-પી' (Fa-la-pi) કહે છે અને વલ્લભીની ઉત્તરે 'કીઉચેલો' (Kiu-che-lo) એવા ઉલ્લેખ 'ગુર્જર' માટે અને એમની રાજધાની લિતમાલનો ઉલ્લેખ 'પીલોમોલો' (Pi lo-molo) એના નામથી કરે છે.

એસે કે 'ગુર્જર ગબ્બ' આણુધી નાવવ્ય દિશામાં ૪૦ માઇલ દૂર આવેલા લિતમાલ અથવા શ્રીમાન નગરમાં હતું એમ જાણાય છે આ લિતમાલ યા શ્રીમાલ હાલ માગનાડના રૈતીના રણમાં આવેલું નાનકડું ગામ છે.

ઈમ્પીરીઅલ ગેઝેટના લેખકના જણાવ્યા મુજબ શરૂમાં ગુર્જરાત નામ અજમેર અને સાલર તાજાના ઉત્તર પ્રદેશને માટે નપગણુ હતું.

શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મત અનુસાર ગુર્જર જાતિનું રાજ્ય ઉપરના (ઉત્તરના) પ્રદેશમાં થયેલી એ પ્રદેશને ઈ સ ૬ હા શતકની આસપાસમાં

• યુવન શુઆગનું મોવ પો એ વ નગર બરૂચ કચ્છ વવશી મહી અને માજાની વચ્ચેને મદરા જેના ઉપર વનશીના કુવબ ના કામ શીવાદિત્યનું રાજ્ય હતું (ગ મ ત ઈ ૫ ૪૫)

ગુર્જર દેશ કે ગુજ્જરતા નામ મળ્યું અને એ પ્રદેશના રાજાઓ પણ ગુર્જર ગણ કહેવાના લાગ્યા x x x

ઈ સ. ના ૭ મા શતકમાં હાલના ગુજરાતનો કોઈ ભાગ ‘ગુજરાત’ નહોતો કહેરાતો. નિકમના છેક ૯-૧૦ મા શતક સુધી ય ગુર્જર દેશ કે ગુજ્જરના જેવું નામ હાલના ગુજરાત માટે નહોતું નપરાતું એટલું જ નહિ, પણ વિ. સ. ના ૭ મા શતકથી ૧૦ મા શતક સુધી, લિખિતમાત્ર અને એની આસપાસનો પ્રદેશ—ઘાણી કરીને હાલના જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર ગિરિલાઓથી આરબી માગવાડનો ભાગ ‘ગુર્જર દેશ’ કહેવાતો હતો.

૨૬ શ્રી નરસિંહરાવ દીવેગીઆના મત મુજબ—

‘ગુર્જરાના મહળ’ એવો ઉલેખ ૮ મા સદીના કાલજરના લેખમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર બાદ, ‘ગુર્જરા ભૂમિ’ ગુર્જર પ્રતિહાર જોગદેવના દોહતપૂરાના (ઈ. ૮૪૪ ના) તામ્રપ્રતમાં ઉલેખિત છે, બાદ ઈ. સ. ૮૬૨ મા કણ્ણકના ધર્માય આકૃત લેખમાં ‘ગુજ્જરતા’ શબ્દનો ઉલેખ છે (આશરે ઇ. સ. ૯૦૦ મા ગગમેખરના સમયમાં અન્યારતુ ગુજરાત ‘લાટ’ નામે ઓળખાતું) ત્યારબાદ, ઈ. સ. ૧૦૩૦ મા અગ્નિ પ્રદાસી અવખરનીએ ‘ગુજાત’ (જયપુર નજીકના બાળન એડે કે નારાયણ નગરને પાનગર ગણાવ્યું છે) નો ઉલેખ કર્યો છે.

આ બધા ઉલેખો મુખ્ય વે બિન્નમાત્ર પ્રદેશને લખના વ્યુત્પાદ છે.

આ પછી, ઈ. સ. ૧૨૧૬ મા એડે કે સિદ્ધરાજની ‘દેવપદ્ય’ પ્રશસ્તિમાં ‘ગુર્જરા’ નો ઉલેખ ફરી વાચવા મળે છે અને ઈ. સ. ૧૨૦૩ મા જૂના ગુજરાતી કાવ્ય ‘વિસનદેવ રાસો’ મા પ્રથમવાર નામ જોવા મળે છે. શ્રી. કે. મા શાસ્ત્રીનું માનવું એવું છે કે, ‘વિસનદેવ રાસો’ મા વપરાયેલ ‘ગુજરાત’ નામ નિશ્ચિતરૂપે ‘આનન્દ’ અને લાત બંને પ્રદેશોને માટે વપરાયેલું હશે જ સૌરાષ્ટ્રને જુદો ગણ્યો છે. ‘અમદ તોટ ઘરી ગુજરાત (સ. મા. પા. ૧૨)

આજ અસામા ઇંગલિશન મુસાફર મોરિષેસો (૧૨૫૪-૧૨૨૪) ના વર્ણનમાં વળી જોવા મળે છે.

ત્યારબાદ, રોબર્ટ ગ્રિરિટાસ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) મા ગુર્જરાત, ગુજ્જર દેશ તથા પ્રાકૃતિક ‘આક્રાસ’ (ઈ. સ. ૧૨૩૩ મા, લેખન સનકાલીન

પ્રમંથકોશ અંથમાં 'ગુજરદેશ' તથા 'પુરાતન પ્રમંથ સંગ્રહ' (ધ. સ. ૧૨૩૪) પૂર્વેમાં "બાપુડલી ગુજરાત," પ્રભાચંદ્ર સૂરિકૃત 'પ્રભાવક ચરિત' નામક સંસ્કૃત અંથમાંના અપભ્રંશ દુહામાં 'ગુજરાત' શબ્દ વપરાયેલો જોવા મળે છે.

આ બધી માહિતીઓ તથા તે ઉપર થયેલી ભરપૂર ચર્ચાઓમાંથી આપણે નીચે મુજબ મુદ્દા તારવી શકીએ છીએ:

૧. • પુરાણકાળમાં મરૂભૂમિ (મારવાડ) અને આજના ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશો એક સાંસ્કારિક એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. પરંતુ ત્યારે ગુજરાત જેવું નામ કોઈ પણ પ્રદેશને માટે વપરાતું ન હતું.
૨. પરદેશી ગુજર પ્રજા ભારતમાં પમી સદી દરમ્યાન પ્રવેશી: અને પંજાબ, માળવા, મારવાડ અને ગુજરાતમાં તેણે તેનાં થાણાં નાખ્યાં. પરંતુ તેનું પ્રજાવાચક ગુજરનામ છેક ૬ઠ્ઠી સદી (૬ઠ્ઠી-૭મી સદી)થી જ પ્રદેશને માટે પ્રથમ વપરાયો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે તે પ્રદેશ મુખ્યત્વે મારવાડ-(ઉત્તર ગુજરાત સહિતનો) પ્રદેશ હતો.
૩. સોલંકી યુગમાં 'ગુજરાત' નામે ઓળખાતા પ્રદેશમાં આજના મધ્ય ગુજરાતનો સમાવેશ થઈ ચૂક્યો જણાય છે.
 (૧) લિન્નમાળમાંથી આવડા ખસી પંચાસરમાં સ્થિર થયા ત્યારથી એ નામ ઉત્તર ગુજરાતમાંથી થતું થતું સમગ્ર પ્રદેશને લાગુ પડ્યું જણાય છે (સં. મા. પા. ૧૩)
 (૨) આચાર્ય હેમચંદ્ર જણાવે છે તે પ્રમાણે ચૌલુક્યો (સોલંકી)ના સમયમાં તે નામ છેક લિન્નમાળાના પ્રદેશથી નીચે અચારમાં આવી ગયું હતું. (સં. મા. પા. ૧૩)
૪. મુસ્લિમ યુગ દરમ્યાન આજના દક્ષિણ ગુજરાત સહિતના પ્રદેશનો ગુજરાતમાં સ્થાયી સમાવેશ થયો જણાય.

છેક ઇ. સ ૧૪૫૬ માં રચિત ઉમદા દેશદાનનું મહાકાવ્ય 'કાલ્-હડે પ્રમંથ'માં 'ગુજરાત,' 'ગુજરાત દેશ,' 'ગુજર ધરરાઈ,' 'ગુજર'-આ પ્રકારના ભૂમિ સૂચક શબ્દોનો પ્રયોગ વારંવાર (કુલ ૧૩ વખત) આવે છે. તેમાં 'ગુજરાત' થી 'સોરઠ' ને ભુદો પાડેલો છે. 'લાડ' અને 'સિન્ધુદેશ' ને ભુદા ગણાવ્યા છે. એટલે કે ગુજરાતની ભૂમિમાં મધ્ય ગુજરાતનો સમાવેશ તે કરતો નથી, એમ લાગે છે. મિનાય કે, એવું ય હોઈ શકે કે દક્ષિણ

ગુજરાત માટે વપરાતા આવેલા 'લાટ' શબ્દનો તેણે કેવળ પરંપરાગત ઉપયોગ કર્યો હોય.

૩ : ભાષાકીય એકતા

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં ય મારવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતની એકતા બહુ લાંબો સમય સુધી નજરે ચડે છે. *

ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ શૌરસેનીમાંથી થયો છે. અને તેની અપભ્રંશમાંથી હાલની ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ થયો છે એ સુવિદિત છે.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીમાં રાજસ્થાન-ગુજરાતની ભાષા સ્થાનિક છાયા ભેદો સિવાય એક સરખી હતી; તથા ઈ. સ. ૧૪૦૦ની-સાલથી આ છાયા-ભેદો વધુ સ્પષ્ટ થતા ગયા છે. અને પરિણામે તેમાંથી ક્રમશઃ મારવાડી (જોધપુર પ્રદેશ), મેવાડી (ઉદયપુર), માલવી (માળવા) અને ગુજરાતી (ગુજરાતની) નો વિકાસ થયો છે.

પરંતુ, સ્વતંત્ર ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ ૧૬ મી સદીના આરંભથી થયો છે, એવું શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેટિયાનું વિધાન છે. તેઓ તો બેધક રીતે જણાવે છે કે ("ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર" પુ. ૨ પા. ૧૨૯)—

"હું એમનો એક નથી કે જેઓ માતૃભાષા પ્રત્યેની ગૌરવ્યાગ્રભી ભક્તિથી દોરાઈને એવું વિધાન કરે છે કે ગુજરાતી ભાષા હેમચંદ્રના સમયથી શરૂ થઈ છે..." તેમના મત અનુસાર—

* ગુજરાતી નામ, ફેરલેક અંશે છૂટછાટ આપ્યા પછી ય, ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી શરૂ થયેલી અને ત્યારબાદની ભાષાને જ આપી શકાય.

* તેમણે ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ નીચે મુજબ આકાર્યો છે—

૧. ઈ. સ. ૯૦૦ સુધી અપભ્રંશ
૨. ઈ. સ. ૧૧૫૦ સુધી મધ્ય અપભ્રંશ
૩. ઈ. સ. ૧૧૫૦ થી ૧૫૦૦ સુધી અંતિમ અપભ્રંશ (અથવા ગુર્જર અપભ્રંશ)
૪. ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધી આદિ ગુજરાતી
૫. ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ મધ્ય ગુજરાતી
૬. ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી અર્વાચીન ગુજરાતી.

*આ કાવ્યમાં જે વીર રાજવી કાહાડેની પુનિત માયા માર્મ છે. તે રાજવી રાજસ્થાનનો ચોહાણ કુળનો છે.

* આ મહાકાવ્યનો કવિ પ્રજ્ઞનાભ પશુ કાઠડદેની રાજધાની તરીકે જાસોર નગરનો, એટલે કે રાજસ્થાની પ્રદેશનો જ હોયે એ કહે છે.

* આ કાવ્યની ભાષા રાજસ્થાની-ગુજરાતી એટલે કે તે જમાનામાં ગુજરાતમાં અને રાજસ્થાનમાં વપરાતી સહિયારી ભાષા છે.

‘કાઠડદે પ્રગથ’ની રાજસ્થાની આશૃતિના પ્રાસ્તાવિક વર્ણનમાં પુરાતત્ત્વવિદ્ થી. જિનચિન્મય મુનિ આ કાવ્યને “રાજસ્થાની મહાકાવ્ય” તરીકે ઓળખાવે છે, જેને ગુજરાતી ભાષાવિદો ‘ગુજરાતી મહાકાવ્ય’ તરીકે ઓળખાવતા આવ્યા છે. અને બંનેનો દાવો સાચો છે, તે એટલા માટે કે, મુનિ શ્રી. જિનચિન્મયજીના શબ્દોમાં જ, “વાસ્તવિકતા એ છે કે, પ્રસુત કાવ્યના જેવી ભાષા રચનાઓ, જે સમય દરમિયાન નિર્મિત થઈ એ સમયમાં ‘રાજસ્થાની’ યા ‘ગુજરાતી’ એવા ભાષાભેદ મૂલક કોઈ નામ-નિર્ધારણ થયું ન હતું.”

તેઓ વધુમાં જણાવે છે કે—

“એ સમયે આધુનિક રાજસ્થાન અને ગુજરાતના પ્રદેશોમાં ભાષા વિષયક કોઈ ખાસ લિન્ગતા ન હતી. જે કોઈ થોડાં ધર્મી લિન્ગના હતી, તે કેવળ રાજકીય સીમાઓ સંબંધીની દૃષ્ટિથી હતી.

“બાકી-સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ બંને પ્રદેશો વચ્ચે કોઈ સીમાભેદ ન હતો, બંને પરસ્પર એક રૂપ હતા. ચાલુક્યોની રાજધાની અણહિલપુરમાં વસનારા સેદ્ધિ જેવી ભાષા બોલતા હતા, લગભગ એવી જ ભાષા, ચાહમાનોની રાજધાની અજમેરમાં રહેનાર બોલતા હતા. ભલે એમના સ્થાનિક ઉચ્ચાર અને વાણીવ્યવહાર (બોલી)માં કંઈક ઓઠેવતે અંશે ભિન્નતા રહેતી હશે, પરંતુ એમની સાહિત્યિક ભાષા અને લિખિત ભાષા એક સરખી જ હતી.”

અને આજે હવે જ્યારે, એ ભાષાને રાજસ્થાની અથવા ગુજરાતી ગણાવવાનો આગ્રહ અને ખેંચાખેંચ વરનાઇ રહી છે ત્યારે શાણો કવિ, પદ્મનાભ પોતે તો પોતાની કૃતિને કેવળ ‘પ્રાકૃતમથ’ જ કહે છે ! *

* એ જમાનામાં સંસ્કૃત સિવાયની દેગણાવાઓને વિદાનો અને આમાન્ય લોકો ‘પ્રાકૃત’ તરીકે હલોખતા હતા. અને ભાષાના કવિઓએ નહિ, વ્યાકરણ-વિદાનોએ, આ લોક ભાષાઓને લક્ષમાં નથી, ‘પ્રાચીન પ્રાકૃત’ અને ‘વર્ણનવ અપભ્રંશ’ ભાષાભેદોના જે નામો નિર્દિષ્ટ કર્યા એમાં યોજર અપભ્રંશ નામ મળે છે.

ખરંતુ કાઠડદે પ્રખંધ (૧૪૫૬) પછી માંડ ૪૦ વરસે લખાયેલ લાલણુ કૃત કાદંબરી (આશરે ૧૪૯૪)—આટલા ટૂંકા ગાળામાં પણ ભાષાએ જે ઝડપે ‘ગુજરાતી’ રૂપ ધારણ કર્યું છે તે નોંધ પાત્ર છે.

શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠ ‘ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષા એનું સગપણ’ (૧૯૨૦) દર્શાવતી બે પુષ્ટિ રજૂ કરે છે:

૧. કાઠડદે પ્રખંધની ભાષા ગુજરાતી-મારવાડી છે.
૨. મારવાડનું અને ગુજરાતનું મગાઈનું સ્વરૂપ સામાન્ય હોયું અને એક જ ભાષામાં હોયું.

પ્રદેશ અને ભાષા એટલે કે મુખ્યતઃ સંસ્કારિતાની રીતે વિચારતાં મારવાડ ઇડર મોડાસાના પ્રદેશની સંસ્કારિતા હજારો વર્ષોથી એક અને અવિભાજ્ય રહી જણાય છે. આ સહિયારી સંસ્કારિતા અને એના સહિયારી ભાષા અને સાહિત્યને માટે શ્રી. ઉમાશંકરે થોળેલ ‘મારુ ગુર્જર’ પ્રયોગ સર્વથા યોગ્ય છે.

ઈડર તો છેક હમણાં સુધી ‘નાની મારવાડ’ તરીકે ઓળખાતું રહ્યું છે.

આ મારુ-ગુર્જર સંસ્કારિતાનું એક મહત્ત્વનું કેન્દ્ર ઇડર-શામળાજી-મોડાસાનો પ્રદેશ છે.

૪ : સંસ્કાર-કેન્દ્ર

આ બાબતમાં શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ નામના સંશોધન ગ્રંથમાં કેટલીક મહત્ત્વની બાતમી આપી છે. તેઓ લખે છે (પુરાણોમાં ગુજરાત પૃ. ૪૦)—

“આજે પણ વિસનગર, વડનગર (પ્રાચીન આનંતપુર) તથા ઇડર એ પ્રદેશમાં (આ ત્રણેનો એક પ્રદેશ ગણ્યો છે, તે નોંધપાત્ર છે.) સં.— ‘દોઢિયા તાલ’ની વિશિષ્ટ નૃત્યગણી સાચવતી, સંગીતકુશલ, નટકલા-નિપુણ ‘નાયક’ ગણિત વસે છે.”

* મહીકાડા એજન્સીના છ વિભાગ ગણાતા હતા ત્યારે તેના ‘નાની મારવાડ’ના એક મુખ્ય વિભાગમાં ઇડર, થોળો, દાના, માવપુર, વજાસણ, ગાળદ મગોદી વગેરે ૧૪ સંસ્થાનોનો સમાવેશ થતો હતો.

અને આ મરુ આદિ પ્રદેશ સાથે ' નટનર્તકો ' નો દેશ એવો ઉલ્લેખ વારંવાર મળે છે. પુરાણોમાં આ પ્રદેશની રાજધાની લિંગમાલ યા શ્રીમાલ અંગેના ઉલ્લેખોમાં ત્યાં ૩૦૦૦ નટનર્તકો વસતા હતા એવો ય ઉલ્લેખ મળે છે પા. (૧૯૩). અને તેઓ એવો પણ વર્ક કરે છે કે આ મારુ-ગુર્જર પ્રદેશ નટનર્તકોનો પ્રદેશ હોઇને, આનર્ત (આ-નૃત્ત=આનર્ત) તરીકે ઓળખાતો હશે—

આના ટેકામાં તેઓ જણાવે છે કે:

“ ભાષા દષ્ટિએ આનર્તને નૃત્તમાંથી સિદ્ધ કરવાની શક્યતા, મેદિની ક્રાષ્ટનો તે માટે આધાર, * બૃહત્ સાંહિતાનું તે વિસ્તારમાં નટનર્તકના પ્રાધાન્ય અંગેનું સ્પષ્ટ કથન, મહાભારતાદિમાં આનર્તના ઉલ્લેખ સાથે ' નટ નર્તક ગાયકોઃ ' ના વારંવાર ઉલ્લેખ, આને પણ આનર્તપૂર (વડનગર) આસપાસ નટ કલામાં સહેજ નૈપુણ્ય ધરાવતા રૂપધરે નાયકોની રાતિનું અસ્તિત્વ—આ બધું એક સાથે વિચારતાં આનર્તને નૃત્તમાંથી ઘટાવવાની શક્યતા બલવત્તર બને છે. ”

વળી પુરાણોમાં :—

“ ઇડરે પંચ તીર્થાણિ ભૃગુ બ્રહ્મા મહાધરઃ

અયુર્ધઃ કલનાથશ્ચ પંચમે ભુવનેશ્વરઃ ”

ઇડર પ્રદેશનાં આ પાંચ તીર્થો તે ભૃગુઆશ્રમ, ખેડબ્રહ્મા, શામળાજી, કલનાથ (ઇડર નજીક) અને ભુવનેશ્વર.

‘ સાશ્રમની માહાત્મ્ય ’ માં ખેડબ્રહ્માનું માહાત્મ્ય આપેલું છે. તેના ચાર નામો છે: સત્યયુગમાં બ્રહ્મપુર, ત્રેતામાં અગ્નિખેટ, દ્વાપરમાં હિરણ્યપુર અને કળીયુગમાં તુલખેટ. આ ઉપરાંત વડાલીના શાસ્ત્રી શ્રી. ગણપતિ-શંકર જયશંકરે ‘ બ્રહ્મક્ષેત્ર માહાત્મ્ય ’ કેટલીક હિતપ્રતો ઉપરથી તૈયાર કર્યું છે તેમાં બ્રહ્મક્ષેત્ર (બ્રહ્મખેટક) ને એક જોગન જેવડું મોટું ગણાવ્યું છે: જેને ૨૦ દ્વાર છે. ‘ ખેટક ’ એટલે આકાશમાં અટન (પરિભ્રમણ) કરનાર. વાર્તા એવી છે કે શિવ પાર્વતીના વિવાહ પ્રસંગે પાર્વતીનું રૂપ જોઇ બ્રહ્મા તેજોભંગ થયા. તેથી પ્રાચિત કરવા થત આરંભ્યો; તે પ્રસંગે સાવિત્રીની જરૂર પડી. આથી આકાશમાં અટન-હિંચન કરી જે મૂની મયો તે ખેટક કહેવાયો. આ ખેટક પાછળથી ‘ ખેડવાખાજ ’ નામે ઓળખાયા.

• ‘ આનર્તો દેશભેદેઽપિ નુન્ય સ્થાને જને રણે ’

• તથા આનર્તો નુન્યશાલાયામ્ જયે જનપદાંતરે

આજ રીતે પુરાણોમાં ‘ગદાધર તીર્થ’ ને નામે શામળાજીનો ઉલ્લેખ મળે છે. અને ‘ગદાધર માહાત્મ્ય’ માં તેની પૌરાણિક કથા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રદેશમાં બૃગુકાષિ (ખેડબ્રહ્મા) અગસ્ત્ય મુનિ (ભવનાથ તથા ખેડબ્રહ્મા) તથા વ્યવન કાપિનાં (રોડા તથા ભવનાથ) નિવાસસ્થાનોના ઉલ્લેખો પણ પુરાણોમાં પ્રાપ્ત છે.

તો વળી,

ઈંડર બાબતમાં પુરાણો એવું જણાવે છે કે, દ્વાપર યુગમાં વાતાપી અને ઇલ્યન નામના બે અશુરબાંધવોનું તે નિવાસ સ્થાન હતું. અને અગસ્ત્ય મુનિએ તેમનો નાશ કરેલો. ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં કળીયુગના રાજા વેણીવત્સરાજની કથા જોવા મળે છે. * .

ઇતિહાસ કાળમાં પુરાણો અને ધર્મ-તીર્થ તરીકે પંકાયેલાં સાંસ્કારિક જીવનના ઉત્તર શિખરસમાકેન્દ્રો અને સ્થાપત્યો તરફ દષ્ટિપાત કરીએ.

ઇતિહાસનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ જોવા જઈએ તો (શ્રીપંડરીનાથ ઇનામદારના મંતવ્ય અનુસાર)—

ભારતમાં શુપ્ત સમ્રાટોનો સમય સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાય છે, આ સમય તે ઇસુની ૪ થી ૬ સદી. આ પ્રદેશના એક મુખ્ય પૌરાણિક પ્રાચીન કેન્દ્ર ખેડબ્રહ્મામાંથી શુપ્તસમયના ઇતિહાસની પ્રતીતિ કરાવતા ‘યજ્ઞના અશ્વના ચિત્રવાળા ગધેયા જાપના સિક્કા’ તથા શુપ્ત સમયના રિવાજ મુજબ આંગળાંની જાપવાળી ઇંટા મળી આવેલ છે. આ ઇંટા ૧૫ ઇંચ લાંબી, ૧૦ ઇંચ પહોળી અને ૪ ઇંચ જાડી છે.

આ પછી, ચીની પદયાત્રિક હુએનસંગ (૬૪૦ આસપાસ) વડાલી, આવ્યો હોવાનો ઇશારો મળે છે. આ પ્રવાસીની નોંધ મુજબ ‘વડાલી (ઓછાલી) એક અત્યંત સમૃદ્ધ નગર હતું.’

અને ૫ થી ૭ મી સદીઓ આ પ્રદેશને ઉમદા સંસ્કારિતાની સ્મૃતિઓ સદા કાળને માટે અત્યંત સુંદર સ્થાપત્ય અને શીલ્પ સ્વરૂપે આપી ગઈ છે: આમાં શામળાજીનું મંદિર અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવે છે.

● ઇસનાં પુસ્તકન અવશેષો પા. ૭ : ઇસમને ઇસ્વદુર્ગ કહે છે.

શામળાણની મસ્તક રહિત શિવ-મૂર્તિ વચ્ચે પારિધાનની રીતિ માટે, કૃષ્ણોદરી અથવા ચામુંડાની લાક્ષણિક મૂર્તિ વિશિષ્ટ પદ્ધતિના કેશચૂંકન માટે, ઐન્દ્રી (ઇન્દ્રની શક્તિ)નો નીચેનો ભાગ તેની કોમળ છટા માટે, તથા બિભેલા બાળ ગણેશની મૂર્તિ અસાધારણ સુંદર કારીગરી માટે, શિવની—બહુધા વીરભદ્રની મૂર્તિ અતીવ સુંદર આકૃતિ માટે, પાર્વતી—બહુધા લીલડીની મૂર્તિ અનન્ય મનોહારિતા માટે, તથા અત્યંત વિરલ અને અપ્રતિભ એવી ‘અનન્ત બ્રહ્મા’ની મૂર્તિ ભારતના સ્થાપત્યમાં નવી ભાત પાડે છે.

એવીજ રીતે ખેડબ્રહ્મામાં, કદાચ ભારત ભરમાં અનન્ય એવી કદા કૃત જોવી બ્રહ્માની મૂર્તિ છે. આ બધી ૬-૭ મી સદીની કલાકારીગરીની ઉત્તમ શિલ્પ-આકૃતિઓ તથા હિંમતનગરથી પૂર્વે ૯ માઇલ આવેલ રોડમાં ૯ થી ૧૨ મી સદીની ‘દૂધ કરતી સ્ત્રી’ અને ‘સ્ત્રી દ્વારપાળ’ની વિશિષ્ટ મૂર્તિઓ તથા સૂર્યમંદિર, અને ખેડબ્રહ્માની સૂર્યમૂર્તિ, તથા ગેડા, ઇંડર, વડાલી, લિલોડા, દીટાઈ વગેરે સ્થળે થોડબધે જૈન મંદિરો અને જૈન મૂર્તિઓ, પોશીનામાં જૈન મંદિરના મંડપમાં ૬ કૃત બિંચુ ધોળા આરસ પહોળા સુંદર કારીગરીવાળું મૂર્તિ પધરાવવાનું મિંહાસન—સર્વ ધર્મોનાં આ બધાં તથા વિવિધ સંસ્કારિતા અને વિશિષ્ટતાવાળા સમાજ જીવનની એ ધાણીઓ રજૂ કરી રહ્યાં છે ।

આ પ્રદેશમાં વાવો સેંકડોની સંખ્યામાં છે, સુંવાળા ઐનાઈટ ચણતર વાળા કુંડો છે, અને વીરોના સંખ્યાબંધ પાળીઆ છે.

આ બધા ઉપરાંત, શામળાણ તો બહુ કોષ્ટક અઘાત છતાં મહત્વના ઇતિહાસને પોતાના અંતરમાં સંઘરીને બેઠું હોય એમ જણાય છે ।

શ્રી ઇનામદારના જણાવ્યા મુજબ—

શામળાણ ઉત્તર સુભગતના સિમાડા પરનું તીર્થસ્થાન છે: ત્યાંના અધિષ્ઠાતાદેવ સ્વામસ્વરૂપ વિષ્ણુની ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની મૂર્તિ છે. શામળાણને ગદાપ્રરદેવ પણ કહે છે; ને તીર્થસ્થાનને ગદાપ્રર સ્ત્રેષ કહે છે. * + + અમદાવાદ ખેડમદા (માતિજલાઈને) ઉપરના હિંમતનગર સ્ટેશનથી મોટરબસ દ્વારા (૩૦ માઈલની મુસાફરી) શામળાણ જવાય છે. અથવા સામરકાંડા જિલ્લાના મોડાસા ગામથી બસ દ્વારા (૧૮ માઈલ) જવાય છે. શામળાણ મંદિરનો વહીવટ મોડાસાના નગરિક શ્રી. વલ્લભદાસ બે. ચૌક (નેરબેન, શામળાણ ટ્રસ્ટી મંડળ) કરે છે.

* ૧૬૩૫ માં જોદકામ કરતાં—શામળાજી બાબુના દેવની મોરી નામના ગામ પાસેથી “કોઈ પુરાતન રાક્ષસના અથવા પ્રાણીનાં હડપચીનાં હાડકાં, એક ખભાની હાંસડી, પાંસળાના ટુકડા વગેરે મળી આવ્યા છે.

* દેવની મોરીના (શામળાજી બાબુના) પાદરમાં મંદિરોના અવશેષોના અનેક ટેકરા છે.

■ શામળાજીની ડુંગરમાળાને અડધીને ‘કરમાતું’ તળાવ’ છે. તેની શામળાજી તરફની પાળ પરના ટેકરાનો આકાર તથા મોટી ઈંટા (૧૫×૧૦×૪ ઇંચ) ના ઢગલા... ..અને આબુબાબુનાં ફેટલાં ૫ ખેતરોમાં હળ ફેરે છે ત્યારે જાણે ઈંટામાં જ હળ ફેરે છે—આ બધું લવ્ય ભૂતકોળની એ ધાણીરૂપ છે.

ગુજરાતના જાણીતા સ્થાપત્યવિદ્ધ શ્રી ઉમાકાંત પી. શાહનો ઇડર-શામળાજી પ્રદેશનાં સ્થાપત્યો ઉપરનો લેખ (ઇડર રાજ્યમાં ગુપ્ત શિલ્પ : જનલ ઑફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ વૉ. ૯, ૧૯૫૩) તથા ત્યાર બાદનો ‘બરોડા મ્યુઝિયમમાંનાં ફેટલાંક ડિંદુ (બ્રહ્મિનિકલ) શિલ્પો’ ઉપરના લેખ (બરોડા મ્યુઝિયમ તથા આર્ટગેલેરી મ્યુસેટિન વૉ. ૯-૧૦, ૧૯૫૩ થી ૫૫) તથા ગુજરાતની શિલ્પ સમૃદ્ધિ ઉપરના તેમના અન્ય લેખો આ બાબત ફેટલોક નવો પ્રકાશ પાથરે છે.

તેમના મત અનુસાર —

* શામળાજીમાંની નંદા અથવા યશોદાવાળી પ્રતિમા (ફેટલાંક ડિંદુ શિલ્પોવાળા લેખમાં ૧ લી પ્રતિમા) ૪ થા સૈકાની હોવાનું જણાય છે. આ પ્રતિમાનો કાબો હાથ ખાંડિત છે. તે સિવાયની આખી પ્રતિમા ઘણી સુંદર છે. એના ઉપવસ્ત્રના લટકતા છેડાની રચના તથા તેની સાડીની વસ્ત્રીઓ વગેરે ગાંધાર કલાની ફેટલીક વિશિષ્ટતાઓ વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રતિમાનું દ્વાર મથુરાના કુશાન શિલ્પ (ઈસ્ટની પહેલી ત્રયુ સદી) ની યાદ આપે છે. હકીકતે આ આખું શિલ્પ તેની સૈલીમાં ગાંધાર નમુના (ઈસ્ટની પહેલી ત્રયુ ચાર સદી) ને મળતું છે; અને વસ્ત્રજૂષાની ગોડવયુ, એકાવલીસેર, અને બાળક સાથે જીલી રહેલ આખી આકૃતિનો ઢાંચો વગેરે એવું મુ્યવે છે કે આ શિલ્પ ૪ થી સદી પછીનું તો નથી જ.

* તે જ રીતે માતા અને બાલકવાળા પ્રતિમા (‘ઈડર રાજ્યમાં ગુપ્ત શિલ્પ’વાળા લેખમાં ૩૧ મી છબી) ૫ થી ૪ થી સદીની ત્રયુષ્કાળેની છે. અને તેના ઉપર ૫ થી ગાંધાર કલાની અસર, ખાસ કરીને ચૂડામણિ આશ્રય ઉપર વરતાય છે.

શ્રી. ઉમાકાંત શાહ માર પ્રદેશના મહાન કલાધર શૃંગધર (અથવા કદાચ શાર્ંગધર)ની માર-શુર્પરક્ષા નો વિશિષ્ટ ઉલ્લેખ કરી તેના વિસ્તાર અંગે એવી માન્યતા ધરાવે છે કે તેનું કેન્દ્ર સૌરાષ્ટ્ર, ગાણુ-મારવાડ, ઇડર-રાજસ્થાન પ્રદેશ હોવાની સંભાવના છે.

આ રીતે શુર્પરાતની સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ તે ઇડર-શામળાજી પ્રદેશનું મહત્ત્વ છે જ; પરંતુ સમગ્ર ભારતીય સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્ત્વ નોંધપાત્ર છે :

* શામળાજીમાંથી નીકળેલી ૨૦ ઈંચની ઇંટા (હાલ વડોદરા મ્યુઝિયમમાં) ઉપરથી લાગે છે કે આ સ્થળે વ્યવસ્થિત ખોદકામ થાય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ સુધીના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે.

* ખાકચોકની ૧૫ ઈંચની ઇંટા 'ક્ષત્રપયુગ'ની એ'ધાણીરૂપ છે.

* અત્યારે જમીનની સપાટી ઉપર જડી આવતા અવશેષો પણ ૩ થી ૪ સદીના આરંભકાળનો નિર્દેશ કરે છે. તે વધુ જોડાણમાં ખોદકામ કરતાં પ્રાગ્ ઐતિહાસિક કાળની નવી કડીઓ ઉપલબ્ધ થવાની પૂરી શક્યતા છે.

શામળાજીનાં સ્થળમાં ખોદકામ કરી યોગ્ય સંશોધન કરવામાં આવે ઇતિહાસની કેટલીક અગત્યની કડીઓ હાથ આવવાનો પૂરો સંભવ છે. દા. ત.—

૧. સિંધુ સંસ્કારિતાનાં અવશેષો, હવે તેા, કચ્છમાં, સૌરાષ્ટ્ર (લીમડી) અને ઉત્તર શુર્પરાતમાં ઘોળકા (લોથલ)ના પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થયા છે. આ દૃષ્ટિએ શામળાજી જેવાં પુરાણ સ્થાનો સાથેના તે સંસ્કારિતાનો સંબંધ-સંપર્ક વિચારવા જેવો છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે, આદિકાળથી ભરૂચ ભારતનું એક મહત્ત્વનું દરિયાઈ કેન્દ્ર રહ્યું છે. અને ભરૂચ સાથેના ઉત્તર ભારતનો સંબંધ વિદિશા (લિલસા-ઉજ્જૈન)થી શામળાજી કેન્દ્ર દ્વારા હોવાનો પૂરો સંભવ છે. શામળાજી પોતે એક જાણીતું સંસ્કાર-વ્યાપાર કેન્દ્ર હતું; તથા શામળાજી કેન્દ્ર દેવની મોરીની ત્ર્યુ બાબુની પઢોડી વચ્ચે સુરક્ષિત હોઇ, નદી સરોવર-યુક્ત હોઈ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તથા રાજકીય સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ કોઈ મથક

કારિભરના બોધ લાભ તારાનામે 'એલ્ડ રેસ્ટન' સ્કુવ' તરીકે આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; જેને માગીન માર-શુર્પરક્ષા એવા નામથી ઓળખી શકીએ. આ ક્ષેત્ર ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૫૫૦ આસપાસ ગર થઈ હોવાનું શ્રી. ઉમાકાંત માને છે.

હોવાનોય પૂરો સભવ છે પાછળથી તો મુસ્લીમો પડાખોના હલ્લાઓ તથા રાજસ્થાનના ગુજરાત સાથેના વેપારના એક મુખ્ય માર્ગ તરીકે શામળાજી-મોડાસા માર્ગ ઉપયોગમાં આવ્યો છે એ તો નિર્નિદ છે

એણે ભાગતના પ્રાચીન સામ્રાજિક—વાપારી કેન્દ્ર તરીકે શામળાજીનું સ્થાન મહત્વ ધરાવે છે જ

૨ મધ્યભાગતમાં આહડના અરગેરો અને દક્ષિણના માહેશ્વરના પ્રાગૈતિહાસિક અરગેરો જોતા આ બે વિસ્તાર વચ્ચેના પ્રદેશમાં એ જાતની સર્જિતના અવશેષોની ખૂટતી કડી શામળાજી જેના સ્થળેથી મળી આવનાનોય સભવ છે

૩ શામળાજીની ચોપાસની ગિરિમાળાઓ વચ્ચે વસનારી રયામ લિન્ડ વસ્તીના ઉદય-નિકાસ અને પ્રસારની કેટલીક મહત્વની કડીઓ પણ હજી અજાત છે આ દૃષ્ટિએ કદાચ આહડ-માહેશ્વર જૂથની નહિ, તો ખીજી પ્રાચીન લિન્ડ જાતની સર્જિતના અવશેષો મળી આવનાનો સભવ છે

● બી સરકારની નવપદ્ધતર યોજના અનુસાર શામળાજી આગળ મેથો નદી ઉપર ૧૧ કરોડ રૂ ના ખર્ચ વિશાળ જલબંધ (રયામ સરોવર-બંધ) બાંધવાની યોજના છે આથી શામળાજીની આજુબાજુનો અમુક મહા મહત્વનો ભાગ રૂબી જશે પરિણામે ગુજરાતના અને મધ્ય ભારતના પ્રાચી ઐતિહાસિક કાળથી માંડીને મધ્યયુગની શરૂઆત સુધીના અવશેષોથી ભરપૂર એક અજાત્યનું કેન્દ્ર સહાને મઠિ પાણીમાં રૂબી જઈ વિલીન થશે તો ગુજરાતના ઇતિહાસની અજાતની રહીસહી કડીઓમાંની કેટલીક કડીઓ તેને વિશે આપણે કાંઈ પણ ભણી શકીએ તે પૂવજ, સહાને મઠિ હુમ થઈ જશે

મથે વરસે 'સ્ટેટબોર્ડ' ઓફ હિસ્ટોરિકલ રેમૅન્ડેન્ડ એન્ડ એનસિયટ મોન્યુમેન્ટ તરફથી શામળાજી વગર સ્થળ ઉપર જઈને જાત વપાસ કરી આવનાર શ્રી ઉમાકાત ખી શાહ જણાવે છે તે મુજબ આ સ્થળે દેવની મોરીન પ્રાચીન અવશેષોમાં એક ટેકરા ઉપર એક પુરાણી ઈંટોનું એક અતિ વિશાળ લગભગ ૧૫૦ થી વધારે ફૂટનું ગોળાકારનું સ્થાપત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે આ આખા ઈંટોનું વ્યવસ્થિત રીતે ખોદકામ કરવામાં આવે તો આ સ્વપ્નની પ્રાચીનતા ઉપર સારો પ્રકાશ પડે એમ છે ઇંટોનું કદ જોતાં આ સ્થાપત્ય ઇ સ ના ૩ ના સૈકાની આસપાસનું હોવાનું તેઓ માને છે અને આવું સ્થાપત્ય ગુજરાતને બાગે આજે એક પણ જિલ્લો નથી તે જોતાં તો આનું રૂબાની દેવાનું અક્ષમ્ય જ ગણાય

દક્ષિણ હિંદમાં જેમ નાગાર્જુન કોડાના અગમના ઐતિહાસિક સ્થળ ઉપર નાગાર્જુન સાગર બંધાય તે પૂર્વ ત્યાંના અવશેષો ખોદી માંડવની

૫ : આયુર્વેદનો બગીચો

તો વળી તાજેતરમાં આ પ્રદેશનાં જંગલોની વનરપતિનો અભ્યાસ થતાં એક વધુ પ્રકાશ પડ્યો છે :

અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ હરડે-વૈદ ડૉ. રસિકલાલ (ડોક્ટર અને વૈદ બંને છે) પાકા સંશોધક છે; ને આયુર્વેદ માટેની તેમની પ્રીત પણ અનોખી છે. તેમણે આ પ્રદેશમાં-તેના કુર્ગરો ને જંગલોમાં, નદી કિનારા અને મેદાનોમાં પર્ચટનો કરી તાજેતરમાં ‘સાબરકાંઠાની વનરપતિઓ’ નામનો ગ્રંથ (બે ભાગમાં) પ્રગટ કર્યો છે. તેઓ તો આ પ્રદેશને “આયુર્વેદનો બગીચો” કહે છે !

“ખેડબ્રહ્માથી જ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી અને સૃષ્ટિમાં માણસો થશે ત્યાં ગો પણ થશે. એ રીતે મહાકાવ્ય માટે બ્રહ્માએ આયુર્વેદ લખ્યો, અને એ આયુર્વેદની ઔષધિઓ પણ બ્રહ્માએ ખેડબ્રહ્માથી-

મૂલતિ આરંભાદ્ય ગદ્ય છે; તેજ રીતે ‘શાયરેક્ટર જનરલ એફ આર્કિયોલોજ’ એ શામળાળના આ વિભાગને રાષ્ટ્રીય મહત્વનો ગણીને, ત્યાં સંશોધનનું ખાદ્યકામ આરંભી દેવું જોઈએ.

તાજેતરમાં, શ્રી. મંજુલાલ મજમુદાર તથા ઇતર સંશોધકોએ આ દિશામાં લક્ષ આપી મૂલતિ આદરી છે તે નોંધ પાત્ર છે.

હરડે, મોડાસા પ્રદેશમાં શામળાળના અત્યંત મહત્વના સ્થળ ઉપરાંત, હરસોલનું સ્થળ પણ પ્રાચીન ઐતિહાસિક મહત્તાનું છે.

શામળાળથી બહુ જવાં એક મહત્વનું મધક હરસોલ હતું. હરસોલમાંથી પરમાર સિંચકનું તામ્રપત્ર મળેલું છે. અને હરસોલની આજુબાજુના દીંબા અને ટૂકરીઓમાં “મધ્ય પાષાણુ યુગ” (Microlithic age) ના અવશેષો પણ હોવાનું મનાય છે, અને પ્રાચીન હરસોલના આ દીંબાઓનું ખાદ્યકામ પણ અત્યંત મર્યાદે છે.

હરસોલમાંથી ગુર્જર પ્રતિદાર યુગની લગભગ ૧ ફૂટની અતિ બબ્બ પ્રતિમા (૮-૯મા સેકાની) પ્રાપ્ત થઈ હતી (હાલ મુંબઈ મિન્સ એફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં) એ પ્રતિમા પણ આ પ્રદેશની કલા અને સૌંદર્યની ભાવનાનો ખ્યાલ આપે છે.

રાજસ્થાન સુધીનાં જંગલોમાં સાળરમી, હરણાવ વગેરે નદીઓને કિનારે કિનારે વ્યવસ્થિત રીતે બાંધવા આયુર્વેદના નિષ્ણાત ઋષિ મુનિઓને આ શુભ કાર્યમાં રોક્યા કે જેથી માત્ર નિરોગી રહી લાંબું જીવન જીવે અને કલ્યાણનાં કાર્યો કરે । ”

તેઓ આ આખા નિસ્તારનો પરિચય આ રીતે આપે છે :

“ ખેડઝાડામાં હરણાવ નદી પાસે મહાલક્ષ્મીના મંદિર ઉપર ચઢીને જીવે તો એક મોટો પ્રદેશ દેખાય છે : પહેલી દાંતા સ્ટેટની પર્વતની હારમાળા, પછી શિરોહી લગતા અરવલ્લી હિલ્સ અને ત્રીજું રાજસ્થાન-ઉદેપુરની સરહદના પહાડ અને પછી ધર્મઆવ પહાડ. એ ચારેય પહાડોની વચ્ચેનો પ્રદેશ ખેડઝાડાથી રાત્ર થાય છે. આ નંદનવન છે. આખુથી દેખાતું પેશું દંડકે અમરજીય કહેવાય છે, અને આ નંદનવન કહેવાય છે. એ વાંચેશું કે નંદનવનમાં કાળા ઉનાળામાં પણ ઝાડ લીલાંછમ હોય છે, તે અહીં ખાસ જોવા જેવું છે. ...”

રાજસ્થાન અને ઉત્તર ગુજરાતની એકતાનું નિદર્શન આ પ્રદેશની જાતિઓનો અભ્યાસ કરનારને પણ જણાવા સંભવ છે.

આ પ્રદેશની મુખ્ય વસ્તી તે લિલો અને કોળીની છે. અને તેઓ મુખ્યત્વે કુંગરોની હારમાળાઓમાં નિવાસ કરે છે.

ભારતના આ ‘આદિવાસીઓ’ ગણાય છે. અલગત, ભારતની ધરતી પર કોઈ આદિ મનુષ્ય જાતિનો જન્મ થયો હશે કે, આ ધરતી પર કોઈ આદિ મનુષ્ય જાતિએ વસવાટ કર્યો હશે તે વિષે હજી કોઈ નિશ્ચિત નિર્ણય લેવાયો નથી. પરંતુ વિદ્યમાન ઇતિહાસકારોનું મંતવ્ય પાછળની ધારણાને વધુ અનુસરે છે.

અને છતાં આજે તો જે કાંઈ સંશોધન થયું છે તેના આધારે, ભારતના વિદ્યમાન આદિવાસીઓમાં લિલ (અનેક જાતિના) એક આદિવાસી પ્રજા ગણાય છે; આ ધરતી પર આર્યોનું આગમન અને વસવાટ થયો તે પૂર્વેના આદિવાસીઓમાં લિલોની ગણતરી થાવ કે ન થાવ; અને આર્યોના આગમન અને વસવાટ પૂર્વે સિંધુતટ ઉપર પોતાની સુવિશાળ અને સમૃદ્ધ નગર સંસ્કૃતિ વિકસાવનાર મોહન જો દડો અને હારાપ્પાના ઓર્યેતરો સાથે લિલોનો કોઈ સંબંધ ગ્યાપિત થાવ યા ન થાવ, તો પણ એ વાતે તો ઇતિહાસસિદ્ધ છે કે ભારત ઉપર ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ થી ઇસ્વીની ૬ થી સદી સુધી જે પરદેશી ધાડાઓ સતત આવ્યાં જ કર્યાં છે

તે સૌના આગમન પૂર્વે લિલોનો વસાટ આ ધરતી પર થઈ ચૂકેલો હતો—અને એ અર્થમાં તેઓ ‘આદિવાસી’ છે અને જેમ જેમ પરદેશી હસ્ટાઓ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ તે તે સ્થળની આદિવાસી પ્રજાઓને સરક્ષણાર્થે જ ગલેા અને પર્વત-પહાડી-કુંગરોમાં આશ્રય લેવો પડ્યો હતો.

છેક રાજપુત રાજ્ય સમય અને મુસ્લિમ રાજ્ય સમય સુધી આપણે લિલ રાજ્ય સત્તાના ઉત્કલેષો જોઈએ છીએ અને તેમની એ રાજ્ય સત્તાઓ આખરે હોનનાઈ ગયેની પણ વાચીએ છીએ.

આના આ આદિવાસી લિલોનાં આચારનિયાર, રહેણીકરણી, રિતરિવાજ, અને લોક-દત કથાઓમાં આ ભૂમિનો કઈ કેટલોય ઇતિહાસ (આદિ પ્રજાના જીવન અને સરકારિતાનો) પડ્યો છે જે હજી ધણે અંશે સંશોધનનો જ વિષય છે પરંતુ ફાર્ગસ કૃત રાસમાળામાં તેમના કેટલાક ગુણોની નોંધ કરી છે.

“આખા મહીકાકામાં કેળી અથવા લીલ લોકોની વસ્તી ધણી વધારે છે ત્યાના ખીબ લોકો કરતા તેઓ ક્ષમા ધણા નાના છે, અને તેમની આખી અચળ ખાદ્યભરેલી જણાય છે તેઓ કદાપિ પાધરી પહેરે છે તો ધણી જ નાની પહેરે છે, ધણુ કરીને તો તેઓ માથે ફાળિયુ વીંટ છે તેઓ લૂગડા પહેરે છે તે શેડા અને બડા પહેરે છે જ્યારે ત્યારે પણ તેઓની પછવાડે તીરનો બાથો બાધેયો બોવામાં આવે છે સાથે તેઓ એક લાખુ કામઠું રાખે છે તેઓ અમત્કારિક ત્વરાવાળા, અચળ અને મજબૂત હોય છે ભૂખ, તરસ, થાક અને ઉત્ત્રાસ, મનાય નહિ એવી રીતે તેઓ સહન કરી શકે છે તેઓ સાવધાન સાહસિક, ભેદ, કુક્તિએ શોધી કાઢવામાં કુશળ અને રાતની વેળાએ દુમયો કરવામાં, છાપો મારવામાં અને લપાઈને તાઈ રહેવામાં આશ્ચર્યકારક ગુણો ધરાવે છે તેમને વિષે એવી માન્યતા છે કે તેઓ ખુલ્લા મેદાનમાં લડવા કામલ હોય છે, પરંતુ ક્ષિતનના કવાચત શીખેના લશ્કરે પકાવ કરેલા ઠેકાણા ઉપર પણ દુમયો કરવામાં તેઓએ ધણે પ્રસંગે અસાધારણ શૂરવીરપણું બતાવ્યું.”

‘તેઓ સ્વતંત્ર જુસ્સાના છે, અને ‘પાકા ચોર’ કહેવાય છે ખરા, પરંતુ તેમના પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે ત્યા અબળળ નિમકડલાલ પૂરવાર થાય છે.

“દેશમાં જ્યારે જ્યારે જાડ જાય ત્યારે ત્યારે તેમને ઘણુ સાથ લાગતું આવતું, તેઓ સંપ કરી સંપે તો ધણા વાચ કરે થઈ પડે.”

પરંતુ, તેમનામાં પોતાની ભતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ હતાં, એક જ સમૂહની ભાવના કે સિસ્ત નથી. ”

આ પ્રદેશની બીજી આગળ પડતી વસ્તી રજપૂતોની છે : તેઓ સૈકાંઓ લગી આ પ્રદેશના રાજ્યકર્તા રહ્યા છે. પહેલાં વિજયપુર પરગણામાં તેમનાં મુખ્ય રાજ્યમૂલ્ય હતાં.

શ્રી. રતનમણિરાવ કહે છે તે મુજબ, રજપૂત ભતિમાં પરદેશી શકો, ગુજરાતે અગર હજોનાં મિત્રજો અત્યધિક છે. કાઠિયાવાડમાં કાઠી, આહીર, મેર વગેરે ભતિઓમાં અને કાળીઓમાં હજુ, ગુજરાતે અને તે પહેલાંના શકોનાં મિત્રજો છે. આ બધા, તેમજ ‘નાર-કાર’ કહેવાતી જાતિઓ (નવ નાર-કદોઈ, કાઠીઆ, કુંભાર, માળી, મદનિયા, સુથાર, ભરવાડ, તંબોળી, સોની : તથા પાંચ કાર : ધાંચી, ઝીપા, લુહાર, મોચી અને ચમાર) માં, અને તેથી પણ હલકી કહેવાતી જાતિઓમાં રજપૂતોની અવટકો જોવામાં આવે છે...મુસલમાન થનાં પહેલાંના તુર્કો પણ કોઈ કોઈ ભતિઓમાં મળીને હિંદુ થયેલા છે...નાસીને આવેલા લાગ કાવ્યો તેવી હલકી જાતી વર્ગોમાં લગી ગઈ છે.

વળી, ભારતનાં પ્રાચીન રાજપૂત કુળોનાં ‘સ્વતંત્ર રાજ્યો’—સંખ્યાબંધ દેશી રિયાસતોનું અસ્તિત્વ રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં વિશેષ રહ્યું છે. આ રિયાસતોના “પ્રાચીન રાજવંશો” માં પાદવો, ક્ષત્રિયો અને વલ્લભીના મૈત્રિકો વગેરે ઇલિતાસજોના મત અનુસાર અનાય ભતિઓના હતા; તો સોલંકીઓ (ચાલુક્યો, વાઘેલા), ચાવડા (ચાપોતકટો), જડેજાઓ, પરમારો, ગોહિલો, રાઠોડો—મોટા ભાગના આ બધા રાજવંશો—સૂર અને અંદ્રના વંશજોનાં મૂળ પણ આર્યેતર હોવાનું ઇતિહાસ સૂચવે છે !

અહીં નોંધવા જેવું એ પ્રાપ્ત થાય છે કે, ભારતના રજપૂતોની આ મુખ્ય શાખાઓ મોટે ભાગે ક્યાંથી અને ક્યારે ગુજરાતમાં આવી. એવું જણાય છે કે, વલ્લભી રાજ્ય તૂટ્યા પછી (ઇ. સ. ૭૭૦) ગુજરાતમાં ચાવડા આવ્યા. અને ઇ. સ. ૯૦૦ ની આસપાસ સિરોહીથી ઓહાણો આવ્યા. આશરે ઇ. સ. ૧૦૦૦ માં જોધપુરના પરિહારો ઇડરમાં આવ્યા; અને ૧૩ મા શતકમાં વાજ તથા વાઘેલા મારવાડથી આવ્યા. ૧૨૫૭ માં રાઠોડો પણ મારવાડથી સૌથી પ્રથમ ઇડર આવ્યા છે; અને ગોહિલો પણ મારવાડમાં લૂણી નદી પરના ખેરગઢથી રાઠોડોના ધકેલ્યા ઇ. સ. ૧૨૯૦ માં

ગુજરાતમાં આવ્યા છે. ત્યારે પરમારો (મોઢા) ૧૩-૧૪ સદીમાં સિંધથી કાઠિયાવાડ યથા આવ્યા છે.

ટૂંકમાં-રાજસ્થાન અને ઉત્તર ગુજરાતની જે એકતા, નીકટતા અથવા સંલગ્નતા આપણે ખીજાં ક્ષેત્રે જોઈ ગયા છીએ તે જ અહીં દેખાશે.

અને બ્રાહ્મણો અને વણિકોનો ઇતિહાસ જોતાં આપણને આ વાતની વધુ પ્રતીતિ થયા વગર નહિ રહે.

નર્મદ સંપાદિત "ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ" માં મળતી માહિતી મુજબ-ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમાં-ઔદિચ્ય મૂળ ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી મૂળરાજ સોલંકીના તેડાવ્યા અણ્ણીસવાડ આવ્યા હતા. ત્યારે ખેડાવાળા વિષે એવી ધારણા છે કે તેઓ શ્રીરંગપદ્મથી, જ્યાં મેરધ્વજ રાજપૂતનું રાજ્ય હતું તેવા ખેડામાં આવી વસેલા. અને "તેઓની કેટલીક રીતભાત દક્ષણી દેશસ્થ બ્રાહ્મણના જેવી છે." મહીકાંડામાં અલખત, ખેડાવાળા નહિ, પણ ખેડવા બ્રાહ્મણ કહેવાય છે નોગર બ્રાહ્મણોની જે શાખાઓ વડનગર અને વિસનગર : જેઉ ઉત્તર ગુજરાતના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળો સાથે સંકળાયેલા છે. અને તેમની કુળદેવી અંબા પણ ઉત્તર ગુજરાતનું તીર્થધામ છે. (નાગર બ્રાહ્મણોની જેમ નાગર વણિકો પણ હોય છે). મેવાડા બ્રાહ્મણોનું નામ જ પતાવે છે કે, તેઓ મેવાડ (રાજસ્થાન) થી આવેલા છે; અને તેમના કુળદેવ મેવાડના એકલિંગ મહાદેવ છે. (મેવાડા વાણીઆ અને સુધાર પણ હોય છે.) મોઢા બ્રાહ્મણો અને વણિકો સૂર્યમંદિર માટે પ્રસિદ્ધ ઉત્તર ગુજરાતના મોઢેરા તીર્થથી આવેલાં છે. (આ વણિક શાંતિ મોડાસામાં તથા સીમરવાડા-રાજસ્થાનમાં વિશેષ છે). અને અલાઉદ્દીન ખિલજીના ત્રાસથી ૧૩૦૪ માં તેઓ મોઢેરાથી કાઠિયાવાડ-કચ્છ ગયેલા જણાય છે-જ્યાં તેમની ઘણી મોટી વસ્તી છે. શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વણિક અને શ્રીમાળી સોની-સોનું મૂળ નિવાસસ્થાન લિખમણ અથવા શ્રીમાળ છે : તે ૭ મી સદીમાં ગુજરાતની (ગજસ્થાની ગુજરાતની, વિખ્યાત રાજધાની તરીકે અને સરકુતિના કેન્દ્ર તરીકે (જેનું વર્ણન હુએન સંગે કરેલું છે) ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્થળ ઉત્તર ગુજરાતના પાલણ્યપુરથી ઉત્તરે ૭૫ માઈલે, મારવાડ સિરોહી પ્રદેશમાં આવેલું છે. શ્રીમાળ લાંગતાં ૩૫ હજાર શ્રીમાળીઓ મારવાડ-મેવાડ ગયા અને ૫ હજાર ગુજરાત આવ્યા એવી નોંધ છે. ગુજરાત આવ્યા પછી સુંદર નામનો વણિક શ્રીમાળીઓની કુળદેવી મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ (શ્રીમાળીના બ્રાહ્મણ-વણિક અને સોની-સોની કુળદેવી

મહાલક્ષ્મી હતી એ શ્રીમાળના પૈત્રની અને પિતૃપૂજની મૂલ્યક ગણાય ૨) છેક શ્રીમાળથી પાટગુ લઈ આવ્યો હતો ! ઝારોળા બ્રાહ્મણો મારનાડના ઝારોળના ગણાય છે નંદવાણુ પશુ મૂળે મારનાડના નીગની પ્રદેશના છે ત્યાં તેમની કૂળદેવી વાકા નાનતી છે પોકરણુ બ્રાહ્મણો અન્નમેર પામેના પુકર ક્ષેત્રના છે, તેમની કૂળદેવી મારવાડમાં લક્ષ્મીજી અને ચામુડા છે રાયગળા બ્રાહ્મણો પશુ નારનાડના વીકાનેર કે થાની ક્ષેત્રના છે તેઓ હાલ બુણનાડમાં નિથેન છે ત્યારે સાચોરા પશુ મારનાડ-લ્લેધપુરથી આવેલા છે તેમની કૂળદેવી પ્રત્યગિરા લ્લેધપુરમાં સતીપુર કે સાચોરામાં છે ઉદંબરા બ્રાહ્મણો શામગાજી બાબુના છે, જે નીમા વણિગના ગૌર છે

બ્રાહ્મણોની (અને દેવલાક વણિગની) અનેક શાખાઓનો ઇતિહાસ એ નાત પગ સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાથરે છે કે મોટા ભાગની આ શાખાઓ મારનાડ-મેનાડ અને ઉત્તર ગુજરાતથી નીચે ભિતની આવેલી છે

ગુજરાતમાં સામાન્ય ગીતે જેઓ કણબી તરફ ઓળખાય છે-તે પાગીદારો (લેના, કડના અને આજણુ) માથી આજણુ પાટીદારોની વસ્તી આ પ્રદેશમાં નિરોધ છે બોમ્બે ગેઝેટિયરના લેખક એમને મૂળ હથુ-ગૂર્જર જાતિના માને છે એને તેના ટેકામાં હીમાલયાર્ધ અન્નભાર્ધએ પન્નગના ગૂર્જરો અને ગુજરાતના પાગીદારના રિવાજોની કચેલી સગ્ખા મણીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને શ્રી રત્નમણીરામ તો એની ધારણા કરે છે કે ગુજરાતને પોતાનું નામ આપનાર ગૂર્જરોનો મોટો ભાગ એમનામાં હોય એમ માનનામાં નાધો નથી

આજણુ કણબીઓ મોટે ભાગે ઉત્તર ગુજરાતમાં છે અને એમના રિવાજો રજપૂતોને મળતા છે અને એમની અટકો પણ એમનામાં છે

સોનીઓમાં શ્રીમાળી, માર, નાગડ (મૂળ શ્રીમાળના), સુધારોમાં ગુજરાગ, મેનાડા પણ તેમના પૂર્વ નિવાસનો એવોજ ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે ટેળા, ઠાકરડા અને દેડ-ભગી સૌમાં રોલકી, રાડોડ, ચૌહાણ, પરમાર વગેરે જાતિઓ રજપૂત જાતિઓનોજ વશવેલો જતાવે છે

મોડાસા પ્રદેશની એક મુખ્ય વણિક જાતિ ‘ખડાયતા’ છે આ જાતિનું મૂળ સ્થાનક ‘ખડાત’ (પાછળથી સસ્ત્રીકગ્નુ ‘ખડાયત’, ‘વડાત’) ઉત્તર ગુજરાતમાં નિખપુર તાલુકામાં નિખપુરથી ૪ માઈલ દૂર

આવેલું છે; (પ્રાંતિજયી પૃથુ ૪૯ ગાઈલિયું અંતર છે. સાગરમતી નદી વચ્ચે ઝોળંગવી પડે છે-એટલું જ) આ ગામની હદમાં 'કોટપર્ક' તીર્થ' આવેલું છે. આ 'કોટપર્ક' અથવા 'કોટીશ્વર' ને ખડાપતા બ્રાહ્મણો અને વણિકો પોતાના ઇષ્ટદેવ માને છે.

એકંદરે, ગુજરાતની ઇતિહાસની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એવું બતાવે છે કે, રાજસ્થાનની તળભૂમિ વીધીને, જ્યારે જ્યારે પરદેશી મુસ્લિમ હુમલાખોરો ગુજરાતની ઉત્તરેથી ગુજરાતની આજની તળ ભૂમિમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે ત્યારે (મુખ્યતઃ ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૩૦૦), આ આક્રમણી પોતાનાં જનમાલનું રક્ષણ કરવા અર્થે, તથા અગાઉ રાજપૂત રાજાઓનો આશ્રય પામેલી ઇતિહાસ આશ્રયલગ્ન થતાં અન્ય આશ્રય શોધવાની આશાએ, મોટા પ્રમાણમાં સ્થળાંતરો કર્યાં હતાં. અને વધુ સવામત જણાતાં સ્થળોએ જઈ નાનાં નાનાં પૃથક જૂથોમાં, જુદે જુદે સમયે અને સ્થળે, વસી ગઈ હતી. આ લોકો જ્યાં જ્યાં ગયાં ત્યાં ત્યાં પોતાની મૂળ ભૂમિના નામથી ઝોળખાતા થયા. પરંતુ આ જૂથો ગમે ત્યાં વસી ગયાં હોવા છતાં, તેમની મૂળ ભૂમિ અને ઇષ્ટ દેવોનાં સ્થાનો સાથેનો તેમનો સંબંધ સમૂળો તૂટ્યો નથી.

આથી આપણે આગળ જોઈ ગયા તે અનુસાર, મોટે ભાગે એક જ સ્થળવાચક બ્રાહ્મણો અને વૈશ્યોની તથા ઇતર ક્રીડા કોમોની ઇતિહાસ જોવા પામીએ છીએ.

આ ઇતિહાસ પરથી એવું સૂચિત થાય છે કે, સદિયારી 'માર-ગુર્જર' સંસ્કારિતામાંથી રાજસ્થાન અને ગુજરાત બંનેનું જે વિશિષ્ટ પૃથક્ત્વ સરખાવું તેમા મુસ્લિમ-આક્રમણકારોનો સમય ધણો મહત્વનો હતો.

ગુર્જર અસ્મિતાનાં સોપાન

બીજા એમ કહી શકાય કે,

૧. ગુજરાતની સરહદો અને રાજ્યધટકની એકતાનું પ્રથમ સોપાન : ચૌહાણ (સોલંકી) નો પરાક્રમ યુગ છે.

૨. ગુજરાતની સામાજિક સંસ્કારિતા અને રીતરિવાજોની એકત્વની દૃષ્ટિએ ઈ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૩૦૦ નો ભ્રમણ યુગ મહત્વનો છે.

૩. ગુજરાતની ભાષા અને સાહિત્યના પૃથક્ત્વ અને વિશિષ્ટ ધર્મ-તરની દૃષ્ટિએ ઈ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૦૦ નો શાંતિકાળ મહત્વનો છે.

૪. આ જ સમય મુસ્લિમ અને ગુર્જર કલાના સંયોગમાંથી વિકસેલી ગુજરાતની સર્વાંગ કળા, (સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંગીત) ના ઉદ્ભવનો છે.

૫. ગુજરાતની ભૂમિ, રાજ્ય ધટક તથા આર્થિક એકતાના માળખા ઉપર ગુજરાતની સર્વાંગી એકતાનું કાર્ય બૃહદ્ ગુર્જર પ્રજા નરીકેની સમગ્ર એકતાનું કાર્ય, ઉદ્યોગ-વ્યવસ્થા અને વિજ્ઞાનને માર્ગે આગળ વધેલા પરદેશી અંગ્રેજી સામ્રાજ્યે રેલ્વે અને ઇતર વાહનવ્યવહાર દ્વારા, ગામડાં સુધી શોષણનો હાથ લંબાવી બજારોની એકતા સાધી, ગામડાંના પૃથક્ત્વનો નાશ કરીને તથા પશ્ચિમી સંસ્કારિતાનાં વિવિધ સ્વરૂપો સાથે ફરજિયાત સાંકળી દબાવે ક્યું, ત્યારે જ ખત્તું એમ કહી શકાય.

આ આખા લાંબા વિકાસ દરમ્યાન, ખાસ કરીને ‘ભ્રમણ યુગ’ માં ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશોનો નિર્ણાયક ફાળો રહ્યો છે એમ કહી શકાય.

ઈડર (ઈતિહાસ)

એક ઈડરના વનકેસરી એ
ભડવીર બાપ્પારાવ
વિશ્વવંદ સૂરજ ફળ સ્થાપી
ચિતોડ કીધ યશાઈવ !

— નાનાલાલ ઠાકર

ગુર્જરી ભાષાના અર્વાચીન યુગના મહાકવિએ ઈડરના વનકેસરીની કરેલી આ વંદના કેવી પ્રેરક છે ! આ ‘વિશ્વ વંદ’ બાપ્પા રાવનું જીવન જોવું પ્રેરક છે તેવું જ સ્વસ્થપૂર્ણ છે.

ઈ. સ. ૭૧૬ ના અરસાથી આ કથાનો આરંભ થાય છે.

ઈડગની ભૂમિ પર ત્યારે 'ગેહ' અથવા 'ગહિલોત' વશની આ મી પેડીએ નાગાદિત્ય નામે ગજ ન ય મ તો હતો આ 'ગેહ' વશના પૂર્વજોએ ત્યાની તમ્બુલિના નિવાસી જિલ રાજ મા લિલ પાનેથી રાજ્ય તતા મેગરી હતી લિલોના દિવમા આ પગધીનતાનો રખ આ-આક પે ૧ વીયા છતા ધસાર્ધ ગયો ન હતો એવે પગધીનના અન્ય ખની, ને એક વાગ જ્યારે નાગાદિત્ય રાજ શિખર ના નીચ્ચે હશે ત્યારે લિલે એ તેને ઘેરી લઈ નધ મો ને ઈડગની ગાદી પર પાતાનો અધિપતિ એન સ્થાપિત મો

આ નાગાદિત્યને ત્યાર નજુ વરનો દીપ્તો હતો એનુ નામ ચૈલા ધિશ હતુ લાગ્યા તેને બાપા કહેતા આ બાળકુ નરને, તેમના નશના કુળગૌર-વડનગની એક બ્રાહ્મણીએ લડેરીના કિલ્લામા ખમેડી દઈ એક યજ્ઞની ભવની મધ્યથી ગ્દાપુ ક્યુ વગેરે લગી ગુપ્તનાસ સેવી, ઉમર નન થના, તે ચિતોડના પગમાર ગજ, જે તેમના મામા થતા હતા, તેમની પાસે પડેચી ગયો ત્યા તેનો સારો મકાર કરી, મોગી નગીર અને અધિ કાર આપવામા આ યો

આ દિવમોમા ચિતોડ પર પરદેશી શત્રુનો હલો થતા બાપાએ તેની ગ્દામા આગેવાની લીધી ત્યાગ્યાદ 'પોતાની મૂળ ભૂમિ ગતી' (આ ગતી તે ખલાત ?) પર હલો થતા તે ત્યા દોડી પહોચ્યો અને પગેલી આકમલુમાર સલિનને શિસ્ત આપી ત્યા ગજપૂત રાજને ગાદીએ બેસાડી ચિતોડ પાછો આ-યો

પરતુ હવે તેની મહત્વાકાંક્ષાને માઝા ન ગી સ્થાનિક સગદારોને પોતાના પક્ષમા લઈ પોતાના જ સગ્જક મામાનો નવ મરી તે ગાદીએ આરઠ થયો (ઈ સ ૭૦૮)

મહેવાય છે કે, ગુપ્તનાસમા પોતાની સાથે જતા જે મિત્ર કિશોરાવ તેણે સમાન કર્ય અને લિન માગકો-માલીય તથા દેવે પોતાના રધિગ વતી માપાના કપાગ પર ગતિલક ક્યુ

બાપાએ આ પછી અને મહાન પગક્રમો મ્યાનુ મહેવાય છે છેક મશિમર, ખુગસાઈ ઈરપજન મદદા મગન તુગન અને મહિસ્તાન વગેરે દૂના પ્રદેશો ઉપર નિત્ય ગ્રાપ્ત મરી અમાધા પુ નામના ગ્રાપ્ત મરી કહેવાય છે કે, તે અનેક હિંદુ સ્ત્રીઓ ઉપરાત સખ્યામધ તર્ક સ્ત્રીઓ પડ્યા હતા આ હિંદુ સ્ત્રીઓથી તેને ટે સતાન થયા હતા જે અગ્નિ ઉપા

સક મર્યાદાથી તિસોદિયા-ઘેવોટ-ઝોલ-ગલિયોત કહેવાયા, અને તુર્ક આઝોથી ૧૩૦ પુત્રો થયા હતા, તે નોગેરિયા ખડાણ કહેવાયા.

બાપ્પાના અતકાળ વિશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે

એક કથા અનુસાર, તેઓ ચિતોડની રાજગાદી છોડી દઇ સન્યાસી બની ગયા હતા (“એકનિગ માહાત્મ્ય”), તે વળી બીજી રાત એની છે કે ઇગિત જઈ ત્યાજ સ્થા હતા, અને બીજી કથા મુજબ, જનતા દગા-ધને તેમણે જીવનનો અત આપ્યો હતો (ટોડા રાજરધાન) અને તેમના શમની વ્યવસ્થા કરતા અગે હિંદુ અને તુર્ક રાણીઓ તથા પુત્રો તથા નિખવાદ જાગ્યો હતો દરમ્યાન તેમના શબ ઉપર તુર્ક કદન ઉદાતતા શમને બદલે અગણિત કન્યાકુલ નજરે ચડ્યા, જે તમામમાં પરગણામાં આવ્યા !

બાપ્પા રાજાને ૩ વર્ષની ત્રણે ગુપ્તનાસ સેનવો પડ્યો, ચિતોડની ગાદી તેમને હસ્તક આવી, તથા તેમના જ જમાનામાં વિદેશી મુસ્લિમોના પ્રથમ આક્રમણો શરૂ થયા અને તેની સામે તેમણે શૌર્ય અને યુદ્ધ કૌશલ્ય દાખવી તેમને પાળા હતા, એટલું જ નહિ પણ છેક ઇરાન સુધીના પ્રદેશો પર તેમણે વર્ચસ્વ ગ્રાપ્ત્યુ-આ બધાને કારણે તેમનું નામ ચિતોડ-ઈડગના ઇતિહાસમાં મહત્વનું બની ગયું હોય એ સ્વાભાવિક છે +

* બગદાદના સમ્રાટ વનીદનો સેનાપતિ મહમદ બીન કાસિમ સિંધ પર ઇ સ ૭૧૩ માં નદી આવ્યો, તે જ ભારત ઉપરનું મુસ્લિમોનું પ્રથમ આક્રમણ આ અને આ પછીના સિંધના માર્ગે છેક ગંગાના કિનારા સુધીના આક્રમણોના આરંભ તવારિખોમાં દર્શાવેલ છે આ વિદેશીઓ જહાજ દ્વારા અત્યંત બદ્ધે એતર્કા હતા એવો ઉલ્લેખ પણ છે

+ બાપ્પા રાવળ મહદંત નાગર શાહાણના કુળમાં જન્મેના હોય તે વગન શૂદ્રદંત, ગલિયોત રોટ છે એવું શ્રી દેવદંત રા બાદશાહકર માને છે તે વળી, કનલ ટોડ એવું પણ અનુમાન કરે છે કે તેઓ ઇરાનના શિરવાના પુત્ર નાસિરુદ્દાઉલ દોલ મૂળ ઇરાની એલાદમાથી ઉતરી આવેલા છે અને તુર્ક શ્રીઓ સાથેના સંબંધ અતના વરસો ઇરાનમાં ગાળ્યાની રાત તથા ગરમા ચિતોડ રહ્યા તે વરસોમાં ‘ પાતની મૂળ ભૂમિ ગજની ’ ઉપર હત્યો વરે ૭ મેંઓ આ છતાં અનુમાન સાધ સરખા વધા જેવા છે

મુસ્લિમ યુગ

આમ આપણે મુસ્લિમ-મુસ્લિમ સંઘર્ષના યુગ સુધી આવી પહોંચીએ છીએ.

આમ તો, ભારતના ત્રિધ પ્રદેશ ઉપર ઇ.સ. ૭૧૩ માં આક્રમણ કર્યું, તે પ્રથમ પગેથી મુસ્લિમ આક્રમણ, ત્યાર બાદના ઉત્ખાઓમાં આ આરબ મુસ્લિમો ગંગા તરફ સુધી પહોંચ્યા હતાં આની સામે રજપૂત ગાંધીઓ ઝૂઝતા રહ્યાં ને ૩૦ વર્ષના અંતે આ ઉત્ખાઓને સમૂળા મારી હાડ્યાં.

પરંતુ ભારત પગના અતિ ભેદાર અને નિકળણ આક્રમણોનો આરભ તો તુર્ક યુનામ વશના અનપ્તગીન (ઈ.સ. ૯૬૭-૭૬), સમન્તગીન (ઈ.સ. ૯૭૭-૯૯૭) અને વિશેષ કરીને તો તેના ખીખ પુન મહમદ ગઝની (૧૦૦૧ ઈ.સ.) થી થયો ગણ્યા આ મહમદ ગઝનીએ એક નહિ, એક ધારી રીતે બાર વાર ચઢાઈઓ કરી-છેલી ચઢાઈ ઈ.સ. ૧૦૨૪ માં સોમનાથ પગની અનમત, ખુદ મુસ્લિમ તવાગિખોમાં સોમનાથ પગની ચઢાઈ વિશે કંઈ જ નથી એ નનાઈ અને ચઢાઈની સસતા અંગે શકા પેદા કરે એવી હકીકત છે. પરંતુ આ ચઢાઈઓ દરમ્યાન મહમદ ભાગતમાથી કરોડો રૂપિયાના ઝવેગત, સોનું રૂપુ અને નાણાં તથા ગુલામો અને માવમત્તા ગઝની સુધી હમરો બેટો પગ લાદીને લઈ ગયો હતો, એ નિશ્ચિત છે ખરી વાત જ એ છે કે, એને ભાગતની ધન દોલત અને તેમાંય ગુજરાતની દોલતનું જ જગજગત આકર્ષણ હતું.

આ પછી મહમદ ગઝનીની જેમ ગોરી વશના સુત્તાનોએ (૧૧૫૭ થી ૧૨૦૬) ખાસ કરી મહમદ ગોરીએ ભારત ઉપર ઉપગ ઉપરી ચઢાઈઓ કરી-તે ય માનમતાને લોભે જ-જગના હેતુથી જ.

પરંતુ ગુજરાત ઉપગની વ્યવસ્થિત ચઢાઈનો આરભ તો ખીબજ વશ (૧૨૮૮-૧૩૨૦) થી થયો અલાઉદ્દીન ખીબજએ કચ્છધેનાને હરાવી ગુજરાત છલ્યુ (૧૨૯૫) ત્યારથી દિલ્હી સત્તાતતના ગુજરાતના સુમાઓની કબજત નહીં અને આ સુમાઓએ સતત રીતે દિલ્હીથી સ્વતંત્ર એવી મત્તા જગના બેટો, કાવનગનો આશરો લીધો તત્કાલ વશ (૧૩૨૦ થી ૧૩૮૩) દરમ્યાન પણુ આ જ હાલત ચાલુ રહી.

આ આખા સમય દરમ્યાન મોટા ભાગના ઇડગના રાજનીઓ પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા અર્થે ઝૂઝતા રહ્યા હતા. જ્યારે જ્યારે દિલ્હીના પાદ શાહોના સુમાઓએ ખડણી માટે આક્રમણો કર્યા હે, અથવા તો યુગ રાતના સ્વતંત્ર સુતાનોએ તેમને દગાની દેના ચલાઈઓ કરી હે, ત્યારે ત્યારે ઇડગ માથુ ઘિયુ કર્યા નિના લાગ્યેજ રહ્યુ હે અનેકનાગ એકધાન લાખા અને કઠોર સગ્રામ ખેડ્યા હે, અનેકનાગ પોતાની પહાડીઓમા ગદ્યલુ લાઇ વળી પાછી તૈયારીઓ આગલી દીધા હે, તો ફટલીય વાગ પગાજ્ય નિશ્ચિત દેખાતા ખડણી સુદ્ધા આપી દઈ તકાગ છુટકારો મેળવી, સ લેનાનો સમય મેળવી લીધો હે

૧૧૬૩ મા ઘોરી સામેના રણજગમા અમરસિંહે આપેની પ્રથમ આહૂતિ તથા વીગ ગન રણમ'ને ૧૩૬૯ થી ૧૩૯૩ સુધીના ત્રણે દરમ્યાન ખેલેના જગોની મહાણી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હે (પા ૬૪ ઉપર) આ પછી ૧૬૭ મા ૧૭ી ઇડરમા અસતોન જગના ગણમ'ને પરાભવ આપ નાગ ઝડખાન ૧૭ી પાછો ધસી ગયો હતો, ઘેરો પલ્લુ ધા યો હતો, પલ્લુ દિલ્હી પર તૈમુર લગની ફતેહના ખમર આપતા, ઇડગ સામે સલાહ કરી તે પાટલુ પાછો ફર્યો હતો. આ પછીજ ઝડખાન સ્વતંત્ર સુઓ બની ઘેરો હતો બાદ, તેના પૌત્ર અહમદશાહે ઇ સ ૧૪૧૩-૧૪ મા આશા લિનને જો કરી અસનાની સ્થળ અમદાવાદ નસાવ્યુ એ વર્ષમા જ મોહિ તુદ્દીન ફિરૌઝખાન તથા મસ્તખાને વળી બડ કયુ', ને ઇડરના કિલ્લામા આશરો લાધો, બાદશાહે ફતેહખાનની સન્દારી નીચે ફોજ મોકલી બનેને લગાડયા

આ પછી નરતજ ઇ સ ૧૪૧૬-૧૭ મા ઇડગના નવ તથા આપા નેગ, નાદોદ તથા આલાનાડના રાજનીઓએ મળીને અહમદશાહ સામે માગનાના હુશગ નાખને આમ ગ્યો. પલ્લુ અહમદશાહે ઝડપથી મોહાસા જઈ હુશગને આવતો પાછો નાળ્યો, અને તેમનો સપ તોડયો

૧૭ી, ઇ સ ૧૪૨૫ મા ઇડગના રાન પૂજ ૧લાએ માથુ ઘિયવ્યુ અહમદશાહે તેને કુગરામા લગાડોય ખરો. પગલુ ગ્યાલી બચાવ સાર ઇ સ ૧૪૨૭ મા તેણે હાથમની નદી પર પાનાનો કિલ્લો બાધ્યો તે જ અહમદનગર અથવા હિમનનગરનો કિલ્લો

ત્યાર બાદ, મહમદશાહે (ઇ સ ૧૪૪૩-૫૧) તેના રાજ્ય અમન દરમ્યાન, ૧૪૪૫ મા ઇડરના વીગાય પર ચડાઈ કરી, અને ઇડરના ગવે

પોતાની પુત્રી સુનતાનને આપી સમાધાન કરી લીધું । પરંતુ મહમદ શાહનો પુત્ર મુન્શીશાહ ૨ જે (૧૫૧૩ થી ૧૬) ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ઈરના રાજ ભાણે વગી બડ કયું, અને તે લડાઈમાં તેના દીકરા ભીમે સુમા જૈનમુ કને હરાયો આથી બા-શાહ પોતે બિપર્યો અને વિનય મેળવી ઈડ શહેરનો નાશ કર્યો.

આ અગસામાં જ ઈડનો રાજ ભીમ મુન્શી મરે તેના દીકરા ભારમજને હાકી કાઢી તેનો ભત્રીજો રાયમન ચિતોડના રાજા મગની મદદથી ગાદીએ આવ્યો આથી બાદશાહે રાયમજને હાકી વગી ભાર મ તને ગાદીએ બેસાડ્યો.

ઈ સ ૧૫૩૭ માં બહાદુરશાહના મૃત્યુ બાદ, વગી પાઠી અધા ધૂધી ખગી, અને રાજગાદીએ લતિફખાનનો બેટા મહમદખાન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૧૧ વર્ષના જ હતો, ને રાજકાલમાં ઈમાદ ઉમુ કના હાથમાં હતો બાદ, મહમદશાહ ૩ જે (૧૫૩૬-૫૪) ગાદીએ આવ્યો અને બાપના વખતના વજીર અલફખાનની સનાહ પ્રમાણે વર્તના લાગ્યો.

આ બાદશાહે નળા જપૂત રાજ તથા જગીરદારને આપેની જગીરો પાછી લેવા માડી કારણ કે બાદશાહને એની સનાહ આપરામાં આવી હતી કે જે વાગની તથા ગિરાસની જમીનનું મહેસૂલ રમન કરવામાં આવે તો ૫ ૨૫૦૦૦ ઘોડાઓનું ખર્ચ નીકળી જાય । આ ઉપરથી ઈડ, સિરોહી, કુશરપુર, વાસનાગ, લુલાવાડા, રાજપીપળા, દોહદ અને મડીકાવાના રાજની તથા સરદારો આવું બડે ચઢ્યા હોય, ૧૫૫૪માં એક નોકર છુટાને બાદશાહનું ખૂન કર્યું તો નળા છુટાને બીજા સેનાપતિઓએ મારી અને ૧૫૫૮ માં અહમદશાહ બીજા ગાદીએ આવ્યો તેનો સપરો કા ભાર ઇતિમાદખાન જ કર્યો.

આ સમયે વગી પાઠી અધાવૃષા ખગી આવ્યો સાથે લઈ, બાદ શાહને ખાનગી ખ ચી સાર અમદાવાદ અને દરહીદ તારી આપી ઈનિ માફખાન અને તેની ટોળાએ મો સા, કડી, ગવારાક, પેશાદ, નપિાદ, રાધનપુર, રોધન ને સોજ પેનાને કર જે લીધા અને સેવક મુ ન તથા ઈમાદ ઉમુ ક રમી અને તેની ટોળા વચ્ચે ગુજરાતના બીજા ભાગો રહેલી લીધા આ પાંચ બાદશાહનું ખૂન થયું અને મુન્શીશાહ ૩ જે એક નામ આપી એક હોકાને આ સ વરોએ ગાદીએ બેસાડી દીધા પરંતુ ૧૧ ખાન ફોલાદી તથા ચઢીસના દવા ૨ મે ઇતિમાદ દારો, અને તે અમ

દાવાદ છોડી બાદશાહેને લઈ મોહાસા નાઠો; ત્યાંથી કુંગરપુર ગયો. અને છેવટે તેણે દિલ્હીના બાદશાહ અકબરની મદદ માગી ।

અકબર તો મહાનું શોધતો હતો. તેણે ૧૫૭૨ ના નવેમ્બરની ૧૮ મીએ મોટા સૈન્ય સાથે ડીસા થઈ, અમદાવાદ પર ચઢાઈ કરી. જામનગર વિજયની ઉજવણી બિજવી. અને ગુજરાતમાં લાંબા વર્ષોથી વ્યાપેલી અરાજકતા અને ખાનાખરાબીનો અંત આણવા તેણે દેશીશ કરી. અકબરને તેડી લાવનાર ઇતિબાદખાન ‘ઇતિબાદખાન ગુજરાતી’ ને નામે ગુજરાતનો સુબેદાર નીમાયો.

આ વખતે બાદશાહ મુઝફર ૩ બે દિલ્હીની કેદમાંથી નાશી, રાજ-પીપળા ને કાઠીઆવાડમાં કેટલોક સમય છૂપો રહી ચઢાઈ લઈ આવ્યો. તે ૧૫૮૯ માં મિરઝાખાન સુબેદારને હાથે શિકસ્ત પામ્યો.

આ પછી, અકબરના સમયમાં મોગલ સૈન્ય દાખલ થતાં રાવ વીરમદેવ ભાગીને બાજુના વિજયનગર (પોળો) માં જઈ વસ્યો અને ઇંડર પર હલ્લો લઈ જતાં ગોપાળદાસ ભરાયો. ત્યાર બાદ, મોગલ શાહજહા મુરાદે ફરી ઇંડર લીધું. ત્યારે વળી રાજ જગન્નાથ પોળોમાં જઈ ભરાયો. પરંતુ બાદ, રાજ પૂંજી ઉભાએ બહારવટે ચઢી ઇંડર પાછું લીધું. વળી મોગલ સૈન્યે કબજે મેળવતાં, દત્તક રાજ ગોપીનાથે બહારવડું કરી વળી હાથ કપ્યું.

ઔરંગઝેબના સમયમાં (૧૬૫૮-૧૭૦૭) પણ બાદશાહે ભરૂચના સરદાર ખાનને ૧૬૬૩ માં અને ૧૬૭૦ માં ઇંડરનો બખેડો દબાવવા રવાના કર્યો હતો અને હજી ૬ વરસ ત્યાં નથી ત્યાં તો, ઔરંગઝેબ ચિતોડ હતો ત્યારે, હિંદપૂરના રાણાના નાના કુંવર ભીમસિંહે ગુજરાતમાં જિતરી વડ-નગર, વીસનગર વગેરે લૂંટી લીધાં. આ લાગ બોઈ, ઇંડરના રાવે પોતાની સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવા બંડ જમાવ્યું (૧૬૭૯); મુસલમાન મુલ્કી ફોજને લગાડી મૂકી, કબજે લીધો. ત્યારે સુબાએ બહોલ ખાનને સામે મોકલ્યો. તેણે પ્રાંતિજના કરખાતીઓની મદદથી ઇંડર લૂંટ્યું. રાય કુંગરામાં ભરાયો. અને ત્યાં અફીજુ ન મળતાં, પગ ધસી ધસીને મુઝા ને તેનું ધડ કાપીને એક કાઠીએ બહોલખાન પાસે પેશ કર્યું ।

આમ, મુસ્લિમ રાજ્ય અમલ દરમ્યાન ઇંડરના વીર રજુમલ્લના વંશજોએ મોટે ભાગે માયું ‘જિયું’ રાખી ઇંડર ગઢના ગૌરવને સામવ્યું છે. પરંતુ આ વંશનો છેલ્લો રાવ ચંદ્રસિંહ થણો નળજો નીવડ્યો. દેસાઈઓએ તેને લગાડ્યો. ને તે

પોળા જન્મને ભરાયો (૧૭૧૮). કેટલીક અધાધૂધી ચાલ્યા પછી, ભેધપુરના મહારાજ અભયસિંહ (શેખજીના વડા પુત્ર યશોધામના વંશજ) ના નાના ભાઈઓ-આશુદેવસિંહજી અને રાયસિંહજીએ ઇ. સ. ૧૭૧૧ માં ઇડરની ગાદી હસ્તગત કરી. ત્યાર બાદ, ગાદીએ બેડે હજી ૩ જ વર્ષ થયાં હશે ત્યાં તો જવાંમદખાને કટોસણના અધરાજી અને ઇલોલ કનિરાના અમરાને સાથે સપ્ત ૧૭૩૪ માં ઇડર પર હુલો ભોલાવ્યો. એટલું જ નહિ, મહારાજાવ હોલકર અને સિંધિયા રાણોજી પણ એમની મદદે જઈ પહોંચ્યા. ને ઇડરના રાજાએ જવાંમદખાનને ૧૧૧૧ લાખ . ભરી આપવા પડ્યા. આથી પેલા પડેલા મહારાજાવ હોલકરને લઈ ઉંતાજીએ ઇડર ને દાંતા લૂંટ્યાં (૧૭૩૭) બાદ, તરત જ ૧૭૩૮ માં મોમીનખાને ઇડરના રાજા રાયસિંહ પાસેથી તેના તાબાના મોહનપુર, રણાસણની ખંડણી લીધી. અને ૧૭૩૬ માં દિદાઉદીન ખંડણી માટે ફરી આવ્યો. પરંતુ આ વખતે રણાસણના જયસિંહે હથિયાર ઉઠાવ્યાં. અલગત, હારી જતાં રૂ. ૧૦ હજાર આપવા કબૂલ થયો. અને ઇડરના રાયસિંહે દિદાઉદીન અને તેની ફાજની સારી પરોણાચાકરી કરી; અને ઘોડાની જક્ષીસો ધરી; એટલું જ નહિ, આ પછી તો તેણે મુસ્લિમ મુળાઓની પડખે રહી તેમને મરાઠાઓ સામે મદદ સુધાં કરી.

મરાઠી સત્તા

ઈ. સ. ૧૭૬૦ મુઘીમાં તો ગુજરાતમાં મરાઠાઓની સત્તા પથરાઈ ગઈ હતી. જે કે, ગાયકવાડ તથા પેલા વચ્ચે સરસાઈ ચાલુ હતી. અને અંગ્રજોએ એનો લાભ લઈ પોતાનો પગપેસારો કરી રહ્યા હતા.

ગાયકવાડની હુદાર ફોજ સામે મર્મનગીથી લડેલા દોળી-કાકિનેના અનેક ફિરસાઓ છે. એમાંથી ઇનિહાસને પાને લખાવેલા કેટલાક આ રહ્યા—
આંબલિયારા ગામની એક બાલુએ ગ્લધુકારક લાંબી નાની ઝાડી આવેલી છે. આસપાસ કાંટાની વાડ સિવાય કંઈ વિશેષ ન હતું. છતાં, ગાયકવાડની હુદારની પલટાએ આ ગામને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે ભડીરની જેમ જ જ મદિના લગી તે જીભુ રહ્યું... અને અંદરથી જ્યારે અન્ન અને પીણ સમવડે ખૂટી, ને લોકો દત્તાત્રયના વાજ જાણ્યા, તેવી સ્થિતિમાં કાપો મારી ગાયકવાડી સરકાર તૂટી પડ્યું. પણ મૂઠીબર દોળીએ મગ્ધીઆ

બની એવા તો તૂટી પડ્યા કે આખુ લશ્કર તેમની તોપો અને ચાર સર દારોને ત્યા ને ત્યા પડતા મૂકી જીવ લાઇને લાગ્યું !

એક બીજે પ્રસંગ લોહાગ (મહીકાકાનું)

તેના હજારેક બડખોરોને ગાયમ્વાડી સેનાએ ઘેરી લીધા હતા ગાયકનાડનું લશ્કર ૧૦ હજારનું હતું ત્યારે આ બડખોરોએ અછલ ચતાવી ગાયકનાડી આખા લશ્કરને પોતાની પધ્વાડે એક કાતરમા ઘઇને વાનક નદીમા લનચાવી ખેચી ગયા અને એ નાની ટૂકડી તેમની સામે ટકાવ કરતી હોય તેવો દેખાવ કર્યો અને બીજી બાજુથી મતરોમા સતાર્ધ રહેના બડખોરો બામાજી આપાજના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યા અને આખા લશ્કરને નસાડી મૂક્યું !

અંગ્રેજી અમલ

ઇડરની નામોશીની અને એક માયા ફરેલ માનવીની વીરતાની કહાણી બાણુવા જેવી છે

અંગ્રેજોની સત્તા ચતાયતામા હતી

ઇડરના મહાગજ ગભીરસિંહ ગાદીએ હતા (૧૭૮૧ થી ૧૮૩૩) પગદેશી મુસ્લિમ આક્રમકબોરો સામે ફરી ફરી ખાડાના મરચિયા ખેત ખેનનાર રાજ શના આ નખીગએ, હવે બ્રિટિશ સત્તા સામે તાબેદારી રવીમારી જ લીધી હતી હવે તેમની આખી પ્રવૃત્તિ આબુમાલુના કાંપરો અને લાયાતોના પ્રદેશો મથાવી ખાનાની અને તેમને દબાવવાની રહી હતી પરદેશીઓને સવામી ને પગેશી પોતીકાને ડરામણી ! એ દષ્ટાંત

ઇડરના ગિરાસદાગ ખુમાણસિંહે ઇડરના મહાગજ ગભીરસિંહની ધણી સેરા ચાકરી કરેલી તેથી તેને વાકાનેગ (સૌરાષ્ટ્રનું નહિ, ઇડર વાડામા છે તે) ગામ સોંપ્યું હતું, અને મોળા તાજમી સદાગને કમ આપ્યો હતો

પગુ બ્યારે ખુમાણસિંહને અનુભવ થયો કે તેમનું મ માન મચ્વાય એવું છે નહિ ત્યારે તેમણે માવે લગતું વસ્ત્ર બાધી, હથિયાગ વિના, રૂપાના તારે વીટેસો એક દડ હાથમા લઇ, ઘોડે ચડી હિમાળા ગાગરા પ્રવાણ કર્યું

આ વખતે તેનો દીકરો ધીરજી ૨૦ વરસનો હતો. તેને વાંકાનેરની હકરાત વારસામાં મળી. શરૂમાં તો ધીરજે મહારાજની મદદે રહી વફાદારી અદા કરી. પોળો (વિજયનગર) ના હાકોરો ઉપરના હલ્લામાં તે અમણી રહ્યો. ચાંદ-રણીના સૂરજમલ શુજરી જતાં ગાદીના મામલામાં પણ તેણે ઇંડરનો પક્ષ લીધો અને ખેર કસળો તથા હરસોલનું અધુરું પરગણું બધાની પાંડવામાં દીટાઇના કનકાજ સાથે ધીરજી પણ ઇંડરને મદદરૂપ રહ્યો. પણ આ બધી સેવાના બદલામાં એને ઇંડર તરફથી અપમાન અને દેશવટો મળ્યો. શરજ સરી એટલે વૈદ વેરી-એ ન્યાયનો ભોગ બન્યો. પોતાના તાબાનું ઘાંટી ગામ તેની પાસેથી હીનવી સેવામાં આવ્યું.

ધીરજીને હાકાઉડ લાગી ગઈ...તેણે કુટુંબ કબીલા સાથે હીજરત કરી. મેવાડ જિલ્લાના મેવાસમાં પાટિયા વસેલા નામનું બીલોનું ગામ છે, ત્યાં એક વર્ષ રહી ઇંડરવાડામાં લૂંટફાટ કરવા માંડી. કહેવાય છે કે એક દિવસમાં વીસ ગામોમાં રાડ પડાવતો હતો. પરંતુ બીજા કોઈ લૂંટફાટ કરતા તો તેમનાં માથા કાપી ટોપલામાં ભરી ઇંડર મહારાજને ‘ભેટ’ મોકલી આપતો. અને પોતાના હલ્લામાં તે કદિ રૈયતને સતાવતો નહિ. ચારજુ-ભાટ ને તાબેનાં ગામમાં પ્રવેશતો નહિ. *

પરંતુ એકવાર તેના સાંભળવામાં એવું મહેલું આવ્યું કે ધીરજી તો લૂંટફાટનો ધધો લઈ બેઠો છે. પટાવત સરદારની જેમ રીતસર બજાર-વડું ખેલતો નથી.

આ મહેલું ઉપરથી એણે ઉદેપુરના રાજા પાસેથી ભારે ઉપજનો પટો મેગવી લીધો-પણ ભગીર લીધી નહિ. અને વળી ઇંડર પર ચાટકો.

આ દરમ્યાન, ઇંડરના મહારાજ અને વજાખરા દરબારોનો રાજ-અસંતોષ ભગ્યો હતો અને ધજા ખંડણી આપવામાં આનાકાની કરતા હતા. કેટલોકે તો ના પાડી દીધી હતી. આથી ઇંડરને તો ખરી, પણ ખ્રિસ્તિય સત્તાને ચિંતા ભગી હતી. એથી કર્નલ બાલેનટીને રસ્તો કાઢવું ઇંડરના સર્વ દરબારોને બોલાવ્યા. ધીરજી નહિ આવે એવો ભવ હતો જ. એટલે એને બોલાવી દેજો ફટકો નહિ રમાય એડી ચારજુની બંદેખરી આપીને બોલાવ્યો હતો અને મોજી વિશ્વાસ ગળી ૩૫ દિવસથી લખેને આવ્યો. પરંતુ ૩૫૮ ગામું જ. શિરજીએને પાછા મોકલવા તેને સમજાવ્યો:

• ચારજુ-એ હવે જીંદગી નહિ. કે તેની દલ્લા કાચ નહિ બિટા પામીને ખાનગી હતી.

અને પછીથી ધીરજને આંતર્યો. ત્યારે તેનો ભત્રીજો ઉદોજી મનની હોળી કરી મૂક્યો; કેટલાયને ઠાર કર્યા ને જાતે મૂક્યો.

અને ત્યારે ન્યાયના રખેવાળ બની આવેલ બ્રિટિશ એજન્ટ મુંડેડી, ટીટાઈ, ટોરડાનાદર બારો-જેમણે ઈડરને ખંડણી આપવા ઇન્કાર કર્યો હતો, ને ચોથા ધીરજને ક્રેદ કરી બેડીઓ નાખી વડોદરાની જેલ ભેગા કરી દીધા ! અને બીજા દરબારો ઉપર ધાક બેસાડી દઇ મહારાજાને લાગ અપાવ્યો.

ચારણોએ આ પ્રસંગને આલેખ્યો છે—

બાધ તણે શિર ભાર, પડિયો ધીરજ ઉપર
રાત્રા વનડે સાર અપહર પરિયો ઉદ્ધો
કર આરબ કટકાડ પ્રસણુ પર્જાતલ પાડિયા
બળિ હોય બટકાડ, એકણુ ધાવે ઉદ્ધા.

મુંડેડી, ટીટાઈ તથા ટોરડાના ઠાકોરો તો ચાર પાંચ મહિના જેલ ભોગવી મહારાજાનો દાવો ચૂકાવી છૂટી ગયા.

પરંતુ ધીરજ દાવો ચૂકવે એવો આદમી ન હતો. છ મહિના જતાં બેડીઓ તોડી, કોટ ઉપરથી પકડવું મૂકી કેદમાંથી નાહો. અને મનમાં લીધેલી માનતા મુજબ શામળાજી જઈ દેવને પગે લાગ્યો ! અને જાનો-માનો કાઢીઆવાક જઈ ઘોડા ખરીદી લાવી, સવાર રાખી, ફરીને ઈડર-વાડામાં પ્રવેશ્યો.

એને પકડવા કર્નલ બાલેન્ટાઈને તથા ઈડરના મહારાજાએ ધણ્યાં ધણ્યાં માથાં પછાડ્યાં પણ માથા ફરેલ ધીરજ પકડાયો નહિ. કુંગરાને આશરે સલામત રહી, રાતોરાત લાગ જોઈ તે દુશ્મનની હાવણી-પલટન ઉપર વૂટી પડતો અને લાગી જતો. એક વાર તો જખરજસ્ત પહોંચું વાંધું ફૂદીને તે પલાયન થઇ ગયો અને પાછળ પડેલી પલટનને પકકાર કરતો ગયોઃ “ હિંમત હોય તો ફૂદીને મારો કેડો પકડો ! ”

હવે તો એના ટાંટિયામાં જોર વધ્યું. ટીટાઈના ઠાકોર કનકાજી તો લાચારી જતાની જેલમાંથી છૂટી ગયા હતા. પરંતુ તેનો જ કુંવર લાલજી ધીરજની હિંમત અને મદાનગી પર દિદા થઇ તેની સાથે જોડાઈ ગયો.

બેડે ભેગા થઇ કુંજરપુરના મેવાસમાં ગયા. ને ત્યાં રહી ઈડરવાડો ખુંદતા રહ્યા. પરંતુ બન્યું એવું કે કુંજરપુરના રાજાને કુંવર નહિ તેથી દેશવિપાના કુંવર દલપતસિંહને દત્તક લીધો. ત્યારથી ધીરજ-લાલજી એની તો ગયા. એટલે પોતાનો કમીલો શામળાજી પાસે રાખ્યા. અને પોતે જરૂર

આ વખતે તેનો દીકરો ધીરજી ૨૦ વરસનો હતો. તેને વાંકાનેરની ઠકરાત વારસામાં મળી. શરૂમાં તો ધીરજે મહારાજની મદદે રહી વફાદારી અદા કરી. પોળો (વિજયનગર) ના ઠાકરો ઉપરના હુલ્લામાં તે અમરણી રહ્યો. ચાંદ-રણીના સૂરજમલ ગુજરી જતાં ગાદીના મામલામાં પણ તેણે ઇંડરને પક્ષ લીધો અને જેર કસળો તથા હરસોલનું અધુરું પરગણું બચાવી પાડવામાં દીગામના કનકાજી સાથે ધીરજી પણ ઇંડરને મદદરૂપ રહ્યો. પણ આ બધી સેવાના બદલામાં એને ઇંડર તરફથી અપમાન અને દેશવટો મળ્યો. શરજ સરી એટલે વેદ વેરી-એ ન્યાયનો ભોગ બુન્યો. પોતાના તાબાનું ધાંટી ગામ તેની પાસેથી હીનવી લેવામાં આવ્યું.

ધીરજીને હાડાહોડ લાગી ગઈ...તેણે કુટુંબ કબીલા સાથે હીજરત કરી. મેવાડ જિલ્લાના મેવાસમાં પાટિયા વલેસા નામનું ભીલોનું ગામ છે, ત્યાં એક વર્ષ રહી ઇંડરવાડામાં લૂંટફાટ કરવા માંડી. ઠહેવાય છે કે એક દિવસમાં વીસ ગામોમાં રાક પહાવતો હતો ! પરંતુ બીજા દોઢ લૂંટફાટ કરતા તો તેમનાં માથા કાપી ટોપલામાં ભરી ઇંડર મહારાજને ‘બેટ’ મોકલી આપતો ! અને પોતાના હુલ્લામાં તે કદિ રૈયતને સતાવતો નહિ. ચારણ-જાટને તાબેનાં ગામમાં પ્રવેશતો નહિ ! *

પરંતુ એકવાર તેના સાંભળવામાં એવું મહેલું આવ્યું કે ધીરજી તો લૂંટફાટનો ધંધો લઈ બેઠો છે ! પટાવત સરદારની જેમ રીતસર બહાર-પકડે ખેલતો નથી !

આ મહેલું ઉપરથી એણે ઉદ્દેશુરના રાણા પાસેથી ભારે ઉપજનો પટો મેળવી લીધો-પણ જગીર લીધી નહિ. અને વળી ઇંડર પર ત્રાટક્યો.

આ દરમિયાન, ઇંડરના મહારાજ અત્યે ધણીખરા દરબારોનો રોષ-અસંતોષ જાગ્યો હતો અને ધણી ખંડણી આપવામાં આનાકાની કરતા હતા. કેટલોકે તો ના પાડી દીધી હતી. આથી ઇંડરને તો ખરી, પણ ખ્રિટિશ સત્તાને ચિંતા જાગી હતી. એથી કર્નલ બાલેનટૈને રસ્તો કાઢવા ઇંડરના સર્વ દરબારોને બોલાવ્યા. ધીરજી નહિ આવે એવો ભય હતો જ. એટલે એને બોલાવી દોઝ ફટકો નહિ રમાય એવી ચારણની બાંહેધરી આપીને બોલાવ્યો હતો અને ધીરજી વિશ્વાસ રાખી ૩૫ શિરબંધી લઈને આવ્યો. પરંતુ ૩૫૮ રમાયું જ. શિરબંધીઓને પાછા મોકલ્યા તેને સમજાવ્યો;

● ચારણ-જાટને લૂંટાય નહિ, કે તેની હત્યા થાય નહિ એવી પ્રાથમિક માન્યતા હતી.

અને પછીથી ધીરજીને આંતર્યો. ત્યારે તેનો લગ્નજો ઉદોજી જાનની હોળા કરી બૂઝ્યો; કેટલાયને હાર કર્યા ને જાતે મૂઝ્યો.

અને ત્યારે ન્યાયના રખેવાળ બની આવેલ બ્રિટિશ એજન્ટ મુંડેટી, દીટાઈ, ટોરડાનાદર બારો-જેમણે ઇડરને ખડ્ગથી આપવા ઇન્કાર કર્યો હતો, ને ચોંધા ધીરજીને કેદ કરી બેડીઓ નાખી વડોદરાની જેલ ભેગા કરી દીધા ! અને ખીજ દરબારો ઉપર ધાક બેસાડી દઇ મહારાજાને ભાગ અપાવ્યો.

ચારણોએ આ પ્રસંગને આલેખ્યો છે—

ભાઈ તણે શિર ભાર, ખડિયો ધીરા ઉપર
શત્રાં વળડે સાર અપહર વરિયો ઉદલો
કર આરબ કટકાઈ પ્રશણુ ખર્જાતલ ખાડિયા
બળિ હોય બટકાઈ, એકણુ ધાવે ઉદલા.

મુંડેટી, દીટાઈ તથા ટોરડાના હાકોરો તો ચાર પાંચ મહિના જેલ ભોગવી મહારાજાનો દાવો ચૂકાવી છૂટી ગયા.

પરંતુ ધીરજી દાવો ચૂકવે એવો આદમી ન હતો. જ મહિના જતાં બેડીઓ તોડી, કોટ ઉપરથી પડતું ચૂકી કેદમાંથી નાઠો. અને મનમાં લીધેલી માનતા મુજબ શામળાજી જઈ દેવને પગે લાગ્યો ! અને જાનો-માનો કાઠીઆવાડ જઈ ઘોડા ખરીદી લાવી, સવાર રાખી, ફરીને ઇડર-વાડામાં પ્રવેશ્યો.

એને પકડવા કનૈલ બાલેનટીને તથા ઇડરના મહારાજાએ ધણ્યાં ધણ્યાં માથાં પહોડ્યાં પણ માથા ફરેલ ધીરજી પકડાયો નહિ. કુંગરાને આશરે સલામત રહી, રાતોરાત લાગ જોઇ તે દુશ્મનની જાવણી-પલટન ઉપર તૂટી પડતો અને લાગી જતો. એક વાર તો જળરજસ્ત પહોળું વાંધું ફૂદીને તે પલાયન થઇ ગયો અને પાછળ પડેલી પલટનને પકકાર કરતો ગયો: “ હિંમત હોય તો ફૂદીને મારો કેડો પકડો ! ”

હવે તો એના ટાટિયામાં જોર વધ્યું. દીટાઈના હાકોર કનકાજી તો લાચારી ગતાવી જેલમાંથી છૂટી ગયા હતા. પરંતુ તેનો જ કુંવર લાલજી ધીરજીની હિંમત અને મદાનગી પર દિદા થઇ તેની સાથે ભેડાઇ ગયો.

બેઝ ભેગા થઇ કુંગરપુરના મેવાસમાં ગયા. ને ત્યાં રહી ઇડરવાડો ખુંદતા રહ્યા. પરંતુ બન્યું એવું કે કુંગરપુરના રાજાને કુંવર નહિ તેથી દેશલિયાના કુંવર દલપતસિંહને દત્તક લીધો. ત્યારથી ધીરજી-લાલજી એતી તો ગયા. એટલે પોતાનો કમીલો શામળાજી પાસે રાખ્યા. અને પોતે જરૂર

પડ્યે કુંગરપુરની હદમાં આવી ભરાઈ જતા. પરંતુ એક ખીજ બ્રિટિશ ફોજ પાછળ પડી હતી; ખીજ બાજુ ઇડરના રાજ સાથે વેર બાંધ્યું હતું; અને હવે તો કુંગરપુરની ગાદીએ આવેલો ય દુશ્મન બની રાહ જોતો હતો.

એક વાર કુંગરપુર આવતાં સપડાઈ ગયા. લાલજી પાછળ રહી ગયો, અને મરાયો. ધીરજી આગળ નીકળી ગયો હતો.

પણ હવે તો ધીરજી જ્યાં ક્યાંય હોવાના ખબર મળ્યેથી ત્રણમાંથી કોઈ ને કોઈ દુશ્મનની ફોજ તૂટી પડતી હતી ! એ જ્યાં જિત્યો હો તે ઘર પર હાલો બોલી જતો. એક વાર ચારણોના ગામ પર અસ્વારો ચઢી આવ્યા. ધીરજી તેની જો પહોંચી ગયો. એક અસ્વાર મરી ગયો, ખીજો નાશી ગયો.

એકલો પડેલો ધીરજી હિંમત હાર્યો ન હતો. તેણે મેવાડના કુંગરામાં પોતાનો પડાવ રાખ્યો...ને છેક પાટણ સુધી રાડો પડાવવા લાગ્યો !

આમ ૧૪ વર્ષ લગી તે ભટકતો જૂઝતો રહ્યો.

અંતે, ઈ. સ. ૧૮૨૭ માં ઇડરના કુંગરામાં અચાનક મોત આવીને ભેટ્યું ! ફાડવાનો દાર જળજી પાથરીને સૂકવી રહ્યો હતો, ત્યાં દાર સળગી ઊઠ્યો ને ધીરજી ઘાયલ થઈ પટકાયો ને રામસરણ થયો.

આશરે ૪૫ વર્ષની વયે નીચી પાતળી કાયાવાળો ધીરજી ઢળી પડ્યો ત્યારે તો આખા પ્રદેશમાં તેનાં નામ પર રાસડા, ગીત અને કવિતો પ્રચલિત બની ચૂક્યાં હતાં.

ધીરજીનો કબીલો ત્યારે મારવાડમાં જ હતો. તેની બે ઠકરાણીમાંથી ચાવડીજીને એક ચાકરે ધીરજીની પાધડી સાથે મોતના ખબર આપ્યા; ને તત્કાલ ધીરજીની પાધડી સાથે તે સતી થઈ !

૧૮૫૭

૧૮૫૭ માં ભારતભરમાં અંગ્રેજ કંપનીની રાજ્યસત્તા સામે પ્રચંડ અને લગભગ રાષ્ટ્રવ્યાપી બંડ જાગી ઊઠ્યું તે સુવિદિત છે. જે કે, 'વિપ્લવનું મુખ્ય ક્ષેત્ર ઉત્તર ભારત હતું' અને જે જે ખીજે સ્થળે અસંતોષ હતો તેનું ચોખ્ખું સંચાલન અને સંગઠન કરવામાં આનંદુ' હોત તો મદ્રાસ, મુંબઈ વગેરે સ્થળેથી લશ્કરો દોડાવી જિહાર, બનારસ, અલ્હાબાદ અને રાહિલખંડને ફરી કબજે કરવાનું તથા ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને

હુંદી નાખવાનું બ્રિટિશ સત્તા માટે જે શક્ય બન્યું તે ન જ થવા પામ્યું હોત...આમ છતાં મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, નડિયાદ તથા ભરૂચ, પંચમહાલ, આણં વગેરે સ્થળની પસંદગી તથા પ્રજાના કેટલાક આગેવાનોએ અને મહીકાંઠા એજન્સીના રાધનપુર તથા રેવા, અજમેર, પાલણપુર, ખેડા વગેરે પ્રદેશોના ઠાકોરોએ જે ખમીર બતાવ્યું હતું તે પ્રમાણમાં અલ્પ છતાં નોંધપાત્ર છે. *

આ સંપ્રામમાં ગુજરાતના જે વીરો લડતાં મુઆ અથવા ફાંસીએ ચઢ્યા અને વરસોના વનવાસ વેઠી જીવતા રહ્યા એ સૌની કહાણી રોમાંચક છે; અને જાણુધોડા, છોટાઉદેપુર (જ્યાં ભારતીય બળવાનો આગેવાન તાત્યાટોપે શ્રમ રીતે આવ્યો હતો) ની શહાદતના પ્રસંગો જખર-જસ્ત પ્રેરક છે. પરંતુ બળવો ચમતાં, હથિયાર છીનવાઈ જવાને સમયે મહીકાંઠાના જ એક અતિ નાનકડા પ્રદેશ-મુટેટીના ઠાકોરે દાખલેલું ખમીર વિશેષ નોંધ માગી લે છે.

વળી, એવી પણ લોકવાયકા છે કે જ્યારે તાત્યાટોપે છોટાઉદેપુર અને પંચમહાલના પ્રદેશમાં છૂપી રીતે ધૂમતો હતો, તે સમયમાં મોડાસાની માણુમ નદીને સામે કાઠિ (ઈડરની હદમાં) તેણે થોડાક દિવસ પડાવ નાંખ્યો હતો. અને એવું મોદીખાનું (સીધુંસામગ્રી) ગાંધીવાડામાં વસના નગરશેઠને ત્યાંથી ગયેલું.

આ બંડ શમી ગયું ત્યાં સુધીમાં તો આ પ્રદેશમાં કોઈ હિલચાલ થયાનું હજી જાણુમાં નથી. પરંતુ, ૧૮૫૮ માં બંડ ફળાવી દીધા પછી, મહારાણી વિક્ટોરિયાનો ઠંદેરો પીટાયો, અને સમસ્ત પ્રજાની સાથે ભલ-ભલાં રજવાડાંનાં હથિયારો છીનવાઈ ગયાં-કહો કે આખા ભારતનું ફરજિયાત નિઃશસ્ત્રીકરણ થયું ! ત્યારે એવી હીચુપત સામે માથું ઊંચું કરનાર હતા ઇડર નજીક મુટેટીના ઠાકોર સુરજમલજી. સરકારી ફોજ તોપ અને બંદૂકો સાથે તૂટી પડી ત્યારે સુરજમલજી પણ તેમની તોપ અને શસ્ત્રો સાથે કુંગરોમાં રહીને લડ્યા. એટલું જ નહિ પણ મહેલમાંના બે મકરાણી રક્ષકોએ સરકારી ફોજનો એવો તો ખુડો કાઢી નાખ્યો કે છેવટે તોપમારો કરી મહેલ તોડ્યો ત્યારે જ બ્રિટિશ ફોજ તેમાં દાખલ થઈ શકી. અલગત, આખરે બ્રિટિશો નમતું મૂક્યું—હજી હમણાં જ '૫૭ ની આગ જેમ તેમ ફરી છે, ત્યાં વળી નવો લડકો ક્યાં કરવો—એમ વિચારી સમાધાન કરી લીધું.

* મહીકાંઠામાં ચાલપ અને અંધાર પ્રતિકારના દેવદંડ છતાં અને ઉનગર ગામ અંતેજેએ સજાની મૂલત, એવા પણ તાજેતરમાં દસ્તેખ થયા છે.

મેડાસા (ઈતિહાસ)

ઈન્ડો-મેડાસા પ્રદેશમાં ઇડરનો પ્રદેશ અતિ ધોરાજીક-ઈન્ડિયાનિક મહત્વનો છે એ આપણે જાણીએ. આની સરખામણીમાં અલખન, મેડાસાનો ઇતિહાસ ધણો અવાંચીત છે અને સાધારણ છે. આમ છતાં, માગવા તરફથી સુત્રાનમાં પ્રવેશ કરવાનું હાર મેડાસા દોષ, અનેક મુશ્કિત સવારીઓ અને આક્રમણના ધોરી માર્ગે મેડાસા એક ઘડી સમું જમું દોષ અનિવાર્ય રીતે તેને ઇતિહાસિક મહત્વ રહ્યું છે. તથા એમ માનવાને પૂરું હારણ રહે છે કે, મેડાસા પર મુસ્લિમોનું આધિપત્ય થયું તે પૂર્વે, શ્રીઆનમાં સિલ્હ રાજ્ય અને પાછળથી રાજ્ય રાજ્ય રાજ્ય રાજ્ય પ્રવર્તતું રહ્યું છે.

બે તામ્રપત્રો

બે તામ્રપત્રો મેડાસાના ઇતિહાસ ઉપર કઈક વધુ પ્રકાશ નામે છે:

એક તો, માગવાના પરમાર વંશના મધ્યક મહારાજ સિલ્હ (વિ. સં. ૧૦૦૫) નું તામ્રપત્ર છે; તે બીજું છે: મહારાજ મેડાસા મેડાસા માંથી મેડાસા સરજન-આજન તામ્રપત્ર (વિ. સં. ૧૦૧૭). આ તામ્રપત્રોમાં મેડાસાનું નામ મેડાસાવાસ સમેતું છે. મેડાસામાં માગવાના મહારાજનો એક મહાર (વિમાન) ની રાજ્યાની હતી અને મહારાજનિ રાજ્યાના પુત્ર કુમાર રાજ્યના ૮૦૦ ગામોવાળા મેડાસા મહારાજ મેડાસા હતા, એ આ તામ્રપત્રો જાણી રહેવા લાગે છે.

બે મહારાજો

આ ઉપરાંત મેડાસા પ્રદેશ અને મેડાસા નાના ઇતિહાસ ઉપર વધુ પ્રકાશ આપનાર બે મહારાજો છે. આ બંને પ્રદેશ માગ-મુર્તિ ૧૧, અને ૨ દિવસનાં બે મહારાજો છે-૧. મહારાજ, ૨.

એકનું નામ છે: 'કઠાનડે પ્રળય'. એનો લેખક કવિ છે પદ્માભ. (આ કાવ્ય તો એણે છેક ઈ. સ. ૧૪૫૬ (સં. ૧૫૧૨) માં લખ્યું; પરંતુ એણે જે ઝાલોરના વીર રાજપુત્ર 'કઠાનડે' અને એના વીર સપૂત 'વિરમદે' ની કથા આલેખી છે એ સમય તો છે ઈ. સ. ૧૨૯૭ નો.) ગુજરાતની ગાદીના છેલ્લા હિંદુ-રાજપૂત રાજ કરણવેલાની વાત જાણીતી છે. એના દેશરોહી પ્રધાન માધવની વાત પણ જાણીતી છે. એણે દિલ્હીના ખાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીને ગુજરાત પર આક્રમણ કરવા આમંત્રણ પાઠવ્યું-પોતે જાતે જઈ તેડી લાવ્યો ! આમ તો છેલ્લાં લગભગ ત્રણસો વરસથી-શાહપુદ્દીન ઘોરીના સમયથી પરદેશી મુસ્લિમોનું આ દેશ પર અક્રમણ શરૂ થઈ ગયું હતું. તેઓ વારંવાર આંધળા ઝનૂની આક્રમણો કરી, આમનાં આમ બાળા, લૂંટી, મંદિરો અને સ્થાપત્યોનો નાશ કરી, મિથકતો લૂંટી કરી પોતાના વતન ભોળા થયા હતા. હવે તો તેમનો ઈશદો ભારત પર કાયમી રાજ્ય અમલ કરવાનો હતો. મોડાસા ગુજરાત-રાજ્યના વચ્ચેનું મહત્વનું કેન્દ્ર હતું. ગુજરાતની તળભૂમિ પર પ્રવેશવાનું આ દ્વાર હતું. અલ્લાઉદ્દીનના સેનાપતિ અલખખાને લશ્કર લઈ કુચ આદરી: ઝાલોરના વીર રાજપુત્ર કઠાનડે અને તેનો વીર સપૂત 'વિરમદે' લવ્ય સંભ્રામ ખેલી ખપી ગયા અને લશ્કર બનાસ થઈ મોડાસા આવી પહોંચ્યું.

હીડી વાદ સમરસી રાવળ આવ્યાં કટક બનાસ
ધુમાટા પહોંતા ગુજરાતે તાલણુ પડિયો ત્રાસ.
પગરજ ઊડી થયું અંધારું ગગન ત સૂઝે ભાણુ !
ચાલી દળ મોડાસે આવ્યાં, હમહમિયાં નિશાણુ *

અને ગુજરાતના પ્રવેશદ્વાર સમા મોડાસાએ પ્રથમ પ્રહરીને બાળે

એવો માયું મુકયાનો પડકાર કયો !

ચઢી આવ્યા સુણી રહેચા મુંઝાળા, રણે રાજવટ કીધી
બતડ બાળે: "સામા ધા લેશુ." અત્ર આખડી લીધી.
પૂર્વે પૂર્વજને બહુ વિતયું, છેલ બાળે નવ છાંડું
અસપતિના દળ સ્વામી આવ્યો લેઈ ઉઘાડું ખાંડું."

પરંતુ ગમે તેવી વીરતા અને કુશળી છતાં, ખાતની જંગી દીન

* આ કાવ્યની મૂળ ભાષા તો ગાઝ-ગુર્જર સહિયારી ભાષા છે. એનું ગુજરાતી રૂપાંતર શ્રી. દેસાસરીએ કરેલું છે, તેમાંથી આ કાવ્યો તૈયાર છે.

દખાંત રૂપ મૂળ લીધી: 'આ ગઈ અહમ વંસ મું વીરું, ઇચલ બાહુઈ નની
ખાંડું' નું ગુજરાતી રૂપાંતર: 'પૂર્વે પૂર્વજને બહુ વીરું, છેલ બાળે નવ છાંડું.'

અને ગંભીર શસ્ત્ર-સાધનો સામે મોડાસાના થાણાના એક હાકિરનું શું ગળું ? છતાં એકવાર તો બત્તાડે દુશ્મન ફીળનો ઘાણ વાળી નાખ્યો હતો:

“હાલ વાળી દળ કેરો પડતાં બત્તાડ વખાણ્યો ખાને જયજયકાર થતે સરખાપુરી વિચર્યો ચઢી વિમાને !”

બત્તાડ જેવા વીરને ધરણી પર ઢળી પડતો જોઈ દુશ્મન ખાન પણ પ્રથંસા કર્યા વિના ન રહી શક્યો !

પછી તો શિરસ્તા મુજબ થયું—

“ઝાલ્યાં ખાન, લાંગરું મોડાસુ, ગામ લગાડી લાય ઠામ ઠામ છું દાલુંદ ચાલી, દરાદિશ ધાડાં ધાય.”

આ ઉપરથી ય એમ જણાય છે કે, મોડાસાનો બત્તાડ રાજ માળવા-ઈરને ખાંડિયો હશે. અને રાડોડ વંશનો હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

અને આ ઉલ્લેખો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, મોડાસાનું સંસ્કૃત નામ મોહકવાસ અને પ્રચલિત નામ મહુડાસુ હતું. પરંતુ મોડાસાથી અર્ધા માઈલ છેટે ‘રામણવાવ’ માં કેટલાક પથરો ઉપર ‘રામણ’, શ્રીધર ૪૫૩, શ્રીધર ૩, સુદેવ, વસાદેવજી, શ્રીધર : ૨, બળદેવજી, વન્દુદેવજી, ૪, ડાકા ૩૫૪, શ્રદ્ધિવ-રહુઉ, હારમખાલ એવાં અનેક નામો લખેલાં છે... આ બધાં નામો ઉપરથી કોઈ ચોક્કસ અનુમાન શક્ય નથી; પરંતુ ૪૫૩ અને ૩૫૪ નાં આંકડા ઉપરથી, તે આંકડાને ઈસુતી સાલ માની, ક્ષત્રવ-વંશના કોઈ રાજાએ વાવ બધાવી હોવાનું, અને તે રીતે મોડાસા ક્ષત્રવ-વંશ નીચે અસ્તિત્વમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે. પરંતુ આ ભેળભેળ નામો પરથી કંઈ ચોક્કસ સૂચિત થતું લાગતું નથી.

અલબત્ત, ઈ. સ. ૧૨૯૭ માં વીર બત્તાડની શહાદત પછી મોડાસા મુસ્લિમ બાદશાહને વશ થયું.

ખીજું વીર કાવ્ય છે : ‘રણમંદિર છંદ’. એનો કવિ છે ઇરનેનો વતની શ્રીધર વ્યાસ.

આ કાવ્યમાં ઇરના વીર સુલદ રણમંદિરે દિલ્હીના સુલ્તાનના ગુર્જરાતમાંના સુબેદારો સામે ખેલેલા યશસ્વી યુધ્ધોની તત્કારીખ છે. આ રણમંદિર તે ઇરની ગાદીની સ્થાપના કરનાર રાડોડ રાવ સોનીગજી (અથવા સોનગજી) નો ૫ મી પેઢીએ થયો હતો. તેણે ઇર રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો હતો ને તેને સુદૃઢ બનાવ્યું હતું.

દિલ્હીના સુલ્તાન ફિરોઝશાહ તખલખના ગુર્જરાતના મુખ્ય ગૃહસ્થાન

(બગાળા) ને તેણે હરાવ્યો હતો (૧૩૬૮), બાદ તેનો દીકરો અક્ષરખાન ' રમી ' ગુજરાતનો હાકિમ બન્યો હતો, અને તેને ટાવે ગુજરાતની ભય કર પાયમાલી થવા પામી હતી આ બાબુ અક્ષરખાન (રમી) ને ૫ રણુમ લે સુદમાં શિકસ્ત આપી હતી, અને તેને ૧૩૭૮ માં બાદશાહે દિલ્હી પાછો ખેંચાવી લાવ્યો હતો ત્યાં બાદ, ગુજરાતની સુબેદારી મમમુદીન દામ ગાનીને હસ્તક આપી (૧૩૭૬), તેને ૫ રણુમ લે સુદમાં પગથિત કર્યો હતો, ત્યાં બાદ, સદાના અમીરોના હાથે તેનું ખૂન થતા, તેની જગાએ મરાઠ્ઠર સૂબો માલિક મુઝર્ફ (મૂળ નામ રાસ્તીખાન) જિએ દરબને ધાગણ કરી દિલ્હીથી આ ચો (૧૩૮૦) તેનો બાપ મૂળ શુધામ કૃષ્ણનો હતો પરંતુ રાસ્તીખાન કાબેલ અને બહાદૂર હતો લગભગ ૧૩૮૭-૮૮ માં દિલ્હીની સત્તા હીલી પડતા, સુલતાન ફિરોઝશાહ તઘનખતુ મરણ થવાને સમયે, તેનો પુત્ર મોહમદ તઘનખ પદચ્યુત થયો હોય, તે અવ્યવસ્થાના સમયે રાસ્તીખાને પોતાને ગુજરાતના અનન રાજકર્તા તરીકે સ્થાપિત કરવા કોશીશ કરી હતી

પરંતુ આ સમયમાં જ (૧૩૮૮ થી ૧૩૯૨) ઇસ્લામી વીર રાજની રણુમ લે તેને ૫ સુદમાં પરાજય આપી તેના ૧૭૦૦૦ સૈનિકોની હતલ કરી હતી-એમ ' રણુમક ૭૬ ' ઉપરથી ખબર મળે છે રણુમકની ધાક વિશે કવિ કહે છે

રાને ખલાત નમર ઉપર (નલમક) ડાપડે છે, આધ્યાત્મિક ધોળકા પર મોસ પડે છે, ૫ ઢિરે પાટલ પોકાર પડે છે, બ્યાન ' એ રણુમક આબો ! ' એમ સંભળાય છે +

આ આખા જમાના દરમ્યાન " મોઝાસા પોનાની આલુગાલુના પ્રદેશનુ એક મુખ્ય કેન્દ્ર હતું અને હેરા દારણુ સુદ વખતે લાતો ઢાંમ-આણુદાર મીઝ રહેમાન હતો

આ મીઝ રહેમાન વિષે ' રણુમક ૭૬ ' માં આ રીતનો ઉલ્લેખ છે ' મોઝાસાનો ચાલદ ર મીઝ રહેમાન સુવત્રાનના નાણાં હરામ કર છે (સુવત્રાની) ખિદમત દેવાવતો ખાન જે નિમકદનાવ નર તો રણુમક નેવા રાત્રિયનુ અસ્તિત્વ જ ન દોન મટે ' •

એટલે કે, મીઝ રહેમાન મુખ્યમાન દેવા હતા, તે દિલ્હીના બાદશાહનો નોકર (લણુ ખાતા) દેવા હતા, તે અદરખાનેથી રણુમકને માર કરનો દેવા લેખકે.

મોડાસાના આ મીર રહેમાન વિશે ગુજરાતના ઇતિહાસકર્તા શ્રી. કેશવ-રામ કા. શાસ્ત્રી એવી ધારણા સેવે છે કે, સદૈશક-ગાસનો કર્તા કવિ મીર અબ્દુર રહેમાન કદાચ મોડાસાવાળો મીર રહ્યા હોઈ શકે. સમય લગભગ મળતો છે. વળી તેણે રણમઘને ફાવવા દેતો ચીતર્યો છે, એટલે પણ કદાચ હિંદુઓનો પક્ષપાતી તે મીર રહ્યા હોઈ શકે (હિંદુ રીતના કાવ્યનો અને શુદ્ધ અપભ્રંશમાં લખનારો) કર્તા હોઈ શકે. આ બાબ શાસ્ત્રીના આધારે, રમણલાલ સોનીએ લખેલી નીચેની નોંધ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે:

“છક ઉલ્લી સદી સુધીના ગુજરાતી સાહિત્યમાં મંદરમી સદીના અબ્દુર રહેમાન અને ૧૮ મી સદીના કવિ રાજે-બેજ સુસલમાન કવિઓનાં નામ મળે છે. કવિ રાજે કૃષ્ણલીલાનાં પદો ‘લખી પ્રસિધ્ધ થયો છે. ત્યારે અબ્દુર રહેમાને ‘સંદેશક રાસ’ નામે કાવ્ય લખ્યું છે, તેમાં તેણે એક મધ્ય અરબી-ફારસી શબ્દ આવવા દીધો નથી. કવિ પોતેજ કાવ્યની શરૂઆતમાં પોતાની ઓળખાણ આપતાં ‘પશ્ચિમ દેશોમાંના સ્ત્રેષ્ઠ દેશમાં મીર સેન-મીર હુસેનનો પુત્ર અહમદમાલુ-અબ્દુર રહેમાન, આ ‘સંદેશક રાસ’ નો લખનાર’ ... છે. વળી કાવ્યમાં વિજયનગર (એટલે ઇડર નજીક) ની એક વિદ્યામિત્રી પોતાના મિત્રને ખબર આપતી મરિક મારફત સંદેશો મોકલે છે.”

* ૧૪૧૩ માં ઇડરના રાવની પૂજા બળવાંબોર સુળાઓ, (બાક શાહના કાકાનો દીકરો મોહિઉદ્દીન જે વડોદરાનો હાકિમ હતો, તથા મસ્ત-ખાન જે સુરતના હાકિમનો દીકરો તે બંને) હિંદી રાજા ત્યારે સુલતાન અહમદશાહ ૧ લાએ ફતેહખાનને લશ્કર લઈ મોકલ્યો, ને ઇડરના કિલ્લામાંથી બળવાંબોરોને ભગાડ્યા. આ સમયે મોહિયુદ્દીને મોડાસાના હાકિમ રક્તખાનને (રકતુદ્દીન) ને પોતાની તરફ સાધી લીધો, અને મોહિઉદ્દીન, મસ્તીખાન તથા ઇડરના રાવે, એકઠા થઈ ઇડર તાબાના રંગપુર ગામે જાવણી નાખી. અને મોડાસાની આસપાસ જૂંડી ખાઈ ખોદાવી અને કિલ્લો મજબૂત કરાવ્યો...અલબત્ત, હેવટે સુલતાનનો જ વિજય થયો અને મોડાસા તેના તાબે રહ્યું.

આ ઉપરથી એ વાત બહુવા મળે છે કે મોડાસાનો કિલ્લો ૧૪૧૨ પૂર્વેનો તો છે જ.

ચર્ચા, ૧૯૧૬-૧૭ માં બાદશાહ અહમદશાહે માળવાના રાજા દુસંગને મોડાસાથી પાછો કાઢ્યો હતો.

• ઇ. સ. ૧૪૧૩ થી ૧૮૨૫ સુધીની માહિતી ગા. હા. દેસાઈ રૂત ‘ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ’ તથા ‘ગુજરાત સર્વ સંમદ’ ને આધારે ટાળી છે.

આ પછી, ૧૪૮૪ માં મોઝાસાના હકિમ મોલાઝાદા અલફખાને સુલતાન મહમદ મેઝાસાના અમન સામે બંદ કબુલ હતું અને સુલતાનનું લશ્કર આનતા તે લુથુનાઝાના પહોડોમાં લરાઈ ગયો હતો.

૧૫૧૪ માં ઇરના રાજા લાલુના દીકરા લીમે બળવો કર્યો ત્યારે બાદશાહે માળના જનાનું બંધ રાખી મોઝાસા પહોંચી ઇર સામેની લશ્કરી તૈયારી કરી હતી.

૧૫૨૦ માં સોગ્દનો હકિમ તથા શુજરાતનો હકિમ (અમદાવાદથી) લશ્કર સાથે હરસોન થઈ મોઝાસા આવ્યા હતા.

૧૫૨૩ માં સુલતાને મોઝાસાનો કિલો ફરી બંધાવેો હતો.

૧૫૨૪ માં સુલતાન મુઝફ્ફર મહેમદવાદથી મોઝાસા આવ્યો અને ત્યાં બાદ ધણીનાર શિકાર કરના મોઝાસા આવતો હતો.

આ ઉપરાંત આપણે આગળ જોઈ ગયા હોય તેમ, ૧૫૫૪ બાદ અહમદશાહ ખીખના કાગ્જારીઓએ મુઝફ્ફર વહેચી લીધા તેમાં ઇતિમાદ ખાનની ટોળાએ મોઝાસાનો પ્રદેશ વહેચી લીધો હતો અને બાદ તેને પોતાને જ નાસીને મોઝાસા ભાગી આવતું પડ્યું હતું છેવટે તેણે જ અકબરની મદદ માગી અને ૧૫૭૩ થી મોઝાસા રાજ્ય નીચે મોઝાસા પાસે આવ્યું.

૧૫૭૭ માં શાહજહાંન શુદેદારે મોઝાસાનો કિલો ફરી એક નાર સમરાવ્યો અને થાણુ ફોજ નવારી મજબૂત કર્યું.

મોઝાસાના જમાનામાં મોઝાસાનો આરો નિકાસ થતો જણાય છે. આ સમયમાં અનેક દના વેચનારા હકીમો અને અત્તર વેચનારાઓ આવતા હતા અને ૧૬૫૦ ના સમયમાં ઇરના રાજા જાહાંગીર મોઝાસામાં હતા તેમણે ધાતુપ્રક્રિયા ઔદ્યોગ લીધું હતું અને રાતને બદલે ગરતામાં જ ખાઈ જતા જીંદગીભંગના ખૂંધા થઈ ગયા હતા એવો ઉલ્લેખ છે.

રાવસિદ્ધ ૧૭૫૦-૧૧ માં અપૂર્વ શુજરી ગયા ને મોઝાસા નજીક ઇર તાલે ગયું બાદ શિરઝિંદના નયુ પુત્રો વચ્ચે અહમદનગર, બાબક ને સુર તથા નોયા જલમસિદને મોઝાસા આપવામાં આવ્યું હતું.

બાદ, જલમસિદે માલીઆર, માનપુર, મોહનપુર અને સગડોઈના ગામો દનાવતા પ્રયાસ કર્યો હતો અને નામ પ્રમાણે શુદ્ધ હોયે દેમકે તેઓ ગામો બાળતા હતા એવું જણાય છે. ૧૮૦૬ માં જલમસિદ અપૂર્વ શુજરી જતા ફરી ઇરને તાલે (મલીગસિદ્ધ હનક) મોઝાસા ગઈ પાગળા મોઝાસા અહમદનગર (દિમનનાર) નું ભાષાત બન્યું અને જોધ.

પુરની ગાદીએ હિંમતનગરના તખ્તસિંહજીને બેસાડ્યાં. યતાં ૧૮૪૩ ?)
હિંમતનગર તથા તેનાં ભાયાત મોડાસા, બાયડ ઇતરને તાબે ગયાં.

આ પછી દિરાજ સત્તા જેવું ચાલ્યું એટલે કે બ્રિટિશ અને ઇંડર
સંસ્થાન વચ્ચે ગામોની વહેંચણી થઈ; કેટલાંક સહિયારાં પણ રહ્યાં. ત્યારે
મોડાસા અંગ્રેજી હકુમત નીચે આવ્યું-૧૮૪૮ માં. અને ઇંડર પોતાની
કચેરી માંડુમ નદીને સામે કાંઠે સખલપુરમાં બનાવી.

આ પછી બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો.

૧૭૩૪ ના અરસામાં ઇંડરના રાજા આણંદસિંહજી તથા રાયસિંહે
મોગલોને ધણી મદદ કરી તેથી ઈ. સ. ૧૭૩૭ માં એમને મોડાસા જગી-
રમાં આપવામાં આવ્યું. (આણંદસિંહ જુગરી જતાં) અને રાયસિંહજીએ
મોડાસામાં માંડુમને કાંઠે મહેલ બંધાવ્યો હતો તેના ખંડિયેરા, વાવ અને
કચેરી હજી હયાત છે.

ધનસુરા તો ધણધણે (ધણવળે) ને થાણે વાગી થાણી
મોડાસાનું ભરકર આવ્યું મોરી ફૂટી બાણી !

મોડાસાના થાણાની હાક અંગેની લોકલગણીનો આ પડથો છે.

“મોડાસા-અમદાવાદની ઉત્તર-પૂર્વે પર માઇલ ઉપર ૭૪૩૬ ની
વસ્તીનું ને ૩. ૨૮૫૬ની ઉપજની મ્યુનિસિપાલિટીવાળું ગામ છે. અમદા-
વાદમાં બાદશાહી થઈ ત્યારથી વસેલું. જુગરાત ને ઇંડર તથા જુગરપુરની
જુગરીઆળો મુલખ એ બેની વચ્ચેમાં મોડાસા આવવાથી તે અગત્યનું મથક
થયું હતું. સુલતાન મહમદ ૧ હાની બાદશાહતની શરૂઆતમાં તે કિલ્લા-
વાળું થયું હતું. ને સોળમા સૈકાની આખરે તે ૧૬૨ ગામોના સુબેદારમાં
મુખ્ય ઠેકાણું હતું; ને વરસે ૮ લાખની ઉપજ આપતું. મોગલાઈમાં શહેર-
દીન નવાબે (૧૫૭૭-૮૩) મોડાસાનો કિલ્લો સમરાવ્યો હતો; ને શાહીક
બેડેસ્વાર ફૈઝ ત્યાં રાખી તે મુલખને સારો વસાવ્યો હતો. ૧૮ મા સૈકામાં
મોડાસા ધણી પડતી હોલતમાં આવ્યું. ને ૧૮૧૮ માં બ્યારે તે બ્રિટિશ
સરકારના તાબામાં આવ્યું ત્યારે ધણું જ પાછળ હતું. તો પણ પાણું
વહેલું સુધરી ૧૮૨૫ માં તેણે કેટલાક વેપારીઓને ૬ લાખની પુછવાળા
દેખાડવા હતા. તે વેળા વસ્તી ૪૦૫૬ ની હતી. હાલમાં રંગવાનો, બાપ-
વાનો, પીતલવાનો એ ઉદ્યોગ ત્યાં ચાલે છે; ત્યાંના તલ જે કે બહુ સારો
નથી તો પણ તલ ધોલેરા, વડવાણ અને લીમડી મુધી જાય છે. મહુડાનું

• ફરી વસેલું એમ જ સમજવું.

તેલ પણ સાધુને વારતે જાય છે. મોટા ધંધો કાપડનો છે. કાપડ મુખ્યથી આવે છે ને આજુબાજુનાં પરમણામાં જાય છે; વળી ઉંટ ઉપર માળવેથી અમદાવાદ જાય છે. ને ત્યાંથી કાપડ તથા ખીજે માલ પાછો માળવે જાય છે. મોડાસામાં મહાલકારીની ને ચીફ કોન્સ્ટેબલની કચેરી છે. વળી પોસ્ટ ઓફિસ પણ છે. x

“ બ્રિટિશ અમલ : મહીકાંઠા ”

અંગ્રેજોએ ૧૭૫૧ સુધી બાલ રીતે મુખ્યતઃ વેપાર-નીતિ પાછળ લક્ષ આપ્યું હતું. પરંતુ તે દરમ્યાનયે તેઓ ગાયકવાડ, પેશ્વા, રાજપુતો અને મુસ્લિમ રાજકર્તાઓ વચ્ચેના વિખવાદોનો લાલ લેવાતું, લાગ જોઈ એક યા ખીજ સામે કુમકે આવવાતું અને તક મળતાં મધ્યસ્થી-લવાદોનો દેખાવ કરી સત્તાના દોર હાથ કરવાનું ચૂક્યા ન હતા.

૧૭૫૯ માં સુરત તથા તેને લગતા મુલકોમાં મોગલાઈ અમલ હતો.

x ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પા. ૫૦૧.

● મહીકાંઠા એટલે મહી નદીના કિનારાનો પ્રદેશ જ નહિ. તે ઉપરાંત નદીની ઉત્તરમાં પોસીના, અંબાજી અને બનાસ નદી સુધીનો પ્રદેશ પણ. આ પ્રદેશની લંબાઈ ૬૦ માઈલ, અને પહોળાઈ ૧૦ માઈલની છે. ક્ષેત્રફળ ૩૫૨૮ ચોરસ માઈલ. ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં ૩,૧૧,૫૪૫ ની વસ્તી નોંધાય હતી.

મહીકાંઠાની ઉત્તરે શિરોહી તથા મેવાડના કુંગરી બિલોનો મુલક છે. દક્ષિણે ખેડા જિલ્લો, અમદાવાદ જિલ્લો અને અગાઉ દેવાકાંઠા એજન્સીનાં ગણાતાં હુણ-વાડા, વાડાસિનોર છે. પૂર્વે કુંગરપુર અને પશ્ચિમે પાલણપુર, વડનગર, વિંજપુર, કડી તથા અમદાવાદ જિલ્લાનાં ગામો આવેલા છે.

મહીકાંઠાના છ વિભાગ ગણાતા હતા, જેમાં બાવન રજવાડા-ઠકરાતોનો સમાવેશ થતો.

૧. નાની મારવાડઃ તેમાં હિંદના મહારાજ તથા તેમના બાયાતો-પોજો, હાંતા, માલપુર, વલાસણા, ગાજટ, મગોડી વગેરે થઈ ૧૪ સંસ્થાનોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. રહેવર જિલ્લોઃ તે રહેવર રાજપુતોનો મુલક છે. તેમાં મોદનપુર, રણાસણ, વડગામ, રૂપાલ, દખાલીઆ અને ધાણુંદરાનો સમાવેશ થાય છે.

૩. વાત્રક કાંઠોઃ વાત્રક નદીની બંને બાજુએ આવેલો ઠકરાતો મુલકઃ ધોડાસર, પુનાદરા, ખડાલ, આંબલીઆરા, સાકંબા, રમાસ, ટામ્બા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

તે પ્રદેશ સુરતના નવાગ પાસેથી મેળવ્યો; બાદ મરાઠા પાસેથી ઘણો મુલક મેળવ્યો.

પરંતુ ગુજરાતમાં સર્વોપરિ સત્તા તે ૧૮૨૦થી રથપાઈ ગયા. આ સાલમાં અંગ્રેજો અને ગાયકવાડ વચ્ચે કરારો થયા. અને ત્યારથી ખંડિયા રાજાઓ ઉપરની સર્વોપરિ સત્તા બ્રિટિશોના હાથમાં આવી.

મહીકાંડાનો વિચાર કરતાં—(‘મહીકાંડા ડિરેક્ટરી’ના આધારે):

ગુજરાતના જે લામમાં ગાયકવાડને ખરણી ઉધરાવવાને પોતાનું લશ્કર લઈ જવું પડ્યું હતું તે સર્વ લાગ ‘મહી કાંડા’ નામે ઓળખાયો.

આ પ્રદેશના જુદા જુદા લાગ જુદા જુદા સત્તાધારીના હાથમાં આવી ગયા તેનું કારણ પણ તે જ છે.

સપાટ પ્રદેશ મરાઠા નીચે આવી ગયો તો પણ સુવાળના જંગલમાં અને દક્ષિણમાં છેક વડોદરા સુધીના મહીના કાંડાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર જાતિના લોકોને રક્ષણ મળતું. અને મહુધા, નાપાલ, ધોળકા તેમજ ખીજાં ફળદ્રુપ પરગણાનાં ઘણાં ગામમાં તથા વાઘેલા વગેરે રજપૂત શાસિયાના ગામમાંથી ખંડિયો ઉધરાવાને મુકગીરી-કરવી પડતી હતી. જેમ નાની નદીઓ વધતી આવી તેમ તેમના કાંડા ઉપરની ઝાડીઓમાં અને કાંતરામાં ઘણા સ્વતંત્ર લોકો આવી ભરાયા; અને વહેળિયાંનો જેમ વધારો થતો ગયો અને જંગલ પણ ગાદું થતું ગયું તેમ, ઇડર તથા હુણાવાડાનાં હજી લગણ નહિ પણ થયેલાં સંસ્થાન, ઈશાન કોચના પર્વતોમાં આવેલાં છે, ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર દેશો ભરચક સમુદાયવાળા થવા લાગ્યા અને ગાદી વસ્તીથી ભરાઈ ગયા.

આ પ્રદેશની સત્તા જેઓના હાથમાં હતી અને જેઓ ઉધિયાર ધારણ કરવાવાળા હતા, તેઓ રજપૂત, કોળી અને મુસલમાન હતા. કોળી (ખીલ-કોળી) લોકો જે કે રજપૂતોની સત્તા નીચે જોવામાં આવતા હતા, તથાપિ તેમની સંખ્યા મોટી હતી.

આ ઉપરાંત સાબરકાંઠા (સાબરમતીની પૂર્વ બાજુનો ઠરાની મુખ) અને બાપીથી જિહો (ગાયકવાડી અને અંગ્રેજ મુલકમાં વિખરાયેલો) તથા ઠટોસજી જિહો (ગાયકવાડી પ્રદેશની પશ્ચિમ બાજુનો છટક છટક પ્રદેશ) ઇં.

આ પ્રદેશની મુખ્ય નદીઓમાં સાબરમતી, હાથમતી, ખાગી, મેમો, માત્રમ વાત્રક અને સરસ્વતી છે. આમાંથી સાબરમતી અને મેમો મેવાડના કુંજરામાંથી નીકળી છે અને માત્રમ મહીકાંડા અને કુંજરપુરની વચ્ચે આવેલા કુંજરમાંથી નીકળી મેવાડ, વડોદરા અને આંબલીઆદા થઈ વાત્રકને મળે છે.

રજપૂત બે પ્રકારના હતા : ઈંડરના રાજકર્તા વંશ સાથે જેઓ જોધપુરથી આવી વસેલા એવા મારવાડી. તથા બીજા અસલના રાવોને પોળામાં નસાડી મૂકનારાના વંશજો.
થોડીક વીગતે જોઈએ તો—

—૧૮૧૩ માં બ્રિટિશ સરકારનો પહેલો સંબંધ આ પ્રદેશ સાથે બંધાયો : મેજર બેલેન્ટાઈને મહીકાંઠાની ખંડણીનો બંદોબસ્ત પ્રથમ કર્યો.

—૧૮૧૮ માં ખેવાના હક્ક બ્રિટિશોને મળ્યા. ત્યારથી ઠાકોરો સાથે વધુ સંપર્ક સંધાયો.

—૧૮૨૭ માં, ગાયકવાડથી ઠાકોરોનો બંદોબસ્ત ન જળવાતાં, તેમની ખંડણી ઉધરાવવાનું પણ બ્રિટિશને માથે આવ્યું.

—૧૮૨૧ માં પોલિટિકલ એજન્સીની સ્થાપના થઈ. અને સુલેહ શાંતિના મુચરકા લખાવી લીધા.

પરંતુ, અંગ્રેજોએ ધાયુડું હતું એટલું સરળ કામ ન હતું. ૧૮૩૫ સુધી ઘણા પ્રમાણમાં દંગા, બહારવટાં અને લૂંટકાટો સુધ્ધાં પ્રવર્તાં. પરંતુ ૧૮૩૬ પછી પ્રમાણમાં વ્યવસ્થા અને શાંતિ સ્થપાઈ. અને ૧૮ મી સદીની આખરથી ૧૯ મી સદીની શરૂઆત સુધી મહીકાંઠામાં વ્યાપેલી અવ્યવસ્થાને કારણે આર્થિક-વેપારી અને માલની અવરજવરની ગાળતમાં અંધાધૂંધી જોવી થઈ હતી તે ઓછી થઈ; તથા શામળાણમાં દર સાલ ભરાતો મેળો (જેનું વેપારના કેન્દ્રની દૃષ્ટિએ પણ અગત્ય હતું) આ વર્ષોમાં બંધ થયો હતો તે પાછો ચાલુ થયો—૧૮૩૮ માં પોલિટિકલ એજન્ટ આઉટરામે ચાલુ કરાવ્યો.

આ પછી જ, અંગ્રેજોને પોતાની સત્તા સ્થિર થવી જરૂર પડી; એટલે મહીકાંઠાના કોબાઓને ફોજમાં લેવાની શરૂઆત કરી.

૧૮૩૯ માં મહીકાંઠામાં ફોજદારી ન્યાયની કચેરીની સ્થાપના કરવામાં આવી.

• આ બે પ્રકારના રજપૂતોમાંથી મારવાડી રજપૂતોનો પોશાક અને રીતમાત મારવાડવાળાંઓને મળતા હતા.

વેપાર-હુન્નર-નાણું-ભાવ-પગાર*

વેપાર

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ, આખા ગુજરાતને માટે ૧૮૦૨ નો સમય અત્યંત અગત્ય અને અધાધૂંધીનો ગણાય તે વખતનો ગુજરાતનો વેપાર જમીન માર્ગે નીચે મુજબ હતો—

અમદાવાદથી ૭ લાખનો, દખણથી ૨૪ હજારનો, જેપોરથી ૩૦ હજારનો, ખાનદેશથી ૬૬ હજારનો માલ સૂરત આવતો અને સૂરતથી ૨૦ હજારનો માલ અમદાવાદ, ૩૨ હજારનો માલ દખણ, ૧૬ હજારનો જેપુર જતો.

૧૮૧૩ માં મુબઇનો વેપાર તેજ પડ આવવાથી મુગતને ફટકો પડ્યો. સૂરતનો દરિયા માર્ગે આવતો વેપાર સને ૧૮૦૧ માં ૧ કરોડ રૂ નો હતો તે ઘટી જઈ ૧૮૩૦ માં ૮૦ લાખનો અને ૧૮૭૫ માં ૫૦ લાખનો થઈ ગયો હતો.

સને ૧૮૧૫ માં ભરૂચ બંદરનો વેપાર ઉત્તરમાં કચ્છ માડવી સાથે અને દક્ષિણમાં મુબઇ-કોકણકામ સાથે હતો. ભરૂચથી રૂ સૂરત અથવા મુબઇ ચડતું ને ત્યાંથી દેશાવર જતું એ સાલમાં ભરૂચમાં માલની આવ-જમ રૂ ૨૬ લાખની હતી !

૧૮૧૭ માં અમદાવાદ અંગ્રેજોના તાબે આ-પુ અને માલ ઉપર લેવાતી જકાત કાઢી નાખવામાં આવી ત્યારથી ત્યાં વેપારની જાગૃતિ થઈ ધોલેરા, ધોધા, વીંગમગામ મોટા વેપારના મથક થઈ પડ્યા. વીંગમગામમાં વીસનગર, રાધણપુર, કચ્છ અને પાટણ વગેરેનો માલ ગાડામાં અથવા ઈંટ ઉપર આવતો, અને ત્યાંથી ધોળો ધોલેરા બંદરેથી ચડાવવામાં આવતો. ધોધા બંદરનો વેપાર અદિણ, કાશ્મીરી સાલ અને રૂનો હતો. કપડાવજ અને લૂણાવાડાને ગસ્તે અદિણ ધોધે આવતું (ખેડામાં અદિણને પાક થતો) || સ ૧૮૪૧-૪૬ ના પાંચ વર્ષ દરમિયાન સરેરાશ દર વર્ષે રૂ ૧૮ લાખની ૧૮૦૦ પેગી ચડાવવામાં આવેલી ! અને ૧૮૪૬ માં રૂ

* જા પ્રકરણમાં ગુજરાતની સર્વસામાન્ય રિવાજ રજૂ કરી શકાયા પ્રદેશનો ઉલ્લેખ કર્યા છે મુજબ આધાર ગુજરાત સર્વ સમદાનો લેખ છે

૧૦ લાખની મશીની શાલ અને ૧૮૩૪ થી ૪૬ સુધીના ૧૩ વર્ષમાં દર સાલ સરેરાશ ૧૭૬૦ ટન ૩ ઘોઘા બદરેથી દેશનાર ચઢેલુ ।

આગગાડી થવા પહેલા (૧૮૫૩ પહેલા) સુરતથી મુબઈ અને સુગતથી ઘોઘા જવા આગગોટા ચાલતી હતી મુબઈથી કગચી વચ્ચે સપ્ટેમ્બરથી જૂન દરમ્યાન આગગોટા ચાનતી આ આગગોટા, વેરાનગ, માગરોળ, પોરબદર, કચ્છ-માડવી ને કરાચીના ઉતારો તથા માલ લઈ જતી

કાઠિયાવાડ બદરના વહાણોને કરાચી જઈ પાછા આનતા એક મહિનો, મુબઈ આનતા દોઢ મહિનો, બસગ જઈ આનતા ૩૫ મહિના, કલકત્તા ૪, એકન ૪૫ ને જગમાર જઈ પાછા આનતા ૬ મહિના થતા ખલાસીઓમાં ખારના, કોળી અને મુસલમાન રહેતા

અગાઉ ગુજરાત અને મેનાડ વચ્ચે ઇડર અને પોળોમાં થઈને ધમ ધોમર વેપાર-નહેનાર ચાલતો હતો

શામળાશ્વમાં તો જળરજસ્ત મેળો કાર્તિક પૂર્ણિમાએ મળતો આવ્યો છે (સિનાય કે અધાધૂ ધીના કેટલાક વરસ બધ રહ્યા બાદ ફરી ૧૮૩૮થી શરૂ થયો) આ મેળામાં બળદ, અફીણ, કાપનો વેપાર થતો મોટા પાયા પર થતો અને તેમાં અમદાવાદથી સુરત સુધીના વેપારીઓ આનતા હતા । એ જમાનામાં ઇડરના મહારાજ ટેસરીસિંહે (૧૮૬૮માં ગાદી) દાણ વગેરે માફ કરેલું હોઈ, મેળાનો મહિમા અને વેપાર અનેકગણો વધી ગયો હતો

આ ઉપરાંત મોડાસા તો રાજસ્થાન-ગુજરાતનું દારપાળ હોઈ વેપારનું એક મોટું મથક બની ગયું હતું આબુબાબુના સેકડો ગામે દાણા, ઘી વગેરે મોડાસાના બજારમાં વેચતા અને કાપડ લઈ જતા હતા ઘીના વેપાર અંગે તો એવી બાતમી મળે છે કે, આજથી ૪૦-૫૦ વર્ષ પૂર્વે મોડાસાથી તલોદને રસ્તે રોજ ઘીના ડબ્બાના ૩ વેગન ભરાતા અને કરાચી થઈ લશ્કર માટે ઘી સિંધ-પંજાબ પહોંચતું । મોડાસામાં આ ઘી કુગ પુર, સાગનાડા, વાસવાડા વગેરે મથકોએથી મોટા પ્રમાણમાં આનતું હતું

મોડાસા પ્રદેશમાં મહાડાની જેમ ખાખરાના વૃક્ષો ખૂબ જ છે અને ખાના માટે થાળી વાડી તરીકે વપરાતા પતરાળા-પડિયાનો મોટો જથ્થો મોડાસામાં તૈયાર થતો હતો અને નડિયાદ, ગંધી જતો હતો

જમીનની ખામતમાં પરિસ્થિતિ એવી હતી કે, આજથી ૪૦-૫૦ વર્ષ પૂર્વે પણ જમીન એટલી બધી પડતર પડેલી હતી, અને જમીનો વેચાતી રાખનાની પ્રવૃત્તિ તથા વૃત્તિ એટલી બધી નહિ જેવી હતી કે,

હિન્દિશ સુ ૧ અને ઇડી સંસ્થાન હટતી ગઈ. પોતાને તામેની વચ્ચેના મહત્ત અને ઇટલી- વગેરે નામના મૂલ્યની વેપારીઓ તથા ખેડૂતોને આપવા ખાતર પ્રવાહ કરવા હતા સાચે જ ધોળા હોના !

અવલોકન

ગુજરાતના બુદ્ધ બુદ્ધ ભારતમાં બુદ્ધ બુદ્ધ વપતે બુદ્ધ બુદ્ધ સ્વતા ધારીઓએ પોતપોતાની હા મી બેસાડેલી હતી અને ત્રી પોતપોતાને સ્વતંત્ર હોવાના એવે તેઓએ પોતપોતાના નામના રૂપીઆ તથા પૈસા પડાવ્યા હતા

આવી ટકાયા. નુત, ભરૂચ, ખેડા, અમદાવાદ અને દાદોદાદા હતી દેવી ગાંધીમાં પશુ-વગેરે, ખાસાન, બુનાગદ, નવાનગર, પોત બહુ અને અમદાવાદમાં ટકાયા હતા.

નુતમાં પડતો રૂપીઆ 'નુત', ભરૂચમાં સને ૧૭૪૮ માં નવામી થઈ ત્યાંથી ત્યાંની ટકાયાને રૂપીઆ તે 'ભરૂચી, ખેડાનો તે પીનાગ્રામવાસી 'ત્રીણા સિદ્ધો' અને અમદાવાદનો 'સિદ્ધાઈ' કે 'હાલાઈ' રૂપીઆ વગેરેનીઓ 'બામાશાહી' અથવા 'વીઆશાહી' મહેવાય છે અને સ્વતંત્રતા ૧૧૪ બામાશાહી તે અંગ્રેજ પનીના રૂ ૧૦૦ બરોમર મળ્યાના અનુસાર, આ હ પશુ મોતને મોતને દેવાના બુનાગદ, નવા નગર, પોત નહીં ને અમદાવાદમાં પતા રૂપાનાણાને 'ગેરી' મહેવા આની કિંમત મહુજ એકી મહેતી બુનાગદની ૧૦૦ ગેરી = રૂ ૨૭-૨-૨, નવાનગરની ૧૦૦ ગેરી - રૂ ૨૮-૪-૪, પોતમદની ૧૦૦ ગેરી રૂ ૩૧-૭-૧૧ અને સ્વતંત્ર ૧૦૦ ગેરી - રૂ ૨૬-૬-૦ પાછ મહાતી ખાસતી રૂપીઆ સાપાતે આનાનો મહાતો અને અમદાવાદ મોનામદોગ પા ચાલતી ! મહિઆવાડના દેશી ભરૂચમાં તામાના પૈસા પશુ પાડવામાં આપના અને તે દોડા અથવા દોડા મહેવાના સાર અંગ્રેજ કુપનીના સિદ્ધાઈ-પૈ, અંગ્રેજો સ્વતંત્ર અને અદીગી દેવાના બામ અને મહિતુ ચનરૂ અગાઉ હતું તે આ અગત્યની નીચી મધુ હતું

આ બધું નાણું પોતપોતાના ભવ ઉપરાંત બીજા કોઈના મુદ્દામાં પશુ ચાલતું હોત ૧૮૬૭ માં નુતમાં ટકાયાના સંગી અને ભરૂચી રૂપિયા ચાલના અમદાવાદમાં ૧૮૦૨ માં ટકાયાના સિદ્ધાઈ ચનરૂ હતું

વડોદરીઆ સિક્કા આસપાસના બ્રિટિશ મુલકમાં અને દેશી રાજ્યોમાં પણ ચાલતા.

મોડાસા તાલુકામાં બાબાશાહી (વડોદરીઆ) નું મુખ્ય ચલણ હતું. છતાં ચિતોડી નાણું પણ, મોડાસા આ પ્રદેશનું વેપારી કેન્દ્ર હોઈ, આવતું. આ સમયમાં શરાફોની મોટી મોટી પેઢીઓ હતી. આ ધંધો વૈષ્ણવ, શ્રાવક વણિકો, મારવાડીઓ તથા બ્રાહ્મણો કરતા હતા.

ગુજરાત જ્યારે દિલ્હીના તાબામાં હતું ત્યારે કેટલાકની પેઢીઓ દિલ્હીમાં અને જ્યારે પેશવાને તાબે ગયું ત્યારે પૂનામાં હતી. આ શરાફો હુંડી આપતા અને સિકારતા, અને લોકોનાં નાણાં વરસે ૧-૧૧૧ ટકા વ્યાજ આપી રાખતા. પરંતુ કેટલાક લોકો નાણાંની સલામતી ખાતર ૧ થી ૩ ટકા વ્યાજ સામું આપીને શરાફોને ત્યાં નાણાં રાખતા !

અમદાવાદના શરાફો હુંડીની સાથે અફીણનો વેપાર કરતા. ધીમે ધીમે કરતાં શરાફો પેઢીઓ હુંડીના ધંધા ઉપરાંત રૂનો વિશે ઉતારવાના ધંધામ બેંચાયા.

* પરંતુ ખાસ નોંધવા જેવી હકીકત તો એ છે કે—બ્રિટિશ કુંપની પૂર્વેના રાજ્યમાં શરાફો લશ્કરની સાથે જતા અને લશ્કરના માણસોને તેઓ પગાર ચૂકવી આપતા. તેમજ જમીન મહેસૂલ ઉધરાવવાના ઇજારા પણ રાખતા ! અને જોર જુલમ કરીને ય રાજને મહેસૂલ ચૂકવી પોતાના લાગે મોટી રકમો ભેગી કરી લેતા. સુરતમાં અનાવલા દેસાઈઓ આમાં આગળ પડતા હતા.

* ગાયકવાડી રાજ્યમાં ગાયકવાડ સરકારને દરબારની તિજોરી જ ન હતી ! જ્યારે દરબારને જરૂર પડે અગર કોઇને રૂપિયા આપવા હોય ત્યારે દરબારના જે શરાફો હોય તેઓના ઉપર દરબાર વરાટ લખી આપતા ! અને દરબારી ઉપજના ઇજારદારો ઉપર શરાફો આ વરાટ મોકલતા. અને ઇજારામાંથી જે રૂપિયા આવતા તે આ શરાફોને ત્યાં જ ભરાતા. અને પછી હિસાબો થતા. આ શરાફો પોટેદાર કહેવાતા.

લશ્કરના અને સરદારોના પગારો પણ ગાયકવાડ સરકારની બાંહેધરીએ શરાફો જ ચૂકવતા ! આ શરાફો બક્ષી કહેવાતા.

આ જમાનો જળરજસ્ત ઉચલપાચણનો અને ગિનસલામતીનો હતો. અને આ ઉચલપાચણોના લાલ શરાફો ઉઠાવતા હતા. પરંતુ બીજા બાબુ, એ વાર હુંડી સ્વીકારવાનું કચ્છી લીધા પછી આસામી દેવાળીઓ નીકળે

તોય શ ૧૩ રૂપીઆ આપતો હતો—એવી ટેક પછુ હતી આધી ગનઓ અને પ્રજા તનામતીની દષ્ટિએ શત્રો દાગ વ્યવહાર વધુ પત્તદ મ્તા એમ જણાય છે

વ્યાજ

વ્યાજનો ધ ધો કરનારા બે પ્રકારના હતા એ- તો, જેમનો બાપ દાદાનો ધ ધો વ્યાજનો હોય ખીજે ધ ધો કરી બચત થાય તે વ્યાજ આપે બાપદાદાનો વ્યાજનો ધ ધો કરનારા શાહુકાર અથવા નાણાવગી કહેવાતા પાછળથી શત્રો પછુ આમા જોડાયા અને તેમનો ધ ધો શત્રુ, વ્યાજ, રતો સત્રો, વીમો વગેરે હોવાનુ જણાય છે

આધી જિનગતી કક્ષાના વ્યાજવટુ જ કનનાન સુગતમા મીસગીઓ, * ખેડામા છુણીઆત અને ખાધાપાજગવાળા, અને કારીયાવાડમા વહોગ અથવા વહોરગરીઆ આ લોકો ૧૨ થી ૨૫ ટકાનુ વ્યાજ લેતા । અને બેથી આઠ આનાનો રોજનો હુપ્તો બાધી નાણા વસૂલ કરતા । રોજ તખત ઉધરાણી કરી હપ્તો વસૂલ કરી લેતા તથા આ વ્યાજખોરો આસા મીને ૧૦૦ ર જોઈતા હોય તો ૧૨૫ ર નો દમ્તાવેજ લખાવી લેતા, અને ઉપર ચક્રવર્તિ વ્યાજ લેતા વળી 'મ ગમણી' કાપી લેતા અને ધણી વાર તો ૩ ૬૦ જ રોકડા આપતા બ્યારે ઉધારતા ર ૧૨૫ । ને ૧૨ થી ૨૫ ટકાનુ ચક્રવર્તી વ્યાજ ।

અને નાણા પાછા લેતી વખતે મહેવન સુજળ મોટ ભાગે 'સોગ પયા નેવુ, પાય મેલ્યા છૂના, લાવો પટેલ સોમા પાય ઓખા ।' નો વ્યવહાર ચાલતો હતો અથવા ધરેલું, જમીન વગેરે પડાવી લેતા

આ વ્યાજખાઉઓ ખેડૂતને તો પૂરો તમજમા લેતા બરાબર મોતમ વખતે ગામડામા નીચળી પડી કાપણી થયેલો ગાય તખ્તા દરે લઇને નાણા વસૂલ કરતા

વાવણીને વાસ્તેખી આપતા તો મધણી વખતે દોઢા વસૂલ કરતા વાર તહેવારે અથવા જરૂ પડ્યે ખેડૂતને આપી, તેઓ તેમને પોતાના પાશમા તદા પકડી રાખતા

• મળી મિલ નામક । જળા વારે કાળી પડના ખેડૂતો પ્રસેધી સ્ટાપના કાગળ પર ખા લખાવી ૨૪ થી ૩૦ અને કેટલીક વાર ૭૫ ટકા વ્યાજ

ઉપરની સ્થિતિમા રજપૂતો, ગરાસિયાથી માડી મોટા ભાગના ખેડૂતો અને ખાસ કરીને લિલ-કાળી-હાકરડાઓ ઉપર દેનાના ગજ વધ્યા જ કરતો વ્યાજના આ પ્રશ્નના ધધામા સૌથી આગળ પડતા મારનાડીઓ હતા તેઓ મારવાડથી કેનગ ગુજરાતમા જ નહિ પરંતુ દૂર દૂરના અનેક પ્રદેશોમાથી 'દોરી લોટો' લઈ પહોંચી જતા અને પાંચ રૂપીઆમાથી થોડા વરસમા બે નજી હજાર જેટલી પૂજા એમ્પી કરી લેતા આટલી પૂજા થતા દેશ જઈ પરણી આવતા, ને વળી વ્યાજનો ધધો આગળ ચલાવતા ! આ મારનાડીઓમા સપ અને કરકસર (યા કે ભુસાઈ ?) નમૂનેદાર ગણાતી

સદ્દો

આ જમાનામા સદ્દાનુ જોર પશુ હતું કાઠીયાનાડમા રૂ અને અઢી પુના અને અમદાવાદમા અનાજ સિરાયની બધી ચીજોના સદ્દા ચાલતા તથા જમીન માર્ગે માલની આવજમ કરવામા લુટારૂઓનો લય ધણો રહેતો સારે ટેટલીક વાગ લુટારૂઓના નાયકનું મન મનાવી નહ તેને ખુશ રાખવામા આવતો અને ખજનો મોકનવો હોય સારે હથિયારબધ 'આગડીઆ' સાથે જતો દરિયા ગરતે ચાચીઆઓનું જોગ ધણુ રહેતું અને વહાણને લૂટી લેતા આથી 'વીમો' ઉતારનાનું શરૂ થયેલું ને પછી જમીન માર્ગે થતી માલની આવજમના પશુ વીમા ઉતારનાતા થયા

વીમો

દરિયાઈ વીમામા જેઠામા બે પ્રકાર હતા એક તો અવગ એનલે કે

લેતા ! તથા બીનું બમણું ખાધાનું દાંડુ (એટલે બી સારૂ અનાજ આપ્યું હોય તનું બમણું અને ખાવા સારૂ આપ્યું હોય તેનું દોડું) સરઆતથી જ ઉપારતા ! ૧૮૮૬ ની આસપાસના સાતિના જમાનામા પણ વ્યાજનો દર આ મુજબ હતો બે કે સરકારી દિવાની કોરોમા સાધારણ રીતે ૬ થી ૮ ટકાનું વ્યાજ ગણાતું હોવા છતાં, હકીમ્તે નીચે મુજબ વ્યાજના દર રહેતા—

—જણસ ગીરા મૂઝી ન ની રકમ લે તો	૬ થી ૧૦ ટકા
—અગ ઉદાર હોય તો	૯ થી ૨૪ ટકા
—નખગો ખેડૂત યા કાગીજર હોય ને દોર ગીરા મૂઝી લે તો	૧૨ થી ૨૪ ટકા
—જમીન અથવા વતન ઉપર	૮ થી ૧૨ ટકા
—કાળીપરજ પાસેથી	૭૫ ટકા સુધી

વીમો ડાગના (વીમાનાગો) માનનો ક્યારેય લે તેની સામે માલ-ધણીને અમુક મ જાનાની આપે અને માન નનામન પહેલે પછી તે ગમ્મ છ આનાના વ્યાજ નાથે વીમાનાગોને પાછી આપે અને વચ્ચે નુકસાન થયું હોય તો વીમાનાગો નુકસાની ભરી આપે બીજે પ્રમગ વીમાનો તેમા વીમાનાગો જવાબદાર દેતો દ બાર તરફથી નીમેના મહાત્મનાના છ આત્માની વીમાના ૧૫ ઉપર દેખરેખ ગમ્મના અને દરીઆની ગિયતિ મુજબ સનામતીનો દર વીમાનાગોને મળતો

જમીનના વીનામા માધિયાવાડના એની પદ્ધતિ હતી કે-માલની કિંમત હોય તેના નનાયા ઉપર વીમો ઉતારે નુકસાન થાય તો ખરીદ કિંમતના ૮૭ ટકા ભરી આપે જુદા જુદા પ્રદેશોમા પદ્ધતિમા ત્યાના શિક્ષણ મુજબ દેરફાર ગટેતા અને વહાણમા માન ચઢ્યો ને વહાણમાથી છુટાગે નહિ, તેટલા પૂ તો વીમો ઉતારે તેને 'પાન્યા-વીમો' -હેના તેમા આજ વગેરેની જવાબદારી રહેતી ન હતી

દુનન આયાત નિકાશ

સુગત, અમદાવાદ અને નવાનગરમા કિનખાન તથા રેશમી કાપડનું કામ થયું તારે બનવું એમ્સા કિનખાન વેચનાની દુકાનો અમદાવાદમા ૭૫ અને સુરતમા ૭૫ જેટલી આશરે હતી અમદાવાદમા તેની ૫૦૦ થી ૬૦૦ અને સુરતમા ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ શાગે હતી ૧૨ મિનાર તાસ વગેરેની અમદાવાદમા ૧૦૦ થી ૧૨૫ અને સુરતમા ૮૦ દુકાનો હતી અમદાવાદમા આશરે ૩ ૧ લાખની અને સુરતમા ૩ ૭૦ હજારની કાર, મિનાર અને તાસ બનતી ૧૨૦ ૩૮ લાખી કાર વણવા માટે વજમને ૩ ૩ રેશમ મળતા

રેશમી ઉપગત નુતંગના મપડનું કામ તો દરેક રથે આવતું મોડા નામા મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ રેટિવા ને કાળ થયા મોગ પ્રમાણમા ચલાવતી

કાપડા-જેવાનું કામ પણ જગતમા જાણીતું હતું જે ૧૮૯૧મા કાપડાનું મન પણ ઉત્તમ જણાવું, પ્રાતિજ પામેના પિંધાપુરના કાપડા તા વાઓ સિવાય જના દર વ સે આશરે ૩ લાખ સાથા ચડના તે ૫ થી પેશાન ના આ દિયોજ-જેનો ખાસ અવશે મોડાવામા પણ લાવતો ૧૦૦ જેટલા કુટુંબેનો આ જ મુખ્ય વ્યવસાય હતો

લક્ષ્મી મમ્મા ઈડર તથા મોડાસા પ્રદેશની નામના હતી લાકડાના ચૂડા બનાવવાનું કામ સુરત, અમદાવાદ, મોડાસા, ધોલેગ, ને વીગમગામમાં બહુ ચાલતું બગદી ને સઘાડીઆનું કામ પણ મોડાસા સહિત ઉપરના ૪ મથકે વધુ ચાલતું મોડાસાના દામડા જિલ્લામાં ને કાચિઆનામાં મહુ જતા

સાણુમાં પ્રાનિજ આગળ પડતું હતું અને ૧૮૪૦ થી આ ધ ધો ત્યાં જોરમાં હોનાનું જણાય છે ૬૦ વર્ષે સરેરાશ ૧૩ હજાર માથુ સાણુ બનતો સાણુના બીજા ટ્રેન્ડોમાં લુણાવાડા, વાડાસીનોર મુખ્ય હતા કપડ વજ ને વઢનાણુ પણ ખગાળ બનાવનાનો ઉદ્યોગ અમદાવાદ, સુરત ને નવસારીમાં વિશેષ હતો

આ પ્રદેશની કુગરાળ પથ્થરી ભોય બાદ કરતા, જે બીજી જોગા તથા કાળી બને પ્રકારની જમીન છે, તેમાં કપાસ, તમાકુ, મગફળી, તન તથા મકાઈ નજેરેનો મુખ્ય પાક થાય છે

હિમતનગર, સાનગઢ ને પર્વદામાં ચૂનાના ભેગનો કેવસીફ્સ-ગ્લી પથ્થર ઘણો સારો નીકળે છે તે ગુજરાતભરમાં દહેરા તથા મરજીદ બાધ નાના કામમાં વપરાય છે ત્યારે દાતા આગળ હલકા આગસની ખાણ છે અને બેતાની આગળ એક પ્રકારના ઘેગ બૂરા મેનાઈટ પથ્થર અને કેલ્સેક રથળે અમરખ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે મોડાસાની ટેકરીઓ ઉપર જાત જાતના સાગની વળીઓ તથા નાસ થાન છે, જે અમદાવાદ નુધી જાય છે

વળી ખેર તથા બાનજનો હનકો ગુદર પણ સાગ પ્રમાણમાં થાય છે બીજી એક જાતનો ગુદર સોની તથા રગારા વાપર છે આ આખા પ્રદેશમાં મહડાની પેદાશ ઘણી જ છે લિનો, હામરડા અને બીજી કેલીક નતિઓ માટે સદીઓથી મહડા અને મકાઈ મુખ્ય જોગા ગણે છે અને દુકાળ વખતે તો મહડા જ એક માન જોગા થઈ જાય છે ! તેના બી ૮ માથી ડોળિયુ નીકળે છે તે સાણુ બનાવવા પ્રાતિજ-અમદાવાદ જાય છે

આયાતમાં વાગડથી ૩, મોગી, હળવ, મધ, છર અને ગાગ આવતો પરતાપમઢથી અગાઉ સ્ત્રીઓને પહેવાનું કાપડ પોષ ઉપર આવતું નિકાસમાં અગાઉ સામગાળના મેશમાં ગુજરાતનો જે માવ આવતો તેને બદલે વાગડ ૭-સાના લોકો અફીયુ આપી બદલો કગતા પેથાપુર અને વાસપુમાં છાપેના ૨૫૧ બનતા અને તે સિવાય તગ્ડ જતા ૧ પેથાપ મા જમગીરીનાગી બદલો અને કાદળીઓ થની

રોજ :

૧૮૮૯ ના અરસામાં કારીગરોની રોજના દર ગુજરાતમાં નીચે મુજબ હતા :

* સુધાર કડિયાને સુરતમાં ૮ આના, લશ્ચમાં ૧૦ થી ૧૨ આના, અમદાવાદમાં ૧૨ આના; ખેડામાં કડીઆને ૪ થી ૬ આના અને સુધારને ૮ થી ૧૦ આના.

* મજુરોનો રોજ : સુરત લશ્ચમાં ૪ થી ૬ આના અને ખેડામાં ૨ થી ૪ આના હતા.

મજુરો ને કારીગરો સવારના ૯ વાગે કામે જતા; ને સાંજે અઘાઈ થતાં પાછા આવતા, બપોરે ઘોડાક વિસામો કામની જગાએ જ ખાતા.

ઉપર જણાવ્યા તે ભાવ ૧૮૪૦-૫૦ ના કરતાં બમણા છે, તે નોંધવા જેવી ખીના છે. અવગત, ૧૮૬૭-૬૪ ના સદાના સમયમાં ભાવ ઉપર લખ્યા કરતાં ૫ વધુ જોયા ગયેલા.

મોડાસામાં આ વ્યવસાયોની રોજ આશરે નીચે પ્રમાણે હતી :

ક્ર. ૧૯૦૦ પૂર્વે	૧૯૧૨	૧૯૨૧	૧૯૫૭
કડીઆ ૬ આના	૧૨ આના	૧ થી ૧૧ રૂ.	
(ભોઈ-કડીઆના દર આથી ઓછા રહેના)			
સુધાર ૮ થી ૧૦ આના	૧ રૂ.	૧૧ રૂ.	
મજુર ૨ થી ૩ આના	૪ આના	૦૧ રૂ.	

૧૯૨૧ માં લશ્ચના અંગે કડીઆ સુધારે કામ બંધી કરી હતી. આથી ગામનું મહાજન બજલણી જિલ્લું હતું. અને છેવટે સુધારોના દરમાં વધારો કરી સમાધાન કર્યું, ત્યારે ૫ ભોઈ-કડિયાઓએ ૫૫ સુધારના જેટલા જ લશ્ચનો આમલ રાખી ઘોડાક દિવસ કામ બંધી લેવાની હતી.

ભાવ :

અનાજના ભાવો, ધનનાં વરમની સરેરાશ કાદનાં નીચે મુજબ હતા—

* એક રૂપીઆમાં—મરચામાં જુવાર ૪૭ મો, ધંડ ૩૫ રોડ; ખેડામાં બાજરો ૧૦ રોડ; અમદાવાદમાં જુવાર ૬૦ મો; પંચમહાલમાં બાજરી ૩૦ રોડ, અને મહાઈ ૨૨ રોડ.

૪ અલગત, વચ્ચે વચ્ચે પાક ધણે સારો થતો ત્યારે, દા. ત. સુરતમાં ૧૮૪૪, ૧૮૪૮, ૧૮૪૯ માં જુવાર એક રૂપીઆની અઢીથી ત્રણ મણ વેચાતી ।

સાધારણ રીતે ૧૮૩૩ થી ૧૮૬૦ નાં વર્ષ સોંધવારીનાં ગણાય.

૫ મોંઘવારીનાં વર્ષોમાં (૧૮૬૩ થી ૬૫, ૧૮૭૦) રૂપીઆની ૧૪થી ૧૯ શેર હતી. અને દુકાળનાં વર્ષોમાં ૫ મોટે ભાગે આ ભાવ રહેતા.

મોડાસામાં ૧૯૦૦ (છપ્પનિયા દુકાળ) પૂર્વે અનાજના ભાવો દર મણે (૪૦ રતલ કાચો મણ) નીચે મુજબ રહેતા:—

ભાડી ડાંગર	૮ થી ૧૦ આના
સારી સુતરશાળ ડાંગર	૧ થી ૧૧ રૂ.
મકાઈ	૮ થી ૧૦ આના
ધઉં	૧ થી ૧૧ રૂ.
ઘી	૧૦ રૂ. (ખાખાશાહી નાણું)

છપ્પનાના દુકાળ વખતે અમેરિકાની મકાઈ આવી હતી અને તે રૂ. ૩ ના મણના ભાવે વેચાઈ હતી. પરંતુ દુકાળ પછી તરત ભાવો ઉપર નોંધેલી સપાટીએ આવી પહોંચ્યા હતા.

પગાર :

આ અરસામાં શુભાર્થ તથા શિક્ષકોના પગારો નીચે મુજબ ગણાતા:

શીખાઉ શુભાર્થો:	વાર્ષિક	રૂ. ૨૫ થી ૪૦
અનુભવી શુભાર્થો:	„	રૂ. ૧૦૦ થી ૧૫૦
અનુભવી મુનીમ	„	રૂ. ૨૦૦ થી ૩૦૦

આ દિવસોમાં સાધારણ સારી ગણાતી વેપારી પેઢીની વાર્ષિક ચોખ્ખી આવક (પેઢીનું ખર્ચ કાઢ્યા પછી) આશરે રૂ. ૬૦૦ ની ગણાતી.

શિક્ષકોના માસિક પગારો (૧૮૯૪ માં) ની એક આ મુજબ ગણવા મળે છે:

સિનિયર	સેકન્ડ ઈયર	ફર્સ્ટ ઈયર	વર્નાક્યુલર પ્રાઇનવ
રૂ. ૧૫ થી ૬૦	૧૨ થી ૪૦	૧૧ થી ૨૫	■

અલગત, ટ્રેડલાંક વગર લગી ટ્રેનવણી ખાતાની રિયતિ સારી ન હોઈ સિનિયરોને રૂ. ૬-૧૦ માં રોકવામાં આવના હતા.

જમીનના ભાવ (મોડાસા)

૧૯૨૨-૨૩

એ વખતે સાગમા સારી જમીન પણ સરકાર ૩ થી ૫ રૂ ના એકઠના દરથી વેચતી હતી અને જમીન મહેસૂલ ? એ તો એકરે સરેરાશ રૂ ૧ ગણાતો—પણ તે દર તો બાર પદર નગમ પછી આપવાનો ! પહેલે વર્સે તો મહેસૂલ માફ ! પછી વરસે એકર દીઠ ૧ આના લેખે, બીજે વર્સે ૨ આના લેખે, ત્રીજે વર્સે ૩ આના લેખે એમ ક્રમ ૧ રૂ નો દર બાર પદર વરસે આપવાનો આવતો !

છેક ૧૯૨૨-૨૩ ના વરસેમા પણ સરકાર પાસેથી સીધી લીધેલી જમીનના દર એકરે રૂ ૫ ની આસપાસ હતા અલગત તે દર ખીન્ન વિશ્વબુદ્ધ દરમ્યાન ધણા વધી ગયા અને હાલ તો તે જ જમીનના બજાર ભાવ એકર દીઠ રૂ ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગણાય !

મકાનોના ભાવ (મોડાસા)

મકાનોની બામતમા પણ આતુ જ જણાય છે ભોધનળિયા ઉપગત એક માળના ૩-૪ એરડાના ઘરની કિંમત ઇ સ. ૧૯૮૨ મા રૂ ૫૦૦ અને ૧૯૮૨ મા રૂ ૮૦૦ ગણાતી, તેની કિંમત આજે રૂ ૧૨ થી ૧૬ હજાર ગણાય છે અને એનાથી થોડુંક નાનું પણ બે માળનું ઘર ઇ સ. ૧૯૧૨ મા બાંધાનું ત્યારે જેના રૂ ૧૨૦૦ ખર્ચે બાંધ્યું હતું, એ જ ઘરની કિંમત ૧૯૮૨-૨૩ મા રૂ ૨૫૦૦ થી રૂ ૩૦૦૦ ગણાતી હતી, તેની આજે રૂ ૬ હજાર ગણાય છે

ખેડૂતની દશા

જમીનદારનો ભાગ જુદો જુદો જગ્યાએ જુદો જુદો દેાય છે ૧/૩ થી ૧/૪ પણ હળવેગ, બગદ કે દારીઆ રાખવામા આરે તેના ઉપરનો વેરા કસાવેતિ જમીનદારી પોતાની જિપજ પૂરી કરે છે

ખેડૂતની પાપમાલીનું એક ગીત સાંતે ચિન્તા આપે છે •

મારગમા કપડાનદાર તે અધિગ

કરે આકરો નીમમાંદ તેવારે ને

એક સિંગ કે મ્હુ નવ કાઈ હોડરો
એવી રાયતણી આજ્ઞાનો સાર ને
માગર મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી
પહેલો હમો ઉધરાવા મડાય ને
- મુખી તવાદી ચોરે બિસે જઈ ચડી
કણખી બિચારા બહુ રીતે કુટાય ને
ચોરે તો સૌ થાય એકઠા ચૈત્રમા
માટે “લાવો કર ને તમ પર ધાય ને
કાતના : વિપ્રવાની મજુરી લે લૂદી
સર્વે જોર જીલમથી લૂદી જાય ને
જમીનદાર વૈરાખે આવીને લૂટે
ગાય ભેરાના દૂધ દહીનું ને કાય ને
હાથ વિના છેથા સૌ ટળવળ બહુ કરે
પણ માખિયો આજી રહે લૂટમાય ને.

ભાગ વસુલ કરી લેનાની અસનની રીત (પા ૨૩૪-૩૫)

“ ગામ ખાતાની ખલનાડ હોય તેમા અનાજ કાપી લાનીને ઓછા
કગનાની કબૂલાત આપે એટલે જેઠ્ઠાને કાપણી કરનાની પગનાનગી મળે
પછી બળદનો ખગાર કથે દાણા છૂટા પડી તૈયાર થાય એટલે જમીનદાર,
ગામના મુખ્ય લોક, વસનાઈયા, તથા તોલરાને નાણિયા, જેઠ્ઠા અને
બાગાની ચોખી કરનાગ એકઠા થાય, અને પછી દાણા નહેચી લેવામા
આવે હાકારનો સુમારે ૪૦ મો ભાગ વેગળો કઢાડયા પછી, ગામના
વસનાઈયા, વૈધ, ધુરાજી કુવળના ગળના ખર્ચનો ભાગ, ચોખીનાલાનો
ભાગ, વાણિયાની તોલામણી, મુખીનો ભાગ, ગામમા દેરીનું કે નિધનું
દઈ હોય તેનો ભાગ, કુના તળાવનો ભાગ, કૂતરાનો અને બીજા પરચુરુ
ભાગ જુદા કઢાડે જ્યારે એ પ્રમાણે જોખાઈ નહે ત્યારે જેઠ્ઠા બૂમો
ખાડીને નાજનું આવી કહેશે કે, “ હવે થયુ થયુ ” એટલે પછી ખાખી
ગઢેની લૂટ જમીનદાર અને જેઠ્ઠા અર્ધાઅર્ધ નહેચી લે અસન નેખ્યા
વિના આશર ટોપલા ભરીને માપ કઢાડવાનો ચાલ હતો, એમ જણાય છે
વગી-કુ રીતે ભાગ આપરાનો દોષ, અથવા ખીન એવું જરૂરી
ખર્ચ કરવાનું હોય ત્યારે જેઠ્ઠો ઉપર નાખે છે, ભાગને યા બિદુકને
હળદીઠ અથવા ખળાદીઠ દસી આપે છે

દોષગી હોડામણી, લખનાગને, સાફીઓને, તથા ૪% વ્યાજ
આપતું પડે છે ।

પરિણામે, બેકુતો દેવાદાર થઈ ગયા છે.
મુખ્ય સેવ્યુદારો મેઘી કે શ્રાવક વાણિયા છે.

ઉપજ

	ધાન્યની ઉપજ	વાણિજ્ય કરતી ઉપજ
૧૮૧૮	રૂ. ૪૦,૦૦૦	નહિ લેવી.
૧૮૧૯	રૂ. ૪,૫૧૦૦૦	૯૬,૬૮૩
૧૮૨૦	રૂ. ૬,૫૯૧૦૦	૧,૬૫,૧૦૮
૧૮૨૧	રૂ. ૧૦૧૮૪૭૮	૨,૨૦,૦૦૦
૧૮૨૨	રૂ. ૯,૩૬,૬૪૦	૨,૧૭૦૦૦

દેશદારી ગુના

મહીકાંઠાના એક બે રાજ્યની અંદરના 'ગુના'ના આંકડા અહીં
રજૂ કર્યા છે:

દેશાનુ રાજ્ય : ૧૮૮૨-૮૩

(આ વગરે આ રાજ્યમાં જનસાક્ષિસિંહ સગીર હોઈ, રાજ્યપ્રધીવટ પો.

એજન્ટ દ્વારા સંચાલિત હતો.)

ખૂન :	૨	મનુષ્ય ચોરી ૨૮ (૫૨ પકડાયા)
ખૂનનો પ્રયત્ન	૪	બુણહત્યા ૬ (૧૧ ,,)
અન્ય પ્રકાર	૨૭	શિશુકન્યાનીહત્યા ૧
પશુ ચોરી.	૭૬	દાગગૃહથી પલાયન ૫
ખીજી ચોરી	૨૬૨	ચોરીનો માલ લેવો ૧૪
આત્મહત્યા	૪૭	આત્ર લગાડવી ૩
વિપ્રયોગ	૫	ખીજા અપરાધ ૬૨૪
વિશેષ આધાત	૧૭	લૂંટકાટ ૭
મનુષ્ય વિક્રય ૨ (૭ પકડાયા)		
		૧૧૩૦

સામાજિક ચાલ

સતીની પ્રથા

અહીં આ પ્રદેશના એક અનિ ઉદાપોદ પામેલા જૂના રિવાજનું
બ્યાન કર્યું છે:

સતી-પ્રથા ભાગતમા ઘણા જૂના સમયથી ચાલતી આવે છે

શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા 'મધ્યકાલીન ભાગતીય સંસ્કૃતિ' (પા ૬૨-૬૩) માં લખે છે તે મુજબ—ઈ સ ની જઠી સદીમા એક શિતાલેખ અનુસાર, ભાતુચુખના રોનાપતિ ગોપગઝની સ્ત્રી સતી થઈ બળી મૂકા હતી તેનું દર્શાવ મળે છે

હર્ષની માતાનો સ્વયં અગ્નિમા બળી મરનાનો ઉલેખ 'હર્ષ-ચરિત્ર' માં મળે છે ગણ્યશ્રી પશુ અગ્નિમા બળના માટે તૈયાર થઈ હતી, પશુ હર્ષે તેને રોકી 'વિદ્યદર્શિકા' માં વિધ્યદેવની સ્ત્રીનું સતી થનાનું નિર્ણય છે

અનબરની લખે છે તે મુજબ ભાગતમા નિધવાઓ કા તો તપસ્વી જીવન ગાળે છે, કા તો બળી મરે છે રાગઓની સ્ત્રીઓ જે વૃદ્ધ ન હોય તો સતી થાય છે

અલમત, બધી નિધવાઓ માટે સતી થવું આશ્ચર્ય ન હતું. ઘણી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સતી થતી

સ્વેચ્છાએ, પતિની પાછળ પોતાનું સ્વાર્પણ કરવાની વૃત્તિને ગ્રામે પાછળથી ખાસ કરીને ગણ્ય નશમા, રાજની પત્નીઓ, ગખાતો, લૂડીઓને સતી થનાની ફરજ પડનાના દર્શાવો સ્વતા જતા જણાય છે કેટલીકના તો બગજગરી થતી દેખાય છે, પગ પડે લાગે, અમુક રાજકુળોમા તે એક અનુ નધનીય ગિનાજ અને પ્રચાલી હોઈ ખીજ બાલ બગજગરીનું તત્વ આશ્ચર્ય બનતું ન હતું

આપણે આ 'સતી' થનાના પ્રસંગનું અર્ધસાવાગ્ય વર્ણન પહેલાં જોઈએ (ગમમાળા લા ૨, પા ૪૧૮)

સતી થનાની સ્ત્રી તેનો પતિ મરી જતા, 'પીજી જાતી ફૂગી સ્ત્રીઓ સાથે બગી જવાને બદલે, થાગનાર લડી બાઈયા આ આ નિના રાત બેસી રહે છે પગી તરત જ આખા દેશી ફૂલને પેલજના આગા કરના માટે છે બન જય અમે 'જય તાઠોડ' એમ કહી બાતી બેઠે છે એમ તન સંત ચંચુ' એમ કહેવામા આવે છે મા નવી દલીના લાથના દિન પામના થ પા બારખાની સાખાએ ચાલ થનાને સાગ માં પડી બકરાન માથ લાય મુકાવે છે તેના થરના તથા સાગનતા તેની પામેથી આશીર્વાદ માગી ચે છે, અને હવે પડી શું બનનાનું છે તે પૂછે છે તેના રાત્ર તેના કાપ સમાવવાન માવાના કર છે, અથવા ગાપ નહિ એકા માટે કપડા સતાઈ બચ છે રાત્ર બન દામેસે નામિર લડને તેની પાને આવે છે, અને કુમારિકાના પાગમાં પહેલવીને તેન માં હિપર બસાટે છે તે પગી વાજતે જાજતે સાગન સદિન પોતાના ખાળી સાથે બગી મરના

નય છે તેણે કુમારિકાનો દળદળા ભડેલો પો-ક પડે-કો દોય છે, અને તેમ પરણવા જતી દોય તેમ તાજન સહિત ગામ વચ્ચે યદને નય છે નામના લોકો તેને પો લાગે છે તે મ્હે છે કે “ ચાલો કલાવળ કો, માટે માત્ર ખસીતુ છેડું પડશે ધણીવાર યનાથી માને ખસી પાપો ” તે પોતાના ખસીને ચિતાદ્વારા ભેટવા અતુર થઈ રહી દોય છે, અને આખે રસ્તે— ‘ જય જાયા ’ ‘ જય રણછોડ ’ કરતી જ રહે છે જ્યારે તે ગામને દરવાજો પડેલો છે ત્યારે ત્યાં હિમળોક્ત્યા યાયા મારે છે

“ સનીની ચિતા ધણી જ મોટી કંઢેલી દોય છે ગાગના બારે પૈડા ખગ્ગી દેવામા આ-આ દોય છે તેની સાથે સનીને જઠકડીને બાપવામા આવે છે, અથવા પોઠવાર તો લાખગની મરી કરવામા આવે છે તેમા તે પોતાના ખસીતુ માથુ પોતાના જાળામા મૂકીને ઝમે છે, અને મધુ ભાગી જરા પણ ઈર્ષા વિના પોતાને હાથે ચિતા સળગાવે છે ! સનીની ચીસ સાનજવામા આવે તો તે ધણુ ખોટું ગણાય છે તેથી જેવી ચિતા લાવવા માટે છે એટલે સર્વે ‘ જય જાયા ’ ‘ જય રણછોડ ’ ના પોકાર કરી મૂકે છે અને રણસિમા અને ટોચનગારાના બંદેર પડી મૂકતા ભાગે અવાજ બની જતા મુધી થયા મ્હે છે ’

મહીમા આ આ ચાલ ધણે ચાલતો હતો, તેના જૂન પણ નોધવાન દૃષ્ટિ તો બેઠકે

ઈડંગે ગામ ગણગસિદ્ધ ૪૦ વર્ષ નબળ કરી ઇ સ. ૧૮૩૩ મા મરી ગયો ત્યારે તેની ૭ ગણીઓ, બે ન્હાઓ, એક ચાકર અને ચાક લૂડીઓ બળી મૂકા ! એ ગણી તો માત્ર ૨૦ વર્ષની જ હતી અને પગપાને માત્ર એ જ વર્ષ થયું હતું

આ દેવાન તાલગી તે સમયના મહીકાદાના પોલિટિકલ એજન્ટ અરિફનને બારે આધાત થયો

આજ અ નામા, એટલે કે ૧૮૩૫ મા હિમતનગરનો ગામ મગ્લસિદ્ધ મધુ પાખ્યો ત્યારે તેની ગણીઓને નની થતી અગ્કાવવા અરિફને નિશ્ચય કર્યો

ખીજ બાબુ, ગજપૂતોએ ઝમે તેમ કરી નિધવાઓને નની થવા દેવાનો પકા હાવ કર્યો સુરતમનને (મદિનીના હાકો) પણ તેમણે મદદ માટે મોવા-ઓ

તેમ જા પોવિ એજન્ટ અરિફનનો દહ નિશ્ચય હતો તેણે હિમતનગરના દવાજ પર મોટી મૂકી અને ગણીઓને ચિતા તરફ નહિ ગવા દેવાનો બદિમત ગાખ્યો, પણ ગજપૂતો નોગાન કિસ્વામા નવો

દરવાજે પાડી, રાણીએને ઘસાડી ગયા ! અને તેમને તેમના ધણી બેગી બાળી નાખી !

આથી ૭ જુલાઈ ૧૮૬૧ ને દિલ્હીનગર પર પોતાનો કબજો જમાવી લેવાનો ખેત રચ્યો. ત્યાં તો સુરજમલ ૧૦૦૦ મકરાણીઓ લઈ આવી પહોંચ્યો ! આથી આરિકને ખુશ નથી ફોજ મંગાવી. અને તે આવનાં દિલ્હીનગરને ઘેરો ઘાવ્યો, અને તાળે કબુ (૧૮૩૫ માર્ચ)... પરંતુ રજપૂતો પકડાયા નહિ. તેથી અહમદનગરનો અને ખીજ કિલ્લાઓ પણ તોડી નાખવામાં આવ્યા. છતાં જહારવટ ચલેલા સુરજમલ સ્વતંત્ર રીતે લૂંટ કરતો જ રહ્યો. આ જહારવટ દરમ્યાન ગાયકવાડી સિંધપુર પર પણ હુલ્લો કરી, લખુ શેઠ નામના અગ્રેસર વેપારીને પકડી દુડીઓ લખાવી લઈ નાણું વખતો વખત મેળવ્યું.

બ્રિટિશ સરકારે વધુ કડક પગલાં લેવા ડાંગ અને ખાનદેશમાં વ્યવસ્થા સ્થાપનાર કેપ્ટન આલિટરામને મહીકાંદાના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે આપ્યો. તેણે સખત કેડો પકડ્યો, અને ખોરાક વગેરેની તંગીને કારણે ઘણા જહારવટીઓ ખેંસી ગયા. ત્યારે બ્રિટિશે પણ ' વ્યાગખી ઈન્સાફ ' અને માફીની જાહેરાત કરી, શરણે આવવા જણાવ્યું.

જહારવટ ચલેલા જાગીરદારો આખરે યાદીને શરણે આવ્યા. અંગ્રજ સરકારે માફી આપી તેમની જાગીરો પાછી આપી. અને સતી થવાનો ચાલ બંધ કરવાની કબજાતો લખાવી લીધી. અલગત, સુરજમલ સૌથી છેલ્લે (માર્ચની ૭ મીએ) શરણે થયો.

આ ચાલ ૧૮૨૯ માં સરકારે કાયદો કરી બંધ કરાવ્યો હતો, છતાં ઉપર મુજબ હાલત હતી !

ઉપરના દૃષ્ટાંત વેળાએ જે આઘાતજનક બનાવ બનવા પામ્યો તેની નોંધ સરકારી દફતરે આ રીતે કરવામાં આવી છે :

●રાજ મિલ્લાનખલામાં કેટલાક દિવસ પડી રહ્યો, મજી મરણ પામ્યો, તે વાત અગ્નિદાહ દીધા પછી કેટલીકવાર સુધી યુવાન કુંવરની માના જાણવામાં આવવા નીધી ન હતી; પણ ખીજ ૭ રાણીઓ સબની સાથે બળી મરવા તૈયાર થઈ અને તે પ્રમાણે ૧૩ મી ઓગસ્ટની સવારમાં તે પડી થયેલી સ્ત્રીઓ, ખીજ બે સબની ખીજ નાતની રખાતો, એક હાલુગિરો ચાકર (પુત્ર ચાકર) અને ઘરની ચાર દાસીઓ એટલા જણ આખા હડરની વસ્ત્રોની આજ આગળ અને વિવાહ ઇત્યાદિ કામદારોની સમગ્ર

૧. પૂર્વ-પેઢીઓ

દાદાના જીવનગેનો આજલ કરવા પૂર્વે, મોડાસાના જાહેર જીવનમાં પ્રકાશમાન બનેલી ટ્રેવીક વ્યક્તિઓનો પરિચય કરી લઇએ

જગજીવન દેસાઈ (દયા નીમા), અમૃતલાલ ગે (મોદ) અને વખાદવાળા રોહ (વીના નીમા)—આ ત્રણની ત્રિપુટી મોડાસાના બેનાજ બાદશાહો જેવી હતી જામનુ જે કાર્ષ્વ સાં—નમ્ર કામ એમને જ હાથે પાઠ પડે

આમાના જગજીવન દેસાઈ દિ મનનગના હજાર તખ્તસિંહના રખતમા દિવાન તરીકે કામ કરતા હતા ત્યાગી અને કાગકુન તરીકે તેમના હાથ નીચે પ્રાંતિજના લાડ (અમૃતલાલ લાડ) હતા

બન્ધુ એક કે, તેવામા જોધપુરના નામ અપુન ગુજરી ગયા તેમના નશને ઇકર-દિ મનનગ-આપ-નુવર અને મોડાસામા દુગ્ધા હતા એટલે ત્યાના સામતો સતવસ કરી દિ મનનગના ગાજીને જોધપુરની ગાદી માટે તેડી ગયા ગજવીના જતા દિ મનનગમાં ગહેવ કુવર દશગ્યસિંહ સગીર હતા આથી (મૂળ ઇકરને તામે હોષ) તે ઇકરને તામે પાશુ મોપવાનુ થાય, અથવા તો બિટિશ થાણુ આવે.

આ નયગાળાના દિવસોમા કહે છે કે જોધપુરની માદાએ જતા ગાજીએ પોતે, આજ લગીની વફાદારીની તરીકેમા, દેસાઈને થોમ એવે બધો નાજી આપ્યો !

ત્રિપુટીના બીજા અમૃતલાલ ગેહની અને એમના વસની રાત

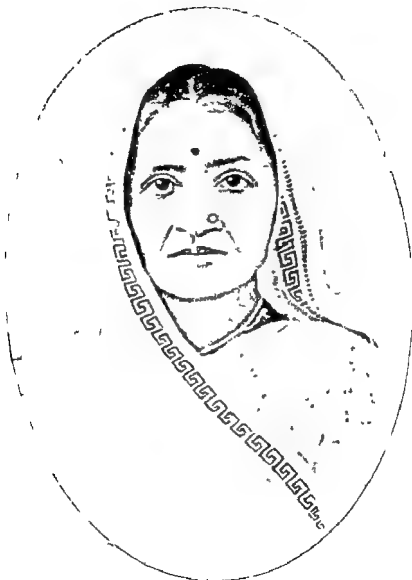
બરો-મોડાસામાની માધ-ગેહની હવેલી કૈંક દત્તગ્યાઓ મ્હી મળે છે કૈંક પ્રતિહાસ પ્રગ્ન કરે છે

૧ દાદાએ પોતે કહીની આ રાત છે

નૂત તે આ કદબ મદેતા કદબ હનુ પરત રજવાડાની દેસાઈગરી
૧ મહેસુલ દેવરાની (મ્હી) કરતા ત્યાગી દસ હી કહેવ વ

—
શ્રી લાલજીભાઈ ખીતાબર ગાધી
જન્મ તિ મ ૧૯૦૬
હરિગરણ તિ સ ૧૯૭૮ આત્મ મુદ્ ૧૧

શ્રીમતિ પાર્વતીબાઈ મથુરાદાસ ગાંધી

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૩૨

હરિશરણુ । વિ. સં. ૧૯૬૪ પોા વદ ૯

એ હવેનીનાગા મૂળ ગેર અમૃતનાલ પોતે ન્યાતિએ મોઢ એમના તાગામા ધડગના પાય અને માનપુરનુ એક મળી છ ગામના એ રણીધણી મૂળ તો આવેના મહિયાનાડથી ધીંગધારનો ધ ધો દરના કમ્પેના વેપારીઓને પૈસો ધીંગા માડ્યા ને જરૂર પડતા ગળજો પથુ એમના દેનાદા બન્યા કુગરપુર સુધીના મહિકામલરમા લાગે યાદ વેપારી હશે ને રજવાડુ હશે જે એમનુ દેનદા નહિ હોય ' નરનખા શર 'ની ખ્યાતિ સર્વેન ફેલાયેલી હતી

ધરમા રાજકુટુબ જેવો જ વ્યવહાર પાનખી વિના એમના કુટુંબની આંખો બહાર ન નીકળે, ને ધરમાય ગજવાડી હાક ફાળ

એમને સતાન નહિ એટલે નાજના કારિયાના જમ લાન કરી આવેલા અને સાળા મનુષ્ય દને પોતાની સાથે જ લઈ આવેલા છોકરા તરીકે જ ગમતા પછી તો પોતાના પિતરાઈ હંગોવન શેડ જેડે મનુકય દની દીકરીના લગ્ન કરી બનેને પોતાની સાથે હવેનીમા જ ગમ્યા

મનુકય દને એક દીકરો પથુ ખરો એનુ નામ માધવલાલ એ તો પૂરા રાજાવામા જ રહે બદ્ધક, ધોરેવારી નગેરે તો રોજ દો યનસાય નિશાનમાજ પથુ પહેના નબળો જેવો બહારૂ તેવો જ ભોળો

મનુષ્ય દ જે ના મનમા એમ કે, આનડા મોગી મિ કત છે તે જમાઇ હરગોનન ને દીકરો માધનનાલ બને ભેગા થઇને તપરે, સલાળે પરવુ, બન્યુ એનુ કે, મનુકય દ ગેમના નહુ મરી ગયા, તે મહીઆનાડ જઈ નની વહુ પર ફી લાવ્યા દીકરી અને જમાઇના દિલમા શુ નસ્યુ જેના મનુકય દ પગડીને આવ્યા ને દોમરી પામ પાથુરી માગી પીધુ ? ગળુ ધોગાઇ ગયું ને ગમશગણ થયા

આ નખતે માધવલાલની ઉમ નાની, એટલે બધો કાગલા હરગોનન શેઠને જ હસ્તક એમણે જનાએ જતા થોડાક ખરચીના પૈસા માધનનાનને આપી દાગીના ને પૈસા પોતાને નજે રાખ્યા માધનનાલને ૧૭ ચપ્પે માધનનાનને એવો વ નહેમ પડેલો કે ખોરાકમા દગો છે આ બનાથી એના ટીયામા તપનુ વેર લેના કોપ જગી જોકેલો કહે છે ? - જનાએ જતા પૂર્વે હિસાબ વગેર અજે હ ગોનન શર જણાનાડના દોમર પામે જના જીપડયા શેર માફામા બેઠા માધનનાન ઘોડે ચડી સાથે ચયા અરધ ગસ્તે નાળીયુ આનતા, નાળીઆની અધનચે માધનનાલે નોકરને મામ બનાની આગળ મોકલી દીધા ને લોખ્યાનકા છે ૬ માધનનાને તમચો મદી હંગોનન

શેક સામે ધર્યો. ગેર માફી માગી ઝગરી પડ્યા પડ્યા હવે નાધનનાનના દિવસમાં દયા ન હતી તમચો દોની દીધો અને નોકર પાટો ફૂટા મ્યુ. 'સે આ તમચો-દિનને આપી ટહેલે લાઈની આ બેટ છ

એમ મ્હી માધન ગેક કુચ પગની હાથા પોચારા ગણી ગયો

દેમ તો નજર થયો પડ્યુ આખુ ગામ જ નહિ, જ કે આખો મુનક હગોચન રોમને ઓળખે, ને માધન મેમને ય નહ્યે. ઓળખે કેવો છે હ ગોચન રોમની તમચેમા સાક્ષી આપવા કાઈ તૈયાર નહિ. ને માધન ગેર પ્રતિ સૌની સહાનુભૂતિ ઓળખા સાક્ષી પુરાર્થ કે, જે દિવસે ખૂન થયાનુ મહેવાય છે એ દિવસે તો માધન રોર કુચ પુગ હતા અને તેમને આપવામાં આવેના 'શાલકુશાલા' ની તે તારીખની મેઘ પડ્યુ ત્યાના શાલકુશાલાને ચોપડે નીમ્ણા

તેસ તો ધર્યો લાખો ચાલ્યો આખરે નિર્દોષ તરીકે છૂટી પડ્યુ ગયા

પગુ દેસ ઈચ્છાન પડ્યુ માધન ગેર 'છૂપા વેગે' મોડામાં પામેની દેવગાની કુચરી પગ આની વાનો કરતા અને તેમની વીગ પની ગ્સોઈ પહોચાડી આરતી!—એની પડ્યુ લોખવાય. છે આજે ય હજી માધનવાય પ્રથેની મમતા એમની હવેની સાથે જડારેની જોરા મગે છે

આ ત્રિપુગીના કાગભારના એમ એ ઈચ્છા પડ્યુ તે જમાનાની સુત સમજ્યા કામ લાગશે

ગોમગ દ જના દામગાનુ લખ હનું એકનો એમ દીકરો મિથિ સાગ આગળ પગુ ધગ એમસે ફૂલેકુ કાદવાની ઈચ્છા ખી પડ્યુ મહા જનના આગવોની સમતિ નિના ફૂલેકુ કાદવાનો રંગી વસ્ત્રવાપાને રજી કેવો? એમસે મિથારા દેમાઈના ધેગ મો એમરુ મ્યુ "મને તો વાના નયા, પડ્યુ મેને પૂછી જો મેને પૂછ્યુ તો કહ 'મને તો વાના નયા પડ્યુ વખા સાગાને પૂછી જો' વખાસાગા મે 'બંડેને કબૂત દોય તો મને ગા સાગા?

અને દ એ માની લીધુ? ગાઈન કાઈ સોરા નથી એમસે ફૂલેકુ ગાનું રાનું નીધુ

૧૩ ૧૪ી મગા જનના આગેસાને યધુ આ તો આજે એક દ એ ફૂલેકુ કારે ૮ કાસે ખીજલ ય કાદવા યગા' નામ, ૧૧ જી ન્યાનેના મોગાઈ રોગાઈ જવાને બધ લખે. એમસે ૧૪ પેતરો તમે ફૂલેકુ ને કા ૧૧ દીધુ. ૧૪ નાન તખના હયા આજવા ૧૪ ફૂળને ૫૨ દા ૧૨ે રાખના

ટાપલા રાખી જોસાડ્યા.....જેવું ફલેકું આવ્યું કે રાખનાં અખીલ ગુલાલથી વરધોડાનો વેશ આપો પલટી નાખ્યો ?

કોની મગદૂર કે આની સામે ચૂં કે ચાં કરે ?

આ જ ત્રિપુટીના રાજકારભારના ખીખ ય ઘણા કિસ્સામનો એક એવો છે કે, એક ધાંચીનો કાંઈ વાંક પડનાં શેઠે જોશુમાર માર મારેલા. કેસ કરવાની તો દેન ન હતી. પણ કોઈએ કહ્યું કે કલેક્ટર સાહેબનો મુકામ આવે એટલે દાદ કરવા જશે.

અને કલેક્ટર સાહેબ તો મુકામ આવતાં ગરીબ ધાંચી માથે સળગતી સગડી મૂકી દાદ ફરિયાદે પહોંચી ગયો.

કલેક્ટર પહેલાં તો આલો બની ગયો. પછી બધી વાત સાંભળી ગુસ્સે ય થયો : શેઠની તુમાખી ઉનારવાનું ઘડી ભર મનં પણ થયું. પણ વળી કોઈ સલાહકારોએ હજી નહું સવું રાજ છે—તેડને છ'છેડવામાં માલ નથી...એમ કહ્યું અને કલેક્ટરે ય સમજી ગયો !

આ રજનાડી ત્રિપુટી પછી મહાજનની લગામ જગજીવન દેસાઈના પુત્ર સાંકળયાંદ દેસાઈ (સાંકળા દેસાઈ), તથા લાલુ કસનજી ગાંધીને હસ્તક આવી.

જગજીવન દેસાઈની વાત તો જોઈ ગયા. હિંમતનગરના રાજવી જોધપુરની ગાદીએ ગયા પછી, સાંકળા દેસાઈ જોધપુર રાજની નોકરીમાં જોડા-યેલા. મૂળે ગિયતિ સારી. ન્યાત અને મહાજનના અગ્રણી. અનુભવી, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને હિંમત તથા કુનેહ પણ એવી જ. એમને અમલદારો સલામ ભરે, પણ એ કદિ એમની ખુશામત ન કરે; દબાય કરે નહિ. સૌ એમની પ્રતિષ્ઠા કરે અને આજુ માને.

ત્યારે, લાલુ કસનજી જુદી જ ખોપરીનો આદમી. મોડાસામાં સરકારી પ્રાથમિક શાળા શરૂ થઈ તેના સૌથી પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓમાં લાલુ કસનજી. અરજીઓ અને દસ્તાવેજો લખવાનું કામ કરી પેટ ભરે. ગિયતિ સાધારણ પણ હિંમત અને બાહોશી અસાધારણ. ગામનું કોઈ એવું કામ ન હોય કે જે એના વિના પતે ! સરકારી અમલદારો સામે તો બાખડી ભીડવાની એની નેમ જ. સ્વભાવે ઉગ્ર અને મિત્રજી. કાવાદાવામાં ય પૂરા. ચાર ચાર વખત જેલ ભેગા થયેલા—ખોટા દસ્તાવેજ, ગટાંપચોરી વગેરેના આરોપસર. અલખત ઉપલી કોરટે છૂટી ગયેલા. પરંતુ બધી કોમ—હિંદુ મુરિમ સૌ કામ વખતે એમની મદદ માગે. ને અમલદારો એમના પર ખાર રાજે.

આ બેડીની આગેવાની પછી તરતની આગેવાનીમાં શકરલાલ ધુળાલા, ૧૯૫૧ દેસાઈ, અને મહમદ ખાનજી

આમાં પ્રતિભાશાળી અને શક્તિશાળી શકરકાકા (યા શકર મામા) સરકારી પ્રાથમિક શાળાની ખીજી ટુકડીના એ તપસ્વી નિઘાર્થી દાદા (મધુદાદાના)ના પિનાજી લાલજી ગાંધી પણ આ જ ટુકડીના ખીજ તબક્કાની નિઘાર્થી બને લાણીને શિક્ષક બનેલા શકરકાકા સાથેગની શાળામાં માસ્તર ત્યારે હિંમર માત્ર ૧૬ વરસની

આ અગ્ગસામાં સરકારી અમલદારોની વેદનો નાસ અસલ ૧૫ પણ અમલદાર આવે એટલે ગામના નાણિયા-મોદીખાનુ વેચનાગઓએ માથે ટોપલા મૂકી સાહેબના તબુએ જઈ સીધું તોળી આપતું પડતું અને તેના નાણા તે માગનાની હિંમત જ કોની હોય ? જે ગ્રંથ આપે તે લઈ લેવાની

એકનાર, પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ લાટસનો મુકામ હતો મોદીખાનુ ગયું પૈસા ધગા ઓછા અપાયા શકરકાકાને આ વેઠની લાચારી ઘણી જ કઠ્ઠી હતી એમણે સુરતના તે જમાનાના પંચમા ખાતે છપાવ્યા પછી તે કલેક્ટરની કચેરીમાં ઉઘાડોડ જાગી લાટસનો જવાબ મગાયો ફાજદારે તપાસ આરંભી ખખર પડ્યા વિના રહે ? શકરકાકા ઉપર તરારી જિતરી સ્થિતિ ગરીબ નોકરી નહીં તેમાં નહીં આવી આવૃત આવી પડી !

છેતરે એ તો હિંમત કરી અમદાવાદ જીપડ્યા અને કેળવણી ખાતાના ડેપુ ઇન્સ્પેક્ટર મયાગમ તથા જાણીતા કેળવણીકાર અને સુધાગક મહીપતગમ રૂપરામને, તથા ભોળાનાથ જાગલાઈને મળી ઉકીકત જણાવી આ સુધાગકાએ અને તેમની મળીએ શકરકાકાને સામાશી આપી મદદનું વચન આપ્યું અમદાવાદના બાલોસ બેરીસ્ટર નમોલો બેટા કરાની આપો અને નકીલની સૂચના લઈ શકન્મમાં મોડાસા પાછા આવ્યા સામ્રા દેસાઈને વાત કરી ચોપડા નજર પુગરા ન થાય પણ સગમ સામેના કામમાં ચોપડા ૧૯૫૫ આપે ? કેવી રીતે મેળવના ? બેઉએ મળી સુમિત્ર ગચી, ને વેપારીઓને ખુબુ “કેસ પૂનવાર થઈ ગયો છે જેમને નાણા નાકા લેનાના હાય તે મગરે મગરે સાફ ચોપડા જૂ કર્યા આપો ” પછી તો-જે જે વેપારીઓને ત્યાંથી મોદીખાનુ અપાયું હતું તેમના ચોપડા, પોલિસ અમલદાર કેસ ૧૨૫ની નાખના ઉપાડી જઈ સુધરાવે કરે તે પૂર્વેજ, મેળની લીધા અને ખીજેજ દાડે જિટ પર ચઢી શકરકાકા ચોપડા સાથે કોગ્રમાં હાજર થઈ ગયા ! કેસ પૂનવાર થયો અમલદારની ટીમ ની મદદની થઈ

સૌથી મજતની નાત તો એ બની કે, અમનદારા આવે ત્યારે માવે ટાપના મૂકી મોઢીખાતુ લઇ જવાની હકધૂત પ્રથા તે દિવસથી ગઈ તે ગઈ જ

૨ કરકામની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, હિંમત, સમજ અને સ્વસ્થતાના અનેક દષ્ટાંતો તેમની મોહનપુર, મેઢાસણ અને માલપુર રાજ્યની કારભારીપદની નોડરી દગ્ધ્યાન જોના મળ છે

ગામની તમામ શિક્ષણ-સમાજ સુધારા અને સરકાર-પ્રવૃત્તિમાં શકરમાકાની દોરનણી અને પ્રેરણા હોય જ હોય એ રીતે, ગામના પ્રથમ સરકારી અમલદાર પુરુષ તરીકે તેમનું નામ હજી ય લોકહૃદયમાં છે

સ સાગ સુધારાનો એક નાનો છતા અગત્યનો કિસ્સો નોંધના જેવો છે આશરે ૧૮૮૪ ઇ સ ની સાલ દાદાના લગ્ન પૂર્વે ૩-૪ નાં અગાઉની વાત

મોગસાની દશાનીમા શાંતિના નાથા રોકના પત્ની ગુજરી ગયા એમને પુત્ર ન હતો પુત્રી હતી તે અમથા છુગલા જોડે પરણાવેલી આ જમાનામાં રિનાજ એવો કે, રોકક દાગીના કંઈ હોય તો દીકરીને આપે પણ 'રાડાની માલિકી'—એટલે કે ઘર તથા સ્થાનર મિ કતની માલિકી પિત્રગણનાં

પરતુ દીકરીએ દાવો કર્યો કે મિત્રકત તેને મળતી જોઈએ દુરના સગા પિતરાઈ કરતા, બાપની મિ કતની પુત્ર ન હોય ત્યારે પુત્રી જ સાચી હકકદાર છે

પહેના તો શાંતિના પચમા ફરિયાદ ગઈ પણ પચમા તો બે પક્ષો હતા અહર અહર પક્ષપાત, અહર અહર અણુમનાન પપુ ખરા એટલે નાતાનગણુ ઉગ્ર બન્યું દિનાની ઝરટે દાવો ગયો કેસ લાખો ૫-૬ વર્ષ ચાલ્યો દરમ્યાન, નાતમાં તડા પડી ગયા ! તે એટલી હદે કે દેવગ દશા નીમાની શાંતિમાં જ નહિ, આ શાંતિના આગેવાનો ધણે અગે ગામના અમલદાર હોઈ, લાગનગદાર હોઈ, ગામ આખાની શાંતિઓમાં, અગ, વેરા, ઘાચી, સુતાગ—સૌમાં તડા પડ્યા ! આ પક્ષે કે તે પક્ષે બે ચાયા !

છેવટે ૧૦ વરસ જતા હાકિડામાં કેસનો ચુમદો દીકરીના પક્ષે આ ચો એ પછી ય અતડાઈ અને ત્રિખનાદ અમુક વરસ ગયો

અન્યતઃ, આ કેસ પછી એક મોઢી નાત એ બની ગઈ કે, પુત્ર ન હોય ત્યારે મિ કત પુત્રને જાન એવો રિનાજ આપોઆપ ચાલ થઈ ગયો

૨ પૂર્વજીવન

મોડાનામા ગાંધી કુટુંબ બહુ આગળ પડતુ મળાય છે જૂના રખતમા પડતુ તે કુટુંબ આગળ પડતુ સ્વમાની ગણાતુ મધુદાસના પ્રપિતામહ ગોકળ ગાંધી કદાચ—જે ચાં બાધાના અને બહાદુર હતા તેમના જમાનામા અંગ્રેજ રાજ્યનો પ્રભાવ સર્વત્ર વ્યાપ્યો હતો તે સમયે મોડાના પડ અંગ્રેજો અને ઈસ્ટ બંનેનાં મનગી સત્તા પ્રવર્તતી હતી સાધારણ માણસ તો એ જમાનાની અમનદારીથી થયતો ગ્રહેતો પડતુ ગોકળ ગાંધીની પાત્ર જુદી હતી

એકવાર એક અંગ્રેજ અમનદાર મોડાનામા નિશાગનુ મકાન ગાંધીના જમીન જોના આ-આ ગોકળ ગાંધી સારે હતા અમનદારે પૂછ્યુ, 'યહ કિમરી જમીન હૈ ?' ગોકળ ગાંધી કહે 'હમારી હૈ' બીજો ઠેકાણે જઈને તેને પૂછ્યુ, 'યહ જમીન કિસકી હૈ ?' ગોકળ ગાંધી કહે, 'હમારી હૈ' આમ આ પાત્ર વખત જમાન મળતા અમનદારે પૂછ્યુ 'સમ જમીન તુમારી હૈ, તો સરકાર કી કાધ ?' ગોકળ ગાંધીએ જવાબ આપ્યો, 'સરકાર તો આજે આની છે અમે ગર્વોથી નસીએ છીએ નાન્ય સરકારનુ, જમીન અમારી' પાત્રથી સરકારી અધિકારીએ નમ્ર થઈ પાત્ર કરી સારે તેમણે નિશાગ માટે જમીન મેળવી આપેલી આમ નિર્ભયાનાની અમનદારની સાથ પડ્યુ બોલતા તેઓ લેયુદેણને ધધો કરતા ૫ સુરણ વેપાર કરતા, અને લોકોની વતી સરકાર સાથે અંગે પડ્યુ કરતા તેમનુ જીવન બહુ સાદુ હતુ—સધગ્રુ કામ હાથે કરી લેતા અમદાવાદ જવુ હોય તો ચણા ફાંકતા, સનારે આર વાગે ઘોડા વેગે જીપડે અને સાજ પડતા સાંક પાસંક માઇલ કાપી નાખી અમદાવાદ પહાચી જાય એવે તેમને લોકો "ગોકળ યોગ" પડ્યુ કહેતા

આ ગોકળ ગાંધીને ત્યા પીનાગર ગાંધી જન્મ્યા તે બહુ લક્ષ્મી અને લાનનાશીલ હતા ગાંધિયાણુનો ધધા મના તેઓ વૈદુ પડ્યુ મળતા અને દુકાન બેરે બેર લેમિન દના આપતા

પીતામજી ગાંધી ૪૭ વર્ષની ઉમરે ગોલોકનાસા થયેલા તેથી તેમના ચારે દીપ્ત મહુ મરીયાઈમા જીલ્લેના અને બહુ લાણી શકેલા નહિ

પીતામજી ગાંધીના સૌથી મોટા પુત્ર લાલજી ગાંધી તેમના જ મ

ચ ૧૯૦૬ માં થયેલો એ જામાનામાં સરકાર નહીં શાળાઓ કાઢતી લાવતી ગાંધી એક સરકારી શાળામાં આશરે ૧૪-૧૫ ર્સની ઉંમરે શિક્ષક તરીકે જોડાયા પહેલાં ગાળ, ઘડી ઘડકચુ, નરોત્તમ, કુલ, નડીઆદ વગેરે ગામોમાં ફરેલા છેવટના લાગમાં તેમનાં બદલી મોડાસા થયેલી

લાવતી ગાંધી બહુ સન્નિષ્ઠ શિક્ષક હતા બહુ ઓછું-પૂરી સાત ચોપડી પણ નહિ લખેલા હોના હતા, સિનિયર શિક્ષકો તેમના તેજમાં અનિતા તેમની રીતભાત બહુ સાદી હતી એટલે જ્યાં જ્યાં ત્યાં તે સો સેનક લગીકે પંકાતા અને ગામના સલાહીર બની જતા હોદ્દાનો વિશ્વાસ તેમણે સંપાદન કર્યો તેથી આજે પણ તે ગામના લોકો દાદાના કુટુંબ સાથે રહેલ સમય ગણે છે તેમનું શિક્ષણ એનું હતું કે તેમના વિદ્યાર્થીઓ આગળ તરી આવના શરૂઆતમાં તેમને ૧૦ રૂપિયા પગાર મળતો અને નિરૂત્તિ લેતી રખતે ૪૦ રૂપિયા મળતા તેમ છતાં તેઓ કદિ 'ટયુશન' કર્યા નહિ એનું જ નહિ પણ ગામનું દીવેન બાળા વિદ્યાર્થીઓને લખાવના

એમને નાગસામાં ગોકળ ગાંધીનો રસમાની અભાસ પ્રાપ્ત થયેલો જ હતો તેમાં નળી પુરુષાર્થે જલસિયન મ્યુ હવુ

ઈ સ ૧૯૦૫ ના બગ લગ વખતે તેઓ મોડાસામાં સરકારી શાળાના શિક્ષક હતા, મથુલાર્થ એ સમયે મોડાસામાં રાજદારી લાવણી કરતા હતા એટલે મોડાસામાં ગાંધીને બોલાવીને કહ્યું ' તમારો મથુલાર્થ સમજાવના સામે લાવણી કરે છે તમારે તેમને ના પાડવી જોઈએ '

લાવતી ગાંધીએ ઉત્તર આપ્યો ' મથુર પુખ્ત ઉમરનો છે તે અનન છે અને એના કામ માટે હું જવાબદાર ના ગણાઉં અને સ્વદેશી કાપડ પાપડવા લોકોને સમજાવના એમાં કયો ચુંડો થઈ ગયો ? ' પેન્શન પર બિનયાં પછા એકાગ્ર તેઓ એક રાજદારી સભામાં પ્રમુખ થયા હતા તેની સરકાર તેમનું પેન્શન અટકાવ્યું તેમણે તે માટે કલેક્ટરને લખ્યું ક્યેકરે ઉત્તર આપ્યો ' તમે મન્કાગ મિશ્કનો ચગરમાં લાગ લો છો માટે તમારે પેન્શન કેમ ન અટકાવવું ? '

લાવતી ગાંધીએ જવાબ આપ્યો ' આજ સુધી હું એમ માનતા હતો કે જના સુધી હું નોંધી જતા ત્યાં સુધી મર્યાદા નોંધી હતો, પણ નોંધરી છોડવા પડી પણ હું સરકારનો નોંધ છું, તે આજે ન અપ્યુ . . . '

નાગ બાદ મોડાસામાં ક્યેકર આના તેમણે લાવતી ગાંધીને

જોવાવ્યા ને ગયા કે તરત જ તુમાખી સર્વા અનાને મ્મે ઠરે પૂછ્યુ,
તુમેરા નામ લાલજી માસ્તર / '

લાલજી ગાંધીએ કહ્યું, હા

કલેક્ટર — સરકાર કે ખિલાફ ક્યુ બોલતે હો ?

લાલજી ગાંધી — સરકાર બ્યા ખોટું કરતી હોન ત્યા મને
બોલનાનો હક્ક છે

કલેક્ટર — તુમારા પેન્શન નહિ મિલેગા

લાલજી ગાંધીએ તરત જ હિંમતથી પ્રયુક્ત વાલ્યો — ધણા લોકો
દેગણ કાઢીને લોકોના પૈસા નથી આપતા હુ માનીશ કે સરકારે દેવાણ
મઢ્યુ છે સરકાર પાસે મારૂ લેણ મયદેસરનુ છે

પણી કલેક્ટર શાત થયા તેમને ખુશી આપી અને પૂછ્યુ —
સરકારે શુ ખોટું કયું છે, કે તમે સરખરની સામે બોલો છો ?

લાલજી ગાંધી — જનીયાનનાલા બાગમા ધણા લાઇઓને સરકારે
મારી નાખ્યા છે ગાઈ પણ પ્રમાણિત માણસ તેનો વિરોધ કરશે

કલેક્ટર — લોગ તોફાન કરે છુ ટફાટ કરે ત્યારે સરકાર શુ મરે ?
તમારા ધરમા કોઇ ચોર આવે તો શુ કરે ?

લાલજી ગાંધી — હુ લાકડી લાઇન સામે ચાઉ ને મારું

કલેક્ટર — સરકારે એ જ કયું છે

લાલજી ગાંધી — ના, સરકારે ધણા નિર્દોષોને ખોળી રીતે માર્યા છે

કલેક્ટર — કોમેસનો સિદ્ધાંત શુ છે ?

લાલજી ગાંધી — હુ મહં બળુતો નથી મારા દીકરાને પૂછો, તે
બલ્યુ છે હુ તો એટલુ સમજુ કે આ કામ સારુ છે

ત્યાર બાદ તેમને પેન્શન આપનાનો કલેક્ટરે કમ કયો

મનમા જે વાત વસી જતી તેનો સપૂર્ણપણે અમન મરનામા લાલજી
ગાંધી તત્પર રહેતા દઢ નિશ્ચયી પણ ધણા

એકનાર મથુલાઇની સાથે તેઓ વાતો કરતા હતા તેમને તમાકુ
ખાનાની ટેવ હતી તમાકુ ખાઇને તરત જ ટૂંકની પીચકારી છોડી
તેમને મનમા તો લાગુ કે, આ ખરામ ટેવ છે મથુલાઇએ ત ત જ
સમજી જઇને સૂચ-ચુ કે આ ખરામ વ્યસન છે તો તેને છોડી ન શકો ?

તરત જ તેમણે તમાકુની ઘેલી અને ડાબલી રેખા દીધી ૬૫ ૧૫ની
ઉમરે આ ટેવ છોડી તે છોડી

દાદાના માતૃશ્રી તતોક બહેન કુશળ ગૃહિણી હતા દૃઢ આનંદ

પાયેક માણસનું ગુજ્જન નિજાનક પડતું તેઓ સ ૧૯૫૦ માં ગુજ્જી ગયેલા એવે ઘટનામમાં મુજ્જી તો પડતી તેમ છતાં બહુ ઝામ હાથે કરી લેનામાં લાનગી ગાંધીને નાનમ ન લાગતી

સ ૧૯૭૮ માં લાલગી ગાંધીએ દેહ છોડ્યો છેવટના ૧૮ દિવસમાં અન્નજળનો પણ ત્યાગ કર્યો અને કેવળ પ્રભુ નામમાં દિવસ નિતાનતા જે દોષ મળના આવે તેની નાથ પ્રભુ નામ સિનાયની પ્રાપ્તિ નાત ન કરતા તેમની પાછળ ગડા કુટનાની મના કરી હતી એ જમાનામાં તો આ પ્રદેશમાં એ ક્રાન્તિકારી વિચાર હતો

૩ ઘડકણનું ગોંદરું ને અમથાકાકાનું આંગણું

આ સ્વમાની અને સનિટ લાલગી ગાંધીને ત્યાં મથુભાઈનો જન્મ થયો—સવત ૧૯૩૧ ના અસાડ ૧૬ ૮ તેમના જન્મ પહેલાં લાલગી ગાંધીને ત્યાં નણેક બાળકો ગુજ્જી ગયેલા, તેથી મથુભાઈના જન્મ નખતે બાધા આપડી મ્હેલી ગાંધો કુટુંબની નીડવતા અને નિન્ન એ જે ગુણો દાનમાં પણ સંપૂર્ણ રીતે જીતરેના છે જૂત પ્રેન કે મોતનો ડર તેમને દો ડાગતો નાહ

મથુભાઈ ઘરનું મા પિત શ્રી સાથે જહેતા હતા, ત્યારે એકવાર બધા છોડ્યા ભેગા થઈ ગમતા હતા રાતનો ૧૦-૧૧ નો સમય હતો એક છો રાએ દગખાસ્ત મૂખ

‘સ્મશાનમાં જઈને પ્રાઈ ખીજડાના આડના છો । વખોડી તાવે તેને બે આના ઇનામ

ખીજડાના આડમાં માથા નિનાનો ખવીસ ગહે છે, એમ લોજી માનના અને ગતે સ્મશાનમાં જતુ તે લેખમમગ્ગ ગણાવુ પણ મથુભાઈને અને લયને તો બાગ ગાઉનું છેડું હતું તેમણે એનેજ ઉપાડી લીધી અને સ્મશાનમાં ગયા છો ગ બધા પાછળ પાછળ ગયા અને સ્મશાનથી દૂર જિલા ન્હા મથુભાઈએ સ્મશાનમાં જઈ ગેડી નડે આ ના થડ પૃથ્વી છોડા નખોડયા અને જૂમ મારી ‘ખીન હોન તો બહાર આવે’ છો રાએ । —એ ડરાનના માટે મોની ચીસો પાડી પણ તેમને તેથી કાંઈ બીજું લાગી નહિ પાછા આવ્યા અને ઇનામ જત્યા

ખાસ યાદ નખના જેની સાત તો એ છે કે આ નખને મથુભાઈની

ઉમર માન આ નવ વર્ષની હતો તેઓ ધણીવાર ગેહતા '૭ વર્ષની ઉમરથી મે મોતથી કાનાવું છોડી દીધું છે—અને જોગી સ્તુતે તારે થતો નથી' મથુરામાં નિઘા શુરુ તેમના પિતાજી હતા ધર આગળ તેમણે બે ચોપડી ત્યાગ કરાવેલી ગમતા દુદ્ધતા તેઓ ઘણું ગીખી ગએના નાનપણમાં ગમના કૂદનાવું, ઝાડ પર ચડનાવું, દોડના તગવાવું એમને ખૂબ ગમતું અને તેથી તેમનું શરીર ખૂબ આયેલું બન્યું ૮૦ વર્ષની ઉમરે મ તેઓ અવિગ્ન ભરપૂર થાતા ન હતા

અમથા । તા આગણમાં ગણિતના ધન્ય ઉદ્ધલનાની અને ગામને ગોફરે ગેડી દેગે ગમનાની તેમની પ્રિય દેવો હતી એ જમાનામાં વડીલો છો રાઓને ગણિતના કાયદા અને લેખા પૂછતા મથુરાભાઈ એમાં સૌથી મોખરે ગેહતા ગેડી દેગે ગમના માટે તે ગતે પિતાજીની આખ ચૂંચી લાગી જતા અને ગતે મોડે સુધી ગમતા ધડમ્યુતુ ગોફડું અને અમથામનનું આગણ મથુરાભાઈને મન એક પ્રિય-સ્મૃતિ હતી

છઠ્ઠા નરે તેઓ નિશાળે બેગ અને બારમાં વરે તેમણે સાત ચોપડી પૂરી કરી તેઓ હાશિયાર નિઘાથી હતા સાથે તોફાની પણ્ય ખરા તોફાનીપણ્યને લીધે પિતાજી અગ્રમ પકામતા, જિંભેસ ઝાવતા, સોગી માગતા

એક નાગ ડેખુટી સાહેબ પરીક્ષા લેના આવેલા તેઓએ નર્ગની પરીક્ષા લેતા હતા ડેખુટી જે પ્રશ્નો પૂછે, તેના જવાબ લખીને નગજની કાપનીઓ મથુરાભાઈ નિઘાથીઓ પર ફેરના આ ગુન્ડા માટે તેમને તે સાતમાં ધાગણમાં પાસ હોના છતા નપામ ઝગામાં આવ્યા મથુરાભાઈની આખમાં પાણી આવ્યું સાહેબને અરજ કરી સાહેબે કહ્યું કે, 'તું પાસ થઈશ તોયે બેમી ગેહનાવું છે' (તે સમયે થઈ ગેહની પરીક્ષા ૧૭ વર્ષની ઉમર થાન તારેજ આપી શકતી,) 'આવતે વરે' ગણિતની સાથે ભૂમિતિ પણ ધાખન, કરનામાં આનના છે એમને તે ચીખના મગરો'

તેમને નવું નર્ગની ઉમરના પ્રસંગે પણ યાદ હતા તેમના વ તલ મગરો લમ પ્રસંગે ક્વે રીને ઉગ્રાથો તે તેમને બગગર યાદ હતો યાદગન ખૂ : સતેજ હતી ગણિતમાં ખૂબજ હોશિયાર હતા તેમની ત્રીન બુદ્ધિ અધરામાં અવન ગણિતના માખના ગણી કાતી સિનિગ શિશુકોને જે ન આનડે તે તેમને આનડતું થઈ ગેહડની (આ નની શાળાન) પરીક્ષા આપના જતા નિઘાથીઓને તેઓ શીખવતા શાળામાં દોષ શિક્ષ ૩ નિઘાથી તેમને આખી નય તેવો ન હતો

ખીજે નરે સમનુદીન સાહ । પરીક્ષા લેના આવેના તેમણે નિઘાથી

ઓને ચાર દાખના લખાવ્યા મથુરલાલના ચારે ચાર દાખલા ખગ હ ।
પણ સાહેબે જનાબમા જોઈને પણ ખરા આપ્યા દાદાને ખાની હતી કે
મારો હિસાબ ખોટો નથી તેમણે કાદરી સાહેબને તે મુજબ જી . કાદરી
સાહેબે જી કે ' તુ પાસ થાય છે, પછી તકતાર શા માટે કર છે ? દાદા
સાચી વસ્તુ માટે નાનપણથી જ જીદી હતી તેમણે જીદ પકડી માગે
હિસાબ ખોટો નથી મારે તો ગણિતમા પૂન માર્ક જોઈએ ' કાદરી
સાહેબને એ બાગ ની જીદ અને અભિમાન પર આશ્ચર્ય થયું .

આખરે કાદરી સાહેબે બધા વિદ્યાર્થીઓને પોતાના મુકામ પર ફરી
પરીક્ષા માટે બોલાવ્યા દાદાના પિતાશ્રી લાલજી ગાધી સાહેબની પાસે
હાજર હતા તેમણે કહ્યું કે ' બધા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા ન લેવી જોઈએ
એકલા મથુરલાલની લો બીજા વિદ્યાર્થીઓના પરિવારમા ફરક કરવાનો
નથી ફક્ત મથુરલાલને જ તપાસો '

દાદાએ બધારે જીદી બની ઉમેર્યું ' સાહેબ, મને ગમે તેરા દશ
દાખલા લખાવો તે બધા ખરા પડે તો પેના ચાર દાખલા ખગ આપત્તે '

સાહેબે ગણિતમાથી અઘરા અઘરા દશ દાખલા લખાવ્યા તે બધા
દાખલા દાદાએ થોડા વખતમા ગણી બતાવ્યા કાદરી સાહેબ તો મુઝાયા
તેમણે કહ્યું ' તે બધા હિસાબ ગોખી માર્યા છે ' દાદાને આ શબ્દો
અપમાનજનક લાગ્યા તેમણે કહ્યું ' તો સાહેબ, મોઢાના લખાવો '
સાહેબે બીજા ગણિતમાથી દાખલા લખાવ્યા દાદાએ પોતાની હમેશની
તરાથી ગણી બતાવ્યા કાદરી સાહેબને ખાની થઈ કે છો રા
ગણિતમા એકો છે

પરીક્ષા પૂરી થયા પછી કાદરી સાહેબે લાપણુમા કહ્યું, ' અમદાવાદ
જિલ્લાની મે તપાસેલી ૧૫૦ થી ૧૭૫ શાળાઓમા મે આવો વિદ્યાર્થી
જોયો નથી '

પરિણામે દાદાને બમણું ઈનામ (બે પુસ્તકો)—આપ્યું અને તેમને
બાગ લગુનાની સનાહ આપી સાન ચોપડી પૂરી કર્યા પછી દાદાને
અંગ્રેજી લગુનાની હોશ થઈ પરંતુ અંગ્રેજી લગુના અમદાવાદ જવું પડે
તમના પિતાજીની આનંદ ટૂંકી હતી અને ઘઠની સ્થિતિ ચારી ન હતી
કેની રીતે લગુનું એ દાદાને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો પણ તે સમયે ધડકણુમા એક
અંગ્રેજીએટ લાઈ આવેલા તેમણે દાદાની હોશિયારી જોઈ કહ્યું કે ' આને
અમદાવાદમા ટ્યુશન મળી ગહેતે અંગ્રેજી લાણે તો સાડુ '

પરંતુ તેમના પિતાજીએ ન માન્યું દાદાએ કહ્યું, ' પિતાજી હું જાતે

૫ ભાવિ જીવનનું ભાથું

શાળા જીવન પૂરું કર્યા પછી હરેક વિદ્યાર્થીને માટે એક પ્રશ્ન ઊભો રહે છે શું કરવું ? કયો વ્યવસાય સ્વીકારવો ? ગુજરાતનો પ્રશ્ન હરેક યુવાનની સામે આવી જાય છે. દાદા શિક્ષક બને તો ૫-૭ રૂ. ના મહદનીશ શિક્ષકની જગ્યા મળે તેમાં કુટુંબનું પોષણ કેવી રીતે થાય ? મૂળથી જ ધરની સ્થિતિ તો સામાન્ય હતી મૂડી કાંઈ હતી નહિ અને દાદાના પિતાશ્રી નોકરીમાં સતોષ અને સહીષ્ણુતામતી માની રહેલા એટલે વેપાર કરવાનું તાહેસ દીકરાને ક્યારથી ક્યારે ?

મેડાસા તાનુખ રસૂસમાં મહદનીશ શિક્ષકની જગ્યા હતી દાદા મેડાસા આવ્યા મુખ્ય શિક્ષકે પૂછ્યું કયા ધોરણમાં સીખવી શકશો ? દાદા તો સાતમામાં પણ સીખી શકે તેની તેમની શક્તિ હતી, થોડોક અનુભવ પણ હતો તેમ છતાં મુખ્ય શિક્ષકનું ગૌરવ જળનાથ તે માટે કહ્યું, 'સાતમા સિનાય ગમે તેમાં' મુખ્ય શિક્ષકે કહ્યું, 'ઊગતા અડનો પાક ચોથા ધોરણમાં આપો' દાદાએ કહ્યું, 'આપુ તો ખરો પરંતુ સારી રીતે આપના માટે થોડી તૈયારી જોઈએ તો આપુ તો ?'

મુખ્ય શિક્ષકે કહ્યું, 'સારું કાલે આપને'

ખીજે દિવસે દાદા તૈયાર કરીને માથે પાઘડી શરીરે અંગરખો ને ખભે ખેસ સાથે લીલાં છોડના, મૂળિયા, ખીજ રંગે લાઇને શાળામાં ગયા આ બધું જોઈ મુખ્ય શિક્ષકને કુતૂહલ થયું આ છોકરો શું કરશે આ બધાને ?

બધા રંગો બધે કર્યા ખીજ મહદનીશ શિક્ષકોને પણ બેનારી ચોથા ધોરણમાં ખેસાડવામાં આવ્યા અને મુખ્ય શિક્ષક પણ ત્યાં બેઠા દાદાએ શિક્ષણ પદ્ધતિનો તે સમયના સાધનો પ્રમાણે સારો અભ્યાસ કરેલો અને તે પ્રમાણે—એટલે અત્યંત ઓછા ઢાંગ—દાદાએ પદ્ધતિનું પાલ આપેલું વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો તેમના પાઠથી ખુશ થયા

મેડાસામાં દાદાને જગ્યા મળી ૫૦ વૃ દહેમાઈમાં તેમના પિતાજી હતા તે શાળામાં પણ જગ્યા ખાલી પડી અને કૌટુંબિક દિનને ધ્યાનમાં ગળી ૭ રૂપિયાના પગારથી દહેમાઈની શાળામાં ગયા

આરેક માસ દાદાએ દહેમાઈમાં મહદનીશ શિક્ષક તરીકે મમ જ્યું, પરંતુ પિતા પુત્રની ૨૭-૨૮ રૂપિયાની ટૂંકી આવકમાં કુટુંબનો વિકાસ કેવી રીતે થાય ? અગ્રણી શિક્ષક તેમને ન મળ્યું તેનો મનમાં નિરાશો

હતા અને પોતાના નાના નથુ લાઝુઓ તેનાથી વચિત ગ્હે એ એમને ગમતુ નહોતુ એન્લે વ્યવસાય ક્ષેત્ર બદલનાનો નિચાગ તેમના મગજમા ઘૂમ્યા કુગ્તો

તે સમયે તેમના મામા શ્રીમાન જાકરલાલ છુટાલા મોડાસા પાસે આવેલા મેકાસચુના હાથરના કારભારી હતા એ જમાનામા કાગ્લારીનો હોદ્દો-લલે ટૂંકો પગાર મળતો હોય-કેવો ગૌરવનો અને પ્રતિધ્વાનો ગણાતો, એ તો જે રજનાડામા રહેના હોય તે બધે તેઓ ઘોડા પર આનતા જતા તેમની પ્રતિધ્વા પણ સારી એન્લે દાદાને લાગ્યુ કે કોઇક કાંઈરને ત્યાં જોડનાઇ જવાય તો સારુ

તેમણે મામાને કાગગ લખ્યો 'ટ્રેઇનિંગ કોલેજમા જઈ શકતો નથી હવે શુ કરવુ ?' મામાએ તેમને બોલાવી લીધા હાકારના કાગ્લુનની જગા આપી ત્યાં ખાતુ, પીતુ અને પગાર સાત રૂપિયા

એ જમાનામા નિઘોટી પૈસામા નહોતી લેનાતી પણ પાકમાથી વળે લેનાતી પ્રથમ તેમને કલતગ નક્કી કરનાતુ કામ સોપનામા આન્યુ એ કામ દાદા મહિનામા બગબગ શીખી ગયા તેમના કામમા બૂલ આનતી નહિ

દાદાને ત્યાં સમય પણ ઠીક ઠીક મળતો તેથી સમયનો સફુપયોગ તેમણે કરી બધ્યો સમય મળે તેમ તેમ તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો પીનલકોડ (ક્રોજદારી કાયદો) વાચ્યો અને ખતપૂર્વક અભ્યાસ કરી કાયદાની જિંડી સમજ પ્રાપ્ત કરી

કાયદાના પોતાના અભ્યાસની પરીક્ષા કરના દાદાએ એક બનાવટી કેસ તૈયાર કર્યો

કરિપત નાદી પ્રતિનાદી સાક્ષી ત્રેરે બનાવી તેમની દલીલો જનામ સહિત ગજુઆત કરી, તેનુ જજમેન્ટ તૈયાર કર્યુ આ કેસ પોતાના મામાને બતાવ્યો મામા એ વાચીને લાણુની છુદ્ધિ અને દક્ષતા પર ખુશ થઈ ગયા

એ સમયે દાદા ઘોડેસારી પણ શીખ્યા હોય પરંતુ પડ્યા પડ્યા શીખ્યા નગર ન રહ્યા રાજ્યમા બધા ખાતામા આનતા તુમારી કામ શીખ્યા અને સ્વતંત્ર કારભારુ કગનાની ચોખ્ખતા મેળવી લીધી તેમનો આ અનુભવ બહાર જીવનમા બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો

• વળે એને ખેડૂતના થયેલા પાકમાથી અમૂર હિસ્સો

• નવર એટલે ખેતર બેઈને કેટલો પાક થશે એના અદાજ કાઢવો તે એ કામ જે કર તે કલતગ કહેવાતો

એક જિગતા યુવાનની હિમતથી અત્યંત આમ તો હિદાયોને દગડાનતા, તેમજ અપમાન કરતા પણ શકિનમાન ને કાર્યદક્ષ માયુસોને પારખી જતા અને તેમને માન આપતા પોલી એ નંદે ત્યાં જ્યાં દારૂને કદુ ‘હવેથી કામકાજ માટે નમે ન આવતા તમાગ કામદારને મોખન ને’

પછી તો પોલી એ નંદે તેમને પોતાના બગલે બોલાવ્યા અને તેમનું સન્માન કર્યું દાદામા આત્મસ્થિતિ સધ્યો પોતાની પ્રજા એ ઉપરી અથવા અમનદાર કરી એ લાનથી સતોષ થયો અને કામ કરવામા ઉસાદ મળ્યો.

દાદા સાદરાથી રૂપાંતર પાછા રજ્યા પણ વિધિની ગતિનો અર્થ પાર પામી શક્યુ છે ? રજતા તે જીવ પગ બેસા હતા જિટ તોડાની ઉત્તુ આગાના ઝાડોમા જિટ પેસી ગયું હાથગના મામાના દીકરા માધુસિંહ જિટને હાકતા હતા માધુસિંહ જિટ બેસાડ્યુ અને જિનયાં પણ તેમના જિનગનાની સાથે જ જિટ ઉભુ થઈ ગયુ આગાવાયામા જિટ દોડના હાથે તો જીવનું જોખમ હતું એવે દાદા દોડતા જિટ હિમતપૂર્વક કૂદી પડ્યા નીચ પડતા ડામો હાથ લાગી ગયો.

ગસ્તામા સાનાસચ્ચ મુકામે એક નાળદની પામે પાટો બધા ના નાળદે કદુ, ‘મટે નહિ ત્યાં સુધી પાટો છોડવો નહિ’

બીજે દિનસે રૂપાંતર ગાડી આવી અને એ ગાડીમા દાદા મોડાસા આવ્યા.

મોડાસા આયા પછી મામા (શકુલાલ જુનાના) એ દાકતગને બોલાવ્યા દાકતરે જોયું કે માલે કે ને કહ્યું કે પાટો નહિ છે. તો હાથ સડરો પેના નાળદ પાટો છોડાનાની મના પ્રેરી એવે દાદાએ છે નાની ના પાડી મામાએ કહ્યું ‘લાણે છે એવે શુ કરુ ? છાપ્રે હાત તો’

દાદાએ ઉત્તર આપ્યા મામા એવો ભેદ ગણે છે ? પો જાડી નાખ્યું

દાકતગની સાગરાથી બે મહિને મટ્યુ હવે શુ મરુ ? તમ કયાં બિના કુટુમ્બનું ખી રીતે પાનપુ થાય ?

તપાસને પરિણામ ઈ તામાના સમનપુર મામનતદારની કોર્મા કાકુનની જગા મળી દાદાએ ચારે મહિના ત્યાં કામ મ્યું

એ દરમિયાન સીનારાડ હાકોગને કામદારની જરૂર પડી દાદાની કાર્યકુશળતાની અત્યંત તેમને હતી તે મારગને દેખુ હતું સહીશમા ખાસ

(ગુનામ-નોખર, જેમને પેટિયુ જે વખત ખાવાનું અને જે જોડ કપડાં ને ૧૦-૧૨ રૂપિયા આપવામાં આવતાં) લોએનું જોર ખૂબ હતું ખર્ચ મોટું હતું જાગીરમાં સર્વજન અવ્યવસ્થા હતી

દાદા દાદાના મામા ચકગવાવ જુગવાને મળ્યા અને કહ્યું 'મથુભાઈને મારે ત્યાં મોકલો' મામાએ દાદાને કહ્યું 'જો રખેને જતો પહેલાના કામદાર મનમુખભાઈ પગાર મૂકીને આવ્યા છે આનામા જીવેને શું રીશ ?'

દાદાએ કહ્યું 'સારું હોય ત્યાં જઈને શું કરવાનું હોય ? ત્યાં નમણું તારું હોય ત્યાં વ્યવસ્થા કરી બતાવવી, રીઝવું સુધારવો એમાં આવડતું છે, ને એમાં માથુસની કિંમત છે એમલે મારી જવાની ઈચ્છા છે'

જોગનગસિંહ દાદાના ભાઈ જ્ઞાનસિંહ દાદાને તેડવા આવ્યા તેમણે કહ્યું 'મથુ ભાઈ પગાર નક્કી કરો' દાદાએ કહ્યું 'મારો પગાર હમણાં નક્કી ન કરવો, હું છ મહિના ત્યાં રહીશ મારું કામ પસંદ પડે તો રાખજો નહિ તો છૂટો કરજો આવું ગણ્યો તો મહિનો ૧૫ રૂપિયા આપજો' આ સાંભળી મનમુખભાઈ કહે 'આ તો મૂંઝવે છે કે કાલો ?'

૭ સીતાનાડના કામદાર

સ ૧૮૫૦ (સને ૧૮૮૪)ના માહ માસમાં દાદાએ સીતાવાડની જાગીરનો નકીલત મલાખ્યો

દાદા દાદાની કહેલીના દરખાશના મે. પગ ગળેના રાજા વાગ્યું (દાસી) સીકુ મૂકી જતી અને તે હાથે ગંધી ખાતા

થોડાં દિવસ આમ ચાલ્યું એક દિવસ ઘી ન આવ્યું તપાસ કરાવી પણ ઘી ન મળ્યું ન મળ્યો ખુનામો છેવટે એક નડારણ (દાસી)ને ખોનાનીને પૂછતા તેણે ઉત્તર આપ્યો 'ઘેર ઘેર લગ્ન પશુ ઢાંઢાએ ઘી ન આપ્યું કોકો સાદેમ પણ આજે લૂખું જમીને જીવી ગયા છે'

આ હકીકત જાણીને દાદાને દુઃખ થયું તેમણે ખોનાની પામેથી એક રૂપિયો આપ્યો તેના ઘી મગારી પોતે થોડુંક ગળી દાંડાને મોખ્યું

દાદાથી દાદાની અને જાગીરની આ સ્થિતિ સંડોવે ન થઈ તેમજ એક મારગ લઈ દાદા પામે જન્નો ગજૂ કરી 'કુલ રીઝવું મને મોખી દેવો આવડું જરૂરનો બધો દિલ્લામ દુઃખીશ દાંઢા પશુ ગદા જોનાજા થાય તો તું જવાનું તમારું જે જેમણે તેની મોખ આપો તે બધી તમને નિયમિત પદાચાર્યો નહીંશ મારા કામમાં દાંઢાએ દરમિયાનગીરી

કરની નહિ તો જ વહીવટ ચલાવાય અને જાગીરની સ્થિતિ સુધરે '

હાજર ખુશ થયા ને કહ્યું ' અમારે ખીલુ શું જોઈએ ? અમારે ચાગ લુગડા, ચદી ને ખોરાખી જોઈએ ' બન્ને લાઈએએ દાદાની શરતો મંજૂર રાખી અને કાગળ પર સહીઓ કરી

દાદાએ જાગીરનો બધો વહિવટ હાથમાં લીધો હિસ્ત્રાગ જોયો પરિસ્થિતિ બહુ વફાડી હતી હાકોરને માથે ખૂન દેવું હતું ૧૭૦૦૦ રૂપિયાના તો હુકમનામાં થઈ ગયેના હતા દાદાએ નસુલાતની રકમો પોતાને કબજે લેના માડી અનાજના કોમરોની ચાવી પોતાના હનાલે રાખી સીનાવાડના સ્થાનિક વેાગ વેપારીને ખોવાની તેની લેણી રકમ આપી દીધી ને નવું ખાતુ શરૂ કર્યું દાદાની બધી ચિઠ્ઠીઓ સીકારાના માડી એજ રીતે મોડાસાના વેપારીનું લહેણ ચૂકતે કર્યું અને ત્યાં પશુ નવું ખાતુ શરૂ કર્યું.

પરિણામે ગમે તે માણસની ચિઠ્ઠીથી વેપારીને ત્યાંથી ચીજો આનતી અટખી વેપારી ગમે તેમ ઉવાગતા, હજો કરતા અટક્યા કોમરોની ચાવી પાસે રાખનાથી કોઠારી કે દાસીઓ ગમે તેમ અનાજ નાપગતા કે ઉડાવતા અટક્યા દાદાએ રોજ જાતના અનાજની સિલક મેળવવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી, રોજ કેટલું અનાજ નપરાતું તેની નોંધ શરૂ કરી દરવાર અને દાસીઓને માસિક રેશન નિયમિત રીતે આપનામાં આનુ જોટલે નાસીઓ પશુ રોજની માથાફૂટમાંથી બચી અને આ નવા કામગીરો તેમણે આખાર માન્યો કેલીક જમીનો પ તર હતી પટેલોને તે આખી કતતર ગરેરેનું કામ ખેડૂતોની ઈચ્છા મુજબ દાદા જાતે કરના લાગ્યા આમ નહીનની તન સુધાર્યું પરપગની તમગરો, શકા કુશકાઓ ને વહેમો અટક્યા દાદાની તન્દ બધા માન અને પ્રેમથી જોના લાગ્યા

આમ રોજના નહીનની વ્યવસ્થા કરી પરતુ કોઠારોનું દેવું ખૂન હતું તેવું શું કરવું ? દાદાએ ખૂનજ નિષ્ઠા અને કુશળતાપૂર્વક નહીનટ ચલની કન્કસર કરાવી ખર્ચ ધગડયા તેમનો પ્રખાર સંના ઉપર પડયો

દાદા જે કામ માથે લેતા તેને કર્તવ્ય સમજી છેવટ સુધી પૂરું કરના ધારમ્મય ઇન્તગમનમ્ એ એમનું સુન હતું જાગીરનો નહીન સુધારવાના ધોયથી તે અહીં આ યા હના, અને તે ધ્યેય તેમણે ધણે અ ને નિષ્ઠા કર્યું.

હાકોર જોગારનિહળ બોમાસાની શરૂઆતમાં શુરૂરી ગયા ગત પડી હતી અને સવારે વૈકુઠી કાઢવાની હતી ત્કરાણી માટે નવા કપડા જોઈએ અને અતિમ ક્રિયા માટે સરનામાન જોઈનો હનો જન જોખમનો નિચાખ્યા રિના ગતે બે યાજે દાદા સવાર તાથે મો ના આનના ની યા નના

(શુભામ-નોકડ, જેમને પેટિયુ બે નખત ખાનાનુ અને બે બોડ કપડા ને ૧૦-૧૨ રૂપિયા આપનામા આનતા) લોકોનુ બોલે ખૂબ હતુ ખર્ચ મોટુ હતુ જાગીરમા સર્વન અવ્યવસ્થા હતી

હાથે દાદાના મામા શકરનાથ છુટાનાને મળ્યા અને કહ્યુ ' મધુભાઈને માગે ત્યા મોકલો ' મામાએ દાદાને કહ્યુ ' બે રૂપિયે જતો પહેલાના કામદાર મનસુખભાઈ પગાર મૂકીને આ-આ છે, આનામા તુ જઈને શુ કરીશ ? '

દાદાએ કહ્યુ ' સાડુ હોય ત્યા જઈને શુ કળ્યાનુ હોય ? ત્યા નગણુ તન હોય ત્યા વ્યવસ્થા કરી જતાનની, વહીવટ સુધારવો એમા આનસત છે, ને એમા માણસની કિંમત છે એમ્લે મારી જતાની ઈચ્છા છે '

લોગનસિંહ હાકોળના ભાઈ ગતનસિંહ દાદાને તેડના આ-આ તેમજે કહ્યુ ' મધુ ભાઈ પગાર નક્કી કરા ' દાદાએ કહ્યુ ' માગે પગાર લમચા નક્કી ન કરવો, દુ છ મહિના ત્યા રહીશ મારુ કામ પસંદ પડે તો રાખજે નહિ તો છૂટા કરજે આનુ ગળો તો મહિનો ૧૫ રૂપિયા આપજે ' આ સામગી મનસુખભાઈ કહે, ' આ તો મૂગ્ય છે કે ડાલો ? '

૭ મીનાવાડના કામદાર

સ ૧૮૫૦ (સને ૧૮૯૪)ના માહ માસમા દાદાએ સીનારાણી જાગીરનો વડીવટ નભાળ્યો

દાદા હાકોળની કહેલીના દગ્ગાજના મેડા પર ગદેના ૧૧૮ ૧૧૩ (દાસી) મીધુ મૂકી જતી અને તે લાવે નથી ખાતા

ધોડાક દિવસ આમ આત્યુ એક દિવસ થી ન આ-ત્યુ તપાસ મારી પણ થી ન મધુ ન મળ્યો ખુનાનો છેવટે એક ૧૧૩ (દાસી)ને બોવાનીને પૂના તેજે હનગ આપ્યો ' ઘર ઘેર ભગ્ન પણ કોષએ થી ન આપ્યુ હાકો સાદગ પણ આજે લખુ નભીને જીડી ગયા છે '

આ હકીમન જાણીને દાદાને કુખ ચ્યુ તેમજે પોનાની પામથી એક રૂપિયો આપ્યો તેનુ થી મગાવી પોને ધોડક નખી હાકોળને મોખ્યુ

દાદાથી હાકો ની અને જાગી ની આ સ્થિતિ સજન ન ચર્ચ તેમજ એક માસ લઈ દાદા પામે થ ના નટ કરી ' કલ વડીવ મને નોપી દેવો આક નહને બધા દિવાન નુ મળીશ કોઈ પણ મ ન પ્રાપ્ત થાય તો નુ નજાવ ન મારે ને એમ્લે તેની નોધ આપા ત મારી તમને નિપાતિ ન પદાયા નો દીશ માગ કામમા હજે કમિય નમીગી

રની નહિ તો જ વહીવટ ચલાવાય અને જગીરની ગિચતિ સુધરે ’

હાકોર ખુશ થયા ને કહ્યું ‘ અમારે ખીબું શું જોઈએ ? અમારે ચાગ લુગડા, ચદી ને ખોરાખી જોઈએ ’ બન્ને લાઈઓએ દાદાની શરતો મંજૂર રાખી અને કાગળ પર સહીઓ કરી

દાદાએ જગીરનો બધો નહિત હાથમા લીધો હિમા ન જોડો પરિસ્થિતિ બહુ કંદેડી હતી હામરને માવે ખૂમ દેવું હતું ૧૭૦૦૦ રૂપિયાના તો હુકમનામા થઈ ગયેના હતા દાદાએ રસ્તવાતની ગકમો પોતાને કબજે લેના માડી અનાજના કોમરોની આવી પોતાના હાલે રાખી સીનાવાડના સ્થાનિક વોગ વેપારીને ખોલાની તેની લેણી રકમ આપી દીધી ને નવું ખાતું શરૂ કર્યું દાદાની બધી ચિંતીઓ સ્વીકારાના માડી એ જ રીતે મોડાસાના વેપારીનું લહેણ ચૂકતે કર્યું અને ત્યાં પણ નવું ખાતું શરૂ કર્યું

પરિણામે ગમે તે માણસની ચિંતીથી વેપારીને ત્યાંથી ચીજો આનતી અટકી વેપારી ગમે તેમ ઉવારતા, દડો કરતા અટક્યા કોમરની ચાની પાસે નાખનાથી કોડારી કે દાસીઓ ગમે તેમ અનાજ વાપરતા કે ઉડાનના અટક્યા દાદાએ રોજ જાતવાર અનાજની સિનક મેળવનાની પદ્ધતિ શરૂ કરી રોજ કેટલું અનાજ રપરાત તેની નોંધ શરૂ કરી દરનાર અને દાસીઓને માસિક રેશન નિયમિત રીતે આપનામા આવ્યું એટલે દાસીઓ પણ રોજની માથાકૂટમાંથી બચી અને આ નવા મામલો તેમણે આભાર માન્યો કેટલીક જમીનો પડતર હતી પટેલોને તે આપી કલતર ગમે તેનું કામ ખેડૂતોની ઈચ્છા મુજબ માલ જાતે કરના લાગ્યા આમ નહીનની તન સુધાર્યું પરરપરની તકરારો, શકા કુશકાઓ ને નહેમો અટક્યા દાદાની તરફ બધા માન અને પ્રેમથી જોના લાગ્યા

આમ રોજના નહીનની વ્યવસ્થા કરી પરતુ દાકોરોનું દેવું ખૂમ હતું તેનું શું કરવું ? દાદાએ ખૂબ જ નિષ્ઠા અને કુશળતાપૂર્વક નહીનટ ચલાવી કરકસર કરાવી ખર્ચ ઘટાડ્યા તેમજ પ્રભાન સૂના ઉપર પડ્યો

દાદા જે કામ માથે લેતા તેને કર્તવ્ય સમજી છેન્ટ સુધી પૂરું કરતા ભારમ્મચ્ચ જાતમનમ્ એ એમનું ચૂન હતું જગીરનો નહીન સુધારનાના ધોયથી તે અહીં આ યા હતા, અને તે ધોય તેમણે ધણે અ શે સિધ્ધ કર્યું

હાકોર જોરાનરસિ હજી ચોમાસાની શરૂઆતમા ગુજરી ગયા રાત પડી હતી અને સનારે વૈકુઠી માલવાની હતી દકરાણી માટે નવા કપડા જોઈએ અને અંતિમ ક્રિયા માટે સરસામાન જોઈતા હતા જન જોખમનો વિચાર મ્યાં વિના રાતે જો નાજે દાદા સનાર સાથે મોડા આનના ની જ્યાં વ સાદ

નસતો હતો. ડપડા ભીજતા હતા અને તે મેડના નાથા પાસે આવી પહોંચ્યા બે ઝાંઝે પાણી હતુ પણ ઘોડા પાણીમા નાખ્યા ને પાર બેનર્થા મોડાસા આન્યા વાણિયાની દુઝન ઉધાની જરૂરી ડપડા સામાન નગેરે લઈ, દિવસ બેગતા સીનાવાડ પહોંચી ગયા (સીનાવાડ મોડાસાથી ૮-૯ માઈલ થાય છે) સનારે હાથગને અગ્નિ સસ્પાર કર્યો

બેગનગસિહજીને પુન નહોતો એટલે તેમના ભાઈ રતનસિહ ગાદીએ આનના બેઠએ પણ નિધના દંપ્તિથી કાઢિયાનાડી હતા તેમના ભાઈ પ્રતાપસિહ, રતનસિહના હાથમા ગાદી ન ભય તેની પેંડી કરના લાગ્યા બન્ને રૂએ ત ગર ગર થઈ જંગીના દાગીના વગેરે લઈ પ્રતાપસિહ આ મો જતો હતો, પણ તદાએ તેને રોડ્યો અને તકગ ને અત આપ્યો અને રતનસિહ ગાદી પર આવ્યા

૮ માગ જેના ના પાડનાર નહિ મગે

હવે દાદાએ દેનાની પતાન કરના તરફ લક્ષ આપ્યુ દેનામા માલપુગના કશનલાસ ગે પોતાનુ હોલુ વચ્ચુન લેના આન્યા તેમનો રુઆ ૧ હાકારને પણ આજી નાખે તેવો હતો ગાડી, નોકર, ચાકર સનાર નગેરે તે લઈને આવ્યા તેઓ દાદાના મામાના સબધી હતા તેથી દાદાને ત્યાં મુકામ રાખ્યો શેરે દાદાને કહ્યુ બાબી છે તેના પૈસા અપાન હાલરેકની નસલાન આપે તો હુ તને ખુશ કરીશ

દાદાએ કહ્યુ ‘ગે ૧ હાકાર પાસે પૈસા નથી હમણા કારભાર બગાનર વ્યવસ્થિત થના હો પછી તમારું લહેકુ અપાનીશ’

ગેડે કહ્યુ હે આ સો બાબાશાહા ને મને રૂપિયા નસુન કરાની આપ

દાદાએ ઉતર આપ્યે એ ના બને માગથી હાકારને બેનશ ન થનાય કશનલાસ રોકે કહ્યુ ‘માગ જેવો આના ખ્યાલ આપનાર નહિ મન હો’

તરત ૪ દાદાએ ઉતર ના મો ‘માગ જેવો ના કહેનાર પણ નહિ મગે’

જે જમાનામા પાપ દમ કે પદગનો આઝિક પગાર મળતો એ જમાનામા મો રૂપિયાની કેલી કિમત હો એ આ દના સમયમા નહિ સમજાય તદાએ જુવત નકારી અને નફાતરીનો ખજ ફગમતો રાખ્યો

કશનલાસ રોક આથી ઝરમે થયા, બિપ યા સીધા સત્વપુર અને કહ્યુ કે ‘જપ્તી કરીને માગ પૈસા વચ્ચુન અપાવો

ફોજના પોલીસો સાથે સીનાવાડ આન્યા દાદા મોડાસા હતા ખખ

મગતા દોડતે ઘોડે મીનાનાડ ગયા રોજદારે કહ્યું 'લેણ ચૂકની આપો' દાદાએ કહ્યું 'નાણા ચૂકનાની શક્તિ હોત તો આપણે સુધી વાત ન પહોંચત ધીરે ધીરે બનરો' રોજદાર નાણા અપાનવા આન્યા હતોને, એણે તેમણે ધમગી આપી 'પોલીસ લઈને આવ્યો છું, જપ્તી કરીશ અને બધું હરાજ કરાવીશ'

દાદા ધાક ધમગીને કદી વશ થાય તેના નહોતા તેમનાંમા સમય પ્રમાણે કામ લેવાની શક્તિ ને દષ્ટિ હતી તેમણે હિમતથી જનાબ આપ્યો 'જે તમે કોર્ટના ને રાબત્યન હુકમથી કન્ટા હો તો ઠીક છે પરંતુ તમે પોલીસના બગથી કરાનના માગના હો તો હાથેર પણ રજપૂત છે અને હું પણ કહેનીના બાગણે બિબો ગ્હીશ'

રોજદારે કહ્યું 'ત્યારે ડાગની જપ્તી કરીશુ'

દાદાએ કહ્યું 'બગર આપી દીધેની છે, નહિ તો તે આપી શકત'

દાદાની મક્કમતા આગળ રોજદારનું કંઈ ચ ચું નહિ ગુસ્સે થઈને તે ગયા

એક નિઃશ્વાસ પૂરી થઈ, ત્યાં એક બીજું સકટ આન્યુ. ઇંગ્લેન્ડના હુકમથી સીનાનાડ તામાના ફરેડા અને રણીવાદ ગામે પગ જપ્તી આની દાદાએ મામનતદાગ્ન કહ્યું, 'મહેંગાના કરી એક મહિનાના મુફત આપો ત્યાગ્યાદ જપ્તી કન્ટો' મામનતદાગ્ન ગયા

પછી દાદા ઇડગ ઉપડયા અને દિવાન સાદગ લાવજીલાઈને મગના અગજ મોકલી દાદા સનારે નર વાતે જય એણે કહ્યું 'બસા' ૧૧ રાત્રે જમીને પાછા આવે એણે પણ દિવાન કહે 'બસો આફિમે ક ઘેગ મુલાકાત ન આપી ૧૮ દિવસ આમ ચાલ્યું છનટે ૧૮ મા દિવસે કટાગીને તેમણે એક ચિઠ્ઠી મોઝની '૧૯ દિવસથી બરોણુ આપ મુલાકાત આપા તો સાફ નહિ તો એક જ જતા છે માટે એજન્સીમા જનુ એ જમાનામા ઇડગ જેના પડના નબળના ગેરના દિવાનને એક નાનો કામદાર આમ ઉપગ જતાનું કહે, એ એક દિવસ લખું અને સાવ જોખમનાંક પગન લખું

દિવાને દાદાને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે 'શું છે, રમ આન્યા હા ?'

'આપે જે જપ્તીનો ફકમ મૂક્યો તે ચાલ્યો નથી ફરમે લેવાઈને મગીંગાની ઉવાલીમા પોનાનું લેણ લઈ લેનું જોઈએ મગીંગાના ગુનરી ગયા પછી વાગમદાર કે મગીંગ તેને માટે જવાબદાર નથી મનમેનને આઈ છે આપના આઈથી એનું ઉચ્ચન થાય છે માટે એ

રદ કરવો જોઈએ ’

દિવાન શુસે થયા ‘તુ મારુ અપમાન કરે છે ’ અને પટાનાજાને કહ્યું, ‘આને ધક્કો મારીને બહાર કાઢો ’

દાદા ગંભીરાયા નહીં પટાનાજા હાથ લગાવના જાણ્યું છે, ત્યાં મ્હુ, ‘દિવાન સાહેબ ! હું જ હાજર જાઉં છું પણ બે શરતો સાલગી હો. અયાજી હું માર્ગતો હતો કે ઈંડરની અદાનત ન્યાયની નીચ અદાલત છે દરેકને અહીં વ્યાજખી દલીલ કરવાનો હક છે આજે મેં જાણ્યું કે આ અદાનતમાં દિવાન કહે તે જ ન્યાય છે મને લાગે છે કે તેની મતનમતુ અહીં પાળીયુ મારવું જોઈએ, તેથી મારી જેમ ખીજાનું અપમાન ન થાય ’

દિવાનને જાણે આજ લાગી પાસે બેઠેલા તેમના શિશ્તેદાર, જે ધુલિયાગી હતા, તે દાદાના વ્યક્તિત્વને પારખી ગયા તેમણે દિવાનનો પગ ફગાવ્યો, ‘અને આ પીના ચાલો ’ એમ કહીને અદરના હોનમા લઈ ગયા. દાદાને બેસવાની મૂંઝા આપી. ચોક્કસ વખતમાં ગળે જત્યા પાછા આન્યા દિવાન સમજી ગયા હતા તેમણે નવજી બદનાઈ ગયું હતું તેમણે દાદાને કહ્યું, ‘મધુ-લાઈ ! તમને ખોટું લાગ્યું ખરું ? બોલો, તમારે શું કહેવું છે ? હું સાબળના તૈયાર છું ’

દાદાએ કહ્યું, ‘સાહેબ ! મારી તો એટલી અજાણ છે કે ગળ્યે જે હુકમ કર્યો છે તે વ્યાજખી નથી. માટે ફરીથી વિચારણા કરી જોઈએ ’ દિવાન વહે, ‘બાપતુ દેવુ દીકરા ન આપે તેને તમે વ્યાજખી ગણો છો ?’, દિવાને વાત પસંદીને લેવા માંડી દાદાએ ઉત્તર આપ્યો ‘જરૂર, બાપતુ દેવુ દીકરો આપે પણ અદાનતને સત્તા નથી કે હુકમ કરીને મગીર પણ જપ્તી મૂકીને તે અપારે પોતાની મેજે તે આપે. હું મારા હાકોને સલાહ આપીશ કે સર્વે સર્વે બધું દેવું તે ચૂકવે કરી આપે પણ જપ્તી હાગી બાપ તમને કરવા છૂટ્યા હો તો તે કાયદેસર નથી

દિવાને કહ્યું, ‘હીક, કાલે તમે ઓફીસના સમરે આપને’

ખીજે વિષે ઓફીસે ગયા દિવાનની સાથે તેમના એક અગત્ય મંત્રી શ્રી મોહનનાન શુભામગમ હતા આગતા દિવાનની વાત સાલગી તે શુસે થયા હતા. આ સમરે મોહનસયુના હાકોર આદેશ મોહનસિદ્ધ આલેતા હતા મોહનવાલે હાકોરને મ્હુ ‘જુઓ મધુ-લાઈએ દિવાન સાહેબનું અપમાન થયું છે આ દિવાન સાહેબ તો લના છે ખીજે કાંઈ હાથ તો ખગમ મગી નાખે ’ મોહનનાને અમનદારી દમે માન લેવા માંડી

તમને દાદાએ પ્રયત્ન કર્યો ‘સાહેબ ! અજાણતાની બીક કોને ?

હિરા માણેક અને રતનને અમારા જેવા પાપ પદર કમાનારને ખગમ ચનાની શી ફીકર ? અમે તો ચટણી નાટવાના પત્થર, ઘેર ઘેર જરૂર પડે ’

દાદાના જનાબમા કટાક્ષ હતો અવાજમા ખેદિશાઈ અને આત્મ-નિશ્વાસ હતો. અદરના હોલમા ઘેરેલા દિવાને આ સાલગીને ચૂપ રહેના ફરમાવ્યું.

દિવાને તેજ સમયે લેણુદારોના માણસોને બોલાવ્યા હતા તેઓ પણ આની પહોંચ્યા હતા દિવાન સાહેબ પણ આવ્યા અને મોહનલાલને કહ્યું, ‘તુમાર કાઠો અને સખો કે આ કામમા સીનારાડના મામદાર રૂબરૂ હાજર થઈને રાજના સરખુલર મુજબ જે ફલીલ કરે છે, તે ઉપરથી હુકમ કરનામા આવે છે કે, જપ્તીનો ઓર્ડર રદ કરવો અને લેણુદારોએ દિવાની નાહો દાદ માગની ’

લેણુદારો તો આ હુકમ સાલગતાજ અનાફ થઈ ગયા દિવાન સાહેબે ને કહ્યું, ‘સાહેબ આ શું ? અમારું લેણુ ફૂળે છે ’

દિવાને જુલુ, ‘મથુરલાઈની ફલીન કાયદેસરની છે હવે કઈ ન થઈ શકે ’

દાદા તો બિપડ્યા સીધા ઘેર મુસદ્દા પાસે મુન્સફે હ્યું, ‘હું જાણુતો હતો કે જપ્તીનો હુકમ ખીન કાયદેસર છે પણ સાહેબના હુકમ આગળ અમે શું કરી શકીએ ? ’

લેણુદારો મુન્સફને ઘેર આની પહોંચ્યા તેઓ શરમીદા બની ગયા હતા મોઢા ઉપરથી તેજ બિડી ગયું હતું તેમણે દાદાને કહ્યું ‘અમારું હજારોનું લહેણુ રદ કરાની નાખો તે ઠીક નથી કરતા ’ પ્રથમ ઘોડે ચડીને આવ્યા હતા, અને તુમાખી ભર્યા અનાજે બોલતા ટના, તે દાદા આગળ નમ્ર બની ગયા

દાદા તેમનું દુખ પણ સમજ્યા ‘ભુજો તમાનું લેણુ અપારીશુ પણ તમે આમ જપ્તી ને ધાક ધમખીથી લહેણુ સ્તુન લેના માગતા હો તો ખેદી નહિ મળે હું હમણા આ-ઓ છું, -પરજા કેડુ છું ઉપરમાથી જેમ જેમ બચત કરતો જઈશ, તેમ તેમ લહેણુ આપતો જઈશ ’

દાદાની બુદ્ધિનો નિઃશ્વય થયો જાગી પડ્યો દિવાની ધુત્ત ઓઝી થઈ લેણુદારોનો નાસ અન્કડો જપ્તીઓ અને ગજ્યની દખરથી જાગી ના આનંદિક સ્ત્રીન પ્રે પૂઞૂ ધ્યાન આપી શકાતું નહોતું

હવે દાદાએ જાગીની ઉપજ વધાના તક લક્ષ દોડ્યું વગીનને સગા ને અનન તના પો હતો જાગીના બે આનગા ફરા હતા તના

ઉપયોગ થતો નહોતો. તે દુવાથી દાદાએ ખેતી કરુ કરાવી. જાગીરનું નાનું જંગલ પણ અવરિચન કર્યું. આમાંથી જાગીરનો વડીવટ પણ તેમજ હાકોરનો અંગત ખર્ચ નીકળવા લાગ્યો. અને જાગીરની ઉપજ બચવા લાગી. આમાંથી જુના દેવાંની વસુલાત આપવા માંડી. હાકોરને જોઈતા દાગીના બનાવ્યા. એક વર્ષમાં આખું તંત્ર સુધરી ગયું. પાંચ વર્ષ આમ દાદાએ વડીવટ ચલાવ્યો. મોટા ભાગનું દેવું પતી ગયું. હાકોર દાદાની વડીવટી કુશળતા ઉપર આદરીત થઈ ગયા. તેમના આભાર નીચે જણાઈ ગયા. દાદા તરફ ખૂબ માન અને પ્રેમથી જોતા થયા. તેમને ઓછું ન આવે તે માટે હાકોર ખૂબ તકેદારી રાખવા લાગ્યા.

૯ : સીનાવાડ છોડ્યું

સંવત ૧૯૫૪ માં જાગીરમાં એક આંતરિક કલ્લહ જોમો થયો. હાકોરને ત્રણ હકરાણી હતી. પહેલાં હકરાણી શુઝરી ગયાં હતાં. તેમના બે કુંવર હતા. મોટા કુંવર ભોગા હતા. નાના કુંવર અભેસિંહ ચતુર અને કાવાદવામાં કુશળ હતા. બીજી હકરાણી અણમાનીતી હતી. હાકોર રતનસિંહ તેને કદી બોલતા નહિ. ત્રીજી હકરાણી મુનાવડમાં શુઝરી ગયાં. ત્યારે હાકોરે ફરીથી નાના કુંવરની સાથે જોડે લામ કર્યું. આથી નાના કુંવરનું વર્ચસ્વ ઘરમાં વધી પડ્યું.

દાદાએ સીનાવાડનો વડીવટ પાંચ વર્ષ ચલાવ્યો. છેલ્લા વર્ષમાં આ પ્રસંગ બન્યો. એકવાર રાતે હાકોર અને તેમના કુંવરો બધા દારની ભડેન્ડતમાં પડ્યા હતા. અભેસિંહ જાગુના હતા કે ગાદી તે મોટાભાઈને મળવાની છે. એટલે તેમણે જણાઈ હક માટે મારણી કરી. હાકોરે રામપુર ગામ અને સીનાવાડની હદના ચાર ફૂવા અભેસિંહને આપવા એવું નક્કી કર્યું. પરંતુ હાકોર દાદાને પૂછ્યા સિવાય છતાંવેળ કરવા ઈચ્છતા નહતા. પણ દાદા સાથે આવી વાત કરતાં હિંમત ચાલતી નહોતી.

એકવાર ફૂવા ઉપર ડોડા ખાવા માટે બધા ત્યાં રાતમાં હાકોરે દાદાને કહ્યું, ‘નાના કુંવર અભેસિંહ મોટા થયા છે. તેમને જવારખ બાંધી આપીએ...રામપુર ગામ અને સીનાવાડની હદના ચાર ફૂવા આપીએ તો ?’

દાદા સલાહ કેવી રીતે આપે ? નાના કુંવરની દાઝરીમાં તેમની વિરુદ્ધમાં શું કહે ? વળી નાના કુંવર હાકોરના માનીતા હતા. અને મોટા કુંવરને દિનાહિનની સમજ નહોતી.

તેમ છતાં દાદાએ પોતાના કર્તવ્યના લાનથી હિંમતપૂર્વક કહ્યું, “હાકોર સાહેબ આપે ફરીથી-લગ્ન કર્યું ન હોત તો આ જનારખ અલેક્સિંગ બાપુને આપનામાં આપણને નાંધો ન હતો પરંતુ આપે હમણા લગ્ન કર્યું છે ને નરા હમણાંને કુનર થાય, તો બધાને આપના માટે ગામ ક્યાંથી લાવજો? દરેકને સગાં જનારખ આપની જોઈએ અને તે આપતા જાગીરમાં શું રહેશે? અને ઠીક નથી લાગતું પછી તો આપને થોડું લાગે તે કરો.”

દાદાના જનારખથી નાના કુનરની આખ ફરી અને જાને વચ્ચે આજુબાજુ શરૂ થયો. દાદાએ જાગીરને બચાવવા માટે જાનને જોખમે કામ કર્યું હતું ધાર્યું હોત તો તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી શક્યા હોત પરંતુ નિમકહરામ થયું એ તેમના લોહીમાં ન હતું આ બનાવથી તેઓ અજબામણા થઈ પડ્યા તેમનો વિરોધ સૌ પ્રસંગે થતા માડ્યો એકના (૧૯૫૫ના વૈશાખમાં) દાદા ગેતર / ગમતા હતા, ત્યાં એક ચિટ્ટી આવી હાકોરે જણાવ્યું હતું કે ‘ધરમાં કલહ જીભો થયો છે, તમે છૂટા થાઓ તો સારું.’

ચિટ્ટી નાચીને દાદા હર્યા જીગીને હાકોર પાસે ગયા અને કહ્યું ‘પાંચ વર્ષ નહીન કરી આજે હું છુટો થાઉં છું નહીન કોના હાથમાં સોપું?’

હાકોર બહુ નાખુશ હતા તેમની આખમાં અજબજાણિયા આવ્યા તે બોની શમ્યા નહિ મૂળસંગ પુરોહિત ત્યાં હતા તેમને નહીન સોપી દાદા બીજે દિવસે મોડાસા આવ્યા.

તેમના હૃદયમાં કર્તવ્ય બજાવ્યાનો સતોર હતો ઉપગના બનાવને દાદાએ ઇશ્વરનો અનુગ્રહ માની લગાવે તેમને સકટમાંથી બચાવી લીધા હતા ઇ સ ૧/૦૦ના નર્મમાં બપોળીઓ દુકાળ પડ્યો માનની માનનીને જાગી જાય એવો એ ભયકર દુખાગ હતો જાગીરનો નહીન એ પ્રસંગે ચનાવે મુશ્કેલ હતો.

આ દુકાળમાં મોડાસામાં લોગ લાકડાની અને ધામની ભારીઓ લાનીને વેચતા એનાં એનાં બાઈ ધાસનો ભારો વેચતા લાવેની ચેરીનો પગાળા તેની પાનેથી મક્ત પડાની લેવા ઈચ્છતો હતો તે ગાંધને માર પડ્યું બાઈ છોડે નહિ પગાળાની લામડી લાગી ગઈ બેરા વેપારીઓ જુએ પડ્યું કાઈ બોલે નહિ એનામાં દાદા ત્યાંથી પસાર થતા હતા, તેમણે આ જોયું આ અચાચાર જન થયો નહિ પગાળાને લાગેયો કડો લીધો અને બાંધને કંડુ ‘ચાન ચેરીમાં’ પચાસે માણસનું ટોળ

તેમની પાછળ ચાલુ જેમ કચેરી આવતી મઠ, તેમ બધા વીખળતા મથા કચેરી આવી ત્યારે પુરુષોત્તમભાઈ મનજીભાઈ નામના એક વણીક ભાઈએ દાદાને કહ્યું “ મથુ-ભાઈ, જુઓ પાછળ મઠ છે ? ” દાદાએ કહ્યું, ‘ મેં મઠની આશાએ આ કામ હાથમા લીધું નથી હું એમલો પૂરું કરીશ ’ ‘ હું તમોને મળીને નહીં મઠ, કે, સુધી તમારી સાથે રહીશ ’

મહાલકારીની કચેરી પાંચે આવીને પગવાળા આવે અદ્ય ખબર મોકલતી મહાલકારીએ તેમને બોલાવ્યા પગવાળાના જુલમની વાત કહી મહાલકારીએ કહ્યું, “ તમાગ જેવા આના કામમા પડે એ હીક છે ? એ બાઈ કન્યાદ કળે એટલે અમે જોઈ લઈશું ”

દાદા કહે, ‘ બાઈ ગરીબ નિરાધાર છે સગકારી નોખા જુલમ કરે. પારે એવું કાંઈ સાલજે ? માનવતાની ખાતર અમારે એને મદદ કરવી જોઈએ ’

મહાલકારી કહે, ‘ ત્યારે અજી કગી દોષ તો રોગ પર અગ્રહ કરો ’

દાદાએ ગતિમાથી કોરો કામગ કાઢ્યો અને અરજી લખી અને આ આના પરસોતમભાઈને આપ્યા ને રોગ પર લઈ આવવા કહ્યું

મહાલકારીએ મોડાસાના નાણીઆ દગ્તા કોઈ નવો વાણીઆ જોયો તેમને લાગ્યું કે, આ હવે છોડશે નહિ તેથી દાદાને કહ્યું કે ‘ રોગપની નકલ નથી હમીન્ત લખાવો હવે પછી આતુ નહિ બને ’

દાદા કહે છે ‘ એ દુઃખ લમકા હવે જુલમ માનવી હાથમાથી રોગલો જૂટવી લેતા જુલમ-રોગલા માટે મારામારી થતી મોડાસાની આસપાસ મઠ પર મહાલકારીના ધંડા રોગમા લ્યા ન્યા લૂટકારો થતી અને જનમાનની મહીસનામની નહતી મોગસા કિનીશ તાબે દોષ નક્કીની વ્યવસ્થા તારી હતી ’

આ દુકાનના દિવસોમા નગી નોખી ક્યાથી મળે ? પિનાજી ખાતર નોખી કરના હતા તેમના પગ પોનાનો બોન્ને નાખનાની હાથ નહોતી દાદાએ અગ્રહ દનાવે ન લખી આપવાનું કામ શરૂ કર્યું અનાજની દુકાન કાઢી અને અમવાદથી અનાજ વાનીને વેચવા માંડ્યું આમા તેમને રોગકાક વેપારી અનુભવ મળ્યા

આ દ મિયાન મોગી મારીના મધ્ય સાદા અને મજબૂતની જરૂર પડી સીનાવાની રૂમની જમીનને દાદાએ તાબો એટલે આજુબાજુના રજવા મા એમની પ્રતિદિ નારા હતી દાદાના એ-નજીમના સગા

તુળસીદાસ પ્રસન્ન ગાંધી મોરી હાથના ભૂતપૂર્વ કારલાની હતા એટલે હાકાર ગાંધી કુટુંબની વફાદારી અને શક્તિથી પરિચિત હતા હાકોગ શિવસિંગ દાદાને મળ્યા આવ્યા અને જ્યુ, 'તમે અમારે ત્યાં કાગલાની તગેડે આવો તમારા કુટુંબીનું પ્રાપ્ત તમે સલાખા'

દાદાનો સ્વભાવ મૂળથી સાહસિક અને ઘડઝ નવું પ્રી બતાવના ની હોશ, એટલે રૂપ રૂ ના પગારે તે મોરી ગયા

મોનીની જગીર ફીક ચાલતી હતી દેવુ હતું નહિ પણ હાકોગ અદ્વિષ્ટી દોષ વહીવટ અસ્તવ્યસ્ત હતો હાકોગની રાત તો પ્રાંતને ગપ કથા જેની લાગે હાકોગ ૧૨ નાગે જન્મના બેસે, તે નયુ વાગે જોડે ખાતા જય અદ્વિષ્ટુ મ્યુબા ઘોળતા જય ને આમ નયુ કલાઝ થાય અને પછી સુધ જય નાંને લાગ્યું કે, હાકોગ આમ ર તો જગીંગ સબધી વાતચીત કની હોય તો પ્રી રીતે થાય?

એક વાર અઘનતી કામે મેવરજ જવાનું હતું સનારે વહેલા ૭ વાગે નીચી જવાનું નક્કી કર્યું દાદા સનારે તૈયાર થઈ હાકોગની ડેનીએ જય, ઘોડા ઉપર સામાન મકાય અને સાંજે ૭ વાગે જીતે, પણ હાકોગની હા કે ના કાર્ત જવાનું ન આવે આમ નયુ દિનસ ચાલ્યા ગયા, પછી હાકોગ આવ્યા અને બન્ને મેવરજ નર્થ આયા

તે રખતે લૂટકાટ ચાનતી લીલો ગામો લૂટે અને બાજે ખૂન પગ ખૂન થાય છડે કષ્ટ બદોળત પ્રેનો નહિ એટલે સાદરા એજન્સા તન્દથી પો સુપ્રી મિલિન્ગ નગરે મળી ૨૫૦ થી ૩૦૦ માણસો આવ્યા-ઈસિંગ ગામ પાસે ઝુકામ પડ્યો દાદા ૫૦ ખગર મોકવનામા આની તેથી દાદા ત્યાં ગયા પો સુપ્રી એ ૧૫-૨૦ તોફાની માણસોના નામ આવ્યા અને જ્યુ કે, 'એ લીલોને ગ્યુ કરો' એ પ્રમાણેની સત્તા મોની મોગી જગોગને હતી દાદાએ જ્યુ, 'તમે લરકાં લઈને આવ્યા છો હા પન્ડાતા નથી તેમને અમે ૧૫-૨૦ પોનોસનાગાથી શી રાતે પન્ડીએ?'

લીલો જમગડની પામે પાય માત હજગની સખ્યામા હથિયાગ બધું જોતા તે ગધાને શી રાતે પકડના? પો સુપ્રી આ માખગી શુ બોલે? 'પન્ડના પ્રાન ન - ને' એમ મ્હીને વિદાય થયા

દાદા ત્યાં ૧૫-૨૦ લિમ ગ્યા હાકોગ સાદરા ૨૫ માણ નહિ નીચટ અગ કોઈ વાતચીત નથાય ગઈ પ્રાપ્ત ન બન પછા જવાનું મ સુધરે? ફીક ન સુધરે તો ગ્હીને જવાનું શુ? એટલે દાદાએ મોરી છોડ્યું હા ત્યાં આ રા પી અનાગનો ધધા ચાન ગખા (ન ૧૯૫૭)

વર્ષ એક પછી હાકોર શુદ્ધી ગયા. અને મોગીના ઇતિહાસમા નવું પાત્ર શરુ થયું.

હાકોર અણુન હતા તેમના કાકાના દીકરા સરદારસિંહ ગાદીના હકદાર હતા તે બહુ ગરીબ હતા ખાનાના પણ તાસા વર્ષે ૧૦૦ રૂપિયાની ઉપજનું ગામ તેમની પાસે હતું.

આ અગ્નાયા મોગી જંગીને દેવુ થઈ ગયેવું છાપનીઓ કાળ ગયેલો એટલે ઉપજ આવેલી ન હતી તિન્નેગી ખાતી થઈ હતી, અને જંગીની પાસે જે દરદારીના હતા, તે હાકોરે પોતાની દીકરીને આપી દીધેલા એ સ્થિતિમા સરદારસિંહને ગાદીએ બેસનાવું હતું ગાદીએ બેસના પહેલા ઈડર નરેશને નજરાણુ કરવું જોઈએ પણ પૈસાની વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ, જંગીને વહીવટ કરનાર એક કામદાર અને એક દરદાર બે જણ હતા આવી સ્થિતિમા તે કાંઈ કરી શક્યા ન હતા એ બે જણ અને સરદારસિંહ એક ગતે દાદાને ઘેર મોડાસા આવ્યા. દરદારે કહ્યું, 'હાકોરને ગાદીએ બેસનાવું છે ઇડર જઈ નજરાણુ કરનાવું છે પણ પાસે કાંઈ પૈસા નથી તમે કાંઈ સવડ કરી આપો તો હાકોર ગાદીએ બેસે તમે કામ કરી આપો તો કામદાર તરીકે રાખીશું.'

દાદાને તેમણે પોટલી મૂકવા માટે આપેની તેથી દાદાએ કહ્યું 'તમારી પાસે પોટલીમા પૈસા છે ને' દરદારે કહ્યું 'એ તો છૂટા તામાના પૈસા છે મહુડા વીણી વીણીને એવવા એકઠા કર્યા છે એવામા કામ કેમ પતે ?'

દાદાએ કહ્યું, 'હું પૈસા ક્યાથી લાવું ? અને મને કામદાર તરીકે નાખો તોએ એક જંગીમા બે કામદાર નહો શી રીતે ?' પેના કામદાર કાંઈ નીવેડો નહિ આવે એમ ધારી આવ્યા ગયા.

દરદારે અને હાકોરે દાદાને ખૂબ દિનનાણી કરી દાદાએ પોતાની સ્થિતિની ચોખ્ખા કરી છેવટે દરદારે દાદાને લાનચ આપના માડી, 'મથુભાઈ, હાકોર કંઈ છે કે ગાદી અપાવો તો-તમોને બે ગામ અપાનીએ.'

દાદાએ કહ્યું, 'હું રજી નાણીયો મને ગામ સોભે નહિ.'

છેવટે હાકોર બોલ્યા 'મથુભાઈ, બીજું કાંઈ નહિ તો છેવટે પગીસેકના કપડા જેટલું તો કરા લલે જંગીર ન મળે, પણ સારા કપડા પહેરીને ઇડર નરેશ પાસે તો જઈ.'

હાકોરની આ લાચારી જોઈને દાદાને લાગી આવ્યું એમણે હાકોરને કહ્યું, 'હાકોર સાહેબ, હું અન્યારે પચાએક રૂપિયા અર્ધિયા લઈ છું

ઝગીર ન મળે ત્યા સુધી આપણે ગરીબાઈથી રહેતુ પડશે તનારે કામ પાડુ કરવુ પડશે. તમને ઝગીર મળે એ માટે હુ બનતુ કરી છૂટીશ ’

હાથે કબૂલ કર્યું દરદારને વિનય કરી દીધે અને બે બચુ તલોદ ગયા ત્યા ખાનભાઈ હકીમ નામના વઢનાણના એક વેપારી હતા તે લોકોને વેપાર કરતા હતા દાદાએ કહ્યું, ‘હાથરને પૈસાની જરૂર છે તમોને જ ગન આપીએ, અને તમે તેના ઉપર પૈસા આપો ’

ખાનભાઈએ કહ્યું, ‘જ ગલ મને લખી આપો તો પહેલેથી ૫૦૦ રૂ. આપુ. હાકોને ઝગીર મળે પછી ખીજી વાત. ’

પછી દાદા હાકોર સાથે ઇડર ગયા એ અરસામા ઇડરના ગજ ટેસરીસિહ શુજરી ગએલા સરકારી મેનેજમેન્ટ સુકેની હતી

દિવાન કન્યાશુરાય બક્ષી હતા દાદાને ઓળખતા અને એમના કામથી તેમને સતોષ હતો દાદાએ દિવાનને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી અને કહ્યું,

‘હાથ ગરીબ છે મહુડા વીણીને પચીસેક રૂપિયા ભેગા કર્યા છે ઓછુ નજરાણુ લઈને ગાદી સોપો તો સારુ. ’ દિવાને કહ્યું ‘ઓછામા ઓછા હતા રૂપિયા બેઠકએ એ રખતે મોરીની ઉપજ રૂ. ૬-૭ હજારની હશે રકમક કરતા રૂ. ૫૦ રૂપિયાનુ નજરાણુ નકકી મ્યું દાદાએ દિવાનને કહ્યું, ‘સાહેબ વાત બહાર ન જાન, નહિ તો અમનદારા પાડુ નળગશે ને હાથ પાસે કાષ્ટ હ નહિ’ ખાનભાઈ પાસેથી પૈસા લાનનાના છે તેની મધી રાત જી અને સંદાગસિહને ગાદી મળશે તેની ખાત્રી માગી દિવાને આપી ખાનભાઈને તાર કરી ઇડર બોના ના કરાન કર્યો અને રૂપિયા લીધા નજરાણુ કર્યું અને હાકોને ગાદીએ બેસાડયા

હાકો સરદારસિહ બના અને બુધ્ધિશાળી હતા પ્રથમ વાત પાં પ્રમાણે હાથે દાદાને ગામ લખી આપનાનુ મ્યું

દાદાએ કહ્યું ‘મારો હક્ક પગાર ઉપર છે ’ ૨૫ રૂપિયા પગાર અને બોગફી ખર્ચ આપનાનુ નકકી થયુ દાદાએ હવે મોગીનો માન્યાર ફરીથી લાથમા નીધા એ સમયે જરૂર તુટારઓનુ ગળ્ય હનું ગામ છુટાએના, બગી ગએના, નાણીઆ પાનીદાર નગેરે ખીકથી ભાગી ગએના દાદાએ પોનીસનો બદોયન કર્યો ગામડે ગામડે લોગને સમજાવ્યા તાર બે રખત લોગવા-પોનીસની રોન શરૂ કરી ન્તામા ગખડતા બીનને કબજે કરવાની પોનીસને સત્તા આપી હથિયાર સાથે ગાઈ ૧૬૦૦ ન નીડા એવો પુકમ કર્યો દાદા પાડુ ખાખી ગા અને સુગાન સાફો બાધી લાથમા

તલનાર લઈ રોનમા નાંખતા નના કાગલારીની ધાક ખેડી લૂટકાટ બંધ થઈ મોરીથી મેવગજ જવા વળાના જોષતા, તે સ્થિતિ હવે બંધ થઈ

- ૯ કાતો હું નહી, કાંતો દલીઓ નહિ

આસપાસના લીલોથી આ સ્થિતિ સહન નહોતી થતી દલો મનાત કરીને લીલોનો એક મદદા હોતો તે બહારનટીઓ હતો તેણે ખૂબ લૂટા કરેની અને ગામ ભાગેના મરનાર દામરને તેણે વચન આપેતુ એટલે મોરી એમ્લુ બચી ગયેતુ એની પાસે સખ્યાનધ માણસો હતા નનાની પાનમા તે રહેતો હતો એના એક હાથે ૫૦૦૦ કામડી ભેગી થઈ જતી એમ મોટી ઘોડી ઉપર ચડીને તે ફરતો સાથે ચાગ પાચ હથિયારબધ માણસો રાખતો તેને ચાગ સ્ત્રીઓ હતી ચાર ટેમ્પરી પર ચાર છાપરા બાધિના અને દરેકને જમીન, નોકર, બળદ ગેરે આપેતુ દરેક સ્ત્રી ખેતી કરાવે અને પોતાનુ કનન નસાવે હમેશા તેની સાથે પાચ પચીસ માણસો ફરતા જ હાંથ, એવે એનો રસાન હતો

એનાર દલો મનાત દાદાની ઝંચેરીમા આવેલો તેમની પાસે રણુછોડ મહેતા કરીને વેપારી ગૃહસ્થ ખેડેલા હતા તેમને જોતા દલો બોલે, 'અધ્યા ગણુછોડીઆ તાગ મનમા હુ હમજે સે' અથા જેમ તેમ મારી સામુ બોલેસે પણ પનક વારમા આ તરવારથી માથુ ઉડાની દે' ગણુછોડ મહેતા બોલ્યા, 'દલાબાધ મે તમાર બગાડયુ નથી તમને કાંઈએ ખોની વાત કરી હશે'

દાદાને લાગ્યુ કે હુ અહીને અમલદાર છુ અને મારી હાજરીમા આ બીલ શુ બોલે છે મારે રૈયતનુ રક્ષણ કરતુ જોઈએ

દાદાની આખ લાલ થઈ ચહેરા ઉપર ક્રોધની ગેખાઓ ફરી વળી, દહેદાર સમજી ગયો દાદાને અદર લઈ ગયો ને કયુ, 'હમણા બોલશો નાહ બીલ અપમાન કરશે અને નાત વધી પડશે'

દાદા ગમ ખાઈ ગયા પણ મનમા ગ્રાહ વાળા કે 'કાતો હુ નહિ, કાંતો દલીઓ નહિ' મોરીમા રહીને હુ એને કળજે ન કરુ તો માર અહી રહેતુ જ નહિ'

તેમણે ઠાકોરને કયુ 'મારા દેખતા પ્રમજનોનુ આનુ અપમાન થનુ ન જોઈએ એને પકડવો જોઈએ'

દેજદાર માવજને બોનાયા દાદાએ પરિસ્થિતિ સમજતીને કયુ માવજભાઈ, આપણા કારભાગમા આમ ન ચાલી શકે આપણે પ્રમજ રક્ષણ કરવુ જોઈએ વ્યવસ્થા ગણની જોઈએ આપણી ફગજ છે આપણે

દલાને પકડવો જોઈએ, નહિ તો આપણું ઊંર લાગે. "

મગ્ગજ દોઝદાર જુવાન હતા. દાદાના શબ્દો સંભળતાં તે તૈયાર થઈ ગયા.

પછી તો પોલીસની ભરતી શરૂ થઈ જુવાન પોલીસને મહિનો એક તાલીમ આપી. દાદાએ પણ તાલીમ લીધી. તલવાર લીધી. તલવાર ખેંદક વાપરતાં શીખ્યા. ઘોડો દાડગોળો મંગાવ્યો. લેકોમાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ પ્રગટ્યું ને ધરનાર છોડી ગયેલા તે પાછા આવ્યા. અને પોતાનાં ઘર સંભાળ્યાં.

૧૦ : દલાનું પરિવર્તન

બે એક માસ પછી નવાની પાલની બાજુમાં આવેલા કસાણા ગામમાં બગદાર ચોરાયો. ફરિયાદ આવી. દાદાએ દોઝદારને બોલાવ્યા. અને તપાસ કરવા ફરમાવ્યું. દલિયાનો ભાઈ ભાણો મનાત હતો. તે પણ લૂંટારો હતો. દાદાએ દોઝદારને કહ્યું : ' ભુલ્યો ભાણો કસાણા ગામની ઉદ નજીક પોતાના ખેતરમાં સૂતો હશે. દલિયાનો પણ હાથ આ ચોરીમાં હોવો જોઈએ. તેને પકડી લાવો. એની પાસે બહુ બહુ તો એક બે માણસો હશે. દલિયાને પકડવાનો આ ઉપાય છે. '

દલીઓ એની ન જાય માટે રાતો રાત કામ લોધું. અને સવાર થતાં દોઝદારે ભાણને દાદાની સામે ખડે કરી દીધો. તેને જેલમાં પૂર્યો.

દલીયાને આ વાતની ખબર પડી. ચાર પાંચ હથિયારબંધ માણસો સાથે તે આવ્યો. દાદા જાગૃતા હતા. એટલે કિલ્લા પાસે પોલીસ ચોકી બેસાડેલી. અને હુકમ કરેલો કે, દલિયો આવે તો એની સાથે ડોઢને આવવા ન દેવો. અને એનું હથિયાર પણ મુકાવી દેવું. હથિયાર ન મૂકે તો દાખલ થવા દેવો નહિ.

દાદા પોતાની ગાદી પર આવીને સજ્જ થઈને બેઠા. કંઈ બને તો ઠાકોર મુશ્કેલીમાં ન મુકાય એટલે તેમને અંદર મોકલી દીધા. પોલીસ સાથે રાખી. ઝપાઝપી થઈ જાય એ વિચારે સૌ સજ્જ હતા.

દલિયો આવ્યો. પોલીસે કહ્યું, ' તમે એકલા જાઓ ' દલો આગળ એકલો આવ્યો. બેઠક પાસે પોલીસ હતો. તેને કહ્યું : ' તલવાર મૂકીને ઉપર જાઓ. ' દલો બોલ્યો, ' નવો કારભારી હું કરઉં. એ વાણીઓ મારી તલવાર મુકાવે ? '

દાદાએ દૂરથી આ જોયું. દલાને ફાગળી કહ્યું, ' દલા, હથિયાર સાથે

અહીં આવસાની મના છે નહિ માનો તો આ માગ હાથમા બદુક ગઈ-
ખાતી નિધાર્ધ જાગે '

પોનાસે દયાને સમજાયે, ' દવાલાઈ મૂળને જાણેને તમાઈ એમા
શુ જન છે ? ત્યા જાળને કાગલારી સાહેજ જોડે નાન કગલે '

દલો ગમ ખાઈ ગયો તલવાગ મૂળને દા । પાસે આવ્યો યો તા
મુજબ તેને પડી લીધો દાતની મુન્દીગીરીનો વિનય થયો તેમના
મનમા ટુ ડે, દનાને ઈડને સોપી દઈશ, તો ખીન બીગે ઉર ગયો
પશુ દલાને પલટારી શાય તો તે એક નિશ્વાસ મિનની ગરજ તારે તેવો છે

એને મળે કગવાથી બધા બીલો ડગ્ગે થઈ નય એની શક્તિ
એમલો માપ ગઈ લીધુ હતુ

દલામા પશુ પરિવર્તન થકુજ તેણે હાથ જોડીને કહ્યું ' તમે
માગ શુ છે મને બચાવો હું તમને હવે પછી બેઠક નહિ બનુ
તમારો મિત્ર બનીને રહીશ '

દાદાએ કહ્યું ' તારા પર નિશ્વાસ કેમ ગયાય ? '

દલાએ કુડાડુ કયું, ને નચ્ચે તલવાગ મૂળને સોગદ લીધા ' હવે
ચોરી લૂટકા નહીં કરે તમે બનાવશો તે કામસેના કરા તૈયાગ ગઈશ '

દાદાને ખાતી થઈ કે દલો હવે લૂટકાટ નહિ કરે તલવાગના સોગદ
બીન છે તો જનને ભોગે પશુ પાલે બન્ને લાઇને હોડયા

દલો ઘેર ગયો અને પોતાની મોટી ઘોડી દાદાને મિનની બેટ તરીકે
મોકલી ઘોડા દિવસ માન ખાતર તેને ગળી દાદાએ એને એ પાછી
મોકલી ને કહ્યું ' જરૂર પડે મગારીશ

ત્યા પછી દલો જગીંગો નકાદાર તરક બની રહ્યો મ્હો તેણે
વચન ભગ ન મ્યો (સ ૧૮૫૮)

ઘાડપાડુઓની વચ્ચે

દાદાના તનમા લૂટકાટ બધે થઈ ગઈ હતી દલાને ત્રણ મ્યા પછી
સામાન્ય રીતે શાંતિ હતી પણ એના સમાચાર આવ્યા કે એક ગામમા
ઘાડ પડી છે અને રોગ લેવાયા છે હાકો અને દાદા બને ઘોડે ચઢીને
ઉપવા ધા પાડુઓને ભગવા અને રોગ સડીસનામન લારીને ગામને સોંપ્યા

બને જાળ દોતે ઘોડે મોટી આવ્યા અને દાદાની ઓફીન પાસે
બિનરી, પાણી પીડુ દિવસ આથમી ગયો હતો અને એસમા જૂઠા આરી
દીમડાની નામમા ઘાડપાડુઓએ પાળી (બગદ પાળા છે પોતીત તો હતુ

પાછળ છે કમર હજી છોડી નથી ઘોડાનો સામાન પણ ઊતર્યો નથી થાક લાગ્યો હતો પણ નિયારમા વખત ગાળ્યા નિના બને જણ્યા પાછા ઉપડ્યા પોલીસોને પાછળ આવનાનું સૂચન આપતા ગયા ચોરો આપ્તી વખતમા આટલે દૂર પહોંચ્યા હશે, એ ગચ્છતરી કરીને બને જણે તે દિશામા ઘોડા ભારી મૂક્યા

ઘોડાના ડાબલા સાલળો ચોર લોકો સતાયા અમે ગરતો બદલના પેરની કરી પણ રાત્રિની નીગ્ર શાંતિમા બગદ અને ચોરનો અનાજ સભળાયો અનાજની દિશામા વળ્યા તલનાગ મઢીને ચોગની વચ્ચે બને પડ્યા ચોર લાગ્યા અને બળદોને તેમના માલિકને ત્યા પહોંચતા કર્યા

આના પ્રસંગોમા દાદા જોઈ ન રહેતા પોતાના જીન કરતા તેમને આમરની કિંમત બધારે હતી આ પ્રસંગો પછી મોરીમા ચોરી લૂટફાટનો ભય સદતર બંધ થઈ ગયો

દાદા કહેતા, ' સામસામી તવનાર કે બુદ્ધક ચલાવનાનો પ્રસંગ નથી આવ્યો પણ હિંમતથી આના પ્રસંગોમા હું દોડી જતો ને ઈશ્વરકૃપાએ હું સફળ થતો '

ચાનદાર સાથે નવાની પાલમા

એ સમયમા ગુજરાતના સીમાડાનો ભાગ ' irregular states ' મહેનાતા ગુન્ડાઓનો નિકાન કરના માટે અદાલત ત્યા બેસતી આણ્ણ, સાબ્ણ, કુગરપુર ઇડર નગેરે રાજ્યોના રેસિડેન્ટો ત્યા આવતા કેસો રજી થતા, ભીલો પચ બનતા, સાબીત થને જે ગબ્બતા રાખસોએ લૂટ કરી હોય તે રાજ્યે ખીજ ગબ્બતે નળતર ચૂમ્બતુ પડતુ

મોરીના ભીલોએ ઠપ્પનિયામા કુગરપુર રાજ્યમા લૂટો કરેલી એટલે કુગરપુર રાજ્યના મોરી પર લાખેક રૂપિયાના દાના હતા આ ભીલોની તકગર હતી એટલે બને પક્ષનો ભીન પચ તરીકે નીમાતો એ પચ જે નિજીય લાવે તે માન્ય કનતો દાદાએ દલાને પચ તરીકે મૂલો, દનાનો આસપાસના બધા ભીલો પગ પ્રલાન હતા એની સમજાવની શક્તિથી સામા પક્ષનો પચ દલાની નાતને મ્બૂન રાખતો દલાએ એ રીતે મોરી પરના ઘણા દાના રદ કરાવેના

પછી એક નાર એનુ બચુ કે સગ્હવના પ્રદેશમા ચોરી થયેલી કુગરપુરના ચાનદાર ઓફિસર ૧૦-૧૫ પોલીસ લઈને મોરીની હદમા આવ્યા અને દાદાને તમા મો નાની કે તમારી હદમા અમારી ચોરીનો માલ

આવ્યો છે માટે તમે મદદમા આવો.

દાદા બે ચાર માણસો લઇને ગયા દિવસ આયમના આવેલો એન્ડે તેમણે થાનદારને કહ્યું, “ક્યા જણ છે ? ક્યા ગામમાં માલ આ પો છે ? દિવસ આયમ્યો છે માટે હાલમાં ક્યાક મુકામ કરીએ ”

થાનદારે ન માન્યું, ન ગામનું નામ આપ્યું, અને મ્હુ કે મારી સાથે આલો દાદા તૈયાર હતા બનેના ઘોડા ‘નનાની પાલ’ પાસે આ ક્યા દાદાએ કહ્યું “નનાની પાલમાં જના માગો છો ? નત પડી છે અધાર થયું છે, લોકો ઓળખરો નહિ ધાડપાકુઓ છે એમ માની તોફાન કરશે અને આપણે જોખમમાં મુકાઈશું પહેલાં અને તપાસ કરી લેવા દો ’ પેના થાનદારે કહ્યું, “તુમ બડે કપોક હો તુમ બનિરે ક્યા કર સોગે ? મેરે પાસ બદ્ધક હે, ચલો ”

દાદાએ કહ્યું, “મને જનનો લય નથી પણ તોફાનનો સલન છે આ પાનના લીન છે બેમાર્થી એકને તુકસાન થઈ બેસરો ’

તેઓ પાલમાં પેશ ઘોડાના ડાનના સલગાતા ગામમાં ખગલગા થયો કિકિયારી થઈ દોન, નગારા વાગના માડયા લીયો કુગરીઓ પડી ગયા એનામાં એક પથ્થર ફેંકાયો ને થાનદારના ઘોડાને વાગ્યો.

થાનદાર ગભરાયા કહ્યું “કામદાર, જાને દો, મુઝે મેરી હદમે પહંચા દો ”

દાદાએ કહ્યું “હવે પાછું ના જવાય મારી આનર જાય આ પ્રસંગ જના દઈ તો મારા લીન મને નહિ બંદે

દરમિયાન પથ્થરનો મારો શર થયો થાનદાર કગમ્યા દાદાએ અના / કયો, ‘ખરદાર, શાત થાઓ ’ કેલાકે દાદાનો અના / ઓળખ્યો બે-આ જણ પાસે આવ્યા લીલો સમજ્યા કે ધાડપાકુઓ નથી તોફાન બંધ થયું

દાદાએ કહ્યું, “થાનદાર સાહેબ, હવે ચાલો, કાંઈ વાધો નથી ’

થાનદારે કહ્યું, “દરિયાના ગામમાં નહિ આવું ’ અને આનના માડયું દાદાએ હદ સુધી પહોંચાડના માણસ મોકલ્યો

દાદાને તેમની નામદાર પર હસતું આવ્યું અને આ બનાવથી કુખ પણ થય ‘એમની ભુદ્ધિ પામી ગઈ કે થાનદાર ખોટો રસ કાઢે અને થાનદારે દાદા સામે રસ કયો જ ‘મે મોરી મમદારને ચોરીની તપાસમાં મદદ કરના બોનાવેના મમદારે દુલ્લડ માન્યું લીલો મામે થયા અને અમને લગાડયા ને માર માર્યો નગેરે

૭ મહિના પછી સીમાગની અદાલત (Boundary Court) બેલી

ધરના નાયમ દિવાન ડાહ્યાભાઈ પટેલ (નરિયાદના) અને કુ ગરપુત્રના દિવાન ચુનીલાન (કપડાનના) બંને જણ દાદાને ઝોળખતા હતા તેમણે જોયું કે ટેસ આગળ નધે તે મથુભાઈને પોલીટીકલ એજન્ટ પકડે અને જેન લેગા કરે તેમણે દાદાને પ્રેમથી બોલાવ્યા અને ટેસનો અદર અદર રે સહો વગા સૂચ્યું

દાદા કાયદાના જાણકાર હતા મેદાસણ રહ્યા ત્યારે કાયદાનો અભ્યાસ કરી લીધો હતો એટલે એ બેફિક હતા અને નીડળતા તો તેમનો સ્વભાવ હતો તેમણે કહ્યું, “હું સાહેબને જનાબ દર્શિ હું નિર્દોષ છું પેતા ઓફિસર ગુનેગાર છે હું કાઈ પણ પૈસા આપના માગતો નથી લૂટનો માન અમારી હદમાં આવેલો હતો તો તેમણે કળજે કરવો જોઈતો હતો”

બંને જણ દાદાના જવાબથી નાખુશ થયા પણ પોલી એજન્ટ પાસે ટેસ જન તે પહેલા બંનેને રૂમરૂમા બોલાવીને સાલળી લેવા નક્કી કર્યું આથી કુ ગરપુત્રના તો ખૂબ હર્ષમાં આવી ગયા હતા

યાન ૧૦ને પૂછ્યું, ‘તમારે શું કહેવાનું છે?’ તેમણે કહ્યું, ‘ચોરીના માનની તપાસ મથુભાઈએ કરવા નહીં, અને અમને લગાડ્યા છે અમાગ લેખને ઈન્ન થઈ છે અમારા સાક્ષીઓ હું રજૂ કરું છું’

દરમિયાન દા ૧૨એ કુ ગરપુત્રના દિવાનને કહ્યું, ‘આપના સાક્ષીઓ છે તેમને સાલગના નથી તમે તમાગ માપસો જિલા કઠગો, અને હું માગ જિલા કરીશ પણ સાદગ, મને જ ૧ સાલગા લો જુઓ આ માતને ૭ મહિના થયા છે મેંઈને ઈન્ન થઈ હોય, તો ૬ ગોગી માગા હોય, તો તેનો ધા કે રજ હોય ? ન હોય ? યાન ૧૦ એવા ધાયન માણસ ગૂં ને’

યાન ૧૧એ કહ્યું, ‘અમાગ પોલીએ હમરૂા હાજર નથી’

દા ૧૨એ પૂછ્યું, ‘તમે જણાવો છો કે તમને ઈન્ન થઈ છે તમારા ધા ૬ તેનું નિશાન મ્યા છે તે તો બનાવો

યાન ૧૨ કહ્યું, ‘મન ખાસ ઇન્ન થઈ ન હતી તેથી તેની રુઝ દેખાતી નથી

યાન ૧૦નો ટેસ લીલો પડા દાદાએ અથવા ઇતિ લગીની માત બંને કહી સલગારી ને ઉમેયું કે, ‘સાદગ, ખરી રીતે યાન ૧૦ ગુનેગાર છે મારી ગા ૧૦ તેમણે લીધી છે લોકો દહેજે કે કામ ૧૦ લીધેથી ડરીન લાગી ગયો’

કુ ગરપુત્રના પત્ને પોતાના દેવ લૂલો છે તે જોતું એને કેમ પાછો બેની લીધો

આમ દિવસ અને શુદ્ધિપૂર્વક કામ લેવાથી દા. પોતાને અને જાગીરને અને પ્રજાઓમાંથી ઉગારી લેના દા. ગમે તેમના પર ખૂબ વિશ્વાસ હતો તેઓ મદિલાના નદીમાંથી માથુ મારતા નદિલાની પ્રમગીરીથી ઇંડિયા દિવાનને પર્યુ સતોષ હતો

દા. ગરબાસિદને ગ. ત્યાદીએ બેસાયા ત્યાગ્યા બાર મહિનામાં તે રૂ. ૨૦ કરી ગયા મૃત્યુ પૂર્વે તેમણે એક ગને બે વાગે લાદાને બોલાવ્યા બધા મા. પોને એક પ્રમાથી બહાર નહયા અને લોકેર મૃત્યુ, “હું બધી શકુ તેમ નથી” દા.એ ક્યુ, “કેમ ક્યુ થયુ છે? બગાડ બોલી આની શકે છે ને?” દા.એ નમન-ક્યુ, “બહુ ૧ મ્તાન (એર દીધાનુ) થઈ ચૂન્યુ છે” બે નજી મ્લામ્નો મહેમાન છું”

દા.ને આ નાલગા ઘણુ બહુ થયુ દા.એ આગળ ચલાન્યુ ‘લુઓ મારો કુવડ નાનો છે જાગીર તમે જાતે બગે તે સજેગોમાં સલામતે જે લખાયુ કુ હોય તે કરી લો હજુ હું જાનમાં છું દા.એ બખાન્યુ કે ‘મા. મગ્ધુ પછી કુન સત્તા કારભારી મથુ દાસ ગાધીને મોપની કુન જાગી સલામતે ત્યાનુધી કુનમુખન્યા તરીકે એમને બહુ કામ મળા દેનુ’

દા. ના મગ્ધુ પછી દા.એ રીપોર્ટ છડ ગમ્યને મોકલ્યો દિવાન બધી દા.ની શક્તિ જણુતા હતા સામાન્ય રીતે તો આ સજેગોમાં જાગી પર જાતી મુખય છે અને સગડા નિયુક્ત વહીવટદાર નીમાય છે ૫ તુ દીવાને દા. પર સપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો અને તેમને સધળો રેવન્યુ વહીવટ અને ફેટવી પોલીસ સત્તા આપી કાલારી મની દા. જા.ની દા. બન્યા

એમના પ્રમમા મામનનદા કે બીજા માથુ મારતા ન હતા વા. દહાડે વહીવટનો રીપોર્ટ દિવાનને તે મોખી આપતા

દા. રા.નીની જણુતા હતા શુક્તિ પ્રયુક્તિ સારી પકે વાપરી જણુતા

એવા ગોરીના તામાના ગ્રામમાંથી બેસોની ચોરી થઈ દા. ત્યાને તેની તપાસ માટે મોકલ્યા તપાસને પરિણામે થયના કુગરપુરના તામામાં મેનાડ ગામની સગડામાં ગયા કુગરપુરની પોલીસને તે થયના બતાવ્યા અને નોંધ ગવા તેમ જ આગળ માર્ગ બતાવના મ્ય ને વળતા જે ગામમાં ચોરીના પગલા નીકળે તે ગામની જવાબદારી તે ચોરીને માટે ગણાતી મેનાડના દા.એ જવા દારીમાંથી જુના ગાય પીગા થો

બંને માણસ ભેટુ થઈ ગયું તેમણે દાદાના માથાસો પર હાથો
કર્યો ફેંકી દીધા, પોલીસ આવે બીજા લીલ લોગ લાગી આ વા પછી સાત
માણસ પકડાઈ ગયા મેનાડના ઠાકર તરફાત મૂક્યું કે 'મેરીપગના ધા
પાડુઓ અહીં આત્યા હતા' આ તો ચોર કોટવાલને દડે એના જેવું
થયું રાજદારે દાદાને આ હકીમતની બાજુ ધરી

દાદાથી આ અન્યાય સહન ન થયો બાહિડરી કોર્ટ બાર મહિને
આવે ત્યાંસુધી તો જેલમાં રહીને પેના સાત જણ અધમૂઆ થઈ બધ
અને દાદા માગના જતા કશું વળે કે ન થે પણે 'મારે એની તકરાર' તો
જમાનો હતો પણ કાયદાથી બચાવ કરવો મુશ્કેલ હતો જેમકે મેરીની
સરહદના બીજો મેરી લૂટ માટે નામીયા હતા પણ આ પ્રસંગમાં તેઓ
નિર્દોષ હતા પૂરો નિચાર કરી દાદાએ દડનીતી અજમાવનાનો નિર્ણય
કર્યો તેમણે ક્યા મનાત તથા બીજા કેલસકને બોલાવ્યા અને પરિસ્થિતિ
વર્ણવીને શું કરવું છે, તે સમજાવ્યું

મેરી સરહદના કદનાળી ગામે સૌને હથિયાર સાથે ભેગા થના પછી
સૂચના થના કદનાળી ગામે હજાર માણસ તીર કામડા ને બહુકો સાથે
એકઠું થઈ ગયું દાદાએ કો રદારને કહ્યું, "જુઓ તમારે થોડા પોલીસો
સાથે જાતે મેના જવું કેદીઓને છોડાવના માગણી કરવી, ન છોડે તો
જન્ય તોડીને તેમને છોડાવી લાવના '

જાત ઢાન થયો અને આમ હજાર માણસ ભેટુ થયે તો મેનાડના
ઠાકરને લાગ્યું કે, હવે હલો થશે કેદીઓને કણના ગામે પોલીસ થાણ
હતું ત્યાં મોકલી દીધા અને ત્યાંથી પોલીસની મદદ માગી ત્યાંના થાણદારે
વિચાર કર્યો કે, હજાર માણસ હશે તો ૧૫-૨૦ પોલીસો શું કરશે ?
પણ થાણદાર જાણતો હતો કે કેદીઓ નિર્દોષ છે એમ્મે તેણે દિમનથી
કેદીઓને છોડી મૂક્યા અને તે દાદાને આગમતો હતો એમ્મે તેણે દાદાને
સમાચાર માંલાવ્યા કે કેદીઓને છોડી મૂક્યા છે દાદાને આ વાતની
ખબર પડતા તેમણે કદનાળી ગામે સવા મોકલ્યા અને સૌને વિખેરી નાખ્યા

સીમાડાની તકરાર

એકનાર દુગ પુત્ર, મારી અને ઈડર સરહદ અંગેની તકરાર ચાલતી
હતી તેના નિર્ણય માટે એક અંગેજી અમલદાર આવ્યો હતો તે મદ
કુશિલ હતો

દાદાએ મારીની મહદના અમલદારના દુગ ની નીચે ખસી નાખે તો તેમણે

સાહેબ આવ્યા ત્યારે હાનણીને ગામ તરીકે ઓળખાવ્યું

હુ ગુપ્તનાગાએ નિરોધ કર્યો કે ‘એ જગા અમારી છે અમારી કાઠી છે’
દાદા બોલ્યા, ‘સાહેબ, જિંદગી સાહેબ મોટા એવેલે તે બોલે એ
બધું ખરું મનાય ? આતો અમારા ઓના લોગની કાઠી છે રાખની
ઝેરી આની હોય ?’

સાહેબને દીન ખરી લાગી. જમગઢ પ્રદેશ મોરીમાં આની ગરો
એ તમચે સરહદના પ્રદેશમાં ઝેલ્યા ય ઝુપડા ખાલી પડી ગયેતા
દાદાએ એના એક ઉજ્જડ ઝુપડામાં એક કુટુંબને સ્થાવી દીધું, જેથી
તે ઝુપડા મોરીની સરહદમાં ગણાય હવે ઝુપડા પેલા અંગેજ અમલદારે
પહોંચી જ લેએ. જ્યારે સરહદ નહીં કરવા નીમ્યા ત્યારે એ
ઝુપડામાં કુટુંબ નસેલું જોયું સાહેબને દાદામાં સ્થિતિ આ પો હતો, તે
ચાલ્યો ગયો ગુસ્સે થના અને કહ્યું “એસા જૂલમ કરતે હો” દાદા
પાતાની ભૂલ સમજ્યા ગમ ખાઈ ગયા પણ ઝળૂપ લેજામાંથી જવાન
નીકળ્યો, ‘પણ સાહેબ આના ધણા ઝુપડા હોય છે આપે કદાચ ખીજ
તો નહિ જોઈ હોય ?’

સાહેબે કહ્યું, ‘નહી, યહી હૈ ફસલ હો તો જના દો’

દાદા અંગેજ અમલદાર સાથે ઘોડે ચડી નીકળ્યા તેમને બે ચા-
ટકામાં રૂંદી એક ખાલી ઝુપડાની પાસે લાઇ આ-યા અને સાહેબને ય
બમ થયો.

આગળ જતા મોરીની સરહદ તુ એમ મહાવનું દેવગ હુ ગુપ્તને
સાપનામાં આવ્યું મહાદેવ અને આતપાસતું સંધ્ય જમન મય દાદા
સર્વથા પાસે ગયા અને કહ્યું ‘તમે ખોટી હદ નમી કરી છે મારી
ગરહાજરીમાં આવો ખોટો લાલ ન હોવાનો લેઈને’ સર્વથા કહ્યું,
‘સાહેબ નકળ કરી દીધું છે હવે દેશનું નહીં થાય અંગેજ અમલ
દાર પાસેના તબુમાં હતા તેમજે મને જોલાયા

દાદાએ કહ્યું, “સાહેબ કુન નાનો છે, હુ મેન ભેન હુ હુ
જાગીને આપના નિર્ણયથી મે અન્યાય થયો છે માટે જમીનનું જિત
જાગતું લેઈએ” આ રીતે પોતાની તરફનું એમ સમજાવું તેવા

નાહ્યે કહ્યું, ‘મે જન ગુદાગ મે હા તકના હી’

દાદાએ કહ્યું દેવગનું મુખ હમેશા ગામની ઘણું દોન છે મ
તરફ દેવગની પૂઠ ન હાન જે દેવગનું મુખ જના ? ગામની નામ ના
તો દેવગ જમને આપને જન હુ પુના ગામ ઘણું ગા

તેમને આપત્તે ”

સાહેબે સર્વેશ્વરને પૂછ્યું, “સચ્ચી બાત હૈ ?”

સર્વેશ્વર હિંદુ બ્રાહ્મણ હતો તેણે કહ્યું, “હા, સાહેબ ”

સાહેબે તપાસ કરી તો દેખાતું મુખ મોરીના ગામડા તરફ હતું !

તે નખતના અગ્રેજ અમનદારોમાં એક સરસ યુવક હતો તેમને એ નાગવાન સાચી લાગી તે તરત ફેરવે !

દિવાન દાદાની ગળેનીયત જોઈ ખુશ થઈ ગયો તેમણે દાદાને કહ્યું, “કુ ગરુડ આનરો ? સારો પગા આપીશું ”

મોરી છોડ્યું

દાદા જગીંગનો નહીં પણ ફૂલગતાથી ચલાવતા હતા. ઇંગ્લેન્ડના નાનકડા સ્ક્રીસિંહ યુવરી ગયા ત્યારબાદ જોધપુરના લાયાત પ્રતાપસિંહ ગાદીએ આવ્યા તેમણે દોનતસિંહને ગાદી સોંપી અત્યાર સુધી દિવાન તરીકે કમ્યાણના બક્ષી હતા પ્રતાપસિંહ હુકમ કરેલો કે રાજ્યના ઘોડાં માંગ હોદ્દા સિનાયની બગાએમાં ‘પરદેશી’ (ઇસર બહારના) નોકરાને ન ગણના દાદા ગભ્ય બહારના ગણાય પણ સિમાડાની તકગરમાં દાદાનું કામ જોઈ તેમને ઇંગ્લેન્ડના પ્રજાજન ગણેના પરંતુ દોનતસિંહ ગાદી પર આવ્યા પછી તેમણે અગત કારભારી તરીકે લાજુલાઈને નીમેના તેમણે દાદા પર પગિયન મોકલ્યો કે તેમને પરદેશી કેમ ન ગણના ?

આથી દાદાનું અમાન ધનાયુ

તમને થયું જગીંગને માટે આપણું યુ જોખમ વેશ્ય અને અતે આના કુખો છૂટે ? એમને થયું કે સ્ટેટની નોકરી હવે નથી કરી તેમણે હુકમનો જનાબ ન આપ્યો વિના તકરારે છુટા થઈ દાદા મોડાસા આવ્યા (સ. ૧/૬૧) પછી પણ મોરીના નાના કુરને તેમણે પોતાને ત્યાં ગણીને થોડા વખત લાણાવેલા

મોડાસા આનીને તેમણે અરજીઓ અને દસ્તાવેજો લખનાનું કામ શરૂ કર્યું કાનફાડી ગાન હતું, તેમજ સ્ટેટમાં મેજિસ્ટ્રેટ તરીકેનો અનુભવ હતા, એટલે તેમને કામ ઠીક ઠીક મળતું

દાદા અમનદારી તો ને સહન શ્રી શસ્ત્રા નહીં કાઈપણ માણસને પોલીસ કે પોલીસ અમનદાર પગલે તો તે જોઈ ન રહેતા તે વ્યક્તિને પોલીસના સહકર્મીથી છોડાવતા

મોડાસાના માહન ગમચદ રોડનો યુમાસ્તો ઘોડો લઈને જતા હતા

અને અભયુર્તા ઘોડીની હડફેટમાં એક બહેન આવી ગએલાં. ફોજદારને આ વાતની ખબર પડતાં કેસ કર્યો. ફોજદારે રાયચંદ સોદને બોલાવ્યા અને તેમનું અપમાન કર્યું. તેમની દાનત કદાચ પૈસ્ય કઢાવવાની હશે. દાદાને આ સારું ન લાગ્યું. દાદા વચ્ચે પડ્યા અને કહ્યું, “ફોજદાર સાહેબ કેસ કરવો હોય તો કેસ કરો, ગામની એક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની આમ આચરુ ન લેવી જોઈએ.” ફોજદાર બોલ્યા. “તુમકો કોન ખુલાના હે ! ચલે મેં કેસ લિખતા હું !”

ઘણા માણસો ભેગા થઈ ગયા. પેલાં બેનની બુઝાની લેવાની શરૂઆત કરી. દાદાને લાગ્યું કે જે બેન નામ કહી દેશે તે વાન વચુસી જશે. એટલે ફોજદારને એમણે જ ઉત્તર આપ્યો, “પણ સાહેબ, ઘોડાનો પકડો વાગ્યો. પણ ઘોડા પર કેટલું હતું તેની ખબર ન પડી. ફોજદારે તે બેનને પૂછ્યું, ને બેન પણ તેમજ જવાબ આપ્યો.

ફોજદારે જોયું કે કેસ લુપ્તો બને છે. એટલે એમણે દાદાને કહ્યું, “ચુપ રહો, ચલે જાઓ.” અને સોટી બતાવી. દાદાએ જાગીરામાં તોફારી કરેલી અને ચ્વતંતતા ભોજવેલી. આ કેમ સચું જાય કે તેમણે તો પરિણામની પરવા કર્યા વિના ફોજદારની સામે લાકડું ઉગામ્યું. ફોજદારે જામગયો. આજેવાનોએ વચ્ચે પડી ફોજદારને કહ્યું, “સાહેબ, બચ્ચું છે. માફ કરો.” અને દાદાને ઘેર મોકલી દીધા. પણ પાછાથી ફોજદારે દાદાને પકડવા દુકમ કર્યો. પોલીસ દાદાને પકડવા આવી, અને કહ્યું, “ચલો ફોજદાર સાથે ખુલાતા હે.” દાદાએ કહ્યું, “સેખિન દુકમ લાવો.”

પોલીસ જમાદારે કહ્યું, “જે તમે રીતમર નહીં આવો તો બે રીતથી લઈ જઈશું.”

દાદાએ જરૂરિયાતોડ જવાબ આપ્યો, “કામદેસર પકડવા આવ્યા હો તો વોરંટ લાવો. જે તમે બે રીતથી કરો તો હું તમને રીતથી કરીશ. મકાનમાં પેસશે તો આ દંડથી માથું ફોડી નાંખીશ.”

જમાદાર સમજ્યા કે આ બધું મિનકાવંદેસર છે, એટલે તે પાછા ગયા અને ફોજદારને બનેલી ખીના કહી બતાવી. ફોજદારે તેમના મામા અને પિતાજીને વાત કરી. અને પછી પૂછ્યું “એ હોકંગે શું કામ કરે છે ?” લાલજી ગામીએ કહ્યું, “રેટમાં કામ કરતા હશે.”

ફોજદાર સમજી ગયા કે આની માથે કટી કામ ન પડ્યા હેતું. આવી રીતે મદાવકારી જોડે પણ બેએક પ્રમત્ર બનેલા. દાદાએ અમલદારી તેમને સંદેશ નામ પાડી દીધેલો.

સ્વદેશીની હિમાયત

દાદાના મનમાં મેઘ સતત ધધામાં પડનાનો નિયાર ચાલતો હતો. પણ એ અરસામાં દેશમાં બગલગની ચગચગ ઉપડી બગાળ બાણે લડકે સળગતું હતું અને આખા દેશમાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશીનો જુનાળ ચઢ્યો હતો. દાદામાં સ્વદેશાભિમાનની ખુમારી જુનાનીથી જ હતી. પરદેશી સત્તા તેમની આખોમાં ખૂંચતી હતી. આ ચગચગે તેમનામાં ઉત્સાહ ચડ્યો. તેમને લાગ્યું કે મોડાસામાં પણ આ વખતે ઝડક કરવું જોઈએ. આ લડતમાં મોડાસાએ પણ પોતાનો હિસ્સો નોંધાવવો જોઈએ. શ્રી જોષીના નેમ ભટ્ટ અને શ્રી મોહનનાલ નિ ગાધી અને શ્રી ચ શ ખુટાલાનો સાથ મળ્યો. અને દાદાએ સગ્ગર નિરંક બાવણો કરવા માડ્યા અને વિદેશી મપડ અને ખાડનો બહિષ્કાર પોકાર્યો.

મોડાસામાં પહેલું રાજદ્વારી લાનચું શ કર સમજીની ધર્મશાળામાં થયું મુખ્ય રકતા દાદા હતા અને પ્રમુખપદે શ્રી રત્નરાદાસ બાપુજી દેસાઈ હતા. આ લાવણ્યથી સરકારી મડળમાં ખગલળાટ થયો. દાદાના પિતાજી તે વખતે મોડાસા ગુજરાતી શાળામાં હંડમાસ્તર હતા. તેમને તથા તેમના સગાવહાલાને સરકારે ધમખી આપવા માડી મહાલકારી ભનાનીશ કર દાદાના ઘરની પાસે જ રહેતા હતા. તેમણે લાલજી ગાધી અને દાદાને કપકો આપ્યો. પણ દાદાએ કહ્યું, “દેશી મપડ અને દેશી ખાડ નાપગ્યાનું કહેવું એમાં ખોટું શું છે? તમારે પણ દેશની ચીજો વાપરવા માટે આગ્રહ કરવો જોઈએ!”

એ વખતે દાદાએ ખાસ કરીને સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવા માડ્યો. જુનાનોને ભગા કર્યા અને વિદેશી ખાડ ન નાપરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી.

આ દરમ્યાન મોડાસામાં પુરોશોત્તમ ક દોઈ ગુજરી ગયા. તેમની પાછળ મહાજન જમાડનાનું હતું. મહાજનના આગેવાનો ભેગા થયા અને દાન્યોએ કહ્યું, “અમે વિદેશી ખાડના લાડુ નહીં ખાઈએ. પુરોશોત્તમ ક દોઈના પુત્રે કહ્યું, “તમારે માટે હું દેશી ખા ના લાડુ ખનાવરાવીશ. મહાજને આ નિયામને સત્કાર્યો. શાંતિના નમચુપરમાં આના જુનાનો માટે ગોળના લાડુ થતા પણ આ વખતે એમને જ માટે દેશી ખાડ નાપરવાનું નક્કો થયું. મહાજનના એક બે માણસોએ નિયાર કર્યો કે આ વખતે દેશી ખાડ નપ રાસો તો તેની પ્રથા પડી જશે અને મોઘા લાવની દરી ખાડ મધાને નાપરની પડશે એટલે એમણે જમાડના ક દોઈને કહ્યું “તમારે દેશી ખા

ન વાપરની અને પરદેશી ખાડ ન ખાતા હોય, તેમને માટે ગોળના લાકડું બનાવજો.”

દાદાને આ વાતની ખમર પડી તેમને લાગ્યું કે જો આમ બને તો દેશી ખાડના પ્રયાગ અને વિદેશીના બહિષ્કારને સખત ફળ લાગશે એમણે તેમણે શ્રી મો. વિ. ગાંધીને ત્યાં વિદેશી ખાડ નહીં ખાનારાઓની સલામોનારી અને નિર્ણય કર્યો કે, આપણે બધાએ મહાત્મનમા જમના બધું પણ એક જગ્યામા બેસતું વચ્ચે ગાંધી વિદેશી ખાડ ખાનાર ન બેસે તે જોતું જમણું પીગસાય ત્યારે ખાડ કે ગોળનો નાકુ ગાંધીએ લેવો નહિ અને ભાત દાળ ખાઈને પાછા આવતું જમણું પ્રસંગે સૌ નિર્ણય મુજબ નર્મ્યા

આ અસહ્યગની નૈતિક અસર થઈ પણ શ્રદ્ધાક નડીસો ના ભાવ્યા અને દાદાને મહાત્મન બહાર મૂકના ધમકી આપી દાદાએ પોતાના પ્રયાગ ચાતુ ગમ્યો તેમણે વિદેશી ખાડની નિરૂદ્ધ પરિકાઓ વહેંચના માડી દાદાના મામા પોતાના ચિ. પુત્ર ચંદુભાઈ પર અને દાદા પર ખૂબ ગુસ્સ થયા હતા તો પણ દાદા હિંમતથી તેમન ત્યાં પરિકાઓ મૂકી આ-ચા તે નાચીને વિદેશી ખાડનું અનિર્ણ સમગ્રયુ, અને ચા. નખત પછી મામીએ કહ્યું “ભાઈ તારી માત આચી છે હવેથી માગ ઘરમા પ દેશી ખાડ નહીં નાખ.”

ત્યારબાદ મહાત્મન એમ્બુ મગમા આવ્યું પરંતુ ખાડ નિરૂદ્ધ ગમમાગમ અર્થા થઈ અને મહાત્મને જમણારમા વિદેશી ખાડ ન વાપરનાનો દરન કર્યો

ઘોડા વરસ પછી એ શ્રી નવજીવન મહાત્મન મોડાસા પધાર્યા ત્યારે વિદેશી ખાડ ન નાખવા જણાવ્યું હતું ત્યાર બાદ વિદેશી ખા બ્યક્તિગત રીતે લોગ નાખ તા હતા તે પણ નધ થઈ

કેવડા તાંકે

વિદેશી માનના બહિષ્કારની ચળવળ બંગાળમા ખૂ. જો થી ચાની હતી યા દેશની મિલો અને હાથ ઉદ્યોગોન ઉત્પાદન મગસ લાગ્યું અ સમયે પ દેશી નિર્મા. મોગ પ્રમાણમા આવતી હતી આ બહિષ્કાર પગિણામે દેશી બીગીઓનો નપરાસ વરનો હતો એમ્બે શ્રી દાદાએ મા. સામા એ દેશી બીડીનું કારખાનું શ્રી જોષ્ઠના ભ. ભ. અને શ્રી ચંદુલા. છુપાનાના ભાગમા શરૂ કર્યું તેઓ બીડીઓ કલ્પતા તંદુર નવાના હતા

પછી દાદા બગાગમા ગ્રાહકો મેળવના માટે કલકત્તા જવા તૈયાર થયા સાથે હાથશાળના ઉદ્યોગોની તપાસ કરવાની હતી અને મોડાસામા હાથશાળો નાખવાનો નિયાર કર્યો હતો.

દાદા કલકત્તા જના ઉપડયા તે વખતે તે ખૂબ રૂઢિચુસ્ત હતા ગાડીમા બેસીને પાણી સુધ્ધા પશુ પીતા નહિ આમા પહોંચ્યા ત્યા ગાડી બદલવાની હતી તપાસ કરીને ત્યા ઉતર્યા વીશીમા ચોખ્ખા જળવાતી હતી દરેક માણસને જમના બેસના જુદી જુદી ચોકડીઓ હતી તેમને આ રીત ગમી પરંતુ નહાઈ ધોઈને ત્યાંથી નીકળતા ભૂલથી બાજે બાજે નીકળ્યા, ત્યાં જ્યાંક મજુરો લોટ ચુદતા હતા અને રાત્રી વણતા હતા દાદાએ પૂછ્યું “તમે નાતે કશું છો ?” તેમણે જવાબ આપ્યો “અમે કસાઈ છીએ” દાદાને આશ્ચર્ય થયું કે, આ બ્રાહ્મણ વીશીને સાફ રાખે છે અલગાનતો નથી અને આ કુલીઓ પાસે રાત્રી કેમ રહાવે છે ? તપાસ કરતા ખબર પડી કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા રાત્રી લોઢી પર ચઢે નહીં ત્યાં સુધી છોડાતી નથી, એવી માન્યતા છે.

આમાનો કિલોમીટરે સ્થળો જોઈ, કલકત્તાની ગાડીમા બેઠા ગાડીમા ભીડની નાત જ શી પૂછની ? ગેરેશને રેશને ઉમેરે થતો જતો હતો એક ગેરેશને બાગણ ઉપડ્યું અને કેટલાય માણસો નખલ થયા જિના થઈને સાકળ ખેંચના બેટલાં પશુ જમ્યા ન હતી ભીડમા મીના જીન ગલવાના લાગ્યા અને નધારે ધસારો થાય તો જીન પશુ જોખમ હતું દાદા બાગણ પાસે બેઠા હતા આ સહન ન થયું એટલે ખૂબ જોશથી ઉભા થઈ ગયા અને ચઢતા માણસોને ધક્કા મૂક્યા અને કેલાકને ધક્કા મારી દૂર ધ્યાં બેઠી દડીના આ સાહસિ જુનાને તાવ અને ગાનાગા માણસોને હાવી દીધા એ જોઈ સૌને આશ્ચર્ય થયું અને તેમના તરફ અદ્વના મુસાફરાએ આભાગની લાગણી દર્શાવી.

આ રીતે કેટલાક ગેરેશને તેમણે લઈ રી માણસોના વમાખીમાંથી અને અમાનુષા નર્તનમાંથી પશુ મચાવ્યા મૌએ રાહનો દમ ખેંચ્યો.

દાદા કલકત્તા પહોંચ્યા છંડ તરફના એ બ્રાહ્મણની વીશામા તેઓ જોતર્યા.

કલકત્તામા ગ્રાહક મેળવીને ખીડાની ધેગીઓ વેચી આ વખતે તેમને લાગ્યું કે ખીડી જેવી વ્યસનની ચીજનો વેપાર ન કરવો જોઈએ અને તે બંધ કરાવો નિયાર કર્યો હાથશાળના ધધાનો અનુભવ મેળવના કલકત્તા અને તેની આસપાસના સ્થળોમા તે ક્યાં તે વખતે ચંદનગમમા વીરેન્દ્ર

ધોષ નવી જાતની સુધરેલી દળની શાળ ચલાવતા હતા તેમનું ડાખાનું જોના ચત્રનગર ગયા દાદાને અગ્રેજી તો આવડતું ન હતું અને જગાળામા પહેલ પડેલા આ-ચા હતા એટલે જગાળા પશુ ન્યાયી આડે લાગી વૃત્તિ હિદ્દી દાગ પોતાનું કામ ચલાવતા હતા વીરેન્દ્ર ધોળે તેમને પોતાનું કારખાનું બતાવ્યું અને કાર્યાનિદ્ધિ સમજતી દેવકતા આવીને તેમણે જગલગની ચગલગના કાર્યકરો જોડે સપર્ષ આપ્યો તેઓ ત્યાં સ્વદેશીની ચળગની અંગેની સલામા જતા અને લાભલોભાલગતા લાભલો અગ્રેજીમાં થના પશુ પોતાના પગિચિત કાર્યકરો પામેથી તેનો અર્થ સમજી લેતા

આમ બે માસ દાદા જગાળામા રો ત્યાં જગાળાના જુનાન દેશ સેવકોનાં સપર્ષમાં આવનાથી તેમની સ્વદેશાભિમાનની લાવના ખૂન સને / થઈ હિંદુસ્તાનની નાજકીય ન્યિતિનો ખ્યાલ આ-ચો તેમણે નિર્ણય થોડે દેશમેવાના કામમા મારે પાનું જોઈએ

કનકતા જતા પહેલાં દેશી કાપડ પહેનાવું તો શરૂ થઈ હતું રોટમાં નોકરી કરના ત્યારે તો માન્યેના ના ગ્રીષ્ઠા ધોતીયા ને મુલાયમ સાફ પહેરતા અને વિનાયની કોમીંગ અને શર્ટિંગ વાપરતા પગ પગેશી ચીત્રેનો મહિંગા પોગા વાનું મોડાસામા શરૂ કર્યું, ત્યાં તેમણે એ વિદેહી કાપ ને તિલાજની આપી હતી ત્યારે મગજ અને નાકુ દેશી કાપડ મગજ કનકતામા વળતી વખતે દેશી મિનનો ધોતી જોડો જોઈતા હતા, તે ન મળે એટલે માન્યપાના ધોતીના પહેવાં પશુ પરદેશી કપડ તો નજર પડેઈ કલકતાની મુતા તે આ નિર્ણયમા ફરતા ઉમેરી ત્યાં પડી તેમણે હંમેશને માટે પરદેશી કાપડ અને ખાડનો પોતાના ધર્મા બહિષ્કાર કર્યો

કનકતાથી પાછા આવ્યા પછી દાદાએ બીડીનો ધધો બધ કર્યો

હવે તું કરનું / આ મહનિઃ મારુસને ઈર્ષ નકુ નકુ મચનું મચનું જગાળમા તેમણે હાથ શાળા જોઈ હતી અને તેની કાર્ય પધ્ધતિ વિશે આવશ્યક ગાત પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું એટલે તેમણે મોભામા હાથશાળ નાખવાનો નિચાઈ થોડે દાન સ્વદેશીની લાવનાને પણ ઉત્તરન આપી શકાય તેમ હતું

દાદા એટલા માટે અમદાવાદ ગયા મ્યાન મિત્ર અને બીજા એક બ મિત્રના મેનેજરને મળ્યા તેમની સલાહ ના સળધે બધોતો મેનેજરેએ દાદાની સ્વદેશીની હિમાયના વિચારને ઉત્તર આપ્યો અને બનતી મદદ કરવા વચન આપ્યું

એ જમનામાં હાથશાળો નાખરી એ એક સાદમનુ દામ હતું તેને માટે મૂડી જોઈએ દાદના કુટુંબની ગિયતિ તો મૂળથી જ સામાન્ય હતી મૂડી લાસરી કયાથી ? વળી માલની ખપત માટે બજાર પસુ જોઈએ અને લોહનો વિચારતના મુવાનમ માન ઉપર મોહિત થયેલા હતા દાદા જોઈની મૂડી ન મેળવી શક્યા અને તેમની યોગના પા દંડુ પાણી ફરી નહ્યું

ફરી ૩૨ જિલ્લો થયો હવે શુ કરવું ? સરા જેની ટ્રાડીને ભર્યા વિના કોઈને આપુ છે ? તેમના અનુભવ અને શક્તિ જોતા મોડાસામા તેમને સંદેહાસ્પદી નોકરી મળી શકી હોત કે કુશળતાથી એક નાની દુકાન નાખી ગુજરાન કરી શક્યા હોત પરંતુ હવે તેમના અંતર આત્માએ જીવનનું એ નવું દિશા સુચન કરી દીધું હતું

આજ મુઢીના અનુભવોથી તેમને સમજાયું કે પ્રજા જેવી દીન દીન જ્યકાએલી અને અજાનના સગડતી હતી દેશમા શાંતિ દખાની હતી પરંતુ તે હતી સ્મશાન શાંતિ પ્રજામા ચેતન ન હતું પ્રજા ભૂખા હાથ તો હાથ હલાવીને, અજ માગી શકતી ન હતી નાગી હાથ તો દબા રા કપડું પસુ માગતી નહોતી ! સર્વ તદા વ્યાપેની હતી ન હતી ન વણીની વ્યવસ્થા, ન હતી ઉદ્યોગ સ્થાપવાની કે ખેતીસુધાગની ચોના પદેશી માલ હિંદના બજારમા ખડા હોતા અને ભાગતનું નાણું પરદેશમા ઘસડાવું વેપાર હતો પરદેશીઓના હાથમા સર્વજ્ઞતાઓ-દેશી અને પા દેશી—આ સ્થિતિમા મુધારો કયા માગતા ન હતા ન્યાયી માગણીને જ્યડી નાખતા કોઈનાથી જિંદી આપ્ય કરી શકતી ન હતી ભવનુ માર્ગ કોઈ બોલી શકતું નહિ

દેશની આ ગિયતિએ દાદાના હૈયાના બાગલા ખખડાન્યા સ્વદેશીની ભાનના, સ્વદેશાભિમાન, ભારતનર્પની દયામણી સ્થિતિ, આ બળાએ દાદાના જીવનપ્રવાહને બદલી નાખ્યો લોક મેરાની તમન્ના પ્રકળી પસુ પામે ધન નહોતું કે ભરપૂરપાપણનો પ્રશ્ન જીકલી શકે, અને કુટુંબની જરૂરગદારી પસુ માથે હતી તે નખતે ગિલ્લા કે પ્રાતિક સમિતિઓ નહોતી જે માર્ગદર્શન કગની શકે

હૃદયમાથી ધોર મંથન શુ થયું દાદાનો એક સ્વભાવ હતો શાંધ નીર્ણય કોઈપણ પરિસ્થિતિનો તોડ લાવવો હાથ તો, તે બહુ જ શાંધનાથી લાવી શકતા તેમણે નક્કી કર્યું સમાજ મેરાના કાર્કમા પડતું હાથ તો આર્થિક મુશ્કેલી પ્રથમ ટાળવી જોઈએ તેમણે જોયું કે માસિક મો એક રૂપિયા મળી નહે તેની વ્યવસ્થા થઈ શ' તો નિર્ણય મને જાહેર પ્રવૃત્તિમા

પડા શકાય તેમજે છુત્તજ નિર્જીવ મૃત્યુ મુખર્ષિ બનુ ત્યા શરુઆતમા નોકરી કે વીંધવાનો અનુભવ મેળવી અતઃ ૧ ધંધા શરુ કરવો

વેપારી કુનેહ

દાતા મુખર્ષિ પદાવ્યા (સને ૧૯૦૬, મરત ૧૯૬૨) દેશદ-
વારિયાના પરીખ હજનલાલ નલનગની પેઢી પર છે યાં તેઓ દાતાની
શાનિના હતા અને તેમના મામાથી ચકરલાન છુત્તારના ગેહી હતા
એવે તેમને ત્યા દાદાને સારો આશય મળ્યો નોકરીની તપાસ કરવા માગી.
પાછક લવામણુ લઈ બીનાકરાણા પીરાગજાદ ગેહને ત્યા ગયા અને પેઢીના
મેનેજર અને ગેહના પુત્ર રોડ વીગજને મળ્યા રોડે પ્રથુ “ અમારે ત્યા
દિવાની કામ માટે મહેતાજીની જરૂર છે તમારી મજા હોય તો આવો ”

દાતાએ પ્રથુ “ માર તો નોકરી જોઈએ જ છે આપ પગાર
ગો આપગો ”

ગેહે પ્રથુ “ માસિ ૩૦ રૂપિયા ”

દાતાને વાચ્યુ તો ખર કે મુખર્ષિમા આ પગાર ઓછો કહવાય પા
માગ શરુઆત નોકરી નગર બેસી કામ ચલાવ્યું અને બીજાના ઉપર પોતાનો
ખોળે નાખવો એ એમની જુનાનીને ખૂચતુ હતુ તેમજે પગાર કહતુ કરા

દાતાનો વિચાર આસપક પેગા કમાઈને સેવાના કાર્યમા પ રાતો
હતો પણ ત્યાનુધી પ્રથ પચ સેરા ન મળી એ મળતે તેમજે નક્કી
પ્રથુ જેટલા રૂપિયા પગાર મળે તેના આના જુલ કાદરા અને તે
નકમ માગ કાર્યમા રાપ ની આ ફકતુ નામ નાખ્યુ “ મ કાર્ય ફ ”
હિંદુ શાસ્ત્ર મ્હ છે “ આસનો સમા ભગ્ન પગમાર્થ મા ” ગીતાજી
કહે છે “ દેવોએ આપેતુ દવાને આપ્યા વિના જે ખાત છે તે નોત છે ”
દેશએ પોતાની મુશ્કેલી અને આર્થિક સ્થિતિનો વિચાર કરી રૂપિયે આગો
દાતાઈ ૧૬૦૦ એ મળ્યા તેમની ઉત્તરિ શરૂ થઈ જે આપ તને મળે
જે નથી આપનો તેને મર્ષજ નથી મળતુ જે ત્યાજ કરે છે તેના
નખુ નર આવી પડે છે જે ભોજા જ મમ મ્હ છે, તે અત પુત્રો
ઉત્તરતુ અત આ નિમિત્ત પ્રમાત જની મ્હ છે

દાતાએ નોકરી શરુ કરી પેઢીના મેનેજર આર્થિક તને પાતા
તના ન અને ૧૧ સીમજ પરીત્ય સ્થોત અગત્યા તના દાતા મેનેજર
મા નિર્ણય તના તના દોષ દિવસ મમ મ્હ પછી પેઢીના એ
દાતાને પ્રુ. “ મહેતાજી, નમ જોઈ જતા ૧ ” ખાત જુલ જે ૧૧ ૧

બન્યું ન હતું અને તેમ છતાં તુમાખીવાળું વલય બતાવ્યું. દાદા ગમ ખાઈ ગયા, ને હયા પાસે એક ખીજ પેઢીના રોક માવનજ બેઠેલા હતા, તે આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમણે પૂછ્યું, “ તમે શું હસો છો ? ” દાદાએ કહ્યું, “ અમરતું જ, એમા કંઈ જ કહેવા જેવું નથી ” રોકે આમહ કયો ત્યારે દાદાએ કહ્યું, “ બજારમા એક આને ગેર શાઝ મળતું હોય અને કોઈ બે આના ગેરના આપી આવે તો આપણે તેને છેતગયો ગણીએ કે નહિ ? ”

માવનજ રોકે કયું, “ જરૂર છેતગયો ગણીએ. ”

દાદાએ કહ્યું, “ અમાના મેનેજર એમ જ છેતગના છે. બૂલ હોય તો સામાન્ય શબ્દો કહીને સુધગારી શકે તેને બદલે આના ભારેખમ અને અપમાનજનક શબ્દો વાપર્યો એટલે હું તેમને છેતગભેવા ગણુ છું. ”

દાદાના આ જનામથી બધાને અન્યમથી થઈ ડોસાભાઈ સમજના ડ આ મહેતાજ સામાન્ય માણસ નથી.

દાદાને નોકરીનો સમય અગિયારથી ૭ મુધીનો હતો પણ દાદાને કમ નોકરી કરની નહોતી તેમને તો વેપારની સારી પદ્ધતિ જરૂરી હતી વેપારમા તર બામતો મુખ્ય છે. હિસાબી કામ, ગ્રાહકો સાથે સબધ અને ખરીદ વેચાણની આનડત આ ત્રણે બાગત ગણી લેવાનું તેમણે નક્કી કર્યું તે સરાગે સાત વાગે મજમા હાજર થતા ખરીદ વેચાણનું કામ જેઠ ગણી સાડાસ વાગે જમવા જતા અને ન્યા હિસાબી કામકાજ કરતા સાંજ પેઢીથી છૂટા થઈ ગતે ઉધનાણીનું કામ કરતા આ રીત તેમના સતત પરિશ્રમથી અને ખર્ચ તેમજ પ્રમાણિકતાથી ગેર તેમના પર ખુશ હતા.

મોળ ગેર પીગેજશા મોટે ભાગે ભીલાડ નહતા બે આગ મહિને એજસાગ મુગાઈ આપી જતા અને રહોત તપાસા જતા દાદાને નોકરી શરૂ કર્યે એક માસ થયો હતો અને એ અન્મામા માટા ગેર મુગત આન્ના ગેરે દાદાને પોતાના ઘેર બોલાવ્યા અને તેમના રિગે મધી માહિતી પૂછા. દાદાએ પોતે ક્યા ક્યા નોકરી કરી હતી તે નિસ્તાર જણાવ્યું તેમના આ અનુભવથી અને એક મહિનામા કરી બનાવેલા નમથી ગેર ખુશ થયા અને તેમના પર નિશ્ચય બેઠો.

પછી ગેર પેટા મળથી હમીન પૂછી દાદાએ રહોતના ખામીઆનું એક ટિપ્પણ એમની સામ જુ ન્યું પેટાના ગિથતિ પ્રમાણગ હતી તે તે પ્રમાણે પેટાનો રહોત આને તો નજરના ભવિષ્યમા પેટા બધે નાનો સમા આવે તેડુ હતું ગેર દાદા સાથે રહોત સુગાની ચર્ચા રી

દાદાએ ત્યુ પૂતી મૂડી ન હોવાથી વ્યાજે મૂલી લેવી પડે છે અને વ્યાજ ચૂકવું જાય છે માથે જાગી રીતે ભરી શકે નથી, અને મોદામનુ ભાડૂ ચડતુ ગદે છે એમણે રોને મૂચન્યુ ? પેટી બગળા ચનાચી હોય તે

■ સંધર ભાગીદાર મોઢવો જોઈએ

દાદાનુ આ ધધાનુ વિચેનણુ નાચુ હવુ.

ગેડે ભાગીદાર મેગરના તલાશ કરી, અને અતે માગાડી હીનાય નધામણુને ભાગીદાર તરીકે લીધા ભાગીદારની મૂડી આવવાથી ધધો વિ સ્થોય ખરો

માંદગી

નોમરીન એજવઈ પૂડુ થયુ તેમના મમની જી કરી ગેડે પાથ રૂપિયા પમા નધારી આપે દાદાને ઉત્તાહ નવાખિર રીતે નધો

મોડાસા દિવસ જતા દાદાની તમિયત બગડી પેટી પર બધ ચકાતુ નહાતુ એટલે તેમણે મેગની પાને છૂટા થવાની માગણી કરી મેગે છૂટા ન કર્યા પડતુ ત્યુ કે, 'તમને પૂગ પમારે દુ ચાતુ નાધુ છુ તમે દુ અ માથિ એક ના પેટીના ખર્ચે ગાડી ભાડે મરીને પેટી પર આવજો અને દિનામ મરેરે મ મામ તપાસી જાને'

દાદા કબૂન થતા નધે મહિના આમ ચા પુ પડી તમિયત વારે બગડી લધિવાથી નાધા ગી જતા હતા મા ગી વધતા દાદા રોમની ગત લઈ ઘેર આવ્યા (નવન ૧૮૬૪ ના આશ)

મોડાસા આગીને મેગરો અને મેદોની દ્રા મરી જોઈ આરામ ન થયો દાદાએ પોતે જ પોતાને કેલ હાથમા લીધો તેમણે મે કને અમ્યાત સામે હોને તેમણે પા ની નવાવટો તૈવા મ લી અને તે લેવાથી આ મા થતા

દાદા મિમાર હતા તે કમિશન ન ૧૯૬૪ ના આ નધ ૧૧ ૧૦ ના મે ૧૮ તેમના પનીએ તેમને અમાચા કહા કે આ સી ચચગમેને (ચુનીમાઇના પનીઆ) પુતને જન્મ આપે છે આ અમાચાથી દાદાને અને લતર પાપી મુ ૧૯ આનદ થયો મનાને આ દાદાને લતાન નાતુ માર ભાજોમા આ પ્રથમ લતાન હવુ અચાનક દાદાના મામાથી શરત નીમવા, "અ તથી આ કુમરનો ઉ ૧ દરુ થયો અને હરે ૬ પનુ ના તે મઈ મહિ" અને ખરેખર દાદાની તમિયત મુક રા ભાગી

દિનાળી બાદ મુળધી પીરોજગા રોમ્નો કાગળ આપ્યો કે તમારે જન્દી મુળધી આપુ, તમારી જગા ખાતી છે

દાદાને પિનાગ્યે કહ્યું કે, “હવે જગાનું નથી મરતા મરતા તો બચ્યો છે ઘેર રહી ધધો નોકરી કરો”

કુટુંબમાંથી ટ્રાઇની ઈન્જિન નહોતી કે દાદા મુળધી બચ દાદાએ વિચાર્યું કે રોડ પાસે વધારે પગાઠ માથું આપશે તો કુટુંબના બધાને સમજાવી શકશે એવે દાદાએ ગેડને લખ્યું કે પચામનો પગાઠ કરી આપો તો આપુ

ગેડનો અતુકૂળ જવાબ આવ્યો દાદાએ કુટુંબીઓને સમજાવ્યા કે ફરી તળિયત બગડશે તો મુળધી છોડી ચાલ્યો આશીશ

“મારે ખાતર રોટલો ન જવો જોઈએ”

મુળધી જઈને દાદા નોકરીમાં જોડાયા રોકે પ્રસન્ન થઈ માદગીની મુદતનો પથ પગાર આપ્યો જોરે પચાસ રૂપિયા આપવાના કહ્યા હતા પરંતુ તેમના લાગીદારે પીસ્તાવીસ આપવાનું મ્હુ એવે રોકે મ્હુ કે, ‘પેઢીમાંથી તમને પીસ્તાવીસ આપીશું, અને પાંચ રૂપિયા હું માગ અગત આપીશ’

દાદાએ કહ્યું કે, ‘નોજ એનું ન થાય હું તમારી અગત નોકરી નથી કરતો પેઢીનો નોજ છું બન્ને લાગીદારોને ઘેર લાગે તો જ પચાસ વરી આપજો’

આ વિવે- અને સમજાવે જોઈને પીંગાજીના ગેડને દાદા પર ખૂબ લાન થયો

પેઢીએ સુન્ન અને ખાનદેશમાં તરકારી જમવનો ગાંદ્રામ ગમ્યો ચોડા રખત પછી ગેડના દીંગ વીનાગ્યે રોડને ખાનદેશમાં જવાનું થયું માનસાદી લાગીદાર આ ધધામાં મૂગી ગડતા, પણ દિવાલ જોરા તિરાન ખાસ ખાત આપતા નહિ પીંગાજીના ગેડ પથ બન્ને સેના નહિ તેમને દાદા પર સપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો પેડાની લગામ તેમણે દાદાના હાથમાં મોપી

દાદાએ મુળધીનું સવળું ઇમ એવે હાથે ઉપાડ્યું દિનાગ, ખરી- વેચાળું, ઊધગણી, એમ મુકુ ધ તે અસ્થિત થમથી કન્વા લાગ્યા માર- સાદી લાગીદાર પણ તેમના પ્રમાણિકપદ્ધતી અને ખતથી ખુશ કુવા બને દાદામાં તેમણે અપૂર્ણ વિશ્વાસ મુખ્યો.

આને પગિણામે મોગ ને લાગીદાર સાથે ન ની જુડે દિવાળી પડી ડાલાલાઇને છૂટા થા અને મથુઆઇને મેનેજર તરીકે માલિક રા ૭૫ ના પગારથી નીમવા ગેમામાઈ મેનેજર થયા અને લાગીદારને પૂતો મતો ન હતો

ગેનાલાઇ ખાનદેશના ઇન્ડ્રાકનુ માન પૂર કરીને આન્યા દિવાળી ના થોડા દિવસો માગી હતા ત્યારે તેમને ખાતર પડી કે પોતાને દિવાળી બાદ છૂટા કે નાના છે અને મારી જગાએ મથુઆઇને નીમવાના છે

ડોસાલાઇએ મદદ તરફ જોઈ એ વાત દુ ખપૂર્વક મ્હુ, ‘મથુઆઈ, ભલે તમે મેનેજર થાને અમે અમાન નવીન રોડી લઈશું’

ડોનાલાઇ બચવા માપુન હતા વધમા દાદા કરતા મોગ હતા એ ઉમરે તેમને બીજા જગાએ નોમન ગોધવા જરુ પડે એમણે દાદાને વધાર કાઈ ન મ્હુ

એ સાંજે દાદા થો આન્યા મનમા ગડમથલ થરા માડી એ બાલુ પોતાને ૭૫ રૂપિયા મળતા હતા બીજા બાજુ એ પાગલી મેનેજરને માટે છવનનિર્વાહનો પ્રશ્ન હતો ૭૫ રા નુ આન્યા જેવું તેવું ન હત એ આનામા એકમુએને ૫૫ ૭૫ મળતા મુજબ હતા દાદા એ રામા એ પગાર મેગવગ લાન્યરાગી થયા હતા

સ્વાર્થ અને પરનાર્થ વચ્ચેનું જાત મથન થોગ વખત સાનુ માએ નિર્ણય થો ‘મા ખાતર ગોધનો રાખો ન જવો જોઈએ’ તેમણે બીજાને ખાતર પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરો માનવીય લાનનાનો વિચર થો

બીજે દિવસે મધ્યાહ્ન ૯.૧૦ તેમજ ગજનામુ મોની દીધુ

નત ન વેપાર

હવે શ ? જીનો એ જગિન પ્રશ્ન નથી સામે આપીને ઊભો મ્હો ૫૫ મુજબીઓમા દાદાએ લાચારી મ્હો અનુભવી ન હતી પોતાની શક્તિ તેમને પૂરુ લાન હત અખૂર આ મનિષામ હતો તેમણે તન નિર્ણય થો રન ૩ વધાર શરૂ ગ્વો

મન ૧ ૬૫ ના આસો વદ ૧૩ મનને નના રો દાદાએ નાની ઓગીમા નત ૪ થવાનુ મુર્ત મ્હુ

તે દિવસ તેમણે જાત મા ત્રી ધાતન એ વેચન ખરીદ્ય ના ૮ ૫૭ ના રમી દીધ અને નફાના સાન રૂપિયા આપને થો આપ્યા ૬૫ ના

પાડ માન્યો

દાદાએ જોયું કે આ ધંધો કરવો હોય તો મૂડી જોઈએ ધાસનો પરચુરસુ વેપાર કરવો હોય તો ઝોજામા ઝોજી જે હજારની મૂડી તો જોઈએ તેમણે પિતાજીને લખ્યું કે જે હજાર રૂપિયા આપો તો સારી રીતે વેપાર કરી શકું

લાલજી ગાંધી આજીવન શિક્ષક હતા તેમના બીજા પુત્રો પણ અમ દાનાદમા નોકરી કરતા હતા જેણે નોકરીમા સતોષ માન્યો છે, તે વેપારી સાહસ ખેડના તયાર થતો નથી તેમને વેપારમા ગંદેલું જોખમ ન ગમ્યું પોતાની ટૂંકી મૂડીમાથી જે હજાર જેવી રકમ મુબઈ જેના દૂરના સ્થળે રોકવી ઉચિત ન લાગ્યું તેમણે તો દાદાને નોકરી કરવાની જ સલાહ આપી

દાદાએ ફરીથી પિતાજીને સમજાવના કાગળ લખ્યો પરંતુ પિતાજીએ આ સાહસ કરના ના જ પાડી

છેતરે, દાદાએ પોતાના જોખમે પાચસો એક રૂપિયા વ્યાજે લીધા અને ધંધો ચલાવ્યે રાખ્યો

એ દરમિયાન તેમના મામા મુગધ આવેલા તેમણે આ નાત જાણી અને મોડાસા આનીને લાલજી ગાંધીને નાત કરી તેમણે જાણ્યું કે કમાઈ સતોષકારક છે એટલે એમણે દાદાને અઢાગસો રૂપિયા મોકલ્યા

થોડા નખત પછી તેમની સાથે યાસગના પટેલ માધાભાઈ રેનાલસ લાગીવાર તરીકે જોડાયા એમણે ૫ હજારની મૂડી રાખી અને વેપાર સારી રીતે ચાલ્યો બજારમા તેમની પેઢીની પ્રતિષ્ઠા પણ બધાઈ

લક્ષ્મીન આકર્ષણ અજમ છે ત્યાંએ લાગીવારીમા ચોખા અને બીજી ચીજોનો સટો કર્યો નફાનો ધંધો લાગ જોખમા ચાલે ગયો નહીં આખરે ખર્ચ ઇત્તા નજીની રચત ગઈ

પિતાજીએ પૂછા મુ કે કમાણી કેટલી થઈ? દાદાએ જવાબ આપ્યો, “ખર્ચ કાઢતા કમાણી શી છે”

પિતાજી જણે તો તેમના દિનને અન્યત્ર આધાત થાય એટલે દાદાએ સાચી હકીકત તેમનાથી છુપાવી હતી પરંતુ આના જોખ જોખ જવા પડ્યા દાદાનું દિન કખતુ તો હતું અને દાદાએ સર્વે ન જાણેના નિશ્ચય કર્યો

આ પછી બીજે નહીં મોડાસાનાળા ખાન સાહેબ મહમદ ખાનજી મુગધ ગયા મુગધમા ધંધો ચલાવી તેમની છત્તા હતી તેમણે દાદાની સલાહ માગી દાદાએ જ્યુ “મને તો તત્તના ધંધાની આન ન છે” મહમદ ખાનજીએ તે ધંધામા પાના ખુલ્લી મતાવી

આ દરમિયાન દાદાના પ્રથમના શેર પીરોજશા એકલા વેપાર કરતા હતા. માગડાંની સેર હીંગવાન ગધાદૂધથી છૂટા થયેના એમને લાગી રહી જરૂર હતી. દાદાએ નિચાઈ કે નેમને આ ધંધાનો અનુભવ છે અને મહામદ ખાનજી પૈસા રોકે તો બનેલું કામ ચાલે. દાદાએ પીરોજશા જોડે વાત કરી. પીરોજશા સેરે દાદાને પણ લાગીદાર થતા આમલ કયો દાદાએ કબૂલ કર્યું અને દાદાનો ચાર આની અને બાકીના બે જણનો ૭, ૭ આનાં લાગ નહીં કર્યો.

પરંતુ, મહામદ ખાનજી કરાગની મુલત મુજબ ન આની શમ્યા દાદાએ પોતાની લાગીદારી માધામાઈ પટેલ સાથે પામી કરી નાખી.

થોડાં રખત પછી મહામદખાનજી અને તેમના પુત્ર યાકુબલાઈ મુબઈ આવ્યા. તેમણે દાદાને કહ્યું, “તમે લાગીદાર તરીકે આવી જાઓ.”

દાદાએ કહ્યું, “હવે હું માગી ચાલ લાગીદારી છોડી દીધીને આવી શકું ?”

મનેના આમલ હતા દાદા ન માન્યા હેતુ પીરોજશા શેરે દાદાને કહ્યું “તમે લાગીદારીમાં તમારો ધંધો ભલે ચાલુ નહોતો પણ અમારું ખરોદ ચાલુ કામ તમે કરી આપજો અને દિસા. પણ દખરેખ રાખજો. અમે તમને વાઈ દહાડે બાગ્યો રૂપિયા આપીશું.”

દાદાનો આ અગત્ય કરાર હતો. પરંતુ લાગીદારીથી તે કેમ દુષ્કારાય ? તેમણે માધામાઈ પટેલને નાન કહી અને બા મા રૂપિયા લાગીદારીમાં લખાવવા નહીં કહ્યું. એ એમની અનાધાર્યુ નૈતિકતા.

ઉદાહરણ

પીરોજશા ન તથા મહામદ ખાનજીએ “યાકુબાઈ મહામદખાનજીની ફા” એ નામથી પેલી શરૂ કરી. શરૂઆતમાં ઘાસતો પરચુર, વેપાર તથા નાના કાન્દ્રાકાનું કામ સારું ચાલ્યું. ચાર મહિના પછી મહામદખાનજીએ મુબઈ મુનિસિપાલિટીનો કાન્દ્રાકા નાખ્યો. લોકાલ મેડ કાન્દ્રાકામાં તેની નાની અનિ-દર્યાની કમક એમાં મોટું લેખક હતું. એણે મહામદ ખાનજીએ શોમલ મદ ધર્મગીને કાન્દ્રાકામાં લાગીદાર બનાવ્યા.

સામાન્ય રીતે ગિયતિ હોત તો આ કાન્દ્રાકામાં મુકની ન આવત. પરંતુ તે રાઈમાં (ન ૧૮૬૭) મુકનીમાં ૬ સાલ પેસાત, અને મુ. ગવનના કાન્દ્રાકામાં લોકાલ મુકની પરિગિનિ ઉબી કર્યું. મુ. ગવનમાં કામ પેસાત રાખ અને આર દરર માયા મહામદ ખાનજીએ મુકની

સિપાલિટીને કગળ મુજબ પૂરું પડે એટલું ઘાસ લીધું ન હતું કેન્ડ્રાક્ટ હતો આ રૂપિયા આન આનાનો અને ઘાસના ભાન બાગ તેજ નુધી પડાવ્યા હતા કેન્ડ્રાક્ટરોને ઘાસના ધધાનો અનુભવ હતો નહિ

મહમ ખાનજી દાદા પાસે પડાવ્યા તેમણે પ્રુ, “મથુરભાઈ, તમે તમારો બધો રખત અમાગી પેઢામા આપો તમે નહિ આવા તો અમે મોગી ખોટમા આનીશુ અને ખુનાગ થઈ જઈશુ”

ખીજ બાબુ દાદાનો પોતાનો ધધા વિકસતો જતો હતો માધાભાઈ પટેલનું પણ દબાણ હતું કે તેમણે મહમ ખાનજીની નોમ્રા છોડી દની અને પોતાના ધધામા ધ્યાન કેન્દ્રિત કરુ

આ વરો દાદાનો ધધો મારો આ મો હતો વર્ષ પૂરું થતા પછીના જ હજી નો ચોખ્ખો નફો પણ રહેતો હતો પરંતુ હવે ‘ધર્મ સ’ આનીને જિયુ માધાભાઈ નોકરી છોડી દનાવું કહેતા હતા અને છોડી દે તો મહમ ખાનજી ખુનાગ થઈ જન તેમ હતું મહમ ખાનજી તેમને ભાગીદારીમાંથી છૂટા થઈ પોતાને ત્યાં બધા રખત આપના આમલ રો ગયા હતા એક તરફ પોતાનો ધધો અને નરો, બીજી તરફ રો-મિનની જોખમકાગક પરિસ્થિતિમા પગે જિઆ ગહાની ફગ

અમાન મુજબ દાદાએ શીઘ્ર નિર્ણય કર્યો માધાભાઈમાં છૂટા થઈ મહમ ખાનજીને મદદ કરવી માધાભાઈને રાત કગ અને પોતાના ભાગનો પણ હજમનો નરો માગ્યો ઘાસના ભાન રખતા હતા અને દશ બાગ હજમના નરોની આશા હતી, તેમ જતા માધાભાઈએ કહ્યું કે પચીસો રૂપિયા આપીશ દાદાએ કબૂન પુ દાદાએ એ રમ માગી ત્યારે માધાભાઈએ કહ્યું, “મથુરભાઈ, જૂઓ હું બચવાગ માણસ છું ખરો ધણો છે તમે ગજખુશાથી કઈક આણુ લો તો સારું”

દાદાએ કહ્યું, “લાવો જે આપતું હોય તે”

માધાભાઈ ગેરે દાદાને બે હજાર રૂપિયા આપ્યા દાદાએ કહ્યું, “લલે” ભેરુ પ્રયેની આ ઉદારતાએ પનાને શરમમા નાખી દીધા

નવું હજી ને બદલે બે હજાર રૂપિયા લઈ દાદા ભાગીદારીમાંથી છૂટા થયા, ત્યાર બાદ માધાભાઈ મોઘનારીનું ઘાસ ખરીદી લેલ કરના ગયા પણ ભાન બેસી જતા ખાનમા ફૂળી ગયા ધધો બધ ક વો પડ્યો

વેપારી કુનેહ ને દીર્ઘદષ્ટિ

દાદા ૧૫૦૦ ના વાર્ષિક પગારથી મહમ ખાનજીની પેઢીમા જોડા અને તેને બચાવના તરફ સઘળું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું

મુનિસિપલ કોન્ટ્રાક્ટ માટે પૂરતો માવ હતો નહિ. એટલે તેમણે ખી ખી. એન્ડ સી. આઇ રેલ્વે લાઇન પર આવેલા પાલધા, બોઈસર, વાલુગામ, દહેલુ, અંબાલુ, લિલાડ, પારડી, વગસાડ વગેરે સ્ટેશનોએ માવ ખરીદના માડયો ઉપરાંત ટાપ્પીવેલી લાઇન પર પણ ખરીદી કરી. બજાર ચઢતા હતાં પણ તેમણે ઝડપથી પહોંચી વળી ઠીક ઠીક માન ખરીદ્યો.

આ સાથે એક ખાંડ પરિગ્થિતિ ઊભી થઈ. અત્યાર મુધી મુ. કોન્ટ્રાક્ટ મુબઈના જોન્ન ગ્રેઝ ભોજભાઈ લેતા હતા આ વખત પહેલ-વહેલો પોતાની લાગનગથી મહંમદ ખાનજીએ લીધો. એ શેઠની પાસે મોટી મૂડી હતી અને એક હથુડ કોન્ટ્રાક્ટ રાખતા હતા. તેમની સામે કોન્ટ્રાક્ટમાં 'કોઈ જિથુ' ગળી શકતું નહિ આ વખતે જ્યારે મહંમદ ખાનજીએ કોન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો ત્યારે એમની પાટીને તોડી પાડના માટે ભોજભાઈ શેઠે ખીજા ત્રણ જથ્થાની લાગીદારીમાં ધાસનો ખૂબ જિયા લાવે સોદો કરના માડયો દાદાએ 'નિયાયુ' કે આ હરીફ પાટીને જેસાડી દેની જોઈએ અને તે માટે મુબઈ મા બજાર ખાન કરના જોજા લાવે ધાસ વેચી લાવ નીચા લાવવા જોઈએ.

દાદાએ પદ વેગનોની એક ટ્રેન મુબઈ દલવારી અને બજાર લાવ કરતા બે રૂપિયે જોજા ધાસ વેચવા માંડ્યું. જોજા રોડ આશ્વર્ પામ્યા અને પોતાને ભયંકર ખોટ જાગે એવો ભય લાગ્યો ખીજા ચાર દિવસ પછી દાદા ખીજા પદ વેગન ભરી લાન્ચા અને બજારમાં માવ ખડકયો હરીફા સમજ્યા કે મહંમદ ખાનજી પાસે પુષ્કળ જથ્થો છે અને જોજા લાવનો ખરીદેલો છે. તેમણે જોયું કે હવે આપણાથી ટકી શકાને નહિ. તેમણે ધાસ ખરીદનાનું બંધ કર્યું.

આમ મુબઈના હરીફને જેસાડી દીના

પરંતુ તે અન્સામાં માયક્રાક સરકારના કોન્ટ્રાક્ટના માયુસોએ ખી ખી. ની લાઇન પર ધાસ ખરીદવા માંડ્યું. અને ભાન વચસા દામ્યા. આ ખીજો હરીફ ખરીદી આવું ગળે તો લાવ ધરાની આશા ન ગ્રે અને પરિણામે મહંમદ ખાનજીને ખોટ આવે તેમ હતું. દાદાએ ગેઝને કહ્યું, "બજાર કાબૂમાં રાખવો હોય તો વડોદરાનો કોન્ટ્રાક્ટ પર લઇ લેવો જોઈએ" શેઠને માટે જોખમની વાત તો હતી પરંતુ દાદાએ હિંમત આપી અને પરવાનગી લઈ દાદા વડોદરા પહોંચ્યા

વડોદરાના દિવાન મનુશાઈ મહેતાનો દામને રહે- પરિચય હતો તે તેમની પાસે ગયા અને કોન્ટ્રાક્ટ માટે વાન કરી

જૂના કોન્ટ્રાક્ટરે ૧૮ રૂપિયાના ભાવથી રેન્ડર ભરેલા. દાદાએ સોજના

લાનથી માલ આપનાની ઓફર કરી સાત લાખ રતલ ઘાસ એક માસમા પૂરુ પાડનાની શરતે કોન્ટ્રાક્ટ કર્યો

દાદાએ વગનો મેળવીને વીસ દિનસમ્ર સાત લાખ રતન ઘાસ પૂરુ પાડ્યુ રેનન્યુ કમીશનરને અન્યબી થઇ દાદાને વડોદરા બોલાવ્યા, અને કહ્યું, “તમને બધો કોન્ટ્રાક્ટ આપીએ, વખતસર માન પૂરો પાડશો ને ?”

દાદાએ કહ્યું, “હા, પણ લાન વધ્યા છે, માટે થોડોક લાવ નધારી આપવો પડતો”

અને દાદાએ ૭૫ લાખ રતવનો ગાયકનાડ સરકારનો કો ટ્રાક્ટ રાખ્યો સામે કો ટ્રાક્ટર માલ આપી શક્યો નહિ અને તેનો કોન્ટ્રાક્ટ રદ થયા બીજે હરીફ બધ થયો હવે દાદાએ કપાતે લાવે ઘાસ ખરીદના માડ્યુ

યાર બાદ તેમણે રાજોડ, નદનાથ, ખલાત અને બીજાં છલ્લા ઓમા બે કરોડ રતલ ઘાસ પૂરુ પાડનાના કોન્ટ્રાક્ટ લીધા રાત ને દિનસ બોયા વિના તેમણે વાદારી પૂર્વક શ્રમ કર્યો વર્ષ આખરે મ્યુનિસિપલ કોન્ટ્રાક્ટની ખોટ ઝાઢતા નીસેક હામરનો નફો રહ્યો

શેઠને દાદાની કૂનેહથી ખૂબ જ સતોષ થયો

મિત્રતાની વહેંચણી અને કુટુંબ કંઠનણી ૩૩

મહાત્મા જાનજીને ત્યાં નોકરી ચાલુ હતી તે દરમિયાન પિતાજીએ દાદાને લખ્યું કે, “મારી હયાતી દરમિયાન બધા લાઇઓ સપથી ભુદા રહ એવી મારી ઇચ્છા છે દાદાએ જણાવ્યું કે, “લાઇઓમા સામે મેગ છે એટલે વહેંચણી કરનાની શી જરૂર છે ? ત્યાં હું મુબઈ રહીને થોડાક નર્સ વેપાર બેઠું અને પ્રજા ઇચ્છાથી થોડુક દ્રવ્ય મળે, ત્યારપછી અમે ભુવ રહીએ તો સૌ ચિતામુખ્ત થાય આપની હયાતી દરમિયાન નહેંચણી નહિ થાય તો પણ અમારામા કુસપ થશે નહિ હું મોટો લાઇ છું એટલે મારી જનાબદારી હું સમજી છું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે નર્સિશુ એટલે નહેંચણી બાત તમાર ચિતા કરનાની જરૂર નથી

તેમ છતાં પિતાજીએ નહેંચણા માટે આમહ રાખ્યો દાદા મોત્સા આન્યા તેમણે ઉદારતાથી મિત્રતાની વહેંચણી કરી અને બીજા લાઇઓને પસંદ પડી (સ ૧૮૬૮ ના ફાગુ સુદી ૫)

લાનજી ગાંધીએ દાદાને કહ્યું, “હરિલાલને અગ્રેજી લણનાવાનો ખર્ચ તમારે આપવો બેઇએ”

દાદાએ કહ્યું, “એ લા હરિલાલનો ખર્ચ સા માટે ? લાઇઓમા

દાદની સ્થિતિ સારી હોય કે ન હોય. પણ છોકરાઓને શિક્ષણ તો સરખું મળતું જ નોંધ્યે અને એ એકત્ર ખર્ચથી લાણે, એવી જોગવાઈ કરી નોંધ્યે.”

“એ શી રીતે બને ?”

દાદાશ્રીએ યોગના રજૂ કરી: “આપણે લાલજી પીતામ્બર કુટુંબ કેળવણી ફંડ સ્થાપવું. મજિયારી મિલકતમાંથી પહેલાં પાંચસો રૂપિયા પ્રાથમિક ફંડ તરીકે કાઢીએ. જુદા રહ્યા પછી દરેક લાઈ જે કમાય તેના સેંકડે દશ ટકા પ્રમાણે ફંડમાં આપે. જેથી એક સાડું ફંડ જમા થાય. એમાંથી કુટુંબનાં બધાં બાળકોને કેળવણી આપી શકારો. આ ફંડમાંથી વિ. સં. ૨૦૧૦ સુધી કુટુંબનાં તમામ બાળકોને લાલ મળતો રહ્યો છે.

દાદા આ વખતે ૩૭ વર્ષની ઉંમરના હતા. તેમને સંતાન નહતું. અને ખીજા લાઈઓ વેપારમાં ન હતા તેને મુકાબલે તેમની કમાણી વધારે હતી. તેમ છતાં તેમણે કુટુંબના હિતને લક્ષમાં રાખ્યું. કુટુંબમાં સંપત્તિ, કુટુંબની ઉન્નતિ એમના હૃદયમાં ઉમેશને માટે કાતરાયેલાં હતાં.

ફરી સ્વતંત્ર વેપાર

ખાન શેઠની મુશ્કેલી ટળી જતાં દાદાએ નોકરી છોડી દીધી. અને ફરીથી તેમણે સ્વતંત્ર વેપાર શરૂ કર્યો. (સં. ૧૯૬૯ ના ફાગુ સુ. ૫).

ફેટલાક મિત્રોની મદદથી (ખાસ કરીને નરોલીના શ્રી. ડાહ્યા-લાઈની સહાયથી) તેમણે ધંધો વિકસાવ્યો. એક જ વર્ષમાં તેમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી. લિલાડ, બોધસર વગેરે રેશનોથી છૂટક વેપાર કરનાર તેમને માલ મોકલતા થયા અને તેનું સારું કર્મીશન મળતું હતું. આમાં મૂડીનું શેઠાણ ખાસ કરવું પડતું નહિ અને ધંધો સારી રીતે ચાલ્યો. તેમની પ્રમાણિકતા, વેપારી કુનેહ અને મીઠા ચલાવથી તેઓ ત્રાહકોને આકર્ષી શક્યા. કર્મીશનનું કામ વધારે મળતા લાભ અને ત્યેક વર્ષમાં મુળદંડના બજારમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સારી રીતે બની.

મુળદંડમાં આનવાનો દાદાનો મુખ્ય હેતુ પૈસે ટકે રિયર થઈ, અંતે તો બહેર સેવા કરવાનો હતો. પરંતુ તે દરમિયાન પણ કંઈક કરવું નોંધ્યે એમ તેમને થયા કદાચ હતું.

પરિણામે, નોકરીની શરૂઆતથી તેમણે રૂપિયે ૧ આનો જૂદા કાઠી ‘સન્કાઈ ફંડ’ શરૂ કર્યું હતું. હવે સ્વતંત્ર વેપારમાં તેમણે આવકના દસ ટકા સન્કાઈ ફંડમાં ભરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમણે ૧૯૭૨ માં પોતાના બાઈ

મોહનલાલને શિક્ષકની નાકરી છોડવી મુબઈ ખોલાવ્યા અને ચોડા વખત પછી પોતાની પેઢીમાં તેમને ભાગીદાર તરીકે રાખ્યા ત્યાર પછી ખીજા લાઇઓને પણ ભાગીદાર તરીકે લીધા પોતાની ઉન્નતિની સાથે સાથે પોતાના કુટુંબની ઉન્નતિ પણ ચાહી

લાઇઓને જ્યાર ભાગીદાર તરીકે લીધા ત્યારે સંયુક્ત ભાગીદારીમાંથી આનંદના દશ ટકા સત્કાર્ય માટે કાઢનાનું સૌંદર્ય કબૂલ કર્યું આ ૬૩માંથી તેમણે હજારોની સખાવતો કરી છે

મોડાસામાં તેમના કુટુંબ જેટલી સખાવતો ભાગે જ દાઇએ કરી હશે

દશાનીમા વિદ્યોત્તેજક ૬૩

પહેલા તેમણે પોતાની દશાનામા શાંતિને એકનિત જવાના નિયાર કર્યો ગુજરાતમાં છ એક ગામોમાં તેમની સ્ત્રી ૧૫૦૦ ધરની હતી ઉપરાંત દાંક્ષણમાં મહાડ અને આસપાસના ગામોમાં પણ વસ્તી હતી આ બધા લોકો પરસ્પર સંપર્કમાં આવે, એક બીજાનો પરિચય થાય, એક ઘટક બને ને નિકાસ સાધ, એ માટે એમણે પ્રયત્ન કરના માડ્યો

પ્રથમ તેમણે “દશાનીમા શાંતિનિધુઆને સંદેશો” એ નામની પત્રિકા બહાર પાડી (સ ૧૮૭૨ માં) અને જ્યાં જ્યાં દશાનીમા શાંતિના લોકો નસતા હતા, ત્યાં ત્યાં મોકલી આપી ધાર્યા કગ્તા પરિણામ સારૂ આવ્યું લોકોએ ઉત્સાહપૂર્વક તેના જનામો આપ્યા તેને પરિણામે નવું થોજનાઓ વિચારાઈ

(૧) શાંતિની ઉન્નતિ માટે દશાનીમા માસિક (૨) દશાનીમા વિદ્યોત્તેજક ૬૩ અને (૩) દશાનામા સંમેલન

મુબઈમાં નસતા ભિન્નભિન્ન સ્થળોના શાંતિનિધુઓની એક સભા મુબઈમાં મળી ખીજી સભાઓ સમયે સમયે મળવા લાગી અને પરિણામે મુબઈમાં નસતો દશાનીમા શાંતિની વ્યક્તિઓ એકબીજાના પરિચયમાં આવી દશાનીમા માસિક ચનાનનાની યોજના નક્કી થઈ અને તેના તરીકે નાડાસીનોગના સાકગલાલ હાજનાવ ધરીયા અને પ્રાશ્ન તરીકે દાદાના પત્ર દર્શા કરનામાં આવી

આ માનિકનો ઠીક ઠીક પ્રયાગ થવા બુદ્ધ જુદા સ્થળોના શાંતિ લાઇઓ મુબઈમાં આવના ત્યાર દાદાને મળ્યા રિના રહેતા નહિ આ રીતે સંપર્ક નવતો ગયો મહાડના લોકોએ દશાનીમા વિદ્યોત્તેજક ૬૩ નો

ઢાઢની ગિરિતિ આરી હોય કે ન હોય પણ હોઢગઢોને શિશુણુ તો સરખું મગનુ બ લેઈએ અને એ એકન ખર્ચથી બાણે, એરી જોગવાઈ કરી લેઈએ "

“ એ શી રીતે બને ? ”

દાદાશ્રીએ યોગના ગુલુ કરી ‘ આપણે લાલજી પીનામ્મન કુટુમ્બ કેળવણી ફડ સ્થાપનું. મલિયારી મિલકતમાથી પહેલાં પાચગો રૂપિયા પ્રાથ મિલ ફડ તરીકે કાઢીએ છુન. આ પછી દરેક લાઈ જે કમાય તેના સેકડે દશ ટકા પ્રમાણે ફડમા આપે જેથી એક તાનુ ફડ જમા થાય એમાથી કુટુમ્બના બધા જાગડને કેળવણી આપી શકામે આ ફડમાથી નિ સં. ૨૦૧૦ સુધી કુટુમ્બના તમામ જાગડને લાલ મગતો ગુલો છે.

દાદા આ નખતે ૩૭ વર્ષની ઉમરના હના તેમને સંતાન નહનુ. અને ખીજા ભાઈઓ વેપારમા ન હના તેને મુકામલે તેમની કમાણી વધારે હની તેમ હના તેમણે કુટુમ્બના હિનને લક્ષમા રાખ્યુ. કુટુમ્બમાં તંપ, કુટુમ્બની ઉન્નતિ એમના હલ્લમા હંમેશને માટે ઢાનરાયેલા હના.

ફરી સ્વતંત્ર વેપાર

ખાન ગોની મુન્ટેરી ટગી જતાર દાદાએ તોકરી હાંડી દીધી અને ફરીથી તેમણે જ્વનન વેપાર શરુ કર્યો. (સં. ૧૯૬૬ ના ફાગન સુ ૫)

હતલાક મિત્રોની મદદથી (ખાન કરીને નરોલીના મી. ગણા ભાઢની સહાયથી) તેમણે ધધા નિમારો એક બ વર્ષમા તેમણે પ્રતિષ્ઠા મેગરી લિવાડ, બોહસા વોરે રોગનોથી છૂટક વેપાર કરનાર તેમને મામ મોકલના ધધા અને તેનુ તારુ કમીશન મગનુ હનું. આમાં મરીનું શેકાન ખાન કરુ પડનુ નહિ અને ધધો મારી રીતે ય તો. તેમની પ્રમાણિકતા, વેપારી કુનેડ અને મામ ગવજારથી તેઓ પ્રાડોને નાકવી દીધા કમીશનનુ કામ વધારે મગના લાગ્યુ અને વોક દર્મા મુંજના બબરમા તેમની પ્રતિષ્ઠા નાગી રીતે જમી

મુગધમા આવરનો દાદાનો મુખ્ય હેનુ પેન ટક લિયો હનું. અતિ તે નાંદો નેમા કરનાતો નતો. પનનુ તે દરમિયાન ૫૫ કર્ષક હનું દત્ત ને એમ તેમને ધધા મનું હનું.

પરિ ડામ. તોકરીની રુડનાથી તેમણે રૂપિયે ૧ જાનો જુરો નાદિ ‘ સઢાર ફડ રુડ મુનું હનુ. હરે માન વેપારમાં તેમણે આલના દસ દશ નાન ફડમા બરાતો નિર્ગમ કરો તેમણે ૧૦ જા રેનાના જા

મોહનલાલને શિક્ષકની નાકરી છોગવી મુળર્થ બોલાવ્યા અને ચોડા વખત પછી પોતાની પેઢીમા તેમને ભાગીદાર તરીકે રાખ્યા ત્યાં પછી ખીજા લાઇઓને પણ ભાગીદાર તરીકે લીધા પોતાની ઉન્નતિની સાથ સાથે પોતાના કુટુંબની ઉન્નતિ પણ ચાલી

લાઇઓને જ્યારે ભાગીદાર તરીકે લીધા ત્યાર સુકન ભાગીદારીમાથી આવકના દશ ટકા સત્કાર્ય માટે કાઢનાનું સાંચે કબૂલ કર્યું. આ ફંડમાથી તેમણે ઉજ્જરોની સખાવતો કરી છે

મોડાસામા તેમના કુટુંબ જેટલી સખાવતો ભાગ્યે જ શાઇએ કરી હો

દશાનીમા વિદ્યોત્તેજક ફંડ

પહેલા તેમણે પોતાની દશાનામા શાંતિને એકનિત કરવાનાં નિચાર કર્યો ગુજરાતમા જ એક ગામોમા તેમની મ્ની ૧૫૦૦ ધગની હતી ઉપ રાત દાક્ષણમા ૪૬૫ અને આસપાસના ગામોમા પણ નસતી હતી આ બધા લોઠો ૫૨૨૨ સપકમા આવે, એક ખાખતો પરિચય થાય, એક ઘટક બને ને વિકાસ સાધ, એ માટે એમણે પ્રયત્ન કર્યા માડ્યો

પ્રથમ તેમણે “દશાનીમા શાંતિમધુઆને સંદેશો” એ નામની પત્રિકા બહાર પાડી (ત ૧૯૭૨ મા) અને જ્યાં જ્યાં દશાનીમા શાંતિના લોઠો વસતા હતા, ત્યાં ત્યાં મોકલી આપી ધાર્યા કરતા પરિણામ સારૂ આવ્યું લોઠોએ ઉત્સાહપૂર્વક તેના જનાઓ આપ્યા તેને પરિણામે નવું મોજનાઓ નિચારાઈ.

(૧) શાંતિની ઉન્નતિ માટે દશાનીમા માસિક (૨) દશાનીમા વિદ્યોત્તેજક ફંડ અને (૩) દશાનામા નમન

મુળર્થમા રમતા લિન્નલિન્ન રથળોના શાંતિમધુઓની એક સલા મુળર્થમા મળી ખીજા સખાઓ સમયે સમયે મળતા લાગી અને પરિણામે મુળર્થમા વસતો દશાનીમા શાંતિની વ્યક્તિઓ એકબીજાના પરિચયમા આવી દશાનીમા માસિક ચનાવસાની યોજના નક્કી થઈ અને ત ના તરીકે વાડાસીનોગના સાકરતાવ જાટાનાવ ધરીયા અને પ્રમથક તરીકે દાદાના પત્ન દગી કરનામા આવી

આ માસિકનો હીન્ હીક પ્રચાર થતા જુદા જુદા ન્યજાના શાંતિલાઇઓ મુળર્થના આવતા ત્યાં દાદાને મળ્યા વિના રહેતા નહિ આ રીતે સપક નવો ગયો મ્ડાના લોટોએ દશાનીમા વિદ્યોત્તેજક ફંડના

પહેલ કરી અને તે માટે દાદાને મ્હાડ આવના આગ નપ આપ્યું એ આમ નજીને માન આપી દાદા પોતાના નાના ભાઈ મોહનભાઈ સાથે મ્હાડ ગયા તે સમયે મોટર વ્યવહાર ન હતો, દરિયાના માર્ગે તેઓ મ્હાડ પહોંચ્યા સવાસો દોઢસો વર્ષ પહેલા દાદાના કુટુંબીઓ ખાત ગાંધી અને પ્રેમજી ગાંધી દક્ષિણમાં ગયેના અને ત્યાં જ રહેના એ બંધા કુટુંબીઓને મળીને તેમણે ઘણો હર્ષ અનુભવે.

ખીજે દિવસે ત્યાંના મંદિરમાં જાતિ હુઓની એક સભા મળી પ્રમુખસ્થાન દાદાને આપનામાં આપ્યું તેમણે જાતિની ઉન્નતિ માટે પ્રેરક પ્રવચન કર્યું તેમની પ્રેરણા અને ધમકીને પરિણામે સમસ્ત દશાનિમાં વિદ્યોત્તેજક રૂડ સ્થાપનાનો દરાન પસાર થયો.

મ્હાડને રૂડ ઉદ્ધારનાની શરૂઆત કરી ખડામાં પહેલું નામ દાદાનું લખ્યું.

દાદાએ કહ્યું, “જુઓ ભાઈ, હું કંઈ શ્રીમત નથી તમે મારું નામ પહેલું લખ્યું, પણ હું મોટી રમ્મ લખી શકું નહિ માટે શ્રીમતોના નામ પહેલા લખવા જોઈએ.”

મ્હાડને મ્હુ કે ‘તમે તો સવાના પ્રમુખ છો અને અમારા મહેમાન છો અને તમારા માનની ખાતર તમારું પત્ત નામ લખવું જોઈએ.”

દાદાએ પોતાના ભાઈ સાથે વાર્તાવાપ કરી પાંચમો રૂપિયા ભરના ઇગિદ્દા ગણ્યો હતો પરંતુ તેમણે જોયું કે પોતે મોટી રકમ નહિ ભરે તો સારું રૂડ થશે નહિ તેમણે રૂ. ૧૦૦૧ ખર્ચામાં ભર્યા અને બંધાને આશ્ચર્ય થયું (આ વખતે દા.ની બચત માત્ર ૮૦૦૦ જેટલી જ હતી) પરિણામે મ્હાડમાં બારેક હજારનું રૂડ મરી શકાયું.

આ રૂડ થયા પછી મો.આની જાતિમાં પણ અગ્રતિ આવી દાદા મો.આ સાથેના (સંવત ૧૭૭ માં) મો.આમાં આ સંબંધ ધારેક વિરોધ થયો હતો પરંતુ પા.ગાંધી શ્રી મુછો નવ સુગના પ્રમુખપદ એક સભા મળી અંગે વિરોધ સમી જતા દરેક હજારનું રૂડ થઈ શક્યું.

આ પછી મ્હાડ અને મો.આના માર્ગોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ લાલાસિનેર, દેવજી ગારીઆ, અને ખીજા ગ્રંથાએ રૂડ આપી તો આવકાર પામ્યું સારું રૂડો આપનાની નવા માગના હતી અને તે રૂડ સારી રીતે થયું હતું.

પ્રમુખમાં ત્યાં બાદ જાનિત એક અમેયન ભરાયું ઉમ.૫૫૬૨ ત્યાં મો.આના ભેદાએ બાર લીધા રૂડની વ્યવસ્થા માટે રૂડ મો.આ એક

એક ટ્રસ્ટી ચૂટી કાઢવાનો હતો તે શક્ય ન બનતા ગામનાર ફંડ વહે ચી દેનામા આ યુ અને તે ગામોને જ તેની વ્યવસ્થા સોંપનામા આવી વર્ષો સુધી દાદા મોડાસા દશાનીમા વિદ્યોત્તેજકે ફંડના ચેરમેનપદે રહ્યા હતા.

આ ફંડ દ્વારા કેટલાક સારા વિદ્યાર્થીઓ લાણી શક્યા, લોન લઈ પરદેશ પણ જઈ શક્યા.

હવે દાદાએ આખા ગામ અને પ્રદેશની ચિંતા હાથ ધરી તેમનું સૌથી પ્રથમ લક્ષ્ય ઝળવણી હતું તેમણે નિચાડ્યું.

(૧) જીવન નિર્માણ કરના તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સારું, તથા ગજકારણની સમજ માટે અંગ્રેજી શિક્ષણની અત્યંત આવશ્યકતા હતી મોડાસાની આસપાસ ૪૦ થી ૫૦ માઈલના વિસ્તારમાં એકે હાઈસ્કૂલ તે સમયે નહોતી.

(૨) આ અરસામાં દેશમાં નવજાગૃતિ ચાલી જતી હતી મહાત્માજી આદિ કાથી સ્વદેશ આવ્યા હતા અને કોંગ્રેસની અસર નહુ વ્યાપક થતી હતી ડૉ એની બેસન્ટની હોમરલની ચળવળ ગામનામા પણ પહોંચી હતી જાગૃતિ યુગની અસરથી મોડાસા અલિપ્ત ન રહી શકે.

આ નિચારો મનમાં ઘોળાતા હતા, ત્યાં તા ૩૦-૬-૧૯૧૬ ના રોજ દાદા તથા શ્રી મોહનલાલ નિ ગાંધી મુળધર્મી મોડાસા આવ્યા. મોડાસા પ્રદેશમાં વિદ્યાર્થીઓને માધ્યમિક કેળવણી સંપૂર્ણ રહી રહે તે માટે હાઈ સ્કૂલની સ્થાપના કરવાના ઇલાકાથી તેમણે ગામની એક જાહનું સભા શ્રી મોહનલાલ નિહલદાસ ગાંધીના પ્રમુખપદે બે નાની સભાએ ચાતુ એ ગ્લો-મિડલ સ્કૂલને હાઈસ્કૂલમાં ફેરવના હરાન કર્યો અને મોડાસા ઝળવણી મંડળની સ્થાપના કરી મંડળનો કાર્યપ્રદેશ નક્કી થયો શ્રી હરજીવન દાસ પે ગાંધી, શ્રી રત્નજીડલાઈ સુરા, શ્રી લક્ષ્મીદાસ લ ગાંધી તેમજ દાદા (શ્રી લાલજીલાઈ ગાંધીના નામથી) રૂ ૧૦૦૧૫ લરી સમ્માના પ્રથમ ખૂન બન્યા મોડાસાના ગ્રામતોએ ઉદારતાપૂર્વક આ ઝળવણી ફંડને નિક

● મોડાસામાં સન ૧૯૦૦ (સન ૧૯૫૬) સુધી અંગ્રેજ કેળવણી માટે પ્રબળ નહોતો. અંગ્રેજ ગિરમ્લુ માટે મોગસાના વિદ્યાર્થીઓન નડિવાદ કે અમદાવાદ જવું પડતું એટલે સને ૧૮૯૬ માં ૧૧મ લોકોએ વર્નાક્યુલર સ્કૂલ સ્થાપી હતી. તેની સ્થાપનામાં શ્રી સકરવાલ ખુટાલા શ્રી વલ્લભભાઈ દસાઈ અને શ્રી મહમદખાનજી વાલ્ડે સારા હિસ્સો આપ્યો હતા, પણ પ્રાથમિક તેનો વહીવટ સ્થાનિક મ્યુનિસિપલ અમલદારના હાથમાં જઈ પડ્યો અને તે સ્કૂલના વિખાસ થવું શક્યો ન હતો.

સા યુ શ્રી મો નિ ગાધી તથા જનનાદાસ હજીવન વગેરેએ નાણા ઉવગવનાનો લાજ માથે લીધો તેઓ મુળમં, અમલના વગેરે સ્થળાએ ફર્યા અને આશરૂ રૂ ૮૦,૦૦૦] તુ રૂ ૬૬ ઉપરાન્ત આ રાગામા સફળતા અપાવવામા શ્રી હોળાલાલ કા જીવનાનો ખૂબ પ્રગતનીય સાથ અને સહયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

તા ૧-૭-૧૮ થી રેગનણી મડળે હવે સ્કૂનનો વહીવટ સલામી લીધો પ્રમુખ તરીકે શ્રી મો નિ ગાધી અને દૂરની તરીકે દા.એ સસ્થાનો કાર્યભાર ચલાવ્યો.

એ જ વર્ષમા હાઈકૂલ માટે રૂ ૩૫૮૩ મા ૮ એમર નેટલી વિશાળ જમીન ખરીદાઈ અને ત્યાં ૩ ૩૪૧૭૨ ના ખર્ચે વિશાળ ને લ ૫ મકાન બંધાયું.

તા ૧-૧૧-૧૮ થી શ્રી લાઇચ લાઈ મા શાહ જેવા કુશળ અને સેનાભારી શિક્ષક શાળાના આચાર્ય તરીકે જોડાયા અને રેલવેથી દૂર પડેલા ગામમા સાગ શિક્ષકોને આકર્ષી શકાય અને શિક્ષણ ને સરકારનો હેતુ સફળ થઈ શકે તે માટે આકર્ષક પગારના ધોરણ નક્કી કર્યા, અને શાળા શરૂ થઈ.

નિઘા વિસ્તારની આ પ્રવૃત્તિ દાદાના જીવનની એક પ્રધાન પ્રવૃત્તિ હતી આ પ્રવૃત્તિને પોતાનો એક જીવન યત્નસાથ સમજી એની પાછળ પોતાના સમય ને દ્રવ્યનો ભોગ આપવા માડ્યો.

આ પછી તો દાદાની સમાજીય માટેની ઉકડા નધતી જ ગઈ તેમણે હૃદયમા એને અગ્રે અનેક વિચારો સેવ્યા હતા મનોરથો ધડા માડ્યા હતા.

પરંતુ હવે દાદાને માટે એ દિવસ દૂર ન હતો જ્યારે પોતે જ પોતાના આ મનોરથોને કર્મક્ષેત્રે ઉતારી શકે.

સ ૧૮૭૫ ના અષાઢ વહી આગમે દાદાને ૪૪ વર્ષ પૂર્ણ થઈ પિત્તાવીસમું જેડું તે દિવસ તેમણે પ્રાર્થના કરી અને ત્યાગ્યાં તેમને વિચાર આ પો હિંમતનો મોટો ભાગ વીતી ગયા પાંચ કઈ બહાર સેવા બની શકી નહિ ધધાની જીવન નધવા નાગી હવે તેમાથી છૂટા થવું જોઈએ ને સમાજ સેવામા પડવું જોઈએ દાદાની લોકસેવાની વૃત્તિઓ પ્રમજ બનતી જતી હતાં તેમણે સ્વકલ્પ કર્યો પાંચ વર્ષની અદર ધધા માધી છૂટા થઈ જવું અને બહાર પ્રવૃત્તિમા પડવું તે માટે તેમણે અન્યતઃ આતુરતાપૂર્વક ઈશ્વરની કૃપા આચી.

આ પરિવર્તનનો ખ્યાલ તેમના પોતાના શબ્દોમા જ [તેમની ડાયરીમાથી] મળી રહે છે

“સ ૧૯૭૫ ના અષાઢ વદી ૮ આજે ચુવાલીસ વર્ષ પૂરા થઈ ચિસ્તાલીસમુ બેઠું આ વર્ષના આરંભથી મનની વૃત્તિએ બદલાવા લાગી હોય તેમ થયું વેપાર પ્રધા તરફ લક્ષ ઓછું થના લાગ્યું અને સમાજસેવા તરફ મન મેરાવા લાગ્યું, આ વૃત્તિને રોકવા નીચેના નિયમોની જરૂર જણાઈ

(૧) સમાજસેવાના કાર્યોમા વધારે લક્ષ આપવું અને જ્યાં સડ આવે ત્યાં તે પેઢી બને તેટલું કામ કરવા તત્પર થવું આલું કામો ને હાથ પર હોય તેમા વધારે કાળજીપૂર્વક કામ કરવું

(૨) સામાજિક સેવાની રીત અને તેવા પુરૂષોના જીવન ચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવો

(૩) મનની શુદ્ધિ અને શક્તિ માટ વિષયવાસના કમી કરવી અને બનતી ત્વરાએ બ્રહ્મચર્ય મત પાળવા તૈયાર થવું

આ નોંધ અનુસાર તેમણે મહાત્મા ટોટ્ટોયનું જીવન ચરિત્ર, સ્વદશ સેના, ડૂબલુ વહાણ, સ્વામી જવેકાન દનો કર્મયોગ વગેરે પુસ્તકો વાંચ્યા ત્યાર પછીની આસો નુદી પડનાના રોજ તેમણે નોંધ્યું “ આ દિનસ નનરાત્રિના તહેનારનો પહેલો દિનસ છે આજથી મન ઉપર કાણુ મેળનના શરૂઆત કરી છે ”

આમ ૪૫ મા નર્ષથી દાદાના એક આતરિક જીવનની શરૂઆત થઈ અત્યાર સુધી તેમણે ડાયરી રાખી નહોતી હવે તેમણે આત્મનિરીક્ષણ કરવા માડ્યું અને આત્મવિકાસ માટે સમાજસેવાનું ધ્યેય સ્વીકાર્યું

મનના આ નિયામ આનતા હતા ૪૫ મુ વર્ષ પૂર થયું એક વાર સ ૧૯૭૬ ના લાદગામા દાદા મુખ્યથી હાઈસ્કૂલના ૬૬ માટે મોડાસા આવતા હતા સાથે શ્રી મો વિ ગાધી હતા તેમણે ય પોતાની ગાધી એન્ડ કુ માથી નિવૃત્તિ લેનાતુ પ્રિચાર્યું હતું તેમનો નિયામ શિશુ અને બીજા જાહેર પ્રવૃત્તિઓમા પાવાનો હતો તેમા શ્રી છોગલાલ કા છુટાલાતુ પ્રોન્સાદન મળ્યું “ મોહનલાલની વિદ્વતા અને મયુગલાલની વ્યવસ્થા અને વ્યવહારનો સુમેળ સંધાય તો મોડાસામા જાહેર કાર્યની સારી પ્રગતિ થઈ શકે ”

અને એમ જ બન્યું

૩ : જન જગતિનો જુવાળ

—પલટાતી આબોહવા	(૧૯૧૪-૧૬)
—જનજગતિ	(૧૯૨૦-૨૨)
—રાણતકાર્યો	(૧૯૨૬-૪૧)
—મેડાસાની શાન	(૧૯૩૦)
—સંધિકાળની સુગંધ	(૧૯૩૧-૩૨)
—વળી પાછો સંધ્યામ	(૧૯૩૨)
—આમના તલુખા	(૧૯૪૨)

સંદર્ભ-સાહિત્ય

- પ્રદિત નહેરૂની આત્મકથા
- દોંમેસનો ઇતિહાસ (પટ્ટાભા)
- સરદાર વલ્લભભાઈ ભા. ૧-૨ (નરહરિભાઈ પૂરબ)
- ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથા ભા. ૧-૨-૩
- અમિત્રીલાલે અંતે (મોહનલાલ સોપાન)
- જયદિંદ (ઢાચરી : જન્મભૂમિ પ્રકાશન)
- જયપ્રકાશ નાતચલુ (રમણુલાલ પટેલ)

તથા

૧. દાદાએ મોટે કદેલ માહિતી
૨. દાદાની અંજલ નોંધપોથી
૩. પ્રજ્ઞાતિએની ફાઈલો : હેવાર
૪. તથા હાપાંની કાપલિએ

અમહદાર આદોલનના આર્લમાં—

મુંબઈમાં ચપારી દેતા ત્યાગે

પલટાતી આબોહવા (૧૯૧૪-૧૯)

દાદાએ ૪૫ મે વરસે ડરેલો નિશ્ચય પગિપકવ હતો પણ એકદમ મુબબનો વેપાર છોડી દઈ મોડાસા બેસી જવું ય જેવી રીતે ? આમ તો, અનાગ નનાગ કેળાણી મંડળ માટે અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે દાદાએ તથા શ્રી મોહનલાલ ગાંધીએ મુબબ અને મોડાસા વચ્ચે દોડાદોડી શરૂ કરી જ દીધી હતી પરંતુ વેપારની અને કુટુંબની જનાબદારીના ખ્યાલે તેમના હૃદયમાં સતત મથન નધતું જતું હતું :

પેઢીની પ્રતિષ્ઠા તો જામી હતી પણ સન ૧૯૧૮ મા પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ પૂરે થયા બાદ લાન ગગડી ગયા હતા, અને કટલીક ધાલબૂઝથી મોટી નુકસાની આવી હતી એટલે ચિંતા પણ વધી હતી એવી સ્થિતિમાં પેઢી છોડવી શક્ય ન લાગી એટલે મનને મારીને જે ચતા હતા

દરમિયાન સમગ્ર લાગતની આબોહવા ઝડપથી પલટાઈ રહી હતી

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ૧૯૧૪ મા શરૂ થયું ત્યારે ફ્રાન્સની ગયુબૂમિ પર્ જર્મનો સામે હિંદી લશ્કરે બતાવેલ અદ્વિતીય શૌર્યથી હિંદની યોગ્યતા વિશે યુરોપિયનો ઉપર જાડી ઊપ પડી હતી. આની લાગતનાસીઓના મન ઉપર પણ ભારે અસર થઈ ત્યારે લાગતમાં આવી લાગતના કન્યાઓ માટે જહેમત ઉઠાવી રહેલા એની વિસેન્ટે પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાંથી ગૃહસ્થીય ક્ષેત્રમાં, ધિયોસોદીમાંથી 'હોમરૂલ લીગ'માં 'ક્રુકાન્સુ' તેમણે 'હોમરૂલ' શબ્દને પ્રચલિત કર્યો, તેને માટે પ્રમુખ ચળણ આબોહી, અને 'ઓવ ઇન્ડિયા હોમરૂલ લીગ' ની સ્થાપના કરી અને જોતજોતામાં (૧૯૧૭ મા) તો, દશને ખૂણે ખૂણે 'હોમરૂલ' ની કંપના દારાનગની પેરે મર્ડન ફેલાઈ ગઈ ૧૯૧૭ ની કલકત્તાની કોંગ્રેસ એની વિમેનને પ્રમુખપદ દેયઈ, તે પછી તો દેશભરમાંથી મહિલાઓના કુન્ના કુન્ડ 'હોમરૂલ' મા લગ્ની થયા અને બીજી બાલુ, મદિગમાં, માડુઓ અને સંન્યાસીઓ દ્વારા પણ 'હોમરૂલ' ની ચળવળ પ્રજાજનમાં વણાઈ ગઈ મન્ડાર ગભગઈ જઈ એની વિસેટ તથા તેમના સાથીઓને 'અટકમાં' લીધા—અમુક પ્રદેશથી મહાર ન જવાના હુકમ નીચે અલી બાઈઓ તથા મીલાના આઝાદ પણ જેઠી બન્યા આથી બિલટો લગ્ન મોટા થયો 'પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ' (શાન

● 'હોમરૂલ લીગ' ની મૂળ સ્થાપના ૧૯૧૮ ના આરંભમાં હિંદમાં ના યોગમાન્ય દિશકે કરેલી

પ્રતિકાર) ની વિચારણા કરવામાં મુશ્કેલી લીધે પણ જોડાઈ અવગત લાગી વિચારણા અતે એવું પગલું ન લેવાનો જ નિર્ણય થયો. મુલાન વર્ગ ને હિંમત તત્વો નિરાશ થયા અને નેતાઓ 'જન્મામદાર રાજત ને માગે' આગળ ધપવા વધુ સક્રિય બન્યા.

૧૯૧૭ ના આ વર્ષમાં જ, હોમરસ લીગની ચળવળ પૂરે જોશમાં હતી, ત્યારે ગાંધીજી, રાજેન્દ્ર માણુ તથા પ્રાધ્યાપક રૂપલાની વગેરે સાથીઓની મદદથી અપાન્થુ (ખિલાત) ના ખેડૂતોને થયેલા અન્યાય દૂર કરવા પાછળ એકાગ્ર બન્યા હતા. ૧૯૧૮ માં ખેડા જિલ્લાના ખેડૂતોની સંન્યાસીની લડત સરદાર વલ્લભભાઈની દોગડપી નીચે આરભાઈ મધ્દ હતી અને ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં જ સુતગડે મિલોના કામ દારોની પગાડ વધારા માટેની ઉમ્મ લડતના સુકાની ગાંધીજી પોતે જ બન્યા હતા (૧૯૧૮ ફેબ્રુઆરી).

આમ, ખુદ ગુજરાત અને અમદાવાદ ધર્મભૂમિ જિયા હતા.

૧૯૧૮ માં (જૂન) મોટેચુ-એસફડના મુધારા પ્રગટ થયા અને 'જન્મામદાર રાજત ન' ની દિશામાં એક નવું પગથિયું આવી પહોંચ્યાં આની સામે જેલુ વલ્લભ અખ-યાગ કર્યું તે બાબત દેશમાં વિલિન અભિપ્રાયો પ્રગટ થવા લાગ્યા. ખુદ ગાંધીજીની અદર પણ મતભેદો પડ્યા. ઉમ્મ ચર્ચા અને પત્રિયક અતે દોષેસે આ મુધારા કાગળી દર્ષ 'મપૂર્ણ સ્વગત' ની આકાશ્વા હરી પ્રગટ કરી અને 'જન્મામદાર રાજત ન' ની દિશામાં નક્કર મુધારા માટે મુચના કરી.

ત્યારે સરકારે દમન નીતિથી એનો સામનો કર્યો. પ્રેમ એકઠો નોંધ્યો અમલ કર્યો, એની ખિસેટ ઉપગના પ્રતિનિધને સ્થાને નોક્કસ રૂક (નવર રૂક) ફરમાવાઈ, અગાગના ૩૦૦૦ મુલકને ૫ નવરૂકે કર્યા તથા વળા 'રોસેટ' નામના આરંભના પ્રમુખપદે નીમાયેલી કમિટીએ કાલિકારી ચળવળને કાબી દેવા અને બાગતને પત્રે વધુ જ જીરો જકડવાની બલામણી મરતો દેવાસ પ્રગટ કર્યો.

૧૯૧૮ ના નવેમ્બરમાં મહાપુરની પૂર્ણાવિતિ થઈ અને સિંચેમરમાં દિલ્લી મુકામે દેખિસ મળ્યા તિલક મંદારાજ પરદેશ જવાના દોષ, પ્રમુખ તરીકે તેમને ચાને પ. મદનમોહન માનવિધાને નૂટવામાં આન્યા.

અલગત, દેખિસની આ ખેડેકિ મિટિય રાજ તન્ક વધારારી બધારી, મુદના વિજયી અત માટે તેમને અખિન દન આપ્યા અને મિટિય

સરકારને હિંદના આત્મનિર્ણયના અધિકારને માન્ય કરવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો.

આમ ૧૯૧૮ નું વર્ષ પૂરું થયું. ૧૯૧૯ ની સાલ શરૂ થઈ. અને ગાંધીજી જાણે ધૂમકેતુની માફક આકાશમાં ઝળખી ગયા. રોલેટ ખરડાની ભલામણો જે કાયદાના સ્વરૂપમાં પસાર થાય, તો તેની વિરૂધ્ધ સત્યાગ્રહની દિલચાલ ઉપાડવાની ગાંધીજીએ નોટિસ આપી દીધી હતી! તેને માટે પ્રજામત તૈયાર કરવા તેમણે દેશભરમાં ધૂમચા માંડ્યું હતું. ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની ૬ ટૂી નો દિવસ હડતાળ-ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાનો દરિયાવામાં આવ્યો. તે અગાઉ ૩૦ મી માર્ચનો દિવસ જાહેર થયો હતો, અને તારીખ બદલીના ખબર દિલ્હી પહોંચ્યા ન હોઈ, સ્વામી શ્રધ્ધાનંદના નેતૃત્વ નીચે હડતાળ પડી, સરઘસ નીકળ્યું. અને યુરોપીઅનોએ ગોળીબારની ધમકી આપી ત્યારે સત્યાગ્રહીઓ છાતી ખુલ્લી કરી જીલા રહી ગયા. દિલ્હી સ્ટેશન ઉપર રમખાણ થયું. ત્યારે હિંદુ-મુસલમાનો તમામ મતભેદો ભૂલી ગયા. પરસ્પરના હાથે પાણી પી, હાથમાં પોતપોતાના ત્રાવટા લઈ જ્યનાદો પોકારતા મસ્જીદો સુદ્ધાંમાં સભાઓ કરતા થયા!

અને હવે ૧૯૧૯ માં અમૃતસર-પંજાબ ખાતે કૉન્ગ્રેસના અધિવેશનની તૈયારીઓ ચ શરૂ થઈ. ત્યાં સરકારે પંજાબના નેતાઓની ગિરફતારી કરી. લેફ્ટા ફફેરાયા. સરકારે ગોળીબાર કર્યા. એટલે બેકામ તોફાનો જાગ્યા. અને રાત સુધીમાં તો (૧૦-૪-૧૯૧૯) શહેર પર મિલિટરીનો કબજો થઈ ગયો. આથી પંજાબમાં ખીજે પણ તોફાનો થયાં. એ અડવાડિયું તો તોફાન અને ગોળીબારોના વાતાવરણથી ધણણી ઊડ્યું.

ગાંધીજી દિલ્હી જવા જાપડ્યા. રસ્તામાં જ તેમને ગિરફતાર કરી સ્પેશિયલ ટ્રેન મારફતે મુંબઈ લઈ જઈ છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

આ સમાચારે ગુજરાતને માંડું બનાવ્યું. અમદાવાદમાં જળરજ્જત હુલ્લક થયું. વિરમગામ ને નડિયાદ પણ ધસપાયું. ખીજે છેડે કલકત્તામાં તોફાન જાગ્યાં.

ગાંધીજીએ અમદાવાદ આવી શાંતિ રચાવી. અને સત્યાગ્રહ મોકુફ રાખવું નિવેદન કર્યું.

જાતાં—સરકારે અમૃતસરમાં તા. ૧૩ મી એપ્રિલે (હિંદુઓના બેસતા વર્ષે) બેગા થયેલા નિઃશસ્ત્ર માનવીઓ પર, તેમને ઘેરીને, દારૂગોળો ખૂટી ગયો ત્યાં લગી—૧૬૦૦ ગોળીઓ ચલાવી, ૪૦૦ ના જ્વન લીધા, ને બે હજારને ધાયલ કર્યા! અને આખા શહેર પર સીતમ ગુન્નરો: પીંજ-

‘જીની જતી તથા પાણી બધ કર્યા, ખેડે કા માયા, લોકોને પેટ ચનાવ્યા’ મુસ્તાફરોની ટીકાટો બધ કરી અનાજ લઈને કુળે કુલું મિનગરી કાનૂન હેળ ૨૧૮ જાણુને ચુનેગા ગની, ૫૧ ને દેહાન ૬૬, ૪૬ ને દેશનિકાવ અને બાબીનાને ૩ થી ૧૦ નાની દેદની મળ કટ કરી । આ પછી ૫ દિનગો લગી, માર્ચ-એપ્રિલ નજ પ્રસુ !—વેપારીઓ, રાહદારીઓ, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ, વકીલો પૂ અધ્યાપક સામાજિક ઉનાયું ગાયકામા પુ લોકોને આ સાથે બાધીને માયા, મશીન મનથી હડાની દીધા કચાક કચાક ટોળા પૂ યોગ્ય પથુ રૂ કર્યા ।

આ બધા છતાં, સરકારે વડી ધારાસભામાં આ અમાનુષી કૃત્યો કરનાર અમનદારોને માફી બક્ષતું ઇન્ડિયન બિલ રજૂ કર્યું । પડિત માવવિયાએ ૪૮ કલાક લાપથુ કરી સામે પકમર ધ્યે અને કોંગ્રેસે પબ્લિકના અત્યાચારો અંગે તપાસ ઝી હંદાસ પ્રગ કર્યો ભારત આપુ આ અન્યાયારાના સમાચારથી અને આ હેતુ પછી ગૌપની આગથી લજૂબી ડીયુ, પગ્દેશી હુકુમનો નાશ કરના તલસી નહી

પરંતુ ગાંધીજી ઉનાળા થના માગતા ન હતા પ્રજાની શક્તિને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે સંગઠિત કરી, તેનો શિબિર રીતે, શાંતિમય માર્ગે ઉપયોગ કરવાના આગ્રહી હતા હિંસક તોફાનો અને સરકારી અધ્યાચારો—મનેતો ભોગ બન્યા વિના દેશને આગળ લઈ લવા માગતા હતા

ગાંધીજી અસહકારની નક્કર યોજના વિચારી ગયા હતા

ત્યારે, ૧ ૨૦ ની સાવ શરૂ થઈ ગઈ હતી અને મુગ્ધિમ પ્રજાને પ્રિન્ટિય સરકારે યુદ્ધ અભ્યાસ આપેના રચનોનો ભગ કરી તેમનો રોડ વહેારી લીધો હતો ગાંધીજીમાં ‘ખિલાફત’ ના રમ બજી નહા હતા અને મહા મા ગાંધીની આગેવાની હા ખિલાફતની ચળવળ ઉપાડનાનો નિયુદ્ધ લેવાયો પૂ ખરો

૧૯૨૦ ના મેમાં હાલ—રિપોર્ટ પ્રગ થયો અને આખા દેશ પડતા ઉપર પાટ પડવાની લાગણી અનુભવી આ રિપોર્ટમાં અમૃતસંગના—જલિયાવાલા અધ્યાચારોને નક્કર બચાવ આપા આ રો હતો

આ દિવસોમાં કલકત્તામાં કોંગ્રેસના ખામ અધિવેશન મળ્યું ત્યાં ગાંધીજીએ ખિલાફત અને અમૃતસ ના અન્યાય । સામે વધતા જતા પ્રમાણમાં અહિંમત અનહકારનો માર્ગક્રમ ગૂઢ કર્યો, અને ત્યાજીના, ૧૯૨૦ માં નાગપુર ખાને કોંગ્રેસનું અધિવેશન મળ્યું, ત્યારે ગાંધીજીએ અમદ

કાગના કાર્યક્રમમાં ખિનાબોના ત્યાગથી માડી નાકગની લડતનો સમાવેશ કર્યો હતો. પગ્દેશી કાપડનો બહિષ્કાર, ટેટિયા, હાથ વણાવ, બ્વદેશીને હિતેજન તથા ધાગસલા, સરખારી ઝાટો, સગકારી કોલેજ-શાળાઓનો બહિષ્કાર, ચરકારી નોકરીઓનો ત્યાગ—એરે એના મહત્વના મુદ્દા તા.

આમ, નાગપુગના અધિવેશનથી—૧૮૨૦ થી હિંદુસ્તાનના આધુનિક નાજખીય રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં એક નવા યુગનો આરંભ થયો. સરકારને કેવળ કાકલદીઓ, નિનતીઓ અને ઠરાવોનો નિનીત યુગ તો આ સાથે આથમી ગયો, પરંતુ સાથોસાથ આવેશપૂર્ણ આઘવા હિંસક પ્રતિકારનું ય ભાવિ કથળી ગયું. ગાંધીજીએ તો ‘એક વર્ષમાં સ્વરાજ’ નું સૂત્ર નહેતુ કરી દીધું હતું !

ગાંધીજીની અસહકારની આ હામલને સારો જવાબ મળ્યો. ધારાસભાનો બહિષ્કાર, પગ્દેશી કાપડનો ગહિષ્કાર, ખાદીનો પ્રચાર અને રાષ્ટ્રીય શાળા-પ્રલેજોનો આગલ—સર્વન આનકાર પામ્યા.

બનાવો ઝડપથી બનતા હતા અને નક્કર રૂપ લેતા હતા.

૧૮૨૧ માં (જુલાઈ) અખિન ભારત ખિલાફતની પરિષદ કરાચીમાં મળી તેમાં તો મૌલાના મહમદઅલીના પ્રમુખપદે એટલી હદે હગાર પ્રનામાં આવ્યો કે, “સાચા મુસલમાને લશ્કરમાં નોકરી કરવી કે લશ્કરની ભરતીમાં મદદ કરવી કે એમાં છૂપી અનુમતિ દર્શાવવી એ ગેરમયદેસર છે !” અને “બ્રિટિશ સગકાર અગોરાની સરકાર સામે લડરો તો હિંદના મુસનમાનો સવિનય ભગની લડત શરૂ કરરો અને પોતાનું પૂર્ણ આત્મન બહેર કરી, રાષ્ટ્રીય મહાસભાની અમલાનાની બેઠક વેળાએ સ્વતંત્રતાનો નાનટો ચદાવરો !”

આ પરિષદના ઉગ્ર ભાષણો માટે અલી ભાઈઓ—મૌ શૌકતઅલી, મહમદઅલીને સગકારે પગડી પૂરી દીધા. અરે, આ પરિષદના કામ કાજમાં ભાગ લેનાને કારણે ટ્રેનળ મુસ્લિમ આગેવાનો જ નહિ, પશુ શારદાપીપના જગલ્યુર શ્રી જી કરાચાઈ સુદાને પકડનામાં આવ્યા હતા !

૧૮૨૧ નું ૧૪^થ ઝડપથી નહી રહ્યું હતું. નાતાવરણમાં ગાંધીજીએ આપેલો ‘એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય’ નો વિચાર સર્વોપરી હતો. દરેક જણુ રાજદ્વારી આકાશ તરફ કોઈ ચમત્કારથી સ્વરાજને આનવુ જોના તાડી રહ્યું હતું ! જ પ્રમાણે પ્રજા તે ‘દેવી ઘટના’ ને જલદી હાસલ કરના પોતાથી મનવુ બધું કરના—એ તેના હુ બસહન કરના તૈનાર થઈ ગઈ હતી.

રીતસર સારૂવ્યાપી આદિનન જગે એ પૂર્વે વ્યક્તિગત સન્યાસદ્દાગે ૫
૨૦ હજાર ભારતનાસીઓથી જેલો ભરાઇગઈ હતી ! અને હવે 'સામુ
દાયિક સન્યાસદ્દા ના કાર્યક્રમની કાગને ડાળે ગઈ જોનાઈ રહી હતી !
ગાંધીજી પણ એક પછી એક આકરા મ્દમ નિચારી ગયા હતા તેમા
સુગન્ધાતમા નાકરની લડત શરૂ કરવાનો મનોરથ મુખ્ય હતો—તો બીજી
બાલુ, ગદ્ગદ (આદિ) જિલ્લો આપભોગની આ જોગીમા આગળ નીચ્છા
જવા હરીદ્વારમા જિતયો હતો !

દાદા માટે પણ હવે 'આ પાર કે પેલે પાર' નો નિર્ણય પકડા
કરી રહ્યો હતો અને તેમણે એ નિર્ણય કરી પણ નાખ્યો પોતાના નાના
ભાઈ શ્રી મોહનલાલ લા ગાંધીને (જેઓ આ પૂર્વે પેઢીમા લાગીવાર
તરીકે કામ કરી ગયા હતા) માથે પેઢીની જવામદારી નાખી દીધી અને
શ્રી મોહનભાઈએ પણ વહીવ બાંધુની ઇચ્છાને વશ થઈ વહીવટ સંભાળી
લીધો *.

આ વર્ષથી (૧૮૨૧ થી) દાદા શુદ્ધ મગી સાચા અર્થમા વાન
પ્રસ્થી બન્યા અને તેમના પુરુષાર્થની પ્રતિમા અગદળી બીડી

દાદાએ પોતાની ૪૮ મી વર્ષગાંઠને દિવસે કરેલી નોંધમા લખ્યું છે

“ ૪૪ મા વર્ષની આખરે થયેલા પડેલા સંકલ્પને આજે ત્રણ વર્ષ
પૂરા થયા તે સંકલ્પનુ માપ કાઢતા સંપૂર્ણ અમલ થઈ શક્યો નથી તેથી
અધૂરા સંકલ્પ પૂરા કરવા મથલ કર્યો

‘ પડેલા સંકલ્પ પરી ઇશ્વર કૃપાથી વપાર બધા અને સસારી
બાબતમાથી મનને પાછુ વાળી લઈ સમાજ સેવામા ફોકવા જે કાંઈ મથલ
થયો છે, તેના પરિણામે મુળદ પેઢી છોડીને સ ૧૮૭૬ (૬ સ ૧૮૨૦)
ના ભાદરવા માસથી મોડાસે સમાજ સેવા અર્થ રહેવાનુ ભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું
છે સ ૧૮૭૭ ના ભાદરવા માસમા મોડાસા હાઈસ્કૂલ (વિનય મંદિર)
મટે ભાઈ શ્રી મોહનલાલ વિદ્યવત્સ માધી સાથે મોડાસા આવવું થયું
મોડાસે આખ્યા પછી ફરતુ કામ કર્યું, અને ગારીરિક નિમારી (વાવ
હરસ ડેડશી) થવાથી બે ત્રણ માસ રાકાવું થયું તે વખતે મદાતમા

* જેમણે વર્ષા સુધી પડીનું સુકાન સાચવી, નિશ્ચિત લીધી દતી અને
ત્યારથી મુઘુ સુધી તેઓ પુષ્ટિઆર્થીય મરત્તની વરીકે ગોઠવમા તેમનાથી
નાના ભાઈ શ્રી મનલાલ સાથે બાંધવન આનંદુ * શ્રી મનલાલ
બા. એ. એસ. ડી. સી. ડી. થયેલા છે તેઓ મુળદની અર્થકિરદન રૂઝમા
અનેક વર્ષ નોકરી કર્યા પછી પેળીમા જોડાયા હતા દાલ તેઓ પળ નિરન
પર ગોઠવ જઈ રહ્યા છે

ગાધીજીની અસહકારની લડત દેશોધ્ધાર માટે શરૂ થઈ ચૂકી હતી, અને આ દેશોધ્ધારના કાર્ય માટે જામે જામ કામ કરનારાની જરૂર હતી, અને તેથી મારા સંકલ્પને અણધાર્યું બળ મળ્યું મનોબળ મજબૂત થયું એ જ બાબત, પેટ્રોલ વહીવટ, ન તે પ્રત્યેની મારી જવાબદારી અને બીજી બાબત મારા સંકલ્પને યોગ્ય રીતે અમનમા મૂકવાની દેશોધ્ધાર અર્થે ઇશ્વર ઇચ્છાએ આપી લાગે તક—એ જોમા મને પસંદગી આપી એ મારા વિચારનો વિપ્લવ થઈ પડ્યો, કેટલીક માનસિક ઉદ્ઘાપોદ્ધ પછી મારા હૃદયમાં સ્વભાવ પ્રમાણે દુરત હેનદના નિર્ણય ઉપર આવ્યો હાલ દુરત તો અસહકારના માર્ગમાં જોડાઈ જવું અને બને તેટલી ફરજ અદા કરવી. તે પ્રમાણે હાલ સુધી તે કાર્યમાં લાગેલો છું ”

જનજાગૃતિ : ૧૯૨૧-૨૨

હવે, ૧૯૨૧-૨૨ ની અસહકારની ચળવળમાં અને કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિમાં દાદાએ પોતાની જાતને પરાની દીધી અને મોડાસાની રાજકીય પ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ ૧૯૨૧ થી મડાયા

કોંગ્રેસના આદેશ મુજબ દાદાએ પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર પોકારો, ખાદી અપનાવી, સ્વદેશીનો પ્રચાર કરના માડ્યો, અને સ્વદેશી લઢાર પડુ શરૂ કર્યો સને ૧૯૨૨ માં તેમણે મોડાસાના વેપારીઓને પરદેશી કાપડ ન વેચના સમજાવ્યા પણ એક વેપારી લાઇ કબૂલ કરીને ફરી ગયા અને તેથી તેમણે ઉપનાસ કર્યો અતે સૌ એક મત થયા છ મહિના સુધી આ રીતે મોડાસામાં પરદેશી કાપડનો બહિષ્કાર રહ્યો પણ પાછળથી કેટલાક લાઇઓએ તે ઠરાવને તોડ્યો ને પરદેશી કાપડ ફરી શરૂ થયું આ ઉકીકતની તેમણે પોતાની કાયરીમાં કુખ પૂર્વક નોંધ લીધો છે

એક નાર (૧૯૭૭ ના કારતકમાં) મુજબથી એક લાઇ તેમના પત્નીની સાડીઓ ભરેલો એક ડબો લાવતા હતા, તે તલોઈથી આવતા ટાપ્પામાં ગુમ થયો પાર્સીબાએ તેમને ફગ્યાદ કરવા કહ્યું, ત્યારે દાદાએ કહ્યું — “આપણને પરદેશી કાપડનો ખપ નહોતો. ગઈ તો હવે નિગત થઈ” ૧૯૦૫ ની સાલથી બગલગ વખતથી તેઓ પોતે તો દેશી કાપડ પહેવતા આવ્યા હતા, અને ૧૯૨૦ પછી ખાદી પહેરતા થયા હતા પરદેશી કાપડને તેમણે ત્યાર પછી સ્પર્શ કર્યો નથી

સ્વદેશીના પ્રચાર માટે રેડિયા પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી ૧૯૨૨-૨૩ માં મોડાસામાં લગભગ ૨૪૦ રેડિયા ચાલતા હતા ‘રેડિયક સ્વનગ

શાળા' ઉપન મો અને પ્રેમિનના નભાસને નોધી તાતુકા પ્રેમિત સમિતિની સ્થાપના કરી આ ૧૧ વર્ષને હાઇકૃતને રાષ્ટ્રીય બનાવવામા આવી સગ-કારી માટ બંધ કરી અને શરૂઆતથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને પ્રગથ કરવાના હેતુથી 'કુમાર મંદિર' પણ શરૂ થયું.

પ્રાધીકરના આદેશને માથે ચક્રાવર્ત દાતએ અને શ્રી મો વિ. ગાધીએ દરેક ક્ષેત્રે પહેલ કરી અને ત્યારે તેમની પડખે દાદાના નાના ભાઈ શ્રી યુનીભાઈ ગાધી આવીને ઉભા રહી ગયા શ્રી યુનીભાઈ ગાધી ત્યારે અમદાવાદમા મુનિનિપન શાળામા વર્ગોથી મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી ન્હા હતા તેમની શિક્ષક તરીકેની નોકરીને ૨૨ વર્ષ થયા હતા, તેઓ પેન્શનને આરે આવી ઉભા હતા પરંતુ દાદાના આગ્રહને વશ થઈ મોઈ કશા પ્રયત્નન વિના પેન્શન માટે પાકી ગયેલી નોકરીને તેઓએ હનતે મેંએ તિલા નિવિ આપી દીધી અને મોડાતાની ખાદી પ્રવૃત્તિ તથા કુમાર મંદિરની મુખ્ય જવાબદારી ખત અને નિઠાપૂર્વક પાડી પાડી.

આ ૧ સોમા ૧૧ નંકારી કોટોનો અસહકાર કરવા દાદાએ સવાઈ ગાંધીની સ્થાપના કરી ૩૦-૪૦ સદ્ગૃહસ્થોએ તેમા પોતાની સેવા આપી આને લીધે સગકારી પ્રોત્સાહ તે રખતે બહુ ઓછા રેસ જતા ટેલકાક કુટુંબોના ઝગડાની પણ આ સવાઈ મંદિર દ્વારા પતાવટ કરેલી આના વાનાગપુમા—૧૯૨૧ ના ડિસેમ્બરના છેલ્લા સપ્તાહમા અમદાવાદ મુકામે મહાત્માના ઐતિહાસિક અધિવેશન મળ્યું 'અલ્પકારના' મુખ્ય હાવમા શાંતિમય કુરબાનીનું પ્રતિષ્ઠા પત્ર સામેલ કરવામા આન્યુ.

અસમત, આ અધિવેશનમા હજારત મોહાનીએ મહાત્માના બંધા ગમા તેનું ધ્યેય 'સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' નું સ્પષ્ટ કરવાનો દરખાવ જૂઠું કર્યો તેમા ખુદ ગાંધીજીએ 'પરિસ્થિતિ' અને 'કમજોરી' ને કા લે વિરોધ કર્યો હતો.

બાદ, ૧૯૨૨ ની સાનની શરૂઆતમા—રેલુઆરીની ૧ લીએ ગાંધી જીએ વાઈસરોયને પત્ર લખી બાગડોલીમા સચિનથ લગ શરૂ કરવાનો પોતાનો ઈગદો જણાવી દીધો અને આશ્રના મત્તુ નિલ્લાએ તો જનન્યુ આરીની ૧૨ મીથી ના-કરની લડત આગ લી ૪ દીધી હતી પરંતુ બન્યું એવું કે ચોરીચોરામા (સયુક્ત પ્રાન) ૫ મી રેલુઆરીએ, કોંગ્રેસના સરવજે પોસિસના રોજાને યોજીમા ઘેરી લઈ, તે તમામને (૨૨ જાણીને) બાળી મુકના ઉપરાત વિલાયતથી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (શાહ-જહો) મ તસ પહોંચો,

ત્યારે ૫ તોફાનો થયાં. આ કારણોસર ગાંધીજીની દોરવણી નીચે બારડોલીમાં મળેલી (૧૨ મી ફેબ્રુઆરી) કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિએ સામુદાયિક સવિનય ભંગને મોકૂફ રાખવાની તાગડતોળ જાહેરાત કરી !

તે દેશ એક ભારે આંચકા ખાધ શાંત પડ્યો, કે તરત જ સરકારે ગાંધીજીની જ ધરપકડ કરી લીધી. (માર્ચ ૧૩ મી), અને ૧૯૨૧-૨૨ ના ત્રણ લેખો માટે રાજદ્રોહનો ગુનો ગણી ૬ વર્ષ ની આસાન કેદની સજા ફટકારી દીધી !

આ પછી ૧૯૨૨ ના અંતમાં દેશજુદ દાસના પ્રમુખપદે ગયા (ખિહાર) માં મહાસભાનું નવું અધિવેશન મળ્યું. અને ધારાસભાના બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ પાછો ખેંચાયો. એટલું જ નહિ, સ્વારબાદ ધારાસભા દ્વારા રાષ્ટ્રીય લડતને આગળ વધારવાની નીતિ અપનાવાઈ.

મ્યુનિસિપાલિટીમાં

ત્યારે દાદાએ પણ મ્યુ. નો શક્ય હોય તેટલો ઉપયોગ લોકહિતની દૃષ્ટિએ કરવાની નેમથી તે ક્ષેત્રે વળાંક લીધો.

મોડાસા મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના ૧૮૫૯ માં થઈ હતી. પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓ તેમા ભાગ લેતા હતા. તેમ છતાં સરકાર નિયુક્ત ગૃહસ્થો હોવાથી સરકારી અમલદારોની ખટપટ અને દબલગીરી ખૂબ રહેતી. પરિણામે લોકહિતનું કાર્ય થતું નહિ. આ જોઈ મ્યુ. નો વહીવટ સુધારવાના અને લોકહિતના કાર્યો કરવાના ધરાદાથી તેમણે મ્યુ. ની ચૂંટણીમા ભાગ લીધો, તે ચૂંટાયા. (૧૯૨૨ જૂન).

તે વખતે મ્યુ. મા પ્રજાના ચૂંટેલા ૧૨ પ્રતિનિધિઓ. અને સરકાર નિયુક્ત ૩ પ્રતિનિધિ રહેતા. પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓ બહુમતીમાં હોવા છતાં સરકાર નિયુક્ત શ્રી. મહમદ ખાનજી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા, અને તે દ્વારા નોકરશાહીનો વિજય થયો. દાદાએ નોંધ્યું છે—(અપાડ વદ ૮ ૧૯૭૮): “પ્રજામતને ટોકરે ખાંચવામાં આવ્યો છે. આનું પરિણામ ગમે તે આવે પણ બે વાનાં નક્કી છે. (૧) પ્રજામતને સત્તાના બળથી કચડવામાં કોઈ પણ સત્તા ફાવી શકતી નથી. બિલટી વધારે પાપમય, વધારે ભીડ, વધારે હિંસા બની જતી નાશ પામે છે. તેવી સત્તા પોતાના અવસાનની તૈયારી પોતાના હાથે કરે છે.” (૨) પ્રજાએ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ પ્રજાની દ્રષ્ટિથી કાર્ય કરવા બંધાયેલા છે. છતાં સ્વાર્થ અ લપતે વશ થઈ નોકરશાહીના ગુલામ બની અધિકારીની મરજી પ્રમાણે પ્રજા વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી તેઓ જન

સમાજમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જલ્દી ગુમાવે છે અને વિશ્વાસ ગુમાવ્યાથી નામના પ્રતિનિધિ બની રહે છે”

આ નોંધ બતાવે છે કે, તે વખતનું વાતાવરણ સરકારી લાગવગ અને ભયથી ટેલુ વ્યાપ્ત હતું. દાદાના દિનમાં લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકેની જવાબદારીનું ભાન ટેલું સ્પષ્ટ હતું, તે પણ આ નોંધ બતાવે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં તેમને રાજીનામું આપનાનું મન થયું પરંતુ વિચાર કરતા તેમને લાગ્યું કે રાજીનામું આપનાથી મું ના કાર્યોની વાકેફગીરી નહિ રહે અને નોંધશાહીને પ્રબળો જે ર્ધ ભય છે, અને તેના પર જે કંઈ અકૂશ રહે છે તે તદ્દન દૂર થતાં, કારભાર વધારે અધેર થશે. આથી રાજીનામું આપનાનો વિચાર તેમણે માડી નાખ્યો.

તાલુકા અને જિલ્લા બોર્ડ ને મ્યુનિ

સારળાદ તો, તેમણે ૧૮૨૪ ના ડિસેમ્બરમાં તાલુકા લોકલ બોર્ડ અને જિલ્લાલે. ૧ બોર્ડની ચૂટણીમાં ભાગ લીધો અને બનેલા ચૂટાયા આ બંધી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં કામ કરતા તેમને અનુભવ થયો કે, કામની જવાબદારીના પ્રમાણમાં નાણાની સહ નથી, સરકારી અમલદારોની દબલગીરી થાય છે અને પ્રત્યક્ષતાથી લાભનાથી નહીં, પણ પ્રતિષ્ઠા ખાતર સભ્યો ચૂટણીમાં ભાગ લે છે. પરિણામે જોઈએ તેવું કામ આ સંસ્થાઓ કરી શકતી નથી આમ છતાં, તાલુકાના હિત માટે લોકલ બોર્ડની ચૂટણીમાં તેઓ ભાગ લેતા ૧૮૨૬ ની મ્યુ ની ચૂટણીમાં દાદાએ ભાગ ન લીધો. પરંતુ, ડિસેમ્બર ૧૮૨૮ માં જે ચૂટણી થઈ તેમાં તેમણે ભાગ લીધો અને પ્રેસીડેન્ટ તરીકે શ્રી મોહનભાઈ ગાંધી ચૂટાયા અને મેનેજીંગ કમિટિના ચેરમેન તરીકે દાદા બે વાગ નિયુક્ત થયા આ દરમિયાન તેમણે મ્યુ તન અને મોર્ગેમાં ધણો સુધારો વધારો કર્યો.

જુની બોર્ડ બેરકારી અને બોર્ડી લાગવગથી મરવેરાની મોર્ડી વસ્તુ લાત મરનાની બાકી રાખેલી રૂ. ૧૧૦૦૦ જેટલી બાકી વસ્તુનાતમાંથી મોટા ભાગની વસ્તુલાત તેમણે કરાવી ગ્લા બહુ વટેલા હતા અને ગદબીનું પ્રમાણ અસહ્ય રીતે વધી પડ્યું. દાદાએ પોતાની જાત દેખરેખ હેઠળ ગામમાંથી અને ગામની આલુગાજીથી ગદબીના આ દગલા દૂર કરાવ્યા પી પળી આરાના રસ્તે નદીનો ચગવ પથરોથી બધાઓ અને કબજાના નાકા સુધી લગભગ ૬૨૫ ફૂટનો રસ્તો દુરસ્ત કરાવ્યો અને ૪૦૦ ફૂટ લાંબી ગ્રાન્ડ બધારી એવી રીતે કબજામાં ધાચીનાકામાં, કડીઆરામાં, તેમજ

લાનસારવાડામાં પણ રસ્તા સુધારાની જનતાની હાલાકી દૂર કરી. તેમ છતાં મેટલ રોડ—પાકા રસ્તા સુધારવાનું કામ બાકી રહ્યું જે ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પૂરું કર્યું.

આ ઉપરાંત મજદૂર સ્કૂલ વગેરે માટે નવી યોજનાઓ દાદાએ રજૂ કરી. વળી મેટલ રોડ વારંવાર તૂટી જતા હતા. અને સુધારવામાં ધણો જ ખર્ચ થતો. એટલે એમણે પોતાના વહીવટ દરમ્યાન સીમેન્ટ-કાંકરના રસ્તા બાધનાની યોજના રજૂ કરી. સીમેન્ટ કોર્પોરેશનના એન્જિનિયરને બોલાવી સીમેન્ટ કેમ વાપરવો તેનું જરૂરી જ્ઞાન પણ પોતે સંપાદન કરી લીધું. પણ નાણાના અભાવને લીધે આ યોજના તાત્કાલિક અમલમાં મૂકી શકાઈ નહિ. આ યોજનાથી ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ધીમે ધીમે મોડાસાના રસ્તા સીમેન્ટ કાંકરીટના થયા.

આ બધું રસ્તા અને ગટરોનું કામ કરાવવા છતાં પ્રજા પર નવો કર નાખ્યો નહિ, અને સભ્યો પોતાના સમયનો થોડોક ભોગ આપી, મ્યુ. ના કાર્ય પ્રત્યે લક્ષ આપે, તો જનતાની ધણી જ સેવા થઈ શકે છે એ વાત અમલી કરી જતાની.

આની રીતે તેમણે સભ્ય તરીકે અને મેનેજીંગ કમીટીના ચેરમેન તરીકે મોડાસા મ્યુ. માં ૧૦-૧૧ વર્ષ કામ કર્યું. અને તેના કારભારમાં ધણા જ સુધારા કર્યા. અમલદારોનું ચલણ બંધ કરાવ્યું. અમલદારો પોતાના અંગત હિત માટે મ્યુ ની ચીજોનો ઉપયોગ પણ કરતા દાદાથી આ સહન થતું નહિ એક વાર એક મહાલકારીએ ગાસતેવનો ડબો મ્યુનિ-સિપાલિટીમાંથી મંગાવ્યો. પરંતુ દાદાને તેની ખબર પડતા તેમણે તે ડબો મહાલકારીને ત્યાં જતો અટકાવ્યો. આના અનેક પ્રસંગોએ તેમણે પ્રજાહિતને લક્ષમાં રાખી અમલદારો જોડે તકરાર વહોરી છે અને લીધે અમલદારોએ તેમના પર ધણી વાર બોટા કેસ કરેલા, પરંતુ ભલભલા અમલદારોને જવાબ આપી તેમણે મૂગા કરેલા.

તેમના વહીવટ દરમ્યાન સરકારે ઓકટ્રોઈ ડ્યુટી નાખવા દબાવ્યું કર્યું. દાદાએ તેનો વિરોધ કર્યો અને જણાવ્યું કે મ્યુ ની આવક પૂરતી છે અને ઓકટ્રોઈ ડ્યુટી નાખનાથી મોડાસાના વેપારને નુકશાન પહોંચે તેમ છે. તેમના પ્રયત્નના પરિણામે સરકારી દબાવણ બંધ થયું.

એક વાર મહાલકારીએ ગામમાં હોળી ચતી હતી, તે જમીન હરાજમાં મૂકેલી દાદાએ તેનો વિરોધ કર્યો, ને કલેક્ટરને લખાણ કર્યું આથી હોળી પ્રજા તરીકે જમીન હરાજ ન થઈ શકી. આ કારણે મહાલકારીએ અંગત વેર

રાખી એક ખોટા કેસ જીત્યો કર્યો દાદાની ખડોદાની જમીનની બાબતમાં સરકારી પડતર જમીન હતી તેમાં લોકો વગર ગમ્યે નાવેનર કરતા સત્તાનાળાઓએ લોચેન્દ્રા ખોળા જલ્પાળ લીધા કે દાદાના કહેવાથી જમીન વાની છે દાદા સામે પચ્છેત થયો કે દાદાએ જમીન વવડાની છે અને તેનું દરખાસ્ત તેઓ લે છે સર્વજાગાઓને દાદા સામે ખૂબ રાધ હતો તેથી પ્રાત ઓફિસરે ૨૨૫૦ રૂ. દડ કર્યો દાદાએ કલેક્ટર પાસે કેસ ગુરુ કર્યો અને નિર્દોષ પૂરનાર થયા, ત્યાર બાદ તેઓ જ પ્યા

પ્રજના મરુતિયા વડીલ

દાદાના મોડાસાના નિવાસી પ્રયોજન લોક સેવા કરનાર હતા જે દિવસે જે કામ આવી પડે કરુ એ તેમણે રવેરાએ કરેલો નિર્ણય હતો અને મોડાસામાં પણ મુકયો ત્યારથી કુરસદ કે આરામની પરવા કર્યા વગર અવિગત શ્રમ લઈ લોકહિતના કાર્યોમાં તેઓ મડ્યા રહ્યા હતા તે કાર્ય સમસ્ત સમાજનું હોય કે એકાદ વ્યક્તિનું હોય જ્યાં જ્યાં તેઓ ન્યાયનું ઉત્ક્રાંધન અને ખોટી કનડગન જોના ત્યાં દોડી જતા અને પોતાની શક્તિ ન્યાય પ્રાપ્ત કરનારા અને પ્રજાની મુશ્કેલી દૂર કરનારા રહેતા મોડાક પ્રસંગે દાદાની આ વૃત્તિ પ્રકાશમાં લાવી શકશે

સને ૧૮૭૬-૭૭ માં દહેમાઈ અને ધનમુગની પડતર જમીનો તરફારે બહેર હગણ કરીને બહારના મોટા વેપારીને વેચી પચ્છિયામે જમીનની કિંમત ખૂબ વધી ખેડૂત લોગને પણ જીવે ભાવે માગણી કરવી પડી અને મહેસુલના ૮૦ પટનો ભાર કમૂલ કરવો પડ્યો અને તે રીતે મોય ભરવી પડી લોગને આ ગ્રામ ભારે પડે તેમ હતું બાકીની રકમ ભરી શકાય તેવી તેમની સ્થિતિ નહોતી એ સમયે મોગમાંના પ્રદેશમાં દાદા બહેર કાર્યક્તા તરીકે પ્રતિદિ પામી ચૂક્યા હતા ખેડૂતો નિરપાયે દાદા પાસે આન્યા દાદાએ આ જનાને અન્યાથી ગમે અને હાયમાં લીધો

પ્રથમ તેઓ તલોદ મુકામે આવી ડેપુટી કલેક્ટર શ્રી. ઈસાની સપ્ટેમ્બરે મળ્યા શ્રી ઈસાનીએ જનામ વાળ્યો

“ આ મારી સત્તાની વાન નથી કલેક્ટર સાહેબને મળે ”

દાદા તરત જ કલેક્ટર ગિ. એટ પામે જિપ વા, અને કલેક્ટર પાંચે પોતોની ન્યાયી માગણી ગુરુ કરી. કલેક્ટરે કહ્યું “ બહેર હગણ થઈ ગઈ છે મોયના પૈસા પણ બચાઈ ગયા છે તે મળવાના તુમારે પણ થઈ ગયા

છે હવે કંઈ થઈ શકે નહિ ”

દાદાએ આ પ્રશ્નને હવે જુદી રીતે હાથમા લીધો તેમણે કનેક્ટરને પૂછ્યું “લડનમા પકતર જમીન હોય અને અમેરિકન લોકો આનીને જોયે લાવે રાખી હે, તો તે તમે થના દો ખરા ? ”

કલેક્ટરે હસીને કહ્યું “હગ્ગીઝ નહી.”

દાદાએ કહ્યું “તેરી જ રીતે બહારના શ્રીમતો આનીને અમારા ખેડૂતો સાથે હરાફાઈ કરીને જમીનના જિયા લાવો આપે ને પડાવી હે એને તમે વ્યાજખી ગણો છો ? ”

દાદાએ એક ખીજી હકીકત રજૂ કરી તેમણે કલેક્ટરને કહ્યું “સરકારનું જ્યારે રાજ્ય થવું હતું, ત્યારે સને ૧૮૬૧ ના ફેબ્રુઆરી કાયદા પહેલા, ગમે તે હદમા ચોગે થઈ હોય, પણ જેની હદમા ચોરના પગલા જોનામા આવે, તે ગામના લોકો પામેથી, જે ચોરી ન પકડાય તો, સરકાર ચોરીનું વળતર નસુન કરતી આ રીતે આ ખેડૂતોએ અનેક વખત આ જમીનોનો-પોતાની હદનો-જ દડ લયો હશે એ જમીનના સાચા માલિક આ ખેડૂતો ન હોય તો એ બધો દડ વ્યાજ સાથે પગલ કરનાનું સરગર કબૂન કરશે ? ”

ખીજે દિનસે કલેક્ટરે દાદાને બગલે બોલાવ્યા કલેક્ટર વસ્ત્રનું હાઈ પામી ગયા હતા. અને દાદાની માગણીમા તેમણે સત્ય હકીકત પારખી લીધાં હતી તેમણે દાદાને કહ્યું “મી ગાધી મહેસુલના નવ પટે લોકોને જમીન આપવી એમ હું નક્કી કરે છું” આમ જે કામના તુમારો થઈ ગયા હતા તેમા પશુ ફેરફાર થયો બધી જમીન ખેડૂતોને મળી કલેક્ટરને પણ લાગ્યું કે મિ ગાધી તાલુકાનો સાચો લીડર છે

કલેક્ટર ગેરેટ સાથે ખીજે પ્રસંગ

એક વાર દાદા કલેક્ટર ગેરેટની ઓફિસે કેઈક કામસર ગયેના અને એક સડલે લોકો પાસેથી લાય લીધેલી તેનો કેસ ચાનતો હતો ત્યારે કલેક્ટરે દાદાને કહ્યું “મિ ગાધી તમે લોકોને કેમ સમજાવના નથી કે અમલદારોને રૂસત ન આપે ? ”

દાદાએ જવાબ આપ્યો “રૂસત અપાય છે, એમા સરકારની રાજ્ય પદ્ધતિ દોષિત છે એના વહીવટની નીતિ જ એની છે કે લાય રૂસતને ઉત્તેજન મળે ”

ગેરેટ સાહેબે પૂછ્યું “સરકારી પદ્ધતિમા એવું થુ છે ? ” દાદાએ

સમજ પાડી કે, ખેડૂતને તનાગી દ્વારા કંઈ કામ કરાવવાનું હોય, ને લે, તલાટીને પાચ રૂપિયા ન આપે, તો કામ જ નહીં થાય નહિ ખેડૂત લે આપની પામે ફરિયાદ કરે, તો આપ પ્રાત ઓફિસ પૂરો મોડનનાના, પ્રાત ઓફિસ મહાનનરી કે મામલતદાર પૂરો મોડલો અને એમ છેવટે સર્કલ તલાટી અને મુખી પર આવે—કે જે લોઝ પોતે જ એમા સંડોવાયેલા હોય ! પછી ખેડૂતની ફરિયાદની પ્રશ્ન દાદ આપે ? વળી ગાડી ભાડુ ખર્ચા દિવસ બગાડી ખેડૂત આપની પાસે આવે, અને પરિણામ કંઈ ન આવે, તે ક્રતા તલાટીને બે રૂપિયા ન આપી દે ? ગરીબ ખેડૂત બોગી ધમાનમા શું કામ પડે ? એમા એને ફાયદો પણ થાય છે જમીન હગર થવાની હોય તો તલાટીને બે પટ આપે તો લોઝને પદ ખતને બદલે સાત પટ નરૂ મળી જાય છે ! ”

કલેક્ટરે પૂછ્યું “ એનો ઉપાય શું ? ”

દાદાએ કહ્યું “ પ્રાત ઓફિસરોની કોર્ટ કાઢી નાખીને તમારી ઓફિસોમા બે મેવાખાની પ્રતિષ્ઠિત માણુઓ તમારા હાથ નીચે ગળે એને કારકુન, પગનાળો, મોઝ વગેરે આપે જે ગામની અગ્ર આવી ત્યાં સીધો તે માણુમ દોડી જાય અને તા કાલિક તપાસ કરી શકે નહિ તો કામ કામગિયે ચકના દિવસો ને મદિનાઓ જાય છે, તેમ જવાના લોકોને એકુ લાગતું લેઈએ કે અમારી અરજીઓ પર જરૂરી ને જ નહીં ધ્યાન અપાય છે ”

આ પ્રત્યક્ષ બતાવે છે કે ગભ્યન નના દુષ્કલોનો અને તેના ઉપાયોનો કેવા મોલિક ખ્યાલ દાદાને હતો

રાહત કાર્યો

[૧૯૨૬-૧૯૪૧]

દાદાએ કોમિસ, મ્યુનિસિપાલિટી, કેમ્પલ્ડી મંડળ, લોકલ બોર્ડ દ્વારા, સમય અનુસાર પ્રજાઓ એક પછી એક અથવા એક માથે કરવા માગી હતી અને લેન-લેનામા તો આખા પ્રદેશની પ્રજા તેમની પામે જુદી જુદી સમસ્યાઓ રૂઢ દાદ અને ઉજ્જ માટે ઉમરાવા દાગી હતી

દાદાનું ધર હવે ‘ લોકોને મોરો ’ બની ગયું હતું અને દાદાનું જીવન ‘ વિગટ લોક જીવન ’ નો અર્થ બની ગયું હતું

આ વ સોમા ન, પ્રદેશની પ્રજા હવે વાગવાર કુદગતી પ્રાપ્ત

જિનયાં અ પૃષ્ઠિ, અતિશૃષ્ઠિ, અનાશૃષ્ઠિ મૌની મીઠા સ્વાભાવિક રીતે જ દાદા પગ પરતી દાદા આવે પ્રસંગે મૃદુ કથાની રાહ જોયા વિના જાતે પ્રકોપપ્રગ્ત પ્રજા પામે દોડી જતા, અને પોતાના સાથીદારોને તાત્કાલિક તે પ્રદેશમાં દોડાની મૂકતા અને સાધાગણુ અદાજ મેળની લઈ તેની રાહતના પગના આરબી દેતા.

શરૂઆતના જ રાહત મર્યોએ તેમની પ્રતિષ્ઠા પ્રાતિક સમિતિ આગળ એટલી બધી વધારી દીધી હતી, અને સરદાર પટેલ, શ્રી મોગરજીભાઈ, શ્રી માવન કર દાદા, શ્રી રવિશંકર મહારાજ વગેરેને તેમની નિષ્ઠા અને કાર્યપદ્ધતિ ઉપર એટલો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે પાછળથી તેમને આના કામો વખતે, એક અપનાદ બાદ કરતા (૧૮૪૧), રાહત અંગે નાણાની ખાસ મુશ્કેલી પડી નહિ.

વગી દાદાની પ્રતિષ્ઠા મોડાસા અને મુળઈના નાગજિકામાય એની હતી કે તેઓ તેમની પાસેથી અને તેમની દ્વારા જુદી જુદી સરથાઓ પાસેથી જરૂર મુજબ મદદ લઈ આની શક્તા પરતુ, દાદા કોઈની પણ પાસે જના પૂર્વે પહેલા પોતાની મોટી રકમ કાઢીને જ જતા.

૧૮૨૬ અત્પૃષ્ઠિ

મોડાસામાં સ ૧૮૮૧ સને ૧૮૨૬ મા વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યો હતો અને વર્ષ નબળું નીકળ્યું અનાજના ભાવ રૂંધા મંગાઈના દર મણે રૂ ૨) અને ઘઉંના દર મણે રૂ ૩) સુધી ભાવ ચઢ્યા, પીનાના પાણી અને ઘાસચારાનું કુખ પણ અતિશય હતું.

દાદાએ આ પરિસ્થિતિ હળવી કરના પ્રયત્ન કર્યો મોડાસામાં નદીના પીપળાઆરે વીરડો હતો તેને ખોલની ચણાનીને ફૂલો બનાવ્યો અને તેના ખર્ચના રૂ ૬૦૦) તેમણે આખા ડબ્બર લોકોને પાણીનું કુખ હતું તે માટે એક વીરડો ચણાવનામાં શ્રી મો વિ ગાધી, નરસી કશનજી અને જોષતારામ છી મણીનાળાએ મદદ કરી મહાદેવ આરે વાન જીર્ણ થઈ હતી તે માટે મગનલાલ હીંગવદ પાસેથી મદદ મેળવી અને તે વાન સુધરાની અને રમશાન આરે એક વરડો શેડ મગનનાત કશનદાસ ખરડો કરીને કરાવનામાં આવ્યો આ રીતે તે વર્ષ પૂરતું પાણીનું કુખ થોડું ઓછું થયું ઘાસની તગી ટાંગના કલેક્ટરને તાર કર્યો રૂ ૨૫ મળ્યા આવ્યા અને ૧૫ લાખ ગતલ ઘાસ સરકારે નક્કી કરેલા ઓછા દરે રૂ ૫) અને રૂ ૮) ના હંમરના પાઉન્ડના ભાવે આપવા ઓર્ડર કરાવ્યા લગભગ ૧૩ લાખ

પૌંડ ધાસ અપાવ્યું. તેમ છતાં ધણું ઢોર તગીને પહોંચી ન વળવાથી મરી ગયાં હતાં.

૧૯૨૭ : રેલ સંકટ

આ રીતે નાના પાયા પરનું સફળ કાર્ય પૂરું થાય ન થાય ત્યાં તો નવી જગી આફત આખા ગુજરાત ઉપર ઊતરી ચૂકી હતી.

૧૯૨૭ ની ભારે રેલથી ગુજરાત અળસ્યું નથી; રેલ્વે લાઇનો ધોવાઈ ગયેલી. હમરો ઘર પડી ગયેલાં; સેંકડો ઢોર અને માણસો તણાઈ ગયેલાં. સારા સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાનમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો. મોડાસાની ટપાલ આડ આડ દિવસે પહોંચી પહોંચી નહીં. મોડાસાથી મુંબઈ આવવું હોય તો જી. આઇ. પી. રેલ્વે દ્વારા આગ્રા અજમેર થઇને અવાવું.

તા. ૨૭-૨૮ જુલાઇ ૧૯૨૭ ના બે દિવસોમાં લગભગ ૧૬ ઈય વરસાદ પડ્યો. દાદા એ વખતે મુંબઈ હતા. પરંતુ બહુ ખાનાખરાબી થઈ જી એમ જાણતાં જ મોડાસા આવ્યા હતા.

મોડાસા આવ્યા પછી હકીકતો ભેગી કરતાં જણાવું કે મોડાસા તાલુકાનાં ૪૭ ગામમાં ૨૩૩૦ ઘર પડી ગયાં છે; અને રા. ૨૩૪૫૦૦ નું નુકસાન થયું છે. મોડાસા ગામમાં ૩૦૮ ઘરોનું નુકસાન થયું હતું. નુકસાનીની અંદાજે રકમ ૧ લાખ ૯ હજારની થતી હતી.

તરત જ, મોડાસા તાલુકા માટે 'સંકટ નિવારણ સમિતિ' સ્થાપવામાં આવી. ગામમાંથી સહન ક્ષણે ઉપદ્રવવામાં આવ્યો. એક આશુ'દા' નિયમિત રીતે ઓફિસ ચલાવી સંકટ નિવારણનું કામ કરવામાં આવ્યું. પ્રમુખ તરીકે શ્રી મો. વિ. ગાંધી, મેનેજર કમિટિના ચેરમેન તરીકે દાદા, મંત્રી તરીકે શ્રી ડુ. જી. શાહ અને સચો તરીકે શ્રી મુનીલાલ લા. ગાંધી. શ્રી. મં. શં. જુડાલા અને ધનમુરારાજા સોમાલાલ કરવુડયાંદ તથા ઓફિસ સંચાલન તરીકે શ્રી મનમુખલાલ ખુશાલદાને ખૂબ સારી રીતે કામ કર્યું. મહાન માટે લાકડું નેઇએ તે માટે સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરી જંગમાંથી લાકડું અને વાંસ મેળવવા પરવાનગી મેળવી. ઈંટ, ચુનો અને નળિયાં વરેરેના વ્હાર પડી ન જાય તે માટે વેપારીઓની સમજા બેઠાણી તે અંગે વ્યવસ્થા કરી. મોડાસા, ધનમુરારા, અને રેલમાર્ગ સામે ઈંટ, ચુનો અને નળિયાં પહોંચાણી ગોઠવણ કરી. આમાં જે ખોટ ગણ તે અમલદાર જીઆ સંકટ નિવારણ કમિટીમાંથી આજ્ઞામાં આવી.

ખેતીને સરખા હાથે જી આજ્ઞામાં આવ્યાં. ખેતલાને મેળ નવરવી

મફત અનાજ અને કપડાની વહેંચણી કરનામા આવી દાદા 'ઇડર ફલડ રીલીફ કમિટી' ના અને ગુજરાત કોંગ્રેસ પ્રાનિક સમિતિના સભ્ય હતા એ બંને સંસ્થાઓમાંથી સારી એવી રકમ મદદ તરીકે મેળવી ઘાટકો પર સાર્વજનિક જીવદયા ખાતા સાથે 'વર્પર્ડ' સાધી ખેડૂતો માટે જોઈતા દૂધાળા દોર, બળદ વગેરે મેળવી આપ્યા

ડિસેમ્બર ૧૯૨૭ મા નાઈસરોય ગુજરાતના રેલવાળા પ્રદેશની મુસાફરી-એ આવ્યા હતા તે વખતે મોડાસા તાલુકાના નુકશાનનો એક રિપોર્ટ તૈયાર કરી દાદાએ મોકલ્યો હતો

મુળધ સેન્ટ્રલ ફડમાંથી ઠંકરખાપા મારફતે મદદ મેળવીને ઇન્દ્રાણુ, કોલનડા, અને દક્ષિણેશ્વરની નિશાળ સમરાવી તેમજ બડોદાના મુનાગના તથા મોડાસાની પાસેના ઇડર સ્ટેટના ગામોમાં ફૂવા તથા તળાવ બાધનાની યોજના કરી

૧૯૩૯ અનાવૃદ્ધિ

૧૯૩૯ ના જુન જુલાઈમાં મોડાસા તાલુકામાં વરસાદ ખેંચાયો થોડુંક પાણી જુલાઈના અંતે પડ્યું અને પછી વરસાદ ન થયો તા ૧૦-૮-૩૯ સુધીમાં ૫ ઇંચ ૭૧ ટોકડા વરસાદ પડ્યો અને તા ૨૯-૮-૩૯ સુધીમાં ૧૧ ઇંચ થયો ડાંગરનું રોપણું ન થઈ શક્યું ઠાકગડા કોમ પાસે અનાજ ન મળે, પૈસા ન મળે, એટલે લૂંટફાટ ફાટી નીકળે એવો સભવ પૂરેપૂરો હતો દાદા એટલા માટે ગામડામાં જાતે ફર્યા અને લોખંડે રાહત આપવા માડી અમદાવાદ દહેમાઈ વગેરે જગાઓથી જુનાર મગાવી અને સસ્તે ભાવે વેચવા માડી

મોડાસા તાલુકા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેમણે તાલુકામાં કરનાના રાહત કાર્યોનો હેવાલ અને અદાજ મોકલ્યો તેમણે જણાવ્યું કે દોર અને બળદ માટે ઘાસ વહેંચવા, ફૂવા તળાવ બોધાવવા, રસ્તા બાંધાવવા, ઇરીગેશન વર્ક શરૂ કરનાની અને તગાવી આપનાની તાત્કાલિક જરૂરીયાત છે

ઘાસની રાહત મળ તે માટે આસપાસના ખીડ હરાજ ન કરવા અને ખેડૂતોને મફત આપના કનેક્ટરને અરજી કરી હરાજ થતા દાદાએ જામના ખીડ રૂા ૫૮૧-૩-૦ મા રાખ્યા અને લોકોને જાણી કિંમતે દોર ચરાવનાની છૂટ આપી આ કામમાં રૂા ૨૨૬-૮-૦ નુકશાનીના આવ્યા વડાવી અને ખેડખડા સુધી પહોંચ્યા આ મદદ પહોંચાડી

મારફતે મંજૂર કરાવ્યું. ઇડર તાળાના મેઘરજ વગેરે ગામોમાંથી મકાઈ લાવીને સસ્તા દરે વહેંચી. દિવાન સાથે પત્રવ્યવહાર કરી ઇડરમાંથી રાહત-કામ માટે લવાતા અનાજ માટે કસ્ટમ્સમાંથી માફી મેળવી.

આ રીતે દાદાએ પ્રદેશને માથે આવી પડેલા કુદરતી પ્રકાપો વખતે અતિ ધીરજ અને હિંમતપૂર્વક કામ પાર પાડ્યાં હતાં.

પરંતુ દેશની ગુલામીની જડ તૂટે નહિ ત્યાં સગી આવાં જીવળ રાહત કાર્યોથી પ્રજાના જીવનમાં લલીવાર દેખાવાનો નથી એ વાત દાદાના દિલમાં હંસી ગઈ હતી. એથી તે એમણે જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની સિદ્ધિને જ લેખ્યું હતું.

૧૯૨૦-૨૨ પછી ૧૯૩૦ માં રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના સંગ્રામનો ખીજો શાનદાર તળકડો, ગાંધીજીની રાહબરી નીચે, શરૂ થયો અને ત્યારે દાદાએ અને મોડાસાએ જે ભાગ ભજવ્યો, એ તરફ હવે વળીએ.

મોડાસાની શાન : ૧૯૩૦

૧૯૨૬ ના ડિસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે મધરાતના ૧૨ વાગે, સાહેર મુકામે રાત્રી નદીના આર, ભારતના ભાગ્ય વિધતાઓએ પૂર્ણ સંગમ્ય (મુકમિલ આઝાદી) નો ઠરાવ કરીને, ભારતની પ્રજાના દિલ-ઓ-દિમાકને ભદુરગની જેમ જકડી લીધા હતા આગે વહે જ્યાં માતની મહેનત પરદેશી સત્તાતને આપી દેવામાં આવી હતી તે હવે પૂરી થઈ ગઈ હતી અને પરદેશી સત્તાતને પોતાની પાસની સત્તામાં અચ્ચૂર બની એ મહેનતને ઠોકરે ચઢાવી સંપ્રાપ્તો પડકાર ફકરો હતો અને સમગ્ર ભારતે આજ પૂર્વે કદી પણ ભારતના રાજકારણી પ્રવાહ સાથે સંપર્કમાં નહિ આવેલા ઉત્તરના સરહદ પ્રાંત (અબ્દુલ ગફારખાનવાળા) સહિત તોએ એક અવાજે એ પડકાર ઝીલી લીધો

૧૯૩૦ ની ૨૬મી જાન્યુઆરીએ દેશભરમાં આઝાદીની પ્રતિજ્ઞાનો મોટો મોટો મુખે છુન દે છે ઉદ્ઘોષ થયો, અને આધીનતાની વેદી પર આદિતિઓ આપનારાઓ અને જાણે દેહ મહાધર્મ

આમ, ભારત સમગ્રના ગૃહીય જીવનમાં ૧૯૩૦નો જુલાઈ અસાધારણ હતો મોગસા બધી રીતે વેપારી માનસનું, સમાધાન અને સરમથક રીતિ તથા રેલવેથી ધન દૂર અને બદારના આદેશનો અને સંપર્કથી વૈરો થતા સમગ્ર અસિમ ગદેશુ આદિઓમાં, એમએક એનો પ્રાણ પણ જાળી જાયો ને એને એના જૂદ વડીલો ને નેનાઓ, એના જુવાન ને વેચીલા કાપડો, એના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યા કરીને તો ધર્મ જાનમાં રિપતિગુણ જાણતા મામતા વેપારી-મદાતો, અને જાદેમાં જતા અને સગા સમજોમાં સામેય થવાની જાગૃતમાં કદી જેમની કલ્પના પણ ન થઈ શકે તેવી મોગસાની મહિલાઓ કુમારિઓ, અંજા અને રિત્ત મુરતિઓ સી (મોગસાની મુરિસમ જાળી અસલત મોગસી રીતે કાનેય થઈ ન હતી) સારા દેહ એમ, દમત મગપડે અને ધાક ધમજીઓ સામે જિજ્ઞાસી અને ૧ દેશી સમારે સરદેશી જાણીતાની પાસે ને તોડી ફેડી અગતી કાળ અને જાળી કામગીરી આજમાં કરી ગઈ હતી

આ જાળીમાં જ સમગ્ર દેશ મિત (ને દિલોમાં જ મિત સમિતિ તરીકે) તો કોઈ એક દેશ જાળી) સહેલ દેશને જાળી આજમાં

લાદોર મહાસલાએ સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા એજ હિંદુસ્તાનનું એક અને આખરી ધ્યેય છે એવો દરાન કર્યો અને સને ૧૯૩૦ ના મન્યુઆરીની ૨૬ મી તારીખે દેશભરમા ગામેગામ સભાઓ લગાઈ અને સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો પીટનામા આપ્યો ત્યારથી ભારતીય પૂર્ણસ્વરાજ યુદ્ધની શરુઆત થઈ ચૂકી ગયું.

મોડાસાના જુનાનોએ પણ એ પૂર્ણસ્વરાજ દિન જિજ્ઞાસુ ગામે એક ખૂણે સો બસો ભાઈબહેનોની સલામા “નહિ નહિ સહી નશે, આ યુલામી હવે તો” ના ગીતો ગવાયા, અને પૂર્ણસ્વરાજની પ્રતિજ્ઞાઓ લેનાઈ.

પછી તો, “બારશ ને બુધનારે ગાધીજી બુધે ચઢ્યા રે”—માર્યંત્રી બારમી તારીખે ગાધીજીએ ઘડી તરફ ફર્ય કરી, એજ વખતે મોડાસાન ઉત્સાહી યુવક ભાઈ ભોગીનાન ગાધી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાથી અભ્યાસ પડતો મુકી લડતનું મંત્રનાયરણું કરના મોડાસામા આપ્યા તેમણે ભાઈ રમણલાલ સોની સાથે મળીને લડતની શરુઆત સૂચવતી અને બ્રિટીશ રાજના જુદ્દમોતુ બ્યાન કરાવતો પત્રિકાઓ પ્રકટ કરી સાથે સાથે દર રાતે મહોલે મહોલે સલાઓ ભરી તેમણે વ્યાખ્યાનો આપના માડ્યા જે પૂરા સપ્તાહ આમ વીત્યા.

એપ્રીલનાં પાંચમી તારીખે મીઠના કાનૂનો સનિતન લગ એકાસાથે શરુ થયો ભાઈ ભોગીલાલ ગાધી લસુદ્રાના નિમક સમ્રામમા વિદ્યાપીઠમાથી એક ટુકડી લઈ ગયા તેમના મોટાભાઈ હરિલાલ ગાધી પણ વેપાર છોડી મુબઇથી લસુદ્રા પહોચી ગયા બન્નેએ મીઠના કાનૂન ભંગની લડતમા બૂકાબુંદું

હવે લડત થોડાક મરજવાઓની મટી પ્રજા સમસ્તની બનવા લાગી દોડિમા પણ અજમ એતન આવી ગયું હતું ૮ મી એપ્રીલે લસુદ્રા જાનશુ માથી એક સૈનિક મીઠુ પકાવીને વેચના માટે લાવ્યો મોડાસાના યુવકોના સાથમા તેમણે મામ આખામા બિનજકાતી મીઠુ વેચ્યું રાતે સલા ભરાઈ માણસો તો જાણે માય નહિ ત્યારપછી તો એવી સલાઓ સામાન્ય થતી ગઈ એ સલામા છડેયોક સ્વરાજ સમરસ વેચાયું. મોડાસામા સમરસ ઉત્સવ શરૂ થયો શ્રી મથુરભાઈ લસુદ્રા જઈને બિનજકાતી સમરસ લઈ આવ્યા.

થોડાક દિવસો રહીને અમદાવાદથી એક ટુકડી આવી સમિતિના વ્યોત્ક્રમ પ્રમુખ શ્રી મથુરદાસ ગાધી એ ટુકડી સાથે તાનુમમા ફરવા મડ્યા ને, એ રીતે તાલુકામા પણ લડતનો સંદેશ પહોચાડ્યો.

એટલામાં આવ્યો જલિયાનવાળા પાગનો કલનો સ્મરણ દિન: ૧૨ મી એપ્રિલ. અમદાવાદથી શ્રી. આનંદી ઠાકોર ૧૧ સેનિકોની ટુકડી સાથે આવ્યા.

“શિર જીવે તો જીવે, પર આઝાદી ધર આવે.” એ ગીતનો શોર મહોલ્લે મહોલ્લે મચી ગયો. બિનજકાતી મીડાનું જાણે બજાર ઊઘડ્યું. સરઘસ સલાનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો.

પછી તો દર બબ્બે દહાડે, શેરીએ શેરીએ સલાઓ ભરાવી શરૂ થઈ. શ્રી મથુરભાઈએ નામદોને પણ પાણી ચઢે એવાં જુરસા ભર્યાં ભાપજો આપવા માંડ્યાં. તેમનો અવાજ જ જાણે જલ્લાઈ ગયો હતો. ગજાંતા વાદ્ય પેઠે મોડાસાની ઇજ્જત સાચવવાની ઘોષણાએ તેમણે કર્યાં કરી. તાલુકામાં જાગૃતિનું મોજૂં ન સમજાય તેવી ગતિથી ફરી વળ્યું.

હવે રાજરાજ જનતા જનાવોથી લોક સમગ્રને વાંકે રાખવાની ખાસ જરૂર જીભ થઈ તેથી મોડાસા અને ધનસુરામાં રેન્જિંગ સમાચાર સંપાદન પાટિયાં મૂકવાની શરૂઆત કરી. વખત જતાં લોકોને એટલો વિશ્વાસ પેદા થયો અને એટલી તાલિમ મળી કે વિમલ સમિતિનાં ફરમાનનો અમલ સીધે-સીધો એ પાટિયા ભારતજ થતો રહ્યો.

મેની અધવચ્ચમાં દહેમાઈ પાસે ધડિઆ ગામે કપડવણજ તાલુકા સમિતિ તરફથી બસો ગામના ખારિયા પાટીદાર વગેરેની પરિવહ મળી. મોડાસાથી શ્રી. મથુરભાઈ અને રમણલાલ સોની બીજા કુવડો સાથે ત્યાં ગયા. મથુરભાઈએ એ સભામાં લોકલાયકામાં અંગ્રેજ રાજના જુઝોનું સ્વેચ્છ વર્જન કર્યું હતું.

મે મહિનામાં (૧૬-૫-૩૦) અમદાવાદ મહાનિષેધ મંડળ તરફથી મોડાસા ધનસુરા ને દહેમાઈ ત્રણે ગામનાં દારૂપીયાં પર પિંકીંગ કરવા ડાવણીઓ નાખવામાં આવી. રાતદિવસ પિંકીંગ શરૂ થયું. મોડાસામાં તો વીસતીસ જુવાનોની ટુકડીઓ નદીના બાગમાં પરદેશમાંથી દારૂ પીને આરામનારો પીછો લેવા રાત માથે કરવા લાગી. દારૂ પીનાર દોમોએ દારૂગંધીના હરાવો કર્યા. ગામના મોડાજને દારૂ પીએ તેનો જલિષ્કાર કરવાનો હરાવ કર્યો અને, એ હરાવનો અમલ કરવા એક સમિતિ નીખી. તે સોડો દારૂ પીના જળાય તેમને જલિષ્કાર વગેરે ઉપાયો દારૂ ટેકાણે લાવવામાં આવ્યા.

દારૂની સાથે પરદેશી કાપડની લગન પણ શરૂ થઈ. બેરબેર પરદેશી કાપડ નડું નહિ ખરીદવાની પ્રતિજ્ઞાએ લેવાય માંડી. આશરે ૧૦૦૦ ઉપર આકળેનોએ આ પ્રતિજ્ઞા પર સહી કરી. મોડાસા વડેવારી મજાજને છ માસ વિદેશી કાપડ નડું નહિ મંગાવવાનો હરાવ કર્યો. ન્યારે ધનસુરા ને દહેમાઈ

ગામના વેપારીઓએ બાર માસ સુધી નહિ મંગાવનાનો ઠરાવ કર્યો તાતુકાના નાના મોટા ખીજા ઘણા ગ્રામોમા કાપડ ખરીદીની બધીઓ થઈ ગઈ શ્રી મથુરભાઈ સૈનિય સ્વયે ગામડે ગ્રામડે ફરતા નીડગી પડ્યા, અને ભાપણો, દ્વારા, લોકોને કેળવના લાગ્યા ત્વર નહિ પીવાની અને પરદેશ કાપડ નહિ ખરીદવાની તથા પહેરવાની સખ્યાબધ પ્રતિજ્ઞાઓ લેનાઈ ગઈ

ભાઈ શંકરલાલ ને ગોપાળદાસ સુરા મુબતયા ટાલેજનો અભ્યાસ પડતો મૂળી અહીં આની લડતમા પડ્યા એ બને ભાઈઓની લડત દરમ્યાનની એના એક સરખી ચાતુજ રહી

ભાઈ ભોગીનાલ ગોંધી મે મહિનલ્લો લમ્બુદ્રાથી મહેમદનાદ તાતુકામા નાયક તરીકે નીમાનાથી એ તાલુકાના ગામડામા પ્રચાર અર્થે ધૂમી ગલા હતા મીઠાનો કાયદો તોડનાના ભાપણો કરી લોકોને ઉશ્કેરવા બદલ જૂનની પહેલી તારીખે તેમની ધગપકડ થઈ અને, ૬ માસની સખ્ત જે તથા રૂા ૫૦ દડ અગર બે માસ વધુ સખ (ક નર્ગ) થઈ આ ધરપકડ અને સખના સમાચાર મોડાસામા આનતાજ ખૂન સનસનાતી ફેલાઈ ગઈ અને, ગામમા કદી ન જોએલો બણેલો એવો ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળ્યો ભાઈ ભોગીનાલે બારડોની સત્યાગ્રહમા પણ ભાગ લીધેલો અને ૨૭ દિવસ કાચી જેલમા રહી આવેના ચાતુ ધર્મસ મામની સરખાત પણ એમણેજ અહીં આવીને ફરી હતી. તેમના માનમા પ્રચડ હડતાન પડી સેકડો બહેનો પહેલીજ વાર સગ્ધસમા જોડાઈ.

મોડાસા મ્યુનિસિપાલીટીએ (શ્રી મોહનલાલ નિ ગાંધીના પ્રમુખપદે) રાજકીય બામતમા આ પહેલી જ વાર ડામ્પિ ક્યુ ને આ ધરપકડ વિષે સખ્ત નિરોધ દર્શાવતા, સભ્યો અને મ્યુ નોકરાને સરદેશીજ કાપડ વાપગનાનો આગ્રહ કરતા અને સરકારની દમન નીતિને વખોડી કાઢનારા ઠરાવો કર્યા

ઉ સાહના આ પૂરમા ભાઈ રમણલાલ સોની જાતે રચીને નના નના શૈય ગીતો દ્વારા વધારા કળતા ગલા દરક સખા અને સગ્ધસમા ગીતોની રમઝટ જમના લાગી

વડાલાના અગરો પર જૂનની અધવચે વડાલાના મીડાના અગરો પર હલો લઇ જવામા આવ્યો મુબતમા ગળેના મોડાસાના બે યુવકા ભાઈશ્રી હરિલાલ ગાંધી અને ચંદુલાલ યુનીનાથ ગાંધીએ આ હલ્યામા જોડાઈ મીડુ

● શ્રી શંકરલાલ સુરા મોડાસા પ્રદેશના નવત નિરસિખાની મૂક મેવામ ની કાર્યકર્તા હતા તેમનું અવસાન મે ૧૯૫૪ મા થયુ છે

રાતમા અમર કરજો"—શ્રી મથુલાઈનો આ આખરી સદેશ મુનકોએ ઝીલી લીધો શ્રી ચંદુલાલ શંકરલાલ છુટાવા (હાલ સદગત) સમિતિના ખીજા પ્રમુખ નીમાયા શ્રી મથુલાઈની ધરપકડથી બીજે ૪ દિનસે ૩૫ સ્થાનિક સૈનિકો નોખાઈ ગયા

શ્રી પ્રેમજીલાઈ અને પૂનમચંદ પંચા (હાલ સદગત) દહેમાઈ બાબુના ગામે ધૂમી રજા હતી તેમણે બાયડ, દહેમાઈ, છદ્રાણુ, દેરોની, આમોદરા, દખણેશ્વર, રણેચી વગેરે ગામોમા પગ્દેશી કાપડ અને દારૂમધી નિષે ધણી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની

શ્રી મથુલાઈનો કેસ તા ૧૬ મીએ ચાલ્યો અને તેમને નન માસની સાદી સજા (૬ વર્ગ) થઈ તાલુજના અને આલુમાલુના દેશી રાજ્યોના ધૂા ગામોમા આ લોકપ્રિય વ્યોવૃદ્ધ નેતાના માનમા હડતાલો પડી તેમના નામ પગ્દી મોડાસામા, જે ચોકમા તેમણે ઘણી રાતોએ લાપણો આપેના તે ચોકનુ નામ "ગાધી ચોક" રાખનામા આવ્યું

શ્રી મથુલાઈની ધરપકડ સાથે ધનસુરા પીઠા પગ્દી ચાર સૈનિકોને પકડી એક માસની સજા કરનામા આવી. ત્યારપછી ૧૯ મી તારીખે ફરી તેજ પીઠા પરથી ચાર જણની ધરપકડ થઈ, અને દહેમાઈથી બે સૈનિકોની મહેસુલ નહિ ભરવાનું અને સરકારી નોકરોનો બહિષ્કાર કરવાનું કહેના માટે ધરપકડ કરનામા આવી

આ જ અરસામા પ્રસાદેરીની શરૂઆત થઈ હતી અને, નન માસ સુધીની લડતમા અજબ રંગ લાવનાર, અમલતારોની આખમા ખૂચી રહે એવી "ધર્મયુદ્ધ" પત્રિકાનો પ્રથમ અંક પણ શ્રી મથુલાઈની ધરપકડના દિને જ બહાર પડ્યો

તા ૨૬-૭-૩૦ બહેનોનો દિન ઉજવનામા આ યો હતો

૨૮-૭-૩૦ વેપારી દિન ઉજવાયો વેપારીઓએ પોતાનું સરવમ કાઢી સલા ભરી હતી સલામા અમદાવાદથી આવેના કાર્કર શ્રી નંદ લાલ મણિલાલ શાહે લાવણુ આપ્યું હતું

ગ્રામજી સુદ ચોથ સુધી વિદેશી કાપડ નહિ વેચનાની વેપારીઓએ બંધી કરી હતી તેની મુક્ત પૂરી થતા ફરી પિંકેગી ગ શરૂ કરવામા આ બુ આ વખતે શ્રીમતી મણિબહેન એવ્જનાલ દોષી વગેરે બહેનોએ પિંકેગી ગનું કામ ઉપાડી લીધું એક બે દુકાનદારોએ બહેનોને ધક્કા મારી દાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો આથી લોખલાગણી ખૂમજ ઉરેરાઈ ગઈ હતી તેથી લોક પોકાગને નથ થઈ વેપારીઓને લાદવા સુદ બીજ સુધી વિદેશી કાપડ

કામજાલગળખતગમાં પોતાના જ કુટુંબી વેપારીઓની દુકાનોના ઓટલાપર પડી રહેનાર તરીકે, ધારાસભા મત વિગ્રહના ચોદા તરીકે, તે સગકારની નગરમાં વમ્મી ગયા હતા. તા. ૨૦-૬-૩૦ ના બપોરે ફોજદારે અંગત વચન અને વિશ્વાસ પર બોલાવી, તેમને ગિરફતાર કર્યા. શ્રીમતી ખુરશેદખાનમ અને શ્રી. નંદલાલ મણિલાલ શાહ આ વખતે મોડાસા તાલુકાના ગામડાંમાં ધૂમી રહ્યાં હતા. શ્રીમતી ખુરશેદખાનમ વેપારીઓની સભા બોલાવી. 'મોડાસાના સરદાર' ના માનમાં ૭ માસ સુધી વિદેશી કાપડ નહિ વેચવાની વેપારીઓએ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. શ્રી. નંદલાલભાઈએ ધનમુગની સભામાં મહેસુલ નહિ ભરવાની હાકલ કરી. બીજે જ દિવસે સવારે દહેમાઈ ગાને તેમની ધરપકડ થઈ. ઉપરાઉપરી આમ ધરપકડોથી તાલુકાની પ્રવૃત્તિ આગળ ધપતી ગઈ.

પછી આવી નવગતી. મદોદસે મહોદસે વિદેશી કાપડ નહિ પહેરવાનું કહેવામાં આવતું હતું. પગિણામે વિદેશી કાપડ પેટીઓમાં જ રહ્યું. દરોગાને દિને ઓધારી રથજો કમરતના પ્રયોગો પછી પવન-ધન થયું હતું. અને એક સપ્તાહ સુધી 'સ્વરાજ માંડવી' ચલાઈ હતી. (એક નાણુક ધાંબી પર ચઢકેલ એતરફ કોડીમાં મૂળી દીવાઓની દાર પ્રકટાવી, એ ધાંબળી આસપાસ ગોળ ફરતા યુવકો ગયુગીનો ગાતા ધૂમે તેને સ્વરાજ માંડવી નામ આપ્યું હતું.)

*

'સ્વરાજ' બહાર પડ્યે બે માસ થતા આત્મા હતા. તા. ૩૦-૬-૩૦ ના રોજ સગકારે 'સ્વરાજ' લખત કચવાનો દુકમ બહાર પાડ્યો. અને હાપનાર પ્રેક્ષમાલિક પાસેથી રૂ. ૫૦૦ ની જમીનગીરી માગવામાં આવી. "સ્વરાજ" ઉપરાંત ધી મોડાસા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસે "સ્વરાજ ગીત" અને "પ્રજાતદ્દેરી ગીત બાજ-૧" બે ચોપડીઓ બહાર પાડી હતી. 'સ્વરાજ ગીત' સગકારે લખત કરી હતી અને પ્રેસ પાસે રૂ. ૫૦૦ ની જમીનગીરી માગવામાં આવી જે જમીનગીરી આપવામાં આવી નહોતી.

પત્રિકાઓ નિયમિત પ્રકટ કરવામાં આવી હતી. ત્યાંપછી પોલીસોને નોટફરી હાડી દેવા અને અનાચારો નહિ કરવા વિશેની એક પત્રિકા જાપન હાંખગેવચાગા જાઇ મજનનાઇ પડેને ફોજદારને હામોડાધ આપતા મારે એમની ધરપકડ થી. તેમને ૪ માસની સજા સજ થઈ.

અને મારફતેના અને મહેસુલ નહિ બ-સતું એકતેને સજાવાના આરોપસર બાઈ પ્રતિભાવની ધર ૧૯૩૬.

ઝોકટોળરની સાતમી તારીખે સરદાર લગતસીંહ વગેરેને ફાસીની સજા જાહેર થઈ તેના નિરોધમાં ૧૧મી તારીખે લગતસીંહ દિન ઉજવાયો એજ દિસે સરકારે ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિ અને બીજા ૮૦ મંડળોને ગેરમયદેસર જાહેર કરી મનનનો ખર્ચે લીધો ને કાર્યકર્તાઓને પકડ્યા ત્યારપછી મુબઈના ૩૮ મંડળો ગેરકાયદેસર જાહેર થયા સરકારના આ કૃત્ય સામે નિરોધ સભાઓ થઈ આ અરસામાં ભાઈશ્રી શંકરલાલ સુગ અને રમણલાલ સોની ધણુકા, ધોલેરા અને ગણપુર સયાગ્રહ સત્રામમાં ગયા હતા અને ધોલેરા ખાડીનું નીમક સાથે લેતા આવ્યા હતા.

ઉપરાઉપરી હતાલો પડ્યાજ કગ્તી હતી રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલની ગિરફતારી, તેમને થયેની લામી સજા, ત્યાગપછી થયેલા બીજા કામચલાઉ રાષ્ટ્રપતિઓની ધરપકડો, નર્કોંગ કમિટિની ધરપકડો પ્રત્યે નિરોધ દર્શાવવા હડતાલો પાડનામાં આવી હતી.

બીજા સરમુખત્યાર શ્રી ચકુલાલ શંકરલાલ ગામડામાં પોતાની ટુકડી લઈને ફરી ગયા હતા તે નખનના તેમણે માયાસુનીઆ ગામે કરેલા એક ઉપજની કાઢેના ભાણુ પરથી રોજદારે તેમને વિશ્વાસ પર ફાંસીમાં બોલાવી ગિરફતાર કર્યા તેમના માનમાં બીજે દિસે હડતાન પડી ગામે તેમને હાલેગ નિદામ આપી એક મામની સખત સજા ભોગવી ફરી પાઠા તેઓ હાજર થઈ ગયા.

શ્રી ચકુભાઈ પંડી શ્રી પુરોત્તમદાસ ઝોકનલાસ શાહ (જેઓ દાસ ભાઈ નામે ઓળખાતા) પ્રમુખ નીમાયા શ્રી શંકરનાન મુરા મની નીમાયા દાસભાઈ જ્યારે મના હતા તે દરમ્યાન તેમણે દહેમાંથી ગામના ગામમાં ફરી સારી લોખંજરિ આણી હતી તેવામાં ફિતુરી ચોપાનિયા મેળવવા સારૂ અમલાલથી ખાસ પોલીસ અમલારે આવી સમિતિના મકાનમાં અને તેમના ઘર જ ની લીધી હતી પણ મધ્ય હાથ લાગુ હતું નહિ તા ૧૬-૧૧-૩૦ ને રોડ આખા દેશમાં જવાહર દિન ઉજવાયો મોડાસાના બે રથાનિક કુવડા ભાઈ ગમ્પુતાન મગનલાલ શાહ અને રમણલાલ મથુર દાસ ગાધીએ (મને હાલ સદ્ગત) ધનનુ ૧ પગથી જઈ જવાદ નાનને જે ભાણુ માટે અટ્ટી વર્ષની સજા થઈ હતી તે ભાણુ વાચી સભાના-યુ અને મહેમુન નહિ ભગના લોકોને મમત-યા તત્તજ તેમની ધરપકડ થઈ તેમને રા ૩૦ ૬ અગ એક મામની સજા થઈ ૬૬ વર્ષથી વમુલ

લાઇએને ચોવીસ ચોવીસ કલાક સુધી ઉપવાસો પર રહેવું પડેલું, અને રાત આખી કડકડતી ઠંડીમાં ફફડતા ભોંય પર જગતા, લગ્નનો ગાતા પડી રહેવું પડેલું. શ્રી. મથુરલાઇની ધરપકડ સરડોઇ ગામે થયેલી ત્યારે બાર માસ સુધી વિદેશી કાપડ વેચવા લાવવા બંધી કરેલી છતાં આ વખતે તે સુદત વધુ છ માસ લંબાવી સારી લાગણી દેખાડી. આ ઉપરાંત માલપુર*, વડાગામ, ભેંસાવાડા, સાવરા, બાકેર*, પાનવાડા*, આંબલીઆ*, વીરપુર* વગેરે ગામેમાં પણ બંધી થઇ. આમ ચારે બાલુથી વિદેશી કાપડનું બજાર બંધ થયું.

જન્યુઆરીની શરૂઆતમાં એક નવીન બનાવ બન્યો. એક સવારે પોલીસ કચેરીએ રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવેલો જેવામાં આવ્યો, અને બજારમાં કોઈ રજુજીત-સિંહને નામે “બોમ્બપત્રિકા” મોડાએલી જેવામાં આવી. તેમાં સરકારી નોકરોને ધમકી આપવામાં આવેલી અને હિંસક ઉશ્કેરણી કરે તેવું લખાયું હતું. સમિતિને આવી હિંસક પ્રવૃત્તિ સાથે કંઈજ લાગતું વગતું નથી તેવી સ્પષ્ટ જાહેરાત કરવામાં આવી.

જન્યુઆરીની અમીઆરમી તારીખે લાઈ મગનભાઈ પટેલ ત્રણ માસની સજા ભોગવી છૂટીને આવતાં તેમના માનમાં રાતે સરખસ નીકળ્યું. કચેરી આગળથી સરખસ નીકળતાં મદાલકારીએ સરખસ અટકાવવા, નિષ્ફળ પ્રયાસ કર્યો હતો.

મૌ. મહમદઅલી વિલાયતમાં અવસાન પામ્યાના સમાચાર મળતાં, ખેતર સભાએ અને ઉડતાસો થઈ હતી.

આ મહિનાની આખરે શ્રીમતી ભારતીબહેન અત્રે આવેલાં, તે વખતે મોડાસા ગુ. પ્રમુખ શ્રી. મોહનલાલ વિ. ગાંધીના પ્રમુખપદે જાહેર સભામાં ફરવો કરી સત્તાવળાએને મોકલવામાં આવ્યા કે આ ગામમાં અમારે દાર પીડું જેવું નથી માટે ખોલવું નહિ, અને જે કદી દસજમાં કોઈ રાખસ પીડું રાખશે તો તેનો સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવશે. પનમુગને દંડમાઈમાં પણ આવા ફરવો થયા હતાં.

સરનની શરૂઆતથી જ “ધર્મ્યુદ” પત્રિકા નીકળતી હતી. સાત માસથી તેના નવી નરીક અને વસતિ પત્રક બંદિશરની વચ્ચેમાં આગતાની બંધો બુગ લેવાને કારણે લાઈ ગ્રાપાગદાસ મુનની તા. ૨૪-૧-૩૧ના રોજ ધરપકડ થઈ. આ વખતે બાઇ રમજાવાય મોનીએ દાદરિફતની નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી દઈ સરનનું મુકાબ દાખ લીધું અને ઉપરાઉપરી મપકામાં રાખી પ્રજામાં અપૂર્વ ચેતન આરવું. પરીમખી તારીખે ગ્રાપાગદામના માનનાં

હડતાલ પડી ધનીસમીએ પૂર્ણસ્વરાજ દિન હતો એટલે તે દિનસે પણ હડતાલ પડી. મોહાસાની લડતના ઇતિહાસમા આ બે દિનસોએ લોચકિતનું અગ્રણ્ય દર્શન થયું.

તા ૨૬ મી જાન્યુઆરી આની પહોંચી હતી ! પ્રભાતફેરી સરવસ સભ્યને અનેરો ઉસાહ વ્યાપ્યો હતો, તેજ બપોરે લાઇ લોગીલાલ ગાધી ચરોડા અને ત્રિસાપુરની જોલોમા આડ માસની સખ્ત સખ લોગની છૂતીને આવના સઘસાજરે તેમને ગામમા ફેરરી ગાધીચોકમા લાનનામા આવ્યા ત્યા તેમણે મોહાસામા પોતાનો અફો જમાની રહેનાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો સાંજે ફરી પાછુ સઘસ અને ફરી ગાધીચોકમા સલા થઈ પોલીસ પૂરેપુરી સજ્જ હતી રણગીતો ગવાયા વિદેશી કાપડની ળા થઈ બરાગ એજ વખતે શ્રી દેસાઈની ગેરહાજરીમા પ્રમુખ નિમાએલા શ્રી શ કરલાલ સુરા સલામા આની પહોંચ્યા પૂર્ણસ્વરાજનો દહેરો સલામા નહેયનામા આવ્યો શ્રી શ કરલાલે તે વાચી સભળાવ્યો અને સૌએ સાચે બોલી તે પસાર દરો ને જમાદાર વોરટનુ કાગળિયુ લઈ સુરાને પકના આવે તેટલામા તો ઇન્કિનામ ઝિદાબાદના પોકારો પાડતી આખી સલા જિલી થઈ ગઈ અને શિકલાન છૂ થઈ ગયા !

એક જ દિનસમા ચાર સરઘસ અને ચાર સલા થઈ હતી છતા લોકોનો જુસ્સો એવો ને એવો તાજે જ રહ્યો હતો પછીના નવુ દિનસો ગામડામા નસતિગયુનીના નબરો જુસનાનુ કામ કરવામા આવ્યુ પોલીસ શ્રી શ કરલાલની પાછળ ગામડામા રખડતી હતી એનામા લાઈ માણેકલાન ગાધી મુબઈમા નાજ્યાર પકડાયા નસતિપકના બહિષ્કાર રિયે નિશેષ મૂચનાએ આપવા સાંજે સરઘસ પછી સલા થઈ શ્રી શ કરલાલે વસતિ ગયુનીનો બહિષ્કાર કરના રિયે લાપણુ કયુ બાત તેમની ધરપક થઈ લડતની શરૂઆતથી ગામડામા ગપડી રખડી મૂઝી રીતે, અને પ્રસન્ન આવતા આગળ થઈને એના કરી છૂટાની વૃત્તિથી શ્રી શ કરલાલે આખા ગામ અને તાલુકાના લોકોના મન ઈત્યા હતા.

*

બીજે દિનસે ન પૂર્ણ હડતાન એવો ને એવો ભરચ્ચ મર્થક્રમ શ્રી રમણનાન સોની પાયમા સગમખત્યાગ નીમાયા અને શ્રી ગોરધનદાસ વૈદ્ય મની થયા. લાઇ શ કરલાલ મુગની જેમ લાઇ રમણવાન પણ છેલ્લા આડ માસથી લડતને ટકાની રહ્યા હતા એમના રણગીતો ઉપર મોહાસા પ્રદેશની પ્રજા મુખ્ય બની હતી નોકરી છોડી, સરમુખત્યાર થયા પછી ગુનાદ —

ના લેખકને સરકાર નવારે દહાડા છૂગા રહેના દે એમ નહોતી

તે સાગ્રની સખામાજ બિનજકાતી સમરસ તથા જમ 'રણુનાદ' નું વેચાણ થયું, અને કશી એનનાણી આપ્યા નગર પોલીસ લાકી લખને સલા પર તૂટી પડી

એક દરે બહેનો બાળકો ને વૃદ્ધો મળી ૮૦ ઉપર લાકા રહેનેને લાકી લાગી હતી આ ધરપકડ અને લાકીમારના નિરોધમા બે દિનસ સખત હડતાલ પડી લાઈ રમણલાલ પર 'ગણુનાદ' જેરકાયદેસર વેચી ઉશ્કેરણ કરનાનો આરોપ મૂકાયો પકડીથી જમીન મહેસુલનો એડીફીનન્સ લાગુ કર્યો બીજે દિનસે તેમને નિદાય આપના લોક જિમ્નયુ ત્યારે લાકીમારથી જુરમો જીનદો વધી પડ્યો મોડાસા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી મણીનાન મગનલાલ શાહ (હાન સદ્ગત) સમુખત્યાર નીમાયા હતા તેમણે ય બિનજકાતી મીઠાનુ બહેર રીતે વેચાણ કર્યું પણ પોનીસે કથુ કથુ નહિ બીજે દિનસ એલે તા ફટીએ લાકીમારના નિરોધમા મોડાસા અને ધનમુદરામા લાકીદિન ઉજવાયો એ જ દિનસે મોડાસાના ઇતિહાસમા પહેલીજ વાર ગામના મહા જનોનુ સરઘસ નીકળ્યું બાળકો, યુવકો, બહેનો, વેપારીઓ, કારીગરો ને વૃદ્ધો તમામની પ્રયત્ન સલા ગામના વયોવૃદ્ધ કાકા શ્રી શકરલાલ પીતામ્બર દાસ યુગલા (હાન સદ્ગત) ના પ્રમુખપદે મળી પ્રમુખશ્રીએ તથા વેપારી બાલમના પ્રાતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોએ લાકીમારની સખત ઝાટકણી કાઢી નિરોધના કરાવો કર્યા માર પડેલો તેમની ઝેદીયતો લઈ અને પૂરેપૂરી તપાસ પછી, બહેનો અને બાળકોને પકડી પકડીને મારનાર પોલીસ અને એક મુખી જેણે પોતે પોલિસમેન ન હોના છતાં છૂટથી લાકી ચલાવેલી તેમના ઉપર ફેલાક નાગરિકો તરફથી ફરિયાદો માડનામા આની પરતુ પછીથી, તહકૂબી થનાથી એ ફરિયાદો પાછી બેચી લેનામા આવી હતા અને મુખીએ સેખિત માફી આગનાથી તેને પાયુ જતો કરનામદ આચ્યો લોક અસતોષને શાત કરવા ફેલાક પોલિસોની બદલા કરવામા આવી હતી

આ લાકીમારનો મહો સન જિજ્વી મગરર બનેલી બહેનોએ શ્રીમતી મણિબહેન દોષીના પ્રમુખપદે તા ૧૩-૨-૩૧ ના રોજ ખોરસત સીસીતમ દિન ઉગવાયો બહેનોનુ સઘસ નીકળ્યું સભા પણ બહેનોની જ થઈ ખોરસદમા બહેનો પર પોલીસે વર્તવેલા કેવો વિરોધ થયો, કાયદાલગના ગીતો ગાયા ને ત્યાર નાદ શ્રીમતી મણિબહેન વગેરે બહેનોએ બિનજકાતી સમરસની હરરાજ કરી સારી રકમ ઉપજાવી

તા ૪ અને ૫-૨-૩૧ બે દિનમ ધરપકડ અને લાકીમારની હડતાલ

અને ત્રીજે દિવસે ભારતવર્ષના લિખ્ખપિનામહ સરખા મોતીલાલજીના અવસાનથી હતાન પડી હતી ત્યાગપણ તા ૧૬-૨-૩૧ ના રોજ મોતીલાલજી શ્રાધ્ધ દિન ઉજવાયો હતો

તા. ૨૩-૨-૩૧ ના રોજ પાછો બિનજકાતી સમરસ હરાજનો કાર્યક્રમ પહેનાથી જાહેર કરી રાખનામા આવ્યો સલામા પોલીસ પૂરેપૂરી હાજર હતી ઉપરાત રોજદાર ને મહાનકારી પણ હાજર રહ્યા હતા છતાં પણ લોક સખ્યા ઓછી નહોતી સમુખત્યાર શ્રી મણીલાલ મગનલાલ શાહે ભાવણ પછી બિનજકાતી સમરસની હરાજ શરૂ કરી, કે તરત જ તેમને ગિરફતાગ કરી લઈ જવામાં આવ્યા

ખીજી સનારે એક બહેને મોડાસાની સરમુખત્યારી લીધી એમનું નામ શ્રીમતી મણિમહેન દોરી મોડાસાની બહેનોમાં આવેલી જાગૃતિનું આ પ્રમાણુપન છે

એટલામાં નસતિ ગણતરીનો છેવટનો દિવસ તા ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી આવી પહોંચ્યો વસતિગણતરીના બહિષ્કાર માટે સતત જુબેશ ચલાવી જેલ ગએના લાઈ જોપાનવાસ સુગ એજ દિવસે જેલમાંથી ફરી પાછા આવી પહોંચ્યા અને તરત જ નાનરોની ટૂંકડી લઈ બહિષ્કારના મર્ચમાં લાગી ગયા એ રાત્રે નાનરોએ જે જોર ખતાન્યુ છે તે ખરેખર અદ્ભુત હતું નોંધણીદારો ચોરી છૂપીથી નામો નોંધના નીકળે નાનરોના ટોળેટોળા તેની પાછળ પડ્યા જ છે બધા મળી સોએક નાનરોના જૂથ મધરાતના એક નાગ્યા સુધી ધૂમી રહ્યાં હતા

સરમુખત્યાર મણિમહેન પણ બહેનોના જૂથમાં ઘરેઘર ફરતા હતા નસતિગણતરી રીતમર ઘઈ શકી જ નહિ કાચી ગણતરી વખતે મ્યુનિસિપલ શાળાના ટેલક શિક્ષકોએ કુમળા બાળક પર વસતિની હકીકત મેળવના ચનાવેલો દોર ને તુમાખી બધા નિષ્ફળ ગયા અને, આ બહિષ્કારની સફળતા તો મ્યુનિસિપાલિટિએ પણ કબૂલ કરી, પ્રમુખે પોતે સન્કાન્ને જણાવી દીડું કે વસતિગણતરી યદ્ય શકી જ નથી, ઘેર બેરે આકડા લરાયા છે, અને તે પણ તમામ જોગ છે, ટેલક આ ગામમાં તો નહિ પણ આ લોકમાં પણ હયાત નથી એનાઓના પત્ન નામ ગણતરીમાં લખાયા છે, કેટલાકના નામ ફરીફરી લખાયા કે, તો કેટલાક જગ્યાની ગણતરી કલ્પનાથી કરી લેનાઇ છે!

ખીજી બાલુથી મીઠાની સત તો ખૂબ વેગમાં ચાલતી જ હતી પણ

એમાં એક નવું તત્ત્વ ઉમેરવાનું. 'જાણી હવું'. તે પૂરું કરવા લાઈ નરહરિ ભટ્ટ ખોરસદ જઈ કાચું મીઠું લઈ આવ્યા. એ મીઠું જાહેર સભામાં કોડન કરી શ્રીમતી મણિબહેનને હાથે પકાવવાનો કાર્યક્રમ પણ ઘડાઈ ગયો. મણિબહેન જેલ જવા આટે ખૂબ જ ઉત્સુક થઈ રહ્યાં હતા. ખીજા બુવાનો પણ મીઠાના આ સન્યાસદમાં ઝૂકાવી સરકારના મે'માન થવા કૂદી રહ્યા હતા. ત્યાં તો તહકૂખીનો સફેદ વાવટો ચડ્યો. મહાસભાનો ખીજો હુકમ થતાં સુધી લડત મોકૂફ રહી. તહકૂખીનું રહસ્ય સમજાવવા "યુદ્ધ વિરામ" નામે પત્રિકા છપાવી ગામેગામ વહેંચવામાં આવી.

તહકૂખી થવાથી લાઈ રમણલાલ સોની ૧ માસ સળ ભોગવી, તથા લાઈ મણિલાલ પંદર દિવસ જેલ ભોગવી આવ્યા ત્યારે સભા સરખસ થયાં. અને માર્યની બારણી તારીએ મોડાસાના મહારથી શ્રી. મથુરાદાસ ગાંધી આઠ માસની જેલ ભોગવી છૂટીને આવતાં બે હમર માણસની મેદનીએ તેમને વધાવી લીધા :

“ મથુરભાઈ ! છૂટી સ્વરાજ વહેલા આવિયા કે.... ”

ગામ આખામાં જાણે મહોત્સવ રચાયો હતો. હામહામ રાષ્ટ્ર ધ્વજોનાં તોરણો હવામાં ફરકતાં હતાં. દુકાનદારોએ કાપડ, નાળીયેર, વાસણ, છબીઓ ઇત્યાદિ નાં તોરણો બાંધ્યાં હતાં. ગાંધીચોકમાં સુંદર મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. પ્રાસંગિક લાખણો થયાં. શ્રી. મથુરભાઈના ફેટા સાથેની છાપેલી સ્વાગત પત્રિકા તેમને અર્પણ કરવામાં આવી. શ્રી. મથુરભાઈએ તહકૂખીનું રહસ્ય સમજાવી પોતાની ગેરહાજરીમાં મોડાસાએ જે કામ કરી બતાવ્યું તેથી સંતોષ અને ગર્વ જાહેર કર્યા.

શ્રી. મથુરભાઈ છૂટીને આવ્યા પછી તરત જ વિગ્રહ સમિતિ પાસેથી તાલુકા સમિતિનો કાર્યભાર સંભાળી લીધો. એટલે વિગ્રહસમિતિ બરખાસ્ત કરવામાં આવી. મોડાસા તાલુકા તરફથી કરાંચી ટ્રેડિસમાં બે પ્રતિનિધિઓ તરીકે લાઈ સંકરલાલ સુરા તથા જોપાલદાસ સુરા ગયા હતા. બદલાએલી પરિસ્થિતિમાં રચનાત્મક કાર્ય તરફ લક્ષ્ય પેરવાયું. આ તાલુકાનાં ત્રણે પીકાનાં ઇન્ચાર્જ માટે પ્રથમ તો કોઈએ માગણી જ કરી નહોતી. પાછળથી ધનનુરા અને દહેમાઈનાં પીકાં બિઘડતાં ત્યાં પિકેટીંગ શરૂ થઈ ગયું. વિદેશી કાપડ વેચવાની બધીની મુદત પૂરી થઈ ગઈ હતી. નવું વિદેશી કાપડ સંવત ૧૯૮૮ ના પોષ સુદ ખીજ સુધી નહિ લાવવાની વેપારીઓએ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી.

✽

નવા વર્ષની તાલુકા સમિતિની સભામાં શ્રી. મથુરભાઈ પ્રમુખ ચૂંટાયા

અને શ્રી. ચંદુલાલ શંકરલાલ ખુર્દાલા અને શ્રી. શંકરલાલ સુરા મંત્રીઓ નીમાયા. શાંતિના ગાળામાં રચનાત્મક અને પ્રચારાત્મક કામ કરી લોક સંધારણને કેળવી તૈયાર કરવાની નેમથી તાલુકામાં મોડાસા, ધનસુરા, દહેમાઈ અને ચોલા એમ ચાર મથકો ખોલવામાં આવ્યા.

સંધિકાળની સુગંધ

૧૯૩૧ ના માર્ચની તા. ૪ થી એ મધરાતે ગાંધીજીએ વાઈસરોય લોર્ડ વિલિંગ્ડન સાથે સમાધાન કર્યું; અને રાષ્ટ્ર વ્યાપી સત્યાગ્રહનું આદેશન સ્થગિત થયું. અલખત, આ સમાધાનના અનેક મુદ્દા એવા હતા જેનાથી ગાંધીજીના નિકટતમ સાથીઓને પણ આઘાત લાગ્યો હતો. ખાસ કરીને ખીજ કલમથી તો પંડિત નહેરુ જવાને અસાધારણ આઘાત લાગ્યો હતો. તેમના મત મુજબ પૂર્ણસ્વરાજનો પ્રશ્ન આ કલમથી જોખમમાં પડ્યો હતો કેમકે તેમાં ફેડરેશન એક અનિવાર્ય અંગ હતું. વળી, રક્ષણ, પરદેશ સાથેના સંબંધો, લઘુમતીવાળી કોમોની સ્થિતિ, હિંદની નાણાં સંબંધીની શાખે અને દેવાની ભરપાઈ વગેરે બાબતો અંગે પણ હિંદની સંપૂર્ણ આઝાદી ફંધાય એવું હતું. પંડિતજી લખે છે કે, “એક આખું વર્ષ આપણા લોકોએ જે ચરાતન ભરી લડત ચલાવી હતી તે આ કલમને માટે આપણાં બધાં ચરં કામો અને શબ્દોનો શું આજ્ઞા, અંત આવવાનો હતો? શું આટલાને જ માટે મહાસભાના પૂર્ણ સ્વરાજના હરાવની, બન્ધુઆરી, રૂઢી પ્રતિષ્ઠાની વારંવાર પુનરુક્તિ કરવામાં આવી હતી? આવા આવા પ્રશ્નોનું પંડિતજી રટણ કરી રહ્યા હતા. અને જાણે કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ હાથમાંથી સરકી ગઈ હોય એવી લાવનાથી એમના હૃદયમાં એક મહા ચન્પતા જ્યોષ્ઠ ગઈ હતી.

વળી, આજ અરસામાં કર્ગચી મહાસભા પ્રસંગે જ, સરકારે ભગતસિંહ તથા તેમના સાથીઓને ફંસીએ લટકાવી દઈ પડતાં પર પાટુ માણો જેવું કર્યું હતું. અને વધુમાં, મોટા ભાગના કેદીઓ છૂટી જવા છતાં, હજી દેશમાં હજારો કેદીઓની મુક્તિ શક્ય બની ન હતી. ઘણાને તો કોઈ પણ કેસ થા પુરાવા વિના જ ગોધી રાખવામાં આવ્યા હતા. આથી પણ ભારતના લાખો નવજુવાનોના હૈયા પંડિતજીના જેવી મુંઝવણ અને વેદનાથી ભરાઈ ગયાં હતાં. છતાં, પંડિતજીની જેમ મોટા ભાગનાને ગાંધીજીની નિંદા અને વ્યવહાર દૃષ્ટતામાં અમીમ વિશ્વાસ હતો એટલે ગાંધીજીએ ચીંધેલા રચનાત્મક કાર્યમાં ડૂબી ગયા.

* ઓઢા ગાંધી મંદિર

મોડાસામાં પણ, ૧૯૩૦ના જોશીના જુનાગઢના અનુભવ બાદ, મોડાસા ઉપરાંત ધનસુરા, ડેભાઈ અને સાંખા પામેના ઓઢા મુકામે કેન્દ્રો ખોલવાનો નિર્ણય કચ્છામાં આવ્યો અને તત્કાળ ધનસુરા કેન્દ્રનો આરંભ શ્રી ભોગીલાલ ગાંધી અને નરહરિ ભટ્ટે કરી પણ દીધો ત્યાં મુખ્ય પ્રવૃત્તિ રેડિયાની તથા આબુખાબુના પ્રદેશોમાં ફરીને મહાસલાનો ગ્યનાત્મક કાર્યક્રમનો પ્રચાર કરનાથી વિશેષ ન હતી પરંતુ ચોડાજ સમય બાદ, મોડાસા તાનુકા પ્રદેશના પ્રમુખ તરીકે દાદાને હસ્તક ઓઢામાં ગાંધી મંદિરની સ્થાપના થઈ, અને શ્રી ભોગીલાલ તથા નરહરિને તેના સચાલનની જવાબદારી સોંપાઈ (જૂનની ૨૦ મી) ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ખાદી પ્રદર્શન ભરનામાં આવ્યું હતું સાથે ૩૦ ની લડતના પ્રસંગો અને શકદોની ધખીઓ તથા ચિનોતુ પ્રદર્શન હતું આ દૂરના પ્રદેશમાં આજ પૂર્વે કદિ ગાંધી પ્રવૃત્તિ કરનામાં આવી ન હતી છતાં રાતના સમારંભમાં આબુના અઢીસો જેટલા એકૂતો ખેતીની મોસમ હોના છતાં આવ્યા હતા આ પ્રદેશમાં આવો પ્રથમ સમારંભ હતો, અને લોકોનો ઉત્સાહ પુષ્કળ હતો સ્થાનિક સ્વયં સેવક તરીકે મગમભાઈ તથા બહારના હીરજીભાઈ કે દ્રમ્મ જોડાઈ ગયા હતા તત્કાલ તો રેડિયા અને પીજીજીના વર્ગો ઉપરાંત સાધારણ જ્ઞાન અને શિક્ષણના વર્ગો શરૂ કરનામાં આવી ઉપરાંત, આબુખાબુના પ્રદેશોમાં—ગામડે ગામડે અને કપાઓમાં રેડિયા, કોન્ગ્રેસના પ્રચાર માટે પ્રનાસ એકના માડયો

પરંતુ માડ પાંચ દિવસ થયા હતા, ત્યાં તો એક નોંધપાત્ર પ્રસંગ બની ગયો એક અત્યંત લાંબું મંદિર (ગાંધી મંદિર) આ યો પાછલે બારણે દૂર બેઠો ને કાતનામાં રસ લેના લાગ્યો કાર્યકરોમાંથી એકે તેને કાતના સૂતરનો કાગડો આપ્યો—તા યો જ. હજુ સ્પર્શ તો થયે ન હતો ત્યાં તો કાતના આવનારા લાઈનહેનો લડકી જિલા થઈ ગયા! ખીજે દિનસે તો આખા ગામમાં જળારી ચકચાર નાગી ગઈ અને ‘આલડછે’ પાળ

ઓઢા મોડાસાથી ૩૦ માઈલ દૂર સાકળા નજીક આવેલું છે તેની ત્રણ બાજુ વીરપુર સાકળા ગામડે વડો દેશી રાન્યો પથરાયેલા છે અને ગાંધી મંદિરની સ્થાપના થઈ તે પૂર્વેના આખા જૂતકાળમાં તે મહા નારોલનના સપડમાં આવ્યું ન હતું પણ ૧૯૩૦ નું હામણાજ જોઈ ગયા તે મોડાસા પાસે મુખી પડોની ચકચુ ન હતું. આમ સર્વથા અભિસ જોવા રહેલા ઓઢામાં ગાંધી મંદિર સ્થાપવામાં આવ્યું

વાનું દળાણ કાર્યકરો ઉપર સીધી અને આડકતરી રીતે આવ્યું. એનો સ્વીકાર કરવો તો શક્ય ન હતો. એટલે પેલા બે નવા સ્વયંસેવકો ઉપર દળાણ આવ્યું. ને તેઓ છૂટા થઈ ગયા...આખો દિવસ ભયું ભયું રહેતું મંદિર શમશામ થઈ ગયું ! ઉત્સાહ અને સહાનુભૂતિનું વાતાવરણ જાણે વિખરાઈ ગયું ! આમ, આરંભમાં જ આકરી કસોટી આવી પડી. કેટલાક હિતેષજીઓ અને વડીલોએ સમય વરતી વ્યવહાર રીતે વર્તવાની સલાહ પણ આપી. પરંતુ ‘ગાંધી મંદિર’ ના સંચાલકો માટે એ શક્ય ન હતું...રૈંટિયાની પ્રવૃત્તિ પડતી મૂકી તેમણે તો આભુળાભુના પ્રદેશમાં પરિભ્રમણ ચાલુ રાખ્યું. ને ત્રણ જ દિવસમાં તો જાણે ખરેખરો ચમત્કાર થયો !

ધીમે ધીમે કોઈ કૌતુક પૂર્વક તો કોઈ થોડી સહાનુભૂતિ પૂર્વક, કે કોઈ વળી એમ માનીને કે હવે બધું બરાબર થઈ જશે—ગમે તેમ પણ અવગળવર શરૂ થઈ. વળી પાછા રૈંટિયા શરૂ થયા. વળી ભયંતર આગળ ચાલ્યું. જોતજોતામાં તો આભુળાભુના ખેડૂતો પોતપોતાની નાનીમોટી દરિયાદો લઈ આવતા થયા; ક્યાંય એટલા પ્રદેશમાં ખેડૂતોનું પંચ મળવાનું હોય તો તે માટે આમંત્રણ આવવા લાગ્યું. કેટલાક તો પોતાના અંગત યા ત્યાગ્નત અને કુંડુંબની સમસ્યાઓ લઈ આવતા હતા...અને પ્રાથમિક દવા ઉપચાર માટે પણ અનેક.

વળી, ઓઢા સાકંબાને અડીને છે. અને સાકંબા રહું રજવાડી ઠકરાત. તથા આભુળાભુ પણ બાયક, ગાળટ વગેરે દેશી રાજ્યો હતાં. ધીમે ધીમે તેમની દાદ દરિયાદો મોટા પ્રમાણમાં આવવા લાગી. મંદિરના કાર્યકરો એ તો દેશી રાજ્ય કે બ્રિટિશ—કોઈપણ પ્રકારના શ્રેદ વિના રચનાત્મક કાર્ય ઉપાડ્યું. આનો પડો લેખમાળાઓ રૂપે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રમાં પડ્યો. એટલે થોડા જ દિવસમાં રજવાડાં ચોંકી ઊઠ્યાં. અને મંદિરના કાર્યકરોની પ્રવૃત્તિ ઉપર નજર રાખવા લાગ્યા. ધાકધમકીઓ અપાઈ. આથી ત્યાંના પ્રજાજનો પણ મહાસભાના સભ્ય થતાં ડરવા લાગ્યા. સાકંબા અને ગાળટમાં આવા અનુભવો થયા—તે એટલે સુધી કે, શરમાં તો રાતવાસો આપવા કે ઉતારો આપવા પણ તૈયાર નહતા થતા. પરંતુ આ પ્રદેશના કંપાવાળાઓ જોયો વરસો થયાં ચરોતરથી આવી અહીં જમીનના મોટા હોટ લઈ વસ્યા હતા, તેઓ વધુ બહુકાર, અને નીડર હતા. અને મંદિરની પ્રવૃત્તિને સહકાર આપવા લાગ્યા હતા.

આ દિવસોમાં પાટીદારોને ત્યાં ઉતારો દોય ત્યારે એવો ય અનુભવ થતો કે તેઓ પોતાને હાથે રાંધેલું અખ આપનાં સુદાં પ્રયકતા હતા.

મફત માલ લીધો છે?" હકીકતે, વાણીઆને અરધા પરધા પૈસા ચૂકવેલા ખરા. પણ બીજા બધાઓ પાસે મફત કામ કરાવેલું એ ય સાચું. છતાં, અમલદારે તો વળુકરોને બોલાવી પૂછ્યું: "અલ્યા તમારે પૈસા લોધ્યો છે કે?" અને મગદૂર કોની કે એમના મોઢે હા કહે? તેઓ તો "ભાઈ-શા"બ આપની પાસેથી લેવાનું હોય?" કહી છૂટી પડ્યા. મામલતદારે લાગ લોધ કાર્યકરોને બોંદા પાડતાં કહ્યું: "બોલો, કોઈ પ્રેમપૂર્વક કામ કરે એ ય ગુનો?" અને ફરીફરી વળુકરોને મોઢે કબુલાવતા ગયા: "ભાઈશાબ આપની સેવા નહિ કરીએ તો કોની કરશું?" વગેરે.

અલખત, આનાથી પણ વધુ ઉચ્ચ સંઘર્ષ તો આવી પડ્યો. મહેસૂલ આપવાના સમયે. આખા પ્રદેશમાં એવો ચાલ કે મહેસૂલ ભરતી વખતે 'ખાતાનો રૂપીઓ' ગણી તલાટીને મફતનો આપવાનો જ! વરસોથી શિરસ્તો પડી ગયેલો, એટલે એમાં લાંચ રસ્તો છે એવું ય કોઈને ન લાગે.

મંદિરે આ સવાલ હાથ ધર્યો. અને જ્યાં જ્યાં તલાટી મહેસૂલ એકઠું કરવા જતો ત્યાં ત્યાં કાર્યકરો દોડી પહોંચતા અને ખાતાનો રૂપીઓ બંધ કરાવવા મથતા. લેખો અને અરજીઓનો પણ મોરો શરૂ થયો હતો. એટલે ઘણાં બધાં ગામે તો તલાટીની ઢિંમત ન ચાલી.

પરંતુ આ બધી પ્રવૃત્તિઓને કારણે સરકારની આંખમાં અને રજ-ખાડાંની આંખમાં મંદિર આંખની કણીની જેમ ખૂંચી રહ્યું હતું. અને તેને ભીંસમાં લેવા તલપી રહ્યા હતા.

આ સમય દરમિયાન વાડાસિતોર રાજ્યની લડત દાદાને હાથે આરંભાઈ ચૂકી હતી; (તે લડતના હેવાલમાં મંદિરની કામગીરીની નોંધ આવી જશે.) પરંતુ, બન્યું એવું કે, અંગ્રેજ સરકારે ગાંધીજી સાથે સમાધાન કર્યા પછી ય વર્નાવ તો એકપક્ષીય લડતનો જ—દમનનો જ રાખ્યો હતો. અને ગાંધીજી ભારતના ભાવિ અંગે જાળમેજી પરિષદમાં લડત ગયેલા ત્યાંથી પાછા ફરે તે પૂર્વે જ સરકારે દેશ પર ફરીવારનો લડત લાદી દીધા જેવું કયું હતું.

૧૯૩૨ ની લડત શરૂ થતાં મંદિરના બેઠે મુખ્ય કાર્યકરો ભોગી-લાલ તથા નરહરિને ઝડપી લેવામાં આવ્યા. (૧૯૩૨ ફેબ્રુ-માર્ચ) અને જોડા ગાંધીમંદિરની પ્રવૃત્તિનો અંત આવ્યો. છતાં કેળા આદેક માસની આ પ્રવૃત્તિએ એ પ્રદેશમાં નવો પ્રાણ પેટાખ્યો હતો.

વળી પાંછો સંગ્રામ

[૧૯૩૨]

૧૯૩૧-૩૨ ના આ સંધિકાળ દરમ્યાન, આ પ્રદેશનાં બીજાં કેન્દ્રોમાં, ધનસુરા અને દહેમાઈનાં કેન્દ્ર લગભગ બંધ અથવા નિષ્ક્રિય બની ગયાં હતાં. અને મોડાસાનું મુખ્ય ચાલુ યથાવત્ કાર્યશીલ હતું. દાદા, શ્રી. ચંદુલાલ શં. છુટાલા, શ્રી. પુરષોત્તમદાસ તથા જૂના કાર્યકરો અને લડત દરમ્યાન અંગ્રેજી શાળામાંથી રાજનામું આપી છૂટા થઈ ગયેલા શ્રી. રમણલાલ સોની હવે આખા પ્રદેશમાં રચનાત્મક કાર્યની પાછળ લાગી પડ્યા હતા. મુખ્યતઃ સંધિનું રહસ્ય, રેટિયા-ખાદીનો પ્રચાર, કોંગ્રેસના સભ્ય બનાવવા વગેરે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ હતી. અલબત્ત, હકીકતે આ વર્ષોમાં એકંદર એક પ્રકારની શિથિલતા આખા દેશમાં અને કોંગ્રેસના કાર્યમાં દેખાઈ રહી હતી, તે જ સ્થિતિ મોડાસાની હતી.

પરંતુ હવે આ શિથિલતા ખંખેરી નાખે એવો ઉપાડો દેશભરમાં સરકારે પોતે જ લીધો હતો. હજી 'સંધિકાળ' ચાલુ હતો, અને ગાંધીજી તો ગાળમેજી પરિષદ માટે વિલાયત ગયેલા ત્યાંથી 'પાછા' ફર્યા ન હતા. ત્યાં તો યુક્ત પ્રાત્ર વગેરે સ્થળે તો, પં. નહેરુ સહિતની મોટા પાયા પર ગિરફતારીઓ થઈ ચૂકી હતી. આમ, સંધિનો અમલ એકપક્ષી બની ગયો હતો, અને સરકાર પક્ષે પ્રજામાં આવી રહેલી શિથિલતાનો લાભ લેવા ફટકો લીધો હતો.

ગાંધીજીએ વિલાયતથી પાછા ફરી નવા આવેલા વૉઇસરોય લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની મુલાકાતની માગણી કરી, તેને પણ કુકરાવવામાં આવી. આ પ્રસંગે લૉર્ડે એમ કહેતા હતા કે લૉર્ડ અરવિન (આગલા વૉઇસરોય) ચાલુ રહ્યા હોત તો આવું બનવા ન પામ્યું હોત. પં. નહેરુએ આવી ચર્ચાનો લેવામ આપતાં લખ્યું છે : *

“હિંદી રાષ્ટ્રહિત અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હિત, એ બેનું પૂરેપૂરું પૃથક્કરણ કરીએ તો એ બેનો કદિ મેળ ન ખાય, એ તરત જણાઈ આવે એવું છે. એ બે વચ્ચેનો અનિવાર્ય સંઘર્ષ તે શું બે વ્યક્તિઓની અંગત મૂલ ઉપર આવીને અટકે? ઇતિહાસમાં પરસ્પર વિરોધી બનેલા બે બળો વચ્ચેનો ઝડપો શું સ્થિતિવિનિમય અને શિષ્ટાચારના ચાર મોડા મળેલાથી જની જઈ શકે? ગાંધીજીને અમુક પગલું લીધા વિના છટકો જ નહોતો,

કારણ હિંદી રાષ્ટ્રીયતા પોતાનું પેટ ચીરીને આપઘાત કરી શકે એમ નહોતું, અથવા જીવ સંક્રાંતિની બાબતોમાં પરદેશી જોડકમીને મૂંઝે મોઢે વશ થઈ શકે એમ પણ નહોતું...

“સને ૧૯૩૨ ના બન્યુઆરીની ૪ થી તારીખ સારવતા ઇતિહાસમાં વળી મહત્વની બની ગઈ. તે દિવસે દલીલો અને ચર્ચાઓની સમાપ્તિ થઈ. તે પુણ્ય પ્રભાતે ગાંધીજી અને મહાસત્તાના પ્રમુખ વજીરમહાલ પટેલને પકડ્યા અને મુકદ્દમે ચલાવ્યા વિના રાજકેદી તરીકે જેલમાં પૂરી દીધા. ચાર નવા ઓર્ડિનન્સો બહાર પાડ્યા...નાઝરિક સ્વાભાવિક સ્વાર્ત્થનો અંત આવ્યો... આખા દેશ ઉપર બજે એક પ્રકારનો ઘેરો બંદર થયો...”

અને મહાસત્તા તથા તેની તમામ શાખાઓ, ઉપરાંત મહાસત્તાની સાથે સંબંધ તથા સહાનુભૂતિ ધરાવતી વિવિધ પ્રકારની અનેક સંસ્થાઓ કિસ્તાન સભાઓ, જેડૂતમંડળો, યુવક સંઘના વિદ્યાર્થી મંડળો, કાંઈકે ગરમ વિચારો ધરાવતી રાજદ્વારી સંસ્થાઓ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો ને શાળાઓ, ઇસ્પતાલો, સ્વદેશી સંસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો એ બધાં બેઠાયદા બંદર થયાં! ને તેમનાં મકાનો, બેઠાનાં ખાતાંઓ, મિલકતો, મોટરો બધાં પર પોલીસનો પહેરો લાગી ગયો!

દેશભરમાં હઝરો હઝરો સંસ્થાઓ, કે જેણે દેશના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં ગૌરવ પૂર્યું હતું તે સૌ એકજ કલમના મોઢે ગેરકાયદે બંદર કરી દઈ, એમને મોઢે અને દેશભરનાં સંખ્યાબંધ જાપા-પત્રોને મોઢે યૂએ મારી સરકારે કોંગ્રેસની જૂડી બદનામી ચર કરી: કાનપુરના કોમી રમખાણોમાં કોંગ્રેસે શાનભર્યો ભાગ ભજવ્યો હતો તે જનાં તે રમખાણ મોઢે કોંગ્રેસને શિર જવાબદારી ટોળી!

૧૯૩૦ કરતાં ૩૨ ની અરકારી નીતિ અને પદ્ધતિ જુદી જ હતી. ૧૯૩૦ માં નજીકે દમન કરવાની નીતિને બદલે, ૧૯૩૨ માં આક્રમણ કરીને અદાલતને બેગતું જ કાંલો દેવાનો મનસૂબો ગ્રહાઈ આવતો હતો.

સહજ રીતે, આની સામે કોંગ્રેસને માથે સવિનય લજની ફરજ આવી પડી. અને દેશભરમાંથી એવો ભજ કરનારાઓની ખોટ ન પડી. પં. નંદેર લખે છે તેમ, “૧૯૩૨ માં બ્રિટિશ સરકારનો જે સામનો થયો તે ૧૯૩૦ ના મુકાબલે ધણો સખત હતો; ૧૯૩૨ માં લોકોએ સહન શક્તિ વધારે બતાવી અને અપાર શાંતિ બળવી.”

આમ જનાં, એ વાત પણ સ્પષ્ટ બની કે, ૧૯૩૦ કરતાં ૧૯૩૨ માં અંતરની બિચટ ધણી ઓછી હતી. બજે નારાજ્યી આપણને કાંઈએ મુદ્દમાં ધસક્યા જેવું હતું! અને ૧૯૩૦ ના મુદ્દમાં જે ઝલક લેખો ને લેખો જઈ

રહી હતી તે ૧૯૩૨ ની લડતમાં જે વરસ પછી આખી પડી ગઈ... મહાસલા અને એના ઘણા ખરા મધ્યમ વર્ગના અનુયાયીઓ જે આજ સુધી તેના મુખ્ય સહાયકો હતા તે પહેલે જ ઘાએ મૂર્છિત થઈ ગયા..... શહેરનો સુખી-વર્ગ સ્તબ્ધ બની ગયો.

આ રીતે દેશને માથે લડત આવી પડી હતી, ત્યારે મોડાસામાં પણ દેશના જેની સર્વ સાધારણ હાલત પ્રનર્નતી હતી.

વિશેષમાં તો, ૧૯૩૦ માં દાદાને જે નમ થી જ પેશાબનું દર્દ જીપડ્યું હતું છૂટ્યા બાદ (૧૨-૩-૩૧) પણ એ રોગે તેમના શરીરને નારવાર પછડાટો ખનડારી હતી અને છેવટે, ૧૯૩૧ના નવેમ્બરમાં આપરેશન કરાવવું પડ્યું હતું.

ઐટલે ૧૯૩૨ ના આરંભમાં બીજી વારની લડત શરૂ થઈ ગઈ ત્યારે દાદાના આપરેશનને હજી ત્રણેક માસ થયા હતા અને વધુ આરામની આન સ્થિતિ હોઈ મુખ્ય જ રહ્યા હતા.

દાદાની આ ગેરહાજરીમાં મુખ્ય જવાબદારી તેમના સાથી કાર્યકરોને શિર આવી પડી હતી અને આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, આ લડત શરૂ થઈ ત્યાં સુધી ઓઢા મદિરના કાર્યકરો તો વાડાસિનોગની લડત અંગે—વીરપુરની હિજરત અંગે ગંગાબૂક રોકાએલા હતા. બીજી બાજુ, ‘ખાતાનો રૂપીઓ’ બંધ કરાવવાની જુબેશ પણ ઉમરૂપ ધારણ કરી રહી હતી. આમ છતાં ઓઢાથી નગરગિ ભદ્ર મોડાસા દોડી આ-યા અને શરૂઆતમાં જ સરકારે બોલાવેલા ઉલ્લામાં દાદાની જગાએ કાર્ય કરતા શ્રી ચકુલાલ શાસ્ત્રી તથા નગરરિને ઉપાડી ગાંધી દીધા નગરગિને બે વરસની સગ ફટકારીને બાંહે કે ઓઢાની પ્રવૃત્તિ સામેની દાઝ ઉતારી હતી.

મોડાસામાં હવે પુરોતમદાસ, રમણલાલ મોની અને ગમણલાલ મથુરદાસ ગાંધીએ સુકાન હાથમાં લીધું. યુદ્ધ પત્રિકાઓ તથા લાલચોનો કાર્યક્રમ શરૂ થઈ ગયો હતો. ૧૯૩૦ જેવો પ્રમુખીય આનંદ ન હતો છતાં વાતાવરણ ધીમે ધીમે તૈયાર થઈ ગયું હતું. પરંતુ તે પૂર્વેજ મોડાસાના આ નહે કાર્યકરોને એક સાથે પકડી લઈ સગડાં બીજા સ્થળોની જેમ અહીં પાંચ ઘા કરી દીધો.

તે નખતે ઓઢા-મોડાસા વચ્ચેનો સંપર્ક જાળીને લડતને ગામડાઓમાં ફેલાવવા અર્થે ભોગીનાવ ગાંધી ગામે ગામ ઘૂમી રહ્યા હતા, અને તેમની પાછળ પડલા ધરપકડના વૉરન્ટને દિવસો સુધી પાછળ નાખી, આખરે ઓઢાના જ મંત્રિ પહોંચતા મધ્યતે ઝડપાઈ ગયા હતા.

હવે, તમામ આથી કાર્યકરો પકડાઈ જતા હાદ માટે મુબઈ રહેતું અસહ્ય થઈ પડ્યું. એટલે નાદુરસ્ત તબિયત છતાંય તેઓ દોડી આવ્યા અને તેમની ધરપકડની કાગને ડોળે શહ બેઈ રહેના અમલદારોએ નિરાનમ્ને દમ ખેંચ્યો. હાદને તેને તે સાજો જિજ્ઞાસુ કરી સાબરમતી મોઢી દીધા.

પરંતુ સાબરમતી જેલમાં હાદની તબિયત બગડી. ઑપરેશનના ઘા પર સોજો અકથો. અને જેલમાંના સાથી દોઝેસી નેતાઓ લાલાકામ, ગવજીલાઈનાં સનાહ અનુમાર હાદ પેરેલ પર છટી મુબઈ સારવાર માટે ગયા ત્યાં તેઓ પેરેલ ભરી શકે એવી રિયતિ હતી જ નહિ, અને હાદએ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટને ખબર આપી પણ દીધી હતી કે, તેઓ મોઢાસા પાછા ફરશે ત્યારે જાણીશો, આમ છતાં મુંગઈના પોલિત ખાતાએ દરરોજ ડાન્ટરી ભરી જવાનો હુકમ કર્યો, અને તે બાગન ઓફિસને મળના લેમિન્ટન પોલિસ ચોક્કી પર મળવા જવાનું જણાવ્યું. હાદ તો પકડાવાની પૂરી તૈયારી હરી સામાન સાથે જ ચોક્કી પર પહોંચી ગયા અને પેરેલ—ડાન્ટરી ભરવાની મોનાની અનિચ્છા રખત હરી ઉમેયું: “લુઓ, બધી તૈયારી કરીને જ આવ્યો છું, હીક સામે તે કહેા...” અને અમલદાર કાઠ કરી શક્યો નહિ હાદની આ માદગી લગભગ ૮-૧૦ મહિના ચાલી...

આ પછી તો, એટલે કે, ૧૯૩૩ના ઓગસ્ટમાં ગાંધીજીએ નવા પ્રકારના ‘વ્યક્તિત્વ’ સંવિનન લગતી શરૂઆત કરી. ‘સત્યાગ્રહ’ોને આ પદ્ધતિ અનુમાર અગાઉથી ખબર આપીને અમુક સુદાનેથી વ્યક્તિઓએ સન્માનહરવાનો હનો ગાંધીજી પ્રથમ એક દુકાની લઈ બહાર પડ્યા તેનાજ તેમને પ્રકડીને, ગાંધીજીને યત્નથી ધોડી દેવામાં આવ્યા.

પરંતુ ગાંધીજીની આ વખતની બેબેની ઓગ હતી આ ધરપકડ પછી ધાગ જ સમયમાં તેમણે જેલમાં મરતે નરતે હર્મિન પ્રતિ યતાવતાની સતવરે મનો અભાવ, અગાઉ તેમને આવી સજા: આપવામાં આવી હતી. પરંતુ આ વખતે ઇન્કાર થોડો એની સામે ગાંધીજીએ ઉપરામ આપા.

ઉપરાસને એક આગાધિયું વીની રૂપું અને તબિયત બગડતા તેમને મૂનની દોરિયલમાં ખેંચેલામાં આવ્યા પરંતુ હજીયે તેઓ ફેડી જ હતા અને હજી સન્માન એની હા રોય તૈયાર ન હતી. ગાંધીજી મેં મુખ બંધા તેમણે નિષ્ક્રિયા રોડી ફરો (ને પદોમાં રોય તેણે હાથો: હન્નાન તેમણે રોડી ન હતી), અને કોની તેમણે તિલાવ માસો, પેનાની ને રૂપ દોડી અગત જાગુઓ પડી હતી તેમણે ૫૧ નિસર હતા મા. પો સરખા ૫૫ હરે પર્મિયતિ સમજાઈ અને તેને તેને સંનિજ રહેતે

છોડી દેવામાં આવ્યા! અલગત, કટોકટી ટળી ગઈ—આનો મુખ્ય યશ્ન ગાંધીજીના અંગ્રેજ મિત્ર એન્ડ્રૂઝને ઘટે છે.

હવે વાતાવરણ ધર્મ અંશે શાંત હતું.

૫. નહેરુએ પોતાની આત્મકથામાં આ શાંતિ અંગે બહુ વેધક બયાન કર્યું છે : (પા. ૬૪૭-૪૮) “ આ શાંતિ બહુ અર્થપૂર્ણ હતી: ઝનૂની દમનના અનુભવ પછી જે થાક લાગે છે તેની એ અપશુકનિયાળ શાંતિ હતી, જે શાંતિ ધણીયાર ‘ બહુ બોલતી-શાંતિ ’ હોય છે, છતાં જે દમન કરનાર સરકારને કાને સંભળાતી નથી, એવી એ શાંતિ હતી.....લેકિમાં નાહિંમત, નિરાશા, અને ભયનું વાતાવરણ વ્યાપ્યું હતું....”

પરિસ્થિતિનું વધુ અંગત બયાન આપતાં પંડિતજી કહે છે: ‘ આ જોઈ મેં ભાગ્યે જ કોઈ ઉત્સાહ અનુભવ્યો. ’ અને તત્કાલ તો તેમણે ફેટલાંક માથે આવી પડેલાં અને આજ સગી પાછાં ઠેલેલાં તથા માતૃશ્રીની વિમારી, બહેનનાં લગ્ન વગેરે અંગત કામોમાં દિવસો કાઢી નાખ્યા. અને ‘ હવે શું કરવું, ’ ‘ કઈ રીતે પ્રતિકાર કરવો ’—એની વિમાસાયુમાં હતા.

ગાંધીજી માટેય હવે તો સવાલ જાગ્યો હતો: જો તેઓ ફરી સત્યાગ્રહ કરી જેલ જાય તો, ફરી વળી હરિજન કાર્ય માટે રજા માગવી પડે, અને ફરી વળી ઉપવાસની પરિસ્થિતિ પેદા થાય! ફરી છૂટે ને ફરી.....? આમ તો ક્યાં સુધી ચાલે? એટલે ગાંધીજી પોતે આવી હંદરણિલાડીની નીતિના ભોગ થવા તૈયાર ન હતા. બીજો ઉપાય હતો: તેમની મૂળ સમજને હજી ૧૦૧ મહિના બાકી હતા, તે દરમિયાન કેવળ હરિજન કાર્ય કરવું. પરંતુ, આમાંય મુશ્કેલી હતી. કોંગ્રેસના કાર્યકરો વગેરેને મળવાનું પણ ન થઈ શકે! સલાહ તો અપાયજ શી રીતે? ગાંધીજીએ ત્રીજો ઉપાય વિચાર્યો: તેઓ પોતે કોંગ્રેસમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય અને ‘ જીવાનિયાઓના હાથમાં સૂત્રો સોંપી દે. ’ અલગત, વધુ ચર્ચા વિચારણા પછી ગાંધીજીએ વચ્ચે ભાગ પસંદ કર્યો. પંડિતજી લખે છે તેમ, એ માર્ગથી પણ સવિનય લંગના રહ્યાસહ્ય અવશેષને સખત ફટકો પડશે એમ તેઓ ભયુતા હતા. પરંતુ બીજો કોઈ ઉપાય ન રહેતાં ગાંધીજીએ પોતાનું નિવેદન બહાર કર્યું.

આમ, સવિનય લંગ પાછો ખેંચાયો નહિ, અને ધીમે ચાલે તો પણ ચાલુ રાખવાનું વિચારાયું. પરંતુ આખરે ૧૯૩૪ માં સવિનય લંગ શમી ગયો અને જૂનમાં મોટા ભાગના ફેદીઓ છૂટીને આવ્યા.

આ દરમિયાન, મોડાસામાં તો ૧૯૩૩ની ચર્યાપતથી જ ‘ મોડાસા પ્રદેશ

તેના સ્વર્ગની ન્યાયના ગાથા આવી હતી અને તેની દ્વારા પ્રદેશના નામા વિગત ચાલુની અને પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી દેવાનું આજ્ઞા હતી.

ચતુર્થીય ન્યાયના બે લાભ થા

કોઈએકનું મામ પદ્મ જોના મુલ્ય આનુ હતું અને હવે તે, વરનકાથી છૂતીને આન્યા બાદ ભોગીનાન પાવાએ મોપતાને બે પાનાનું મુખ્ય કે નનાનું હતું આ છે ની જોય દ ન્યાય તેમના વિચારો મિત્તાન ન્યાના સગૂન અને અમા ત્વાદની મિચાર સહી તત્ત્વ વધુ દમ્યા હતા અને ૧૮૩૪ ના બે શુભાતમા સ્થપાયેલ ગૌરવ સમા ત્વાદી પદ્મ (જે ગૌરવના હોને નમ ગ્તો હતો) ના તેઓ બે ભા હતા.

આન મિચાર - નિધાન ભે નો નર્ચર નો ત્વાના નિધાગી મનદેનમા પ્રથમ નાગડો ભો થયો હતો અને તે ૧૮૩૫-૩૭ ના વર્ષો દરમિયાન ગૌરવ પ્રતિ હોય પદ્મ બન્યા વિના ન જો અને કામપૂર (૧૮૩૩) તથા હોલિપૂર (૧૮૩૭) ના ગૌરવ અધિવેશનો પૂર્વ શુભાત પ્રાપ્તિ નમિત્તા સમયે (અને તે અધિવેશનના પ્રતિનિધિઓ) ની ચૂટાપીના પ્રનગે આ સર્વા દેખાયો આ વગનાના ભોગીનાન મોભા પ્રદેશ ગૌરવના નદમરી (શી શ વાલ છુગના સાથે) હતા અને ગામકામા ફરી, તિત્તોના બર્ષ મામ ગનાર અન ગૌરવના નમ્યો બનાવનાર વધુ સદિન મર્ષ ગ હતા દાદા પ્રથમથી પ્રમુખ હતા અને તેમની સેનાઓ અને શમિતા ગજે બે પ્રતિનિધિમા તેમણે (દામન) નામ તે નક્કી બે હતું ૫ વૃત્તમા ત્વ દી પ્રવૃત્તિને શુભાતના અમણી નેનાઓ સર્વા ન નનમાતરી માગી દાદા બોલ્ય અધરા અનિષ્ઠ માનના હોઈ તેના તર્ક તેમને અગમ્યો ગૌરવે આથી નીજ પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી ચક્રુત વ છુગના છુગાય તવા તેમને આનંદ ન્યા અવમત એ નાં તે સર્વાધુ ન થયું અને નર્વાનુભવે દાદા અને ભોગીનાન ચુટાયા ૫ વૃ, આ એક વર્ષ દ ન્યાય સમા ત્વાદી મિચાર સહીના સર્વા ગૌરવ પ્રાપ્તિ નમિત્તા પદ્મ તેની દેક બેના માત્રો થયો અને મનમોદેક વધુ હોય ન્યા હવ પ્રાપ્તિ સમિતિના નમ્યપ (તમજ દોષ ૧ અધિવેશનનું પ્રતિનિધિત્વ) માટેના સર્વા બીજે વર્ષ = ૧ આન્યા દાદાએ પાનાને નાને બા નાની હોય ચાલી નામે "અગ્ર" (તેઓ ત. ૧૩૩ નમિત્તા પ્રમુખ હતા) રીતે પદિ ૧ = ૧ સમા ત્વાદ અધાધુધી અને નર્તિનટના આ ૧ એકા સ્થ વ્યક્ત = ૧ પદી તા ના થી બ ગૌરવ સે ખતાવતા પદિમા મા સમા ત્વાદના ઉભા બધાન આપ આપ્યા આન

મોડાસામાં રાજકીય નિયારસરણી અંગે ખુલ્લી રીતે અને નિખાનસ પહેલે થએલો આ પ્રથમ સંઘર્ષ હતો.

(ખૂર્ખાની નાતવો એ હતી કે આ સંઘર્ષ થયો ત્યારે તાતુપ સમિતિના પ્રમુખ દાદા અને સહમતી ભોગીલાલ હતા, એટલે નહિ પણ ભોગીલાલ દાદાના ભત્રીજા થતા હતા અને એકજ ઘ મા દાદાની જન્મઠાયા નીચે ઘણા વર્ષે ભીર્યા, લક્ષ્યા ને આગળ વધ્યા હતા આ સંઘર્ષ પછી પણ અગત કૌટુંબિક સંબંધ એના ને એના મીઠા ગયા હતા.)

પરિણામે, શ્રી ચંદુલાલ શ હુગવા અને શ્રી ભોગીલાલ નચ્ચે ચુટણીનું એનાન થયું. ટ્રેસની આ ચૂંટણી પ્રસંગે ટ્રેસના ખેડૂ સભાસદો પ્રથમનાર ગામડાઓથી મત આપના આ યા હતા અને વણી મોતી બહુ અતિથી શ્રી ભોગીલાલને વિનય અપાવ્યો હતો.

આ પ્રસંગે શ્રી ઈંદુલાલ યાસિક ઘણે લાભે વગસે નાની મોગસા પ્રદેશમાં આની કિસ્સાનોમા ધૂમ્મા હતા.

આમ રાજકીય જાતિના થર બદલાતા જતા હતા.

આગના તણખા

(૧૯૩૪ થી ૧૯૪૨)

૧૯૩૪ માં સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આવ્યા બાદ, ૧૯૩૫માં બ્રિટિશ સરકારે ગલામ દેશને સમનાય તત્વ (રેડરેશન) ની દેખરેખ કરી હતી તેની સામે સમસ્ત દેરો અસતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. ટ્રેસે તેને ગનામીનું બંધારણ કહી તેનો ઇંકાર પણ કર્યો હતો. પરંતુ ૧૯૩૭ ના રજુઆરીમાં, નવા બંધારણ પ્રમાણેની ચૂંટણીઓમાં ૧૧ પ્રાંતોમાંથી ૬ પ્રાંતોમાં ટ્રેસે બહુમતિ પ્રાપ્ત કરી પાછળથી ગનનરિ પ્રાંતિક પ્રવાનોના રાજ બરાજના નહીનમાં કશી દખલ નહિ કરે તેવી જોળાધરી મળ્યા બાદ તેણે શરૂમાં ૬ અને પાછળથી ૮ પ્રાંતોમાં સત્તાના સૂકાન હાથ ધર્યા. પરંતુ છે ના કેટલાક વર્ષથી દુનિયાની પરિસ્થિતિ અસાધારણ ઝડપથી પલટાઈ રહી હતી. ગમે ત્યારે વિશ્વયુદ્ધની જગાળા પ્રદ્વિગ્ણા ભેઠે એની સ્થિતિ હતી અને છેવટે એ વશ આવી પહોંચી. ૧૯૩૮ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે ઈંગ્લેંડ જર્મની તથા તેના મત્રિયા દેશો સામે યુદ્ધ જાહેર થયું અને ૩૭ સપ્ટેમ્બરે પોષસરોયે નદી ધારાજીવાને કે પ્રાંતિક ધારાસભાઓની કે પ્રવાનોની સમતિ વિના જ, કોઈપણ રાજદ્વારી સંઘાને ય પૂછ્યાગાછ્યા વિના હિંદુસ્તાનને યુદ્ધમાં

પોતાને પક્ષે જાહેર કર્યો ભારત આવુ અપમાન કેમેય સહન કરના તેવાર નજ હોય. કોંગ્રેસે આની સામે વિરોધ દર્શાવ્યો, અને તેના પ્રથમ પ્રયત્ન તરીકે વડી ધાગસમાના કચેરી સમીપે જોડકા હાજરી ન આપવા ફરમાવ્યું. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે તેની કશી પગલા કર્યા નિના ઓડિનન્સે કાઢ્યા; રાજ્યમધ્યસ્થના કાયદામા ફેરફાર કરનારો ખરડો પણ પસાર કર્યો. ત્યારે કોંગ્રેસે ફરી ફરી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને પડકાર કરી પૂછ્યું તમે તમારા યુદ્ધના હેતુઓની સ્પષ્ટ જાહેરાત કરો, આ યુદ્ધને અતે સામ્રાજ્યની પકડમા ખેંચા સંસ્થાનોનો જો દબાવે રહેતો તે જાહેર કરો હિંદના દબાવની ચોખ્ખા કરો અને એનો સતોષકારક પ્રુણ્ણો ન થાય તો, અને ત્યાં સુધી હિંદના સાધન-સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો તમારો અધિકાર નથી. અને છતાં દરરોજ તો, તેનો સ્વમનો કરવાની અમને ફરજ પડશે.

કોંગ્રેસનો 'વનવાસ'

આ પછી તો આફ-નવ મહિના સુધી સંઘર્ષ ચાલ્યો, અને ત્યારે પ્રાથમિક ઇલાજ ગ્રહી નહિ ત્યારે ઓકટોબર માસમાં, કોંગ્રેસી પ્રધાન મંડળોએ રાજીનામા આપી દીધા, અને કોંગ્રેસે 'વનવાસ' અપનાવ્યો. ત્યારપછી પણ કોંગ્રેસે 'અચેત' સત્તનતની યુદ્ધ અંગેની અનગી દશા અને કપરી પરિસ્થિતિનો સામ ભેવાનો ઇન્કાર કરી, પૂતા એક વર્ષ સમી વૈધસરોષ સાથે વાગાધારો કર્યા કરી અને યુદ્ધ દરમ્યાન પ્રાતિક સરકારોના હાથમા મર્યાદા સત્તાઓ સોંપવાની અને યુદ્ધનો અત આનતા હિંદની પ્રજાને પોતાના ભાવિનો નિષ્ક્રિય ભેવાનો અધિભાર આપવાની સ્પષ્ટ જાહેરાત મળ્યા વગર પ્રયામે કરવામા આવ્યા, પરંતુ નિષ્ફળ રહ્યા.

આ દરમ્યાન, યુરોપમા હિંદના નાઝી સૈન્યોએ, અને તેના સાથી છટકીના ફાસિસ્ટ સરકારોએ યુરોપને ખેંચાનખેંચા કરવામા ખાકી રાખી ન હતી બિન અને મિત્ર સૈન્યો સકંજમા ઝુકાઈ ગયા હતા. ૧૯૪૦ ના એપ્રિલના આરભમા જર્મનીએ જર્મન-સ્ત આફ્રિકા કરી બે પ્રથમ, દાલેન્ડ, ડેનમાર્ક, અને નોર્વેને જીત્યું આપ્યા હતા, અને ફાસિસ્ટે જીત્યા પાતાના મહેનતી જેમ જીત્યા તૂટી પડ્યું હતું. મિશ્રિત રીતના ડક્ટરમા ફરયા હોડી પ્રયા ને જાગે ખુનારી વેડી ધર બેચુ થયું ઈસ્ટાડ ખજાનના જીવુ. નેમ્બલેનની મગકાર તૂટી પડી ચર્ચિલે સરકારના મુખે સલાહ્યા અને જર્મનીએ તમજા હરસાથા ઈસેન્ડ પર બાબ્બરનાં રૂદ કરી

આમ, બ્રિટિશ સમ્રાજ્યના દબાવે ડબી દયાતિ જરૂર અમરો ડીકી હતી

ત્યારે ૫ હજુ ઇંગ્લાન્ડના હિંદ તરફના વનવાસી કંગો પતડે આવ્યો ન હતો ।

તો બીજી બાજુ, ખુબ ઝાંઝામ સામે પણ સ્વરક્ષણની સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ ચૂકી હતી અને ત્યારે તેણે, કેંગ્રેસનો અહિંસાનો સર્વસાધારણ સિદ્ધાંત હોના છતાં, તેણે સ્પષ્ટ પણે કોન આપ્યો કે, જો પ્રજાના હાથમા રક્ષણની સત્તા સોંપી દેનામા આવશે તો કેંગ્રેસ દેશના રક્ષણ માટે અથવા તો પરદેશી આક્રમણ સામે દેશનો બચાવ કરના અથવા તો આંતરિક અધાધૂધી સામે લોકોનું રક્ષણ કરના લશ્કરનો પણ ઉપયોગ કરના તૈયાર થશે

સ્વાભાવિક રીતે જ ગાંધીજી તો અહિંસાને નરી ચૂકેલા હોઈ આમા સમિતિ ન જ આપી શક્યા કેંગ્રેસ પણ તેમને આ સ્થિતિમા જકડી રાખના માગતી ન હતી તેણે તો 'રાષ્ટ્રીય ફરજ' તરીકે સશસ્ત્ર સહિતનો દેશરક્ષણનો માર્ગ અપનાવ્યો હતો પરંતુ ગાંધીજી તો કેવળ 'અહિંસક' માર્ગ દ્વારા જ સ્વરક્ષણના હિમાયતી હતા એમણે કેંગ્રેસના કાર્યક્રમ તથા પ્રવૃત્તિ અંગેની જવાબદારીમાથી કારોબારીએ ગાંધીજીને છૂટા કર્યાં. અને ૫ જાન્યુઆરી, સરદાર પટેલ તથા રાજગોપાલાચાર્યના નેતૃત્વ નીચે કેંગ્રેસે 'રાષ્ટ્ર રક્ષા' નો નક્કર માર્ગ દૂરના માડયો ગાંધીજીએ સૌને તેમને માર્ગે ખુશીથી જવા દીધા

વર્ધા અને દિલ્હીમા મહાસમિતિઓ મળી અને કારોબારીના હરાવને બહાલી મળી

પરંતુ આ દરમિયાન દેશભરમા યુદ્ધ નિરોધીઓની ધગધગાટ થઈ ચૂકી હતી દમનોની શસ્ત્રાન ધર્ષ ચૂકી હતી અને દેશભરમા અસહ્યતાની આબોહના વરતાતી હતી અને બીજી બાજુ નાઇસરોયની ૮ મી ઓગસ્ટ (૧૯૪૦) ની છેત્રી જાહેરાતે ૫ તાપર પાકુ માર્ચ હતું આથી છેવટે ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે (૧૯૪૦) મુબઇની મહાસમિતિની બેઠકમા 'સન્નિય ભગ' ની લડત સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ગંભીર નથી એના નિર્ણય ઉપર કેંગ્રેસ આવી અને ગાંધીજીને હસ્તક ફરીથી કેંગ્રેસનો દોર ધરી દીધો

ગાંધીજીએ દોર સ્વીકારી પણ લીધો પરંતુ તેઓ ચિન્નની વિપરિત સ્થિતિનો લાલ લેના હરગિઝ ઈચ્છતા ન હતા એમણે એમ પણ કહ્યું કે, "આજે સપ્ટેમ્બરે સ્નાત થને માટે સન્નિય ભગની વાત કરવી નકામી છે જેની સ્વતંત્રતા આજે જાહેર જાહેર કરી ગઈ છે તેની સામે સ્વતંત્રતા મેળવના શું લડતું ? આજે તો લડાઈ લડાનો એક જ સ્પષ્ટ મુદ્દો છે વાણીજ્યાત અનો વાણીજ્યાત અનો હક્ક એ આઝાદીનો પાતો છે . "

સત્યાગ્રહનો પંથ

અને આ એક જ મુદ્દો લઈ ગાંધીજી, ચોંટતરોયને મળવા લિપકા (૩૦-૯-૪૦) પોષ્ટનાથે ટહી દીધું કે, આવી છૂટ આપનાથી તો બુદ્ધ પ્રયત્નોમા અટકાવત ન થશે...આમ છેના એક મુદ્દાનો ઈન્કાર થયો ત્યાર માંધીજીએ 'ત્ર્યમ્ભિગ્ન સત્યાગ્રહ' નો, અને તેમાય પોતે ન ચૂંટેલા સત્યાગ્રહીઓ દ્વારા સત્યાગ્રહનો માર્ગ અપનાવ્યો (ઓક્ટોબર ૧૧ મી), અને પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે વિનોબાજી અને બીજા સત્યાગ્રહી તરીકે પં. નહેરુની પત્ની છાં. આ સત્યાગ્રહીઓએ માછીટ્ટેને અગાઉની ખગર આપવાની હતી, અને સત્યાગ્રહ કરતી વખતે એવું સૂત્ર લેવાયું હતું કે, "આ બુદ્ધમા શ્રિષ્ટિના નન્કાને માણ્યો અગર નાણા આપી મન ઇચ્છી એ હગમ છે "

હવે તો સરકાર નિગને એમી શકે એવું ગ્યુ જ ન હતું અને પ્રજા માથે સમાધાન કરવાનું તો વનચું ન હતું એટલે દમન અને વધુ દમનનો જ માર્ગ તેને અખન્યા કર્યો.

વિનોબાજી, પં નહેરુ, સ દાર પંથ...ગિરફતારીઓ થતી જ રહી. હજાર કેમિની કેદીઓ (આ અગાઉ હજારો ગિન કેમિની મનદારી કેદીઓ તો બુદ્ધ વિરોધના ગુના માટે જરૂરથી ગએલા હતાજો) થી જેઓ નધુ ભિગર્ષ ૨૫ હજારથી મોટો આક્રોશ થઈ ગયો હતો.

બુદ્ધ વહેલું ઘોડાપૂગની ઝડપે આગળ વધી ગ્યુ હતું...પુરોષ ૫૨ તો ફરી વળું ન હતું પરંતુ હવે એશિયામા પશુ એટલે ધમચા માણુ હતું ૧૯૪૧ના જૂનની ૨૨ મીએ જર્મનીએ સિયા પં હ મો કર્યો હતો, અને બુદ્ધના અંતરોમા અધૂરું પડેલું નજરે ચડતો હતો. પુરોષબગે આખલા પનખાગમા ધૂળ ભેચુ જનારી હિટલરની નવા સામે ગરિયાની વિગત કાવાએ મોટો ભોડો હતો. અને હિટલર તાબાને પ્રથમવાર એ કાની ૫૨ પીટલું કરવાને જાહેર અનુચ થશે હતો.

જે પુરોષ હિટલર નવો નગાક લઈ ગ્યો હતો... ..

અને ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૨૨ તારીખે એમી મેનાઓ મદિન સ સામરી કેદીઓની મુક્તિ થઈ.

ખાન્તને મિમોડે બુદ્ધ

અને ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બરની ૩ મી તારીખે મે. જાને અમેરિકાના પ્રધાન નામના મહાન નીક નથા પૂર્વ દર્શક હપ્ત દ મો ફરી એશિયા

આમ ક્રિષ્ણચિંતિ નિષ્કામ જતા જપાની આકમયુ સામે દેશની ન્યાને
કાય । વડુ વિગતના અ । થયો ક્રિષ્ણ-વાગવાદો આનની હતી તે વિ
સોમા જ તો ૧૬૬૧ એપ્રિલ ૧૪૦ ને રોજ મોકાના । અને વિજાગપદમ

ઉપર જપાની બેંચ ઝીંકાયા હતા-સત્તાવાળાઓએ મદ્રાસ અને પૂર્વ કિનારા ઉપરનાં ઘણાં શહેરો ખાલી કરાવ્યાં હતાં; જંગાળના ઉપસાગરમાં જપાની મનવારો ધૂમી રહી હતી; અને લંકાથી તે કલકત્તા સુધીનો દરિયાનો કાઠો ભયમાં આવી પડ્યો હતો. બ્રિટિશ સરકારની કૂમકે અમરિકા સૈન્ય મોટા પ્રમાણમાં ભારતમાં જિતવવા લાગ્યું હતું. અને ઓરિસા, જંગાળ, તથા આસામમાં છેક છેલ્લી ધડીએ વિમાની મથકો બાંધવાની ધકપક ધમ્મિ રહી હતી...

પંડિત નહેરૂ આ પરિસ્થિતિથી ચોંકી જડ્યા હતા. જપાન ચઢી આવે ત્યારે 'અહિંસક રીતે' ય શું કરવું જે કારગત નીવડે?—એની મધામધ્યમાં હતા. અને તેમણે 'ધીખતી ધરા'ની નીતિ જપાનની સામે અજમાવવાનું એક ભાષણમાં કહ્યું ય હતું.

ગાંધીજી માટે ય હવે નવી તાવણીનો કાળ હતો: કેંગ્રેસ અને પં. નહેરૂ 'અહિંસા'નો માર્ગ ત્યજી રહ્યા હતા. ગાંધીજીની વેદનાનો ય પાર ન હતો અને ફરી વળી તેઓ 'અહિંસક લડત'નો રાહ વિચારી રહ્યા...

દેશમાં અને કેંગ્રેસમાં ઘણા એવું વિચારતા હતા કે આ યુદ્ધમાં મિત્ર રાજ્યોનો વિજય નહિ થાય; ને નાઝી ફાસિવાદનો વિજય થશે તો લોકશાહી માટેનું ભાવિ જોખમાઈ જશે. આવે વખતે કાંઈ પણ પ્રકારની લડતનો વિચાર તેમને કડતો હતો. અને રામજીના વિચાર મુજબ તો કેંગ્રેસે રાષ્ટ્ર-રક્ષાની ખાતર, મુસ્લિમ લીગ સાથે ય સમાધાન કરીને, મળે તેટલી સત્તા હાથ કરીને, મિત્ર રાજ્યોની સાથે રહીને, યુદ્ધમાં સહકાર આપીને એકવાર તો દુનિયાને માથે જિતેલી ફાસિવાદની આફતને ટાળવાની પ્રથમ જરૂરિયાત હતી.

અલગત, કેંગ્રેસમાંનું કોઈ જૂથ જપાનને મદદ કરવાની અથવા તેમની મદદથી ભારતને મુક્ત કરવાની નરફદારી તો ન હતું જ વિચારતું.

પરંતુ હૈયાકૂટ્યા રાજ્યકર્તાઓ એટલા આંધળા બની ગયા હતા કે તેમણે તો કેંગ્રેસને અને ગાંધીજીને જપાન-તરફી કહી બદનામ કરવા માંડ્યા હતા.

‘ચલે જાવ’ની હાકલ

આખરે કેંગ્રેસમાંનો મોટો વર્ગ ગાંધીજીની રાહજરી નીચે જ એક થયો. અને મહાસમિતિએ ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની ૮ માંએ મધરાતે મુંબઈમાં ‘અંગ્રેજ ચલે જાવ’ની ઘોષણા કરી; અને ન જાય તો પ્રયત્ન અહિંસક દેશ વ્યાપી બળવો જગાવવાનો મરણિયો—‘કરોંગે યા મરેંગે’નો ઠરાવ

કર્ચો, ને ગાંધીજીને હસ્તક તમામ સત્તા ને તમામ સંચાલનનાં સૂત્રો ધરી દીધાં.

ગાંધીજીના મનમાં તો હજી ચોઈસરોય હોઈ લિનલિથગોની મુલાકાત લેવાનું ઘોળાતું હતું. પરંતુ લિનલિથગોના મનમાં ત્યારે બીજું જ ઘોળાઈ ચૂક્યું હતું. તે જ મધરાતે, ૬ મી ઓગસ્ટનું પ્રભાત જિજે તે પૂર્વે તો ગાંધીજી અને દેશના પ્રાણપ્રિય નેતાઓને ઝડપી લેવામાં આવ્યા. અને ભારત દેશ જાણે એક રાતમાં દમન-રાજરૂપે પલટાઈ ગયો. લોકોનો રોષ પ્રગટયો. સામે લાડી ટિયરગેસ અને ગોળીઓ વરસી. મિલિટરી રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું.

નેતાવિદોષી પ્રજાએ સર્વત્ર લાંબી હડતાળો પાળવા માંડી; બન્નરો, શાળાઓ, અને કારખાનાં મુદ્દાં! અમદાવાદની મિલો ૩૫ મહિના બંધ રહી.

૬ મી ઓગસ્ટનો પ્રથમ શહીદ હિમાલાઈ કડિયા અમદાવાદમાં વીંધાઈને ઢળી પડ્યો. પછી તો કિનારીવાળા અને અન્ય સાથીઓ દાર થયા. અડા-સના સ્ટેશને ચાર જુવાનોની લાશ પાડવામાં આવી. કલાણીને ફાંસી અપાઈ; ને અનેક ભૂગર્ભ-વીરોને પકડી પકડીને રેંસવામાં આવ્યા. સ્ત્રીઓ બાળકો ઉપર પણ અત્યાચારો ગુજરતા થયા.

ત્યારે વિદ્વેલી પ્રજાએ ટ્રામ બસ અને ટ્રેનો અટકાવી. અને માથાફરેલ માનવીઓએ રેલવેના પાટા ઉખાડી નાખ્યા, પૂલો તોડી નાખ્યા, તાર ટેલિ-ફોનના થાંભલા ભાંગી ભુકી કર્યો...આ રીતે તેઓ “ પ્રજાની સમિતિ વિનાના ચુદ્ધ પ્રયાસોનો સામનો ” કરી રહ્યા હતા. મુબંઈ, કલકત્તા આ બધામાં આગળ હતું. મદ્રાસમાં ગંતુર જિલ્લામાં માર્છલો સુધી પાટા જિખડી ગયા હતા. બિહારની રાજધાની પટણા જેવું શહેર ૮ દિવસ સુધી તો દુનિયાના બીજા ભાગથી કપાઈ ‘આઝાદ’ બની ગયું હતું. બિહારના લગભગ ૧૫ જિલ્લામાં સંગઠિત બનેલી જનતાએ સરકારી તંત્રનો અંત આણી ‘ પ્રજા સરકાર ’ ની ઘોષણા કરી હતી. અને સરકારે ભલભલું દમન નિષ્ફળ જણાતાં વિમાનમાથી મશિનગનનો મારો ચલાવ્યો હતો !

! સંયુક્ત પ્રાંતના બાલિયા, આઝમગઢ, બેઘપુર વગેરે જિલ્લાઓમાં પણ લગભગ આવી જ સ્થિતિ હતી. પં. નહેરુના શબ્દોમાં “ ગામોનાં ગામોનો માત્ર નાશ જ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ તેની ધરતી ઉપર હજારે રવવામાં આવ્યાં છે ! ”

આવી જ સ્થિતિ, બંગાળના મિદનાપુર જિલ્લામાં હતી. ત્યાં તો રીનસર ‘ પ્રતિ સરકાર ’ ની સ્થાપના કરી હતી. સરકારી અધિકારીઓને પકડીને સજા ફરમાવવામાં આવતી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં કોલ્હાપૂર, સતારા જિલ્લામાં ‘ પત્રી સરકાર ’ ની સ્થાપના થઈ હતી. વલ્મશેદપૂર તાનાનાં લોખંડનાં જંગી

કારખાનાઓએ તથા અમદાવાદની મિલોએ લાખી હડતાલથી જ્યાં વાળ્યો હતો.

ફેટલેડ સ્થળે તો, અરકારી કચેરીઓને હાલની મૂકવા બોમ્બને ઉપયોગ થયો હતો, તો ક્યાક 'ગેલિયા' લડાઈનું સ્વરૂપ પ્રગટી રહ્યું હતું.

એક દરે સરકારી આકડા મુજબ પાચું—

* ૬૦૨૨૯ માણસોની ધગ્ગકડ થઈ હતી

* ૧૮૦૦૦ માણસોને અટકાયતમાં રાખનાર્માં આવ્યા હતા.

* ૧૬૭૦ માણસો ગેળીગાથી ધરાયા હતા.

* ૯૪૦ માણસો અરણ્ય શરણુ થયા હતા.

* ૫૩૮ પ્રસંગોએ ગોળીગાર થયો હતો

લગભગ દોઢ કરોડ રૂપિયાની સરકારી મિલકતોનો નાશ થયો હતો. ૩૫૦૦ જગાએ તાર ટેલિફોનના દોરડાં કપાયા હતા, ૪૦ સ્થળે આગગણીઓ બીથની પડી હતી, ૨૫૦ ઉપરાંત સ્ટેશનોને નુકશાન થયું હતું, ૫૫૦ થઈ નધુ પોસ્ટ ઓફિસો તેમાં સંપડ્યા હતા, ૧૫૫ વધુ પોલીસસ્ટેશનો સળગાવનામાં આવ્યા હતા.

મુબઇ, કલકત્તા, દિલ્હી, નાનાપુર વગેરે સ્થળોએ 'કોંગ્રેસ રેડિઓ' નામ કરી રહ્યા હતા.

મોટા ભાગના કોંગ્રેસના નેતાઓ જેલના સળીઆ પાછળ હતા. અને તેમને સ્થાને શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ, લોહીઆ તથા અન્ય નેતાઓએ 'ચનેન્નર' ની આ લડતને ઘાટ આપના કોશીશ કરી હતી.

જયપ્રકાશ ૧૯૪૨ ના આક્રોશ-દિવાળી ટાણે રામાયક રીતે જેલમાંથી છૂપી રીતે લાખી છૂટ્યા હતા, અને સાથી કાર્યકરોને મળી લડતને સંગઠિત કરવા વિચારણા કરી ગયા હતા, આઝાદ ફેરની યોજના ધકના હતા ત્યાં તો નેપાળની સરહદ પર ૧૯૪૩ ના એપ્રિલની ૨૪ મીએ તેઓ ફરી ઝડપાઈ ગયા પરંતુ નીજે જ દિનસે તે તેમની વહારે ૪૦૦ લોકસૈનિકો ધસી ગયા, અને ગતના અગિયાર વાગે નાનકડી નેપાળી જેલ તોડી જયપ્રકાશને ઉઘારી પલાયન થઈ ગયા ત્યાર પાદ અનેક વેશપલટા કરી જયપ્રકાશે દેશભરમાં ફરી લડતને સંઘતિ કરવા પ્રયાસો કર્યા—ફરી પાછા પકડાઈ ગયા ત્યાં સુધી.

ત્યારે સુભાષચાણુ તો કલકત્તામાં પોતાના જ મકાનમાં 'નગરકેદ' હતા ત્યાંથી અમળયળ રીતે પલાયન કરી જર્મની પહોંચી ગયા હતા અને

બ્રિટિશ સત્તનતનો ખાત્મો આણુવા નિદેશથી યોજનાઓ ઘડી રહ્યા હતા છેવટે તેઓ ૧૯૫૩ જૂનમાં જપાન આની પૂઝ્યા હતા.

‘આઝાદ હિંદ’ ફોજ અને સુભાષચાતુ

તે પૂર્વેજ, ઘણા વરમાથી ભારતના એક સુપુત્ર શ્રી. મસખિહારી યોઝ જપાનમાં હતા તેમણે ૧૯૪૨ ના રેણુઆરીમાં જપાન, ચીન, મલાયા, તાઈલેન્ડના ભારતનાસીઓની એક પરિષદ યોજાવી, બ્રિટનની આ કટા-કટીનો લાલ લઈ ભારતની આઝાદીનો રાહ મોકળો કરના મસખતો શરૂ કરી હતી અને ‘હિંદી સ્વાતત્ત્વ સઘ’ની સ્થાપનાનો નિર્ણય લીધો હતો તેનો એક માન ઉદ્દેશ હતો “પ્રાઈમરિ પ્રકારના પરદેશી આધિપત્ય, કમ્પલેગીરી કે અકુશથી ગઢિત એવું સપૂર્ણ સુક્ત સ્વાતત્ત્વ સિદ્ધ કરવું”

આ પરિષદે જ બીજો મહત્વનો નિર્ણય લીધો હતો “આઝાદ હિંદ ફોજ”ની સ્થાપનાનો

આ વિચાર અગ્નિના સ્ફુર્લિંગની માફક પવનના ઝાલે ઢાટી ટાળી ભારતનાસીઓના હૈયા સુધી પહોંચી ગયો બીજી બાજુ સુભાષચાતુએ બર્લિન રેડિયો પરથી જાહેર કર્યું “હું ધરી-રાખ્યોનો જયાન-વડીલ નથી... મારે તો સબધ છે હિંદ સાથે. બ્રિટિશ શાહીવાદ પરાજિત થશે ત્યારે હિંદ આઝાદ બનશે.” અને તેમણે ૧૯૫૭ના ભારતના પ્રથમ સશસ્ત્ર સ્વાતત્ત્વ સંગ્રામની રમૂતિ તાજી કરાવી, ૧૯૪૨માં આખરી સશસ્ત્ર મુક્તિ સંગ્રામ ખેલી લેના ભાગનાસીઓને ઘોષણા કરી (૧૯૪૨ એપ્રિલ).

ભારતનાસીઓનો પ્રાથ્મ સર્વન (ભારતમાં અને ભારતની બહાર વસા રહેવાઓમાં) ખળભળી ઊઠ્યો

એવામાં તો, જપાનીઓએ બ્રહ્મદેશ સાથેનો ભારતનો માગ કાપી નાખ્યો, અને બીજી બાજુ માડલે કબજે કર્યું... અને વળી બે મોક ખાતે પૂર્વ એશિયાના બધા જ હિંદી પ્રતિનિધિઓની પરિષદ મળી (૧૯૪૨ જુન)-જના, સુમાત્રા, ઇન્ડોચીના, બોર્નિયો, મન્થુકુઓ, હોંગકોંગ, બ્રહ્મદેશ, મલાયા અને જપાન બધેથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા બુદ્ધદેવીઓના પ્રતિનિધિઓએ પરુ હાજરી આપી, અને “હિંદ સ્વાતત્ત્વ સઘ” મતાવાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અલબત્ત, પરિષદ જપાન પાસેથી ત્રિધિપૂર્વની યોગા ધરી માગી કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી હિંદ છૂટ્ટ પડે તે પૂર્વે, જપાની સરકારે ભારતની સલામતી અને સાર્વભૌમ સ્વાધીનતાની યોગાધરી આપવી ઉપરાત આ પરિષદથીજ સ્વાતત્ત્વ સંગ્રામનો દોગ્તરી માટે સુભાષચાતુને

મોડાસાના અમલદારા શરૂઆતથી જ ‘કંઈનું કંઈ બની જાય’ ની ભીતિમાં રધનાયા હતા. ઉપનાત તે વખતના મહાલકારી શ્રી ચોખ્ખીને મોડાસાના અનેક અગ્રણ્ય કાર્યકરો સાથે અણબનાવ પણ હતો તેમણે આરંભથી જ શ્રી રમણલાલ મ ગાંધી તથા શ્રી નટનગલાલ મો ગાંધીને પકડી લીધા જ હતા ત્યાગ બાદ, કોઈ પણ પ્રકારના પાપ હેનાલોની પરના કર્યા નિના, દાદાની નાકુરમ્ત તબિયતની પૂરી બાંધુ હોના છતા, મહાલકારીએ દાદાને પણ પકડી લીધા એટલું જ નહિ, મુળપત્ની કેનળ મગના આવેલા તેમના પુત્ર શ્રી હનિલાલને પણ સાથે જ ઉઘાવી સા રમતી ભેગા કરી દીધા । અને શ્રી હરિલાલએ ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની દલીલ કે બચાવ નિના જે આવ્યું તે સ્વીકારી લઈ દાદાની સાથે હસતે મોએ જેલનાસ સેવ્યો પણ ખરો તો બીજી બાબુ, મોગસાની હાથરૂનના પ્રાણુસમા શ્રી મો વિ ગાંધી, દાસબાઈ જેવા મૂક અને રચનાત્મક સેક્રેટારીય ઝડપી લીધા આગની લડતોના અનુભવી શ્રી રમણલાલ મ ગાંધી નેય મોધી દીધા વળી, પૂનમચદ પડયા—૧૯૩૦-૩૨ ની લડતના એક સુલટ, જેઓ આ દિનસમા ધનસુરા મુકામે પ્રાથમિક શિક્ષકની નોકરીમાં હતા, તેમની ઉપર તો લાલ ડાળો હતો જ એટલે એમને તો છોડેજ શાના ?

પરંતુ મોડાસા ઠકું પડી ગયું નથી—એવી ખાતી અમલદારોને થતી રહી શ્રી મો નિ ગાંધીની ધરપકડ સામે ને લડતના ટેકામાં નિવાર્થીઓએ ૩ માસ લાખી હડતાલ ચલાવી આગાહિયામાં બેવાર પત્રિકા પ્રગટ થતી રહી બહારથી શુભ રીતે આવતી પત્રિકાઓની વહેચણી થતી રહી અનાર નનાર સ્વય પ્રેરિત સરઘસ સભાઓ થતા ગયા

આ બધાની પાછળ હાથ હોનાનો સંશય જતા, અને મહાલકારીની કિનાખોરીને કારણે, મોડાસાના અમલ્લી નાગરિકો ડો નાથાલાલ શાહ તથા મનસુખલાલ પ્રુ શાહ (હાલ મ્યુ ના પ્રમુખ) ની ધરપકડો મરનામાં આની લડતની પત્રિકા પાછળ શિક્ષક શ્રી પૂનમચદ દોષીનો તથા તેમના દીકરાઓનો હાથ હોનાનો વહેમજતા તેમના ઘેર જડતી લેનાઇ નગા પાપચાળાના શાસ્ત્રી કાન્તીલાલ તથા નડાલીનાળા લક્ષ્મીશંકર જેઓને પ્રજા પક નામાં આવ્યા

પરંતુ રમણુનાય મ ગાંધી ૫ દર દિવસમાં તો છૂટીને આની, પાછા કામે લાગી ગયા તેમણે અમદાવાદના બૂગર્બ કેન્દ્ર સાથેનો સ મધ સ્થાપી દીધો હતો અને અધિકારી અને અણુકટ્ટી રીતે આ કાર્યમાં મદદ કરનારા નીકળી આવતા હતા

મુ મર્ષ ગજ્યની કોન્સિલના કોચેસી સભ્ય માનપુત્ર નાસી શ્રી રામ

શંકર ઉપાધ્યાય એ દિવસોમાં મોટર ફાઈવર તરીકે નોકરી કરતા હતા. અને છૂપા સંદેશવાહક તરીકે અમદાવાદથી તે છેક કુંગરપુર સુધીનાં મથકોએ પત્રિકા તથા સંદેશ પહોંચાડતા હતા. તે વળી મોડાસાની સેવા સંઘની હોસ્પીટલના સંચાલક ડૉ. રસિકભાઈ જેઓ થામણ રહી ગામડાંમાં ફરતા હતા, તેઓ પણ અહીં ગુપ્ત રીતે આવી માર્ગદર્શન કરી જતા હતા; અને તેમના જ ભાઈ રમણિકભાઈ, (જેઓ હાલ પ્રોફેસર છે અને ૧૯૪૨માં અમદાવાદ જિલ્લામાં વિદ્યાર્થીઓ અને યુવાનોના આગેવાન તરીકે નામના પામ્યા હતા.) ભૂગર્ભવાસ સેવી લડતનું સંચાલન કરી રહ્યા હતા, તેમની દોરવણીનો પણ લાભ મળી રહેતો હતો.

મરજીવા યુવાનો

પરંતુ માથું મૂકી ‘લાંગફોડ’ની પ્રવૃત્તિમાં ઝુકાવી ચૂકેલા શેટલાક યુવાનોમાં ડોક્ટરનો ૪ થા ધોરણનો, વિદ્યાર્થી-માંડ ચૌદ પંદર વર્ષનો મધુસુદન અને તેના સાથીઓ- ટીટાઈના ગૌરીશંકર, હરસોલના રજનીકાંત મુખ્ય હતા. તેમના દિમાકમાં અવનવા તુક્કા આવતા : અને કદિક પોસ્ટ બોક્સનું બોખું કૂવામાં ફેંકાતું : તે વળી કદિક સરકારી કચેરી પાસે, યા સરકારી દવાખાના પાસે લડતની ટીકા કરનારા કાઈ ‘આગેવાન’ના ધર પાસે, ‘બોમ્બ’ (મોટો ભીંત ભડકોડ) ફૂટતો ! તે વળી સાકરીનો પૂલ તોડવાના પ્રયાસો થયાની વાત ફેલાતી; મોડાસાથી તલોદ વચ્ચેના તારં તોડી મોડાસાને અળગું પાડી દેવાના નુસખાઓની વિચારણા થતી !

આમ, કંઈ થતું ને કંઈ વાતો જિડતી. અને અમલદારોનો પારો જિંઓ ચઢી જતો. આથી લડકી જીડીને તેમણે એ ત્રણે યુવાનોને, તથા મહાલકારીની ‘નનામી’ કાઢવા માટે મોડાસા હાઈસ્કૂલના પટ્ટાવાળા સદ્ગત દલસુખ રામીના દીકરા જયંતિને તથા નરોત્તમને તથા આદિકિન્દ્રમાં કામ કરનાર એક અદના મુક સેનક પરસોત્તમ (એમને ઘણા ‘છોટ દાસ’ કહે છે) ને પકડી લેવામાં આવ્યા હતા.

એકંદર, એકલા મોડાસામાંથી આશરે ૨૦ જણાને જેલભેગા કરવામાં આવ્યા હતા.

પરંતુ, પોલિસને આટલેથી સંતોષ ન હતો. એમને તો, મધુસુદન અને તેના સાથીઓ પામેથી ‘ગુપ્ત-બૂગલ’-પ્રવૃત્તિની માહિતીઓ મેળવવી હતી. આથી, તેમના ઉપર મારપીટ શરૂ કરી. જવાબમાં મધુસુદને પોતાને શિર બધી જવાબદારી ઝોટી લીધી. અને તેણે માહિતી રૂપે વાત બનાવીને

ઢી પણ ખરી કે, ‘અમદાવાદના ખાડિયાના એક અજીતકુમાર શાહ’ સાથે મારો સંપર્ક છે...’ આથી વધુ માહિતી કદાચ જૂની પોલિસ તેને પકડી અમદાવાદ લઈ ગઈ ..ખાડિયામા ફરવ્યો...પણ ખાડિયામા જ્યાં ને કાણુ-કોને ટ્યા ?—કશી માહિતી આપી ન શક્યો નાસ્તરમા એની કોઈ જાણ એને પોતાને જ ન હતી પરંતુ પોલિસ પાસે ‘અગધી’ માહિતી આવી હતી હવે ‘પૂરે પૂરી’ ન મેળવે ત્યાં લગી એ મધુસૂદનને શાના છોડે ? છેવટે, રેપેશિયલ અમલદારે ગાયકવાડની હવેલીએ એને બે હાથ બાંધી અધ્ધર ટીંગાંયો અને રિવોલ્વર ધરી કહ્યું . “ અજીતકુમારનું ઘર ખતાન નહિ તો...”

અને ત્યારે જાણે કશું જ કંઈ ગમરાના જેવું ન હોય એની સ્વચ્છતાથી આ ચૌદ-પંદર વર્ષના કિશોરે પોતાની છાતી બતાવી મૃત્યુની ભેટ માગી .. લયલયનું પથ્થરદિલ પણ દ્રવી જોકે એવી એ ક્ષણ હતી; અને પોલિસ અમલદારમા પણ માણસાઈ ગઈ હતી ..એણે મધુસૂદનને શાનાથી આપી .

અવમત્ત, મધુસૂદન અને તેના સાથીઓ પર યોગ્યક્રમ ચાલ્યો પરંતુ આશરે ૬ મહિનાની જેલ બાદ તેઓ નિર્દોષ યથા છૂટી ગયા હતા

જેલ-મુક્તિ બાદ

આ વખતે જ જેલમા દાદાનું મુન-કન્ઝનું દર્દ વધ્યું અને કલોરોફોર્મ આપીને સગીઓ પસાર કરીને પેશાનનો માર્ગ ખુલ્લો કરવામા આવતો પરંતુ માદગી નધુ ગભીર બનતા ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૪૩ ને રોજ તેમને સાબરમતી જેલમાથી સિવિલ હોસ્પિટલમા લઈ જવામા આવ્યા અહીં તેમને પોલિસની વિનિધ સતામણીઓનો સારો એવો અનુભવ થયો

સમય જતા, બહારની લડતમા શિથિલતા આવના માડી તે સાથે જેલની અંદર અમલદારોની સખ્તાઈ વધવા લાગી અને દાદા ઉપર, તેમના હોસ્પિટલ નિવાસ દરમ્યાન વિશેષ પ્રખરનો બખ્તો ગમરામા આવ્યો—કારણ કે મોઝાસાના દેશી રાજ્યોથી ઘેરાએવા પ્રદેશમા ૪૨ ' ની આગના તથુખા કાંઈ મોટા પાયા પર પેગલી થકે એમ હોય તો તે દાદા છે એવી ખાતરી હતી, અને એમને એવી બાતમી પણ મળી હતી કે દાદાએ દેશમા અધાધૂધી વ્યાપે ત્યારે બ્રિટિશરો પાસેથી મોઝાસા પ્રદેશનો કબજો ૨૪ કલાકમા લઈ લેવાની, અને તે પ્રસંગે મુસ્લિમો મુદ્દતિ પોતાની સાથે જીતી લેવાની પાટી ચોળના કરી ગમ્મી હતી .આવા ‘ગુપ્ત હેરાલ્ડ’ ને કાન્યે દાદા જેલમા હોવા જ્યાં લાગે તદ્દિદારી ગમરામા આવતી હતી

આ વખતે દાદા લગભગ નવ મહિને જેલમાંથી છૂટ્યા; ત્યારે તેમની તબિયત સાવ સાવ નબળાઈ ગઈ હતી. પરંતુ જરાક ઠીક થતાં વળી તેમની પ્રવૃત્તિએ વેગ પકડવા માંડ્યો.

અમદાવાદ જિલ્લા લોકલખોડના પ્રમુખ તરીકેની ફરજ આ વખતે તેમને શિર આવી પડી-તે નવી અને ફ્રેશ ભરી જવાબદારી હતી... કેમકે હજી સરકાર સાથેનું ઘર્ષણ ચાલુ જ હતું. દાદાના પ્રમુખપદેજ અમદાવાદ જિલ્લા લોકલખોડે સરકાર સાથેના અસહકારનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને સરકારે લોકલખોડને સુપરસીડ કરી. દોઢ વર્ષને અંતે ૧૯૪૫ માં સરકાર સાથે સમાધાન થતાં દાદાએ વળી પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી પૂરી કરી.

પા. ૧૯૧૧ના અનુસંધાનમાં—

મોડાસાની સામાજિક જાગૃતિની એક વધુ ઘોતકતા : ૧૯૨૦-૨૧ની સત્યાગ્રહની લડતમાં લલિતાબેન (હાલ નામ : મધુબાલા છે. થાહ) નાની ઉમરના, બાળવિધવા હોવા છતાં, તેમણે આખી લડત દરમિયાન, સરખસો-સભાઓમાં અગ્રણી તરીકે મોખરે રહી મોડાસાની શાન ઉજાગી હતી.

પાછળથી આ બહેને પુનરુદ્ધત કરી, પોતાની હિંમત અને દોશિપારીનાં અતુકરણીય દર્શનો ગમી કર્યાં છે : તેમણે બોડેરવારી, મોટર કાર્કવિંગ, વગેરે કોશિષ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત, તરવાની કળા પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. અને મુંબઈમાં દરિયામાં ડુબી જતા માણસોના જીવ બચાવી લઈ, મુંબઈના ગવર્નર તરફથી 'અમિન'દનપત્ર' પ્રાપ્ત કરવા તેઓ સક્રિયમાન બન્યાં હતાં.

૪ : પુરુષાર્થની પ્રતિમા

- દેશીરાજ્ય આંદોલનની ભૂમિકા
- સંઘર્ષ કાર્યના પંથ
- ઈડર : અગ્નિ પરીક્ષા
- વાડાસિનોરનો વિજય

સંદર્ભ સાહિત્ય

- સરદાર વલ્લભભાઈ બા. ૧-૨ (નરહરિશાહ ખરીખ)
- ક્રમરખાખા (કાંતિવાસ શાહ)
- ઇન્ડિયન સ્ટેટસ (ચુડમર)
- ગુજરાત રાજસ્થાન પરિષદ : અ. દિ. પરિષદના હેવાલ
- ઈડરની લડતનું સાહિત્ય : અરણ્યો; મેમોરેન્ડમ; લેખો; ટેનાલો; કટિંગો; પત્રવ્યવહારો; (આશરે ૩૦ નેટવી ફાઈલો).

उत्तरावस्था

શ્રી ચુનીલાલ લા. ગાંધી
જન્મ તિ ન ૧ ૩૩ શ્રાવણ ૧૯૪૪

દાદાના સેવા ક્ષેત્રમાં કેવળ મોડાસા તાલુકો નહોતો. મોડાસા પ્રદેશને અડીને વાડાસીનોર, ઇડરનાં દેશી રાજ્ય વિસ્તરેલાં હતાં. આ અને ઇતરે દેશી રાજ્યોની પ્રજા કેવી કારમી નાગચૂડ અને વ્યથામાં ભીંસાયેલા હતી એ આજના આઝાદીકાળમાં ખ્યાલ આવે તેમ નથી.

દાદાએ મોડાસા પ્રદેશને સંલગ્ન દેશી રજવાડાંની પ્રજાને દમનમાંથી મુક્ત કરવા કેવો જ્વલાંત પુરુષાર્થ કર્યો હતો તે હવે નિહાળીએ.

ભૂમિકા

હિંદુસ્તાનમાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ૫૬૧ ની ગણતરી. તેમાં ૧૪૪ તો એકલા બ્રિટિશ ગુજરાતમાં જ હતાં, કાઠિયાવાડમાં ૧૯૧ હતાં; ને કચ્છ જુદું. એટલે કે મહાગુજરાતમાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ૩૩૬ ની હતી. અને આખા ગુજરાતના ક્ષેત્રફળ, વસ્તી અને ગામડાંની મોટી સંખ્યા આ રજવાડાંમાં રૂંધાયેલી પડી હતી. ૧૯૩૪ના આંકડા આ રહ્યા—

ગુજરાતના ક્ષેત્રફળમાંથી	દેશી રાજ્યમાં	બ્રિટિશમાં
કુલ ૬૪૦૦૦ ચો. માઈલ	૮૪ ટકા	૧૬ ટકા
	(૫૪૦૦૦ ચો. મા.)	(૧૦,૦૦૦ ચો. મા.)
ગુજરાતની વસ્તીમાંથી	૭૨ ”	૨૮ ”
(કુલ ૧ કરોડ ૧૫ લાખ)	(૮૨ લાખ)	(૩૩ લાખ)
ગુજરાતનાં ગામડાંમાંથી	૭૧ ટકા	૨૯ ટકા

આ દેશી રજવાડાંમાં મોટામાં મોટું વડોદરા રાજ્ય. જેની વસ્તી ૨૪ લાખ ઉપરાંતની (૧૯૩૪ માં) હતી; તો ગુજરાતમાં ત્યારે એવી પણ ઠકરાતો હતી જેની વસ્તી માત્ર ૩૨ માણસની હતી. વડોદરાનું ક્ષેત્રફળ ૮૦૦૦ ચો. માઈલનું, ત્યારે કેટલાંકનું ક્ષેત્રફળ ૧ ચો. માઈલનું થ હતું. વડોદરાની વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૭૦ લાખ (૧૯૩૪ માં), ત્યારે એક સંસ્થાનની આવક (વરસે રૂ. ૭૦) ની જ હતી.

અને કાઠિયાવાડ તથા કચ્છની વાત બાબુ પર મૂકીએ તો ય બાકીના ગુજરાતમાં ૫ ૪૨ લાખની વસ્તી રજવાડાંમાં હતી, ત્યારે માત્ર ૩૨ લાખ બ્રિટિશ ગુજરાતમાં !

ગુજરાતમાં રાજસ્થાન પ્રજા પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમાં બોમ્બે કોનિફલના સંપાદક શ્રી. સૈયદ અબ્દુલ્લાહ બેલનીને પ્રમુખપદે ૧૯૩૩ના ડિસેમ્બરમાં મળ્યું હતું; ત્યારે સ્વાગતાધ્યક્ષ ડૉ. સુમંત મહેતા હતા : અને શ્રી. બળવંતરાય મહેતા અ. હિંદ રાજસ્થાન પરિષદના

મની હતા આ ત્રણે મુખ્ય કાર્યકર્તાઓના તે વખતના ભાવો તથા પંનિકાઓમા સુસ્થાતની રાજ્યથાની પ્રજાની સ્થિતિનો ચિન્તા ગૂઢ થયો છે

શ્રી બળવતરાય લખે છે “ ગદ્યપુરના લુનાનો વાણી મોઢીને બેગ છે, રાજ્યેચાર કરતા ડરે છે, પ્રજા હૃદયના અશુભાતને સાલગી રહ્યા છે મહીકાદા દામિરોની ત્કરાતોમા અન્નાર્થ ગયું છે, સ્વાધીનતાના પ્રાપ્તિયાયુની એક કુક માટે તલસી ગયું છે, ઈડર પુનરુજ્જવન અને નવયુગના મહાથુ ભેના મીઠા માડી રહ્યું છે, સેવામંડે દારના કૈત્યે દાર વાળ્યો છે, ગની પરજની અમલ વસ્તિનો ભાગીને જુદો થઈ ગયો છે, જગવની પ્રજાએ જગવનું સ્વામિન્ય ખોવા માડ્યું છે વાડાસીનાર નવામીના દુષ્કાળોમા ધગથી રહ્યું છે, ગાજીપીળા રાજવી વેલવ અને વિદેશી ગજા યાનાઓને પોતવા પ્રજા શરિતુ રૂઢિ અપાવી રહ્યું છે લુણાવાડા-મારીયા-છોગઉદિપુરની પ્રજા જાહેર જીવનની ઉભા મેળવતા અખી રહ્યા છે ધર્મપુર-વાતદાના જગલો વીધીને નવા જમાનાની રોશની પ્રજા હૃદયને બેનાવે એ સમયની રાહ બેનાઈ રહી છે, પ્રજા ગોવલુને ભોગે પોપણ મેળવી રહેતા રાજ્યન ત્રોની શરમ જગતના ચોખ્ખી વચ્ચે પોકાર પાડી રહી છે સમીનની નવાખી આપ ખુદી ઓરડા વીઝતી ક્યારે અટકી પડે અને પોતાની મજાદનુ આત્મમાન ક્યારે ખાલવે એ બેવા પ્રજા આતુ બની છે ”

ત્યારે ડૉ. સુમત મહેતા સુસ્થાતના સૌથી મોળા અને મરમરી મથાના વડોલગ ગભ્ય વિશે ઉમેરે છે કે—

“વડોલગ રાજ્ય બધા કરતા મોટું છે ત્યાં કેલેક અંગે જાનમાલનું રક્ષણ સાચવી શકાય છે કાન ૧, નિયમો પ્રમાણે ગભ્ય-ચક્રા ચાલે છે પ્રજામન ખુલ્લી રીતે પ્રજા કરી શકાય છે ત્યાં ૧૮ ૧૯ થી પ્રજામડગ નામની સરથા ચાલે છે, જેમા આજે લગભગ ૧૦ હજાર તનો છે ગભ્ય વહીવટ સુધારાના પ્રયત્નોમા પ્રજા મડગને અનાજ કેવેક અંગે સફળ થયો છે, તે છતાં જો મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નો છે તેમા સરકાર પ્રજામડગના કે ધારાસભાના અભિપ્રાયને જરાય મુખ્ય આપતી નથી રોડરા ગભ્ય પ્રજાને ત્યાગદાર નથી ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય પછી નથી ને સુગભ્ય પછી નથી બહાની ટાપગીપ સારી છે...”

આજ આ દેવી ગભ્યો ભાગતની એકના અને આગામીની આડે આવતા હતા આજ આ દેવી ગભ્યોની પ્રજા જેવડી સુલામીમા સમની હતી પોતાના રાજ-નવાઓ અને દામિરોના અધેર સિનમખો કારભાર નીચે અને ક્રિષ્ટિય બોચોને નીચે જે દેવી જગતમા ભરતમા સિદ્ધિ

સામ્રાજ્યના ટેકેદાર હતા, તો બ્રિટિશ સત્તાનત તેમની ગૃહક અને પોષક હતી. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ, ૧૯૨૦-રાષ્ટ્રીય નવ જાગૃતિના આગ લથી જ, દેશી રાજ્યોની પ્રજાના દુખ-કષ્ટભાટે ગાંધીજીનું હૈયું વીધું હતું. છતાં દેશી રજવાડાની આતરિશ્ પરિસ્થિતિના તેઓ જાણુકાર હતા, અને એમની એવી દૃઢ માન્યતા બધાઈ હતી કે, 'જ્યાં સુધી દેશી ગાજ્યોની પ્રજામાં બરાબર સંપત્તિ ન થાય અને પોતાના પત્ર ઉપર જિભા ગહેવાની શક્તિ ન આવે ત્યાં સુધી રાજદ્વારી ચગતગ ઉપાડવાથી ત્યાંની પ્રજા વધારે મુશ્કેલીમાં મુકાશે. દેશી રાજ્યોમાં પોતાની શક્તિ તો કશી નથી, તેઓ જે કંઈ જોર બતાવનાનો દેખાડુ કરે છે તેનો બધો આધાર બ્રિટિશ સરકાર (એવેનેન્સ) ઉપર છે. દેશી રાજ્યની પ્રજા પોતાના ગાજ્યોની સામે લડત ઉપાડશે તો એ પ્રજાને કચડી નાખવામાં બ્રિટિશ સરકાર પૂરેપૂરી મદદ કરશે અને જોર જીતમ કર્યાની બદનામીનો બધો ટોપલો દેશી રાજ્યોને માથે ઝાડાડશે. તેથી જિલદી આપણે બ્રિટિશ સરકારની સામે લડત ચલાવીને તેની સત્તા તોડી પાડીશું તો એ સત્તાનો આધાર ખસી જતા, દેશી રાજ્યોની સત્તા આપોઆપ તૂટી પડશે' (સ. વ. પા. ૩૧૬)

ગાંધીજીની આ નિયારસરણી હોઇ, ૧૯૨૦ માં નાગપુર કોંગ્રેસમાં જ્યારે તેમણે કોંગ્રેસનું બધારણ ધડધું ત્યારે દેશી રાજ્યોની હાલમાં કોંગ્રેસ સમિતિઓ રચનાને બદલે પગેશના બ્રિટિશ મુનકની કોંગ્રેસ સમિતિગોમાં દેશી ગાજ્યની પ્રજાએ દાખલ થવું એની જોગવણ રાખવામાં આવી હતી.

અને ગાંધીજીના આશીર્વાદ સાથે કાઠિયાવાડ રાજકીય પંચિદનું કાર્ય ૧૯૨૨ થી આગ લાર્ડ ચૂકધું હતું. ૧૯૨૬ માં તેનું નીજી અધિવેશન ખુદ ગાંધીજીના પ્રમુખપદે જ લગધું હતું અને શ્રી હક્કરમાપા, શ્રી બગતભગથ મહેતા જેવે ગાંધીજીના સનાહ સૂચનાને અનુસરી ભાવનગર, પોરબંદર જેવે દેશી રાજ્યોનાં પ્રજાતિઓમાં આગળ પડતો ભાગ લઇ રહ્યા હતા અને ગાંધીજી તથા સરદાર પટેલે પોતે આ નરસોમાં દેશી ગાજ્યોમાં મળ્યા લગ્યા પૂર્વે તે દેશી ગાજ્યો સાથે અગાઉથી કેવીક સમજૂતિ કરી લેવાનો શિગ્ગનો પાડ્યો હતો.

વર્ગી ૧૯૦૦-૨૮ ના વરસોમાં જ્યારે અનેક દેશી ગાજ્યોમાં જ્વાળાદાર રાજ્યનું નાં ધોધગા બીધી હતી, અને જ્યારે ગૈરુર, નાનગુકોર, કોચીન, ઔધ અને વડોદરા ભાવનગરના પ્રજા મળેલા એ દિશામાં આગેકદમ બદારી ગયા હતા ત્યારે તેમને ખુદી રીતે આનંદનાગમાં આવતા હતા. ગાંધીજી, લાનગર અને વામનદેરાના આગ પર્કિચિત

પ્રયાસોને ય તથાની લેવામા આન્ધા હતા અને 'નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય' એ તો જાહેર જનનનો પ્રાણપાત્ર છે, માટે સખા, મડળની ચત્રતા, જનભાવની ચત્રતા અને વાણીની ચત્રતા, લેખનની ચત્રતા, ચર્ચામાન પત્રોની ચત્રતા,—આના બધા પ્રાથમિક હક્કો માટેના આદ લેનોને ઉત્તેજન આપવામા આવતુ હતુ વેદની સર્વવ્યાપી બનેની બદી મામે અને ખીજ આર્થિક સામાજિક અનિષ્ટો દૂર કરના અ જે પ્રયાસો કરતા હતા

પરંતુ આ બધુ ખૂબજ સામ્યેતીપૂર્વક, ખૂબજ ધીમી ગતિએ અને ખૂબજ હિચકિચાહુ પૂર્વક થઈ ગયુ હતુ આથી 'હજી થયુ વધારે થઈ શકે' એની લાગણી સેવનાગ કાર્યપ્રેરે અધીગ થતા હતા, ગાંધીજીની નીતિની ટીકા કરતા હતા, અને પ્રજાને જાગૃત કરના, લડત માટે તૃપ્ત કરના ઉગ્ર માર્ગો ય અખચાર કરવામા માનતા હતા—જેને બ્રિટિશ હકમા રહી, દેશી રાજ્યોની પ્રજાના ભીષય યાતનાઓને અજવાળામા આપી, આપખુદી મામે પડકાર કરી, પ્રજાને તે મિગની દેના મરી ફિટનાની હાકલ કરી, ભાગતભગના ખીજ દેશી ગજ્યોની લડતો અને પ્રજાના કુગ્યાનીઓના દષ્ટાંતો રલુ મરી, ગુજરાત-કાશિયાનાડ-કચ્છના દેશી ગજ્યોની પ્રજાના સૂતેના ખમીગને દરોજવાની નેમ ધગવતા હતા આવુ ઉગ્રમનનાદી જૂથ 'સૌરાષ્ટ્ર' જૂથ રૂપે જાણીતુ હતુ, જેના અમણી હતા શ્રી અમૃતલાલ શે જેના અતિ નીડર અને માહોશ પુરુષ

અનમત આ ઉગ્રમનનાદી જૂથ પણ આખરે તો ગાંધીજીની સવા હને જ માથે ચઢાની લેતુ

ત્યારે, હકજીનાપા જેવા ખીંઠ ગજદારી પુરુષ અને સમાજ સેવક (સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટીના અમણી સચાવક) જેઉ નિયાગ સરણી નચ્ચે સમતુના જાગીને કામ મગતા હતા અને દેશીકવાર ગાંધીજીની નીતિ ગજે ન જીતરે તો ય ગાંધીજીની દુરદેશી—શકિત માટેની મદાથી પ્રેરાઈ તેમની સનાહ રવીમરી લેના

સહજ ઈર્તવ્યના પથે

દાદાની પરિસ્થિતિ એની હતી કે તેઓ મોડાસાના એન્લે કે બ્રિટિશ પ્રેશના વતની હતા પરંતુ એમ ગીતે ખુદ મોડાસા અને મોડાસા પ્રદેશનો મોટો ભાગ એક જમાનામા ઇડર અને દેશી રાજ્યોનો જ ભાગ હતો હજી આ સમયે (દાદાની આ પ્રવૃત્તિના સમયે) પગ આ પ્રદેશનો મોટો ભાગ દેશી ગજ્યોમા જ વહેચાઈ ગયેલો હતો

અમદાવાદ જિલ્લાનો જૂનો નકશો નજર સમક્ષ લાવીએ તો જણાશે કે મોડાસા મહાલ અમદાવાદથી લગભગ ૬૦ માઈલ છેટા પડેલો, તદ્દન છૂટો પડેલો એક નાનકડો-૪૭ ગામડાનો નાના મોટા ચૌદ બેટાનો બનેલો હતો ! તેની ચારે બાજુ ઇડર, સીનાપુર, મોરી, ટાંડાઈ, ચાંદગુડી, માનપુર, સાકા, ગામટ, મોહનપુર, ઘાલિયા, વડાગામ, બોતુદા, રમેસ, કાલા, રપાલ, રણસરગુ વગેરે અનેક નાના મોટા જગવાડા આ ટાપુને ઘેરીને પડેલા હતા.

આ પ્રદેશની પ્રજા જેવી અધમ અને અસહ્ય દશામાં જીવી રહી હતી તે તો આપણે કેટલેક અંશે આગળ ઉપર જોઈશું પરંતુ સર્વેન 'રાજ્ય કહે તે કાયદો ને બોલે તે ન્યાય' ની સ્થિતિ હતી કાનૂન, બજેટ, કરવેરા બધી બાબતમાં અંધેર હતું ને વેક, રજનાડી લૂટ, દમન, અત્યાચારનો શુભાર ન હતો. રાજ્યની તિજોરીમાંથી રાજ્ય ઠાકોર ગમે તેટલા નાણા ઉઘાડી કમ્પા, ને ખૂટે ત્યારે ગમે તે નામે ને પ્રકારે ધોળદાડે લૂટીને ય વસ્તુલ કરતા. ગ્રીયતનો કોઈ વર્ગ એવો ન હતો જે વેક યા આર્થિક લૂટથી મુક્ત હતો, જેને મોઢ ફૂંચો મારવામાં આવ્યો ન હતો ! માલમિનકતની પણ ઓછ સદ્વરતા ન હતી, અને જનમાલની ઓછ રક્ષા ન હતી. કેટલાક રજનાડામાં તો મા બેનો ને દીકરીઓના શીયળની પણ સાચવી ન હતી ! દેનમ દિરોની પતિવ્રતા સુરક્ષિત ન હતી !

આની પિશાચી લીના કરનારા પોતાને લગનાનના દૈવી અંશ ગણાવી, સૂર્યન શીઓ ગણાવી, રાજપૂતો કહેનડાની, બાપનાદાની મોટી કહાસો આગળ ધરી પ્રજા પાસે લક્ષિત અને આમાન્યા પજાનના અધીગ હતા અને આના કામોમાં બ્રાહ્મણો ને વણિક જેના જિયા કૃજના ગણાતા અને કેટલીકનાર સુશિક્ષિત એના ગૃહસ્થો દિનાનપદે, કારભારી પદે, યા નીજ માનનતા હોવા પર ચઢી રાજ-ઠાકોરોના હાથા બની, અને કેટલીકનાર એમનાથી ય આગળ વધી અધમ કારોમાં હાથ ખરડતા હતા, તથા ખૂદ રાજ-ઠાકોરોની ય ઓપાસ પોતાના સ્વાર્થની કપટ-ગળ ફેલાવી પાસા ફે કપે જતા હતા.

પ્રજા કયા જાજ આ બધું દુખ રહે ?

દાદાએ સ્થાયી રીતે મોડાસાને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી ત્યારથી દેશી રાજ્યોની આ પ્રજાઓએ દાદામાં પોતાનો બેની જોયો જે 'મથુગદાસ' બ્રિટિશ સરકાર સામે લડી શકે છે, એના લનલના અમલદારો સામે જાતી કાઢી સાચા વેણ ઉચ્ચારી શકે છે, જેને કાઈનો લય નથી અને શેઠ

નથી—એ ‘મથુરાદાસ મા દેવી રાજ્યોની પ્રજાઓએ પોતાનું શરણુ અને આશ્રિતનું અનુમયુ

અને દાદા તો દેશી ગજ્યોની અદરની સ્થિતિથી અતિ ધણા વાકેફગાર હતા તેમણે જાતે આ દેશી રજવાડામાં ૧૪ વરસ સુધી કા લારી તરીકે કામ કર્યું હતું તેમને એક બાલુ પ્રજાની યાતનાઓનું કુખ હતું બીજી બાલુ તેઓ પોતાને આ દેવી ગજ્યો ને દાદરોના (હયાત, અને રૂડો સહિત) મિત્ર અને વ્યક્તિગત રીતે તેમના હિતેચ્છુ ગણતા હતા દાદરોની તરફ સાધારણ નીતિથી તેઓ જાણકાર હતા પરંતુ તેની આગેધૂટીથી તેઓ અસિધ્ધ હતા એવી એમને જરૂર નહતી એ રીતે દાદા ‘આપમેળે જીભા ધયેના’ હતા, અને ‘આપચ્છ’ના હતા

૧૮૨૧ મા દેવી ગજ્યો અંગે તેમનો પહેલો સંઘર્ષ શરૂ થયો પ્રસંગ આ રીતે ઉપરિચિત થયો હતો

ગુજરાતમાં રાજકીય નવ જાગૃતીની પરાક્રમ જોઈ રહી હતી તેવા દિવસોમાં—૧૮૨૧ મા ગુજરાત રાજકીય પિપિત્રુ અધિવેશન આજુદ મુકામે લરાયું હતું દાદા આ અધિવેશનમાં હાજરી આપના ગયા હતા સાથે શ્રી મો રિ ગાધી પણ હતા આ દિવસોમાં વાઘાસિનોગના નવાબે ત્યાની પ્રજાના અસતોરને કચડી નાખના તેમના પર ઘોડા દોડાન્યા હતા અને તોપ જોડવી હતી, તથા ઘરોમાં પેસી પેસીને પોલિસોએ પ્રજાને રજાડી હતી—એવા સમાચાર આવ્યા આ પછી દાદા તથા શ્રી મો રિ ગાધી, અને પાછળથી શ્રી મોદનનાન કામેશ્વર પ યાદ (મજીયોર) સરદાર વલ્લભ બાઈની સાથે મસલત કરીને જીપડયા

દાદા ને શ્રી મો રિ ગાધી એક સળધીને ત્યાં જિતવા, ત્યાં રહી હજીમ્તો જાણી સોડાના જ્યાબ લઈયા અને હજીમ્તો વ્યવસ્થિત કરી જાપાઓગ્રા મોકલી

આ દિવસોમાં ત્યાના દિવાન ધણુકાના નાજુદાતબાઈ હતા તેમણે દાદા અને મોદનબાઈના આવ્યાની જાનખી મળના અગવા બોલાવ્યા દિવાન કેમ આવ્યા હતા ?

દાદા તથા સાથીદારો તમારે ત્યાં જે જનાવ જન્યા હ તેની જાણ કરવા આવ્યા છીએ અમે શાંતિથી કામ કરીએ છીએ

દિવાન અન્નારે મિલિતરીના હાથમાં ગયા હે મારે ગાથા જન ત્યાં પછી ત્યાં નવાબે બોલાવ્યા દાદા તથા મો રિ ગાધી જન ત્યાં આ જાન નવાબ જે પ્રદાન કર્યું થયું તેનું વનુંન કરવા દાદા

કહે છે : “ નવાળ કાઠવર જેવા દેખાતા હતા : તેથી અમે તો સલામ ભરી નહિ; પણ બ્યારે સાથે બિભેલા ખીજ બધાએ સલામ ભરી ત્યારે બપુ” કે એ નવાળ હતા ! ”

નવાળે તેમને તાળડતોળ ચાટ્યા બધા ફરમાવ્યું.

દાદા : “ અત્યારે સાંજ પડી છે. થોડુંક કામ બાકી છે. કાલે સવારે ચાટ્યા બપુ”.

નવાળે ઉશ્કેરાઈ જઈ હુકમ કર્યો : “ અમારે ત્યાં ખાદીની મનાઈ છે. ખાદી ટોપી કાઢી નાખો, ખાદીનાં કપડાં ય ઉતારી નાખો...”

દાદા તથા મો. વિ : “ ખાદી તો અમે નહિ ઉતારી શકીએ. ”

નવાળે બાંદુકધારી પોલીસને હુકમ કર્યો : “ આ બંનેની પાછળ ખડા થઈ બપુ”

પોલિસો તેમને ઘેરી બિલા રહી ગયા.

દાદા ને મો. વિ. નિશ્ચલ રહ્યા.

નવાળે સિપાઇઓને ટોપી ઉતારી લેવા હુકમ કર્યો. અને દાદા તથા મો. વિ.ને તેમના અળા ઉતારી નાખવા બધાવ્યું.

દાદા : જે રીતે ટોપી ઉતારી એ રીતે અળા પણ ઉતારી શકા છે. રાજપુશીથી અમારાથી એ નહિ બને.

નવાળ જરાક નરમ પડ્યા. અને ફોજદારને બોલાવી હાથપાર મૂકી આવવા ફરમાવ્યું.

ફોજદારે તે રીતે ગાડું મંગાવી પોલીસ પહેરા નીચે બેઠાને હાથપાર મૂકી દીધા.

આ પછી બરાબર ૧૦ વરસે વાડાસિનોરનું પ્રકરણ ફરી ઉપાડવાની પરિસ્થિતિ જાગી ત્યારે દાદાએ કર્તવ્ય ગણી એને કેવી સફળ રીતે પાર પાડી, તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

આ પછી તરતજ દાદાને કાને એક એવો પ્રેરક પ્રસંગ આવી ગયો કે જેણે એમનાં અંતરને પલોલી નાખ્યું. ૧૯૭૮ ના અષાઢ વર્ષ ૮ ને દિને, (૧૯૨૨ ની સાલ) દાદાએ પોતાની ૪૬ મી વર્ષગાંઠ પ્રસંગે લખેલી નોંધ વાંચવા જેવી છે :

“ મેવાડ અને ગુજરાતની સરહદના બીલોએ મોતીલાલજી તેજવત રહેવાસી કાલીઆરીના વણિકની આગેવાની નીચે કર, લેઠ, જાતના જુલમ સામે ઝુંબેરા ઉઠાવી છે. પરિણામે ગવર્નમેન્ટની લશ્કરી મદદથી કેટલાંક બીલોને મારી નાખવામાં આવ્યા છે. પણ બીલો શાંત થયા નથી. છેવટે ઘણી ખરી જગાએ બીલો સંત્ર

કર, વેઠ, જાત, વગેરેમાં ક્ષુદ્ધાદ મૂી સવાઈ કરવામાં આવી છે. અને એક રીતે અમણુ અહ્વાન મળ સાથે જન્મના રાજ્યોને નમતું આપવાની દરજ પડી છે. મનના એકત્ર બળ આજળ બળવાનમાં બળવાન રાજસત્તા પણ ટકી રાકવી નથી. તેમાં આ દેખીતો પુરાવો છે. મોતીલાલની હમીકતનો પત્ર તોફાન થતા પહેલાં લાઇ મદ મદ હુસેન સુતારની માનકતે માન પર આવેલો. તે ઉપરથી સાચી હમીકત મેળવના સાથ તેમની પાસે જવા વિચાર ચાલતો હતો. દરમિયાન સરકારી લશ્કરે મારફાટ શરૂ કરી અને મોતીલાલનો કાઇ પત્રો ચોક્કસ ઠેકાણું ના મ લૂમ પહોંચી ત્યાં જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો. હાલ બીલો સાથે ક્ષુદ્ધાદ મૂકીને ધણી ખરી જગાએ સૂતેડ કરવામાં આવી છે.

આ નોંધ ઉપરથી તેઓ ઉમેરે છે—

મધાનીઆ, માવજુરમાં પણ મળ સાથે લાલુકદારોને અલુખતાવ થયો છે. આ બહુ યવામાં લાલુકદારોની ફિનપ્રતિદિન દૂંકી દષ્ટિ અને સ્વાર્થ પરાયણતા અને ખીજ બાજુ લોકોની વિમ્મિત જુદિ અને સ્વતંત્રતાની લાગણી છે. પોતાની દષ્ટિ હતી દૂંકી જ એ દેવીરાજ્યકર્તાઓ રાજ્યો અને મનન દુસ્મન જનાવરો તો હાલ તો બ્રિટિશ નોફરગાલીના ગુલામ બનેલા છે. પણ બવિશ્વમર્મ 'બ્રિટિશ ડિ'દ' સ્વતંત્ર થતા તેમની સ્થિતિ કેવી થશે તેનો વિચાર કરવો પડે છે. તેમના માટે સીધી સારા રસ્તો એક જ છે.

(૧) પોતાની જમીર કે રાજ્યોનો વહીવટ પોતાની મનના ચૂટારેલા સ્વતંત્ર મનના આગેવાનાના હાથમાં મૂકવો. અને મનને ખાત્રી આપવી કે રાજ્ય વહીવટ તમારા લાભ થઈ તમ સ ચૂંટેલા પ્રતિનિધિની સવાઈ પ્રમાણે ચલાવવામાં આવશે.

(૨) પોતાના અસહ અને ખરા હક્કો મનના પ્રતિનિધિઓ સાથે મળીને નક્કી કરવા, ઉપજ કમી દોષ તો અને ખર્ચ વધારે દોષ તો પ્રતિનિધિઓની સવાઈ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવી.

મનની જાલવાની, લાખવાની અને મિશ્કત કારણ કરવાની અને મિશ્કતનો ઉપરોત્ત કરવાની બાજવમાં રાજ્ય આદા બાવડું નહીં. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી

આ પ્રમાણે થાય તો દેવી રાજ્યો નાનદ નાના છે છતાં હરેક ટકી રહે અને નિર્ભય થાય. કોઈ પણ સત્તા તેમને હુમારી ગમે નહીં કે નાગ કરી ગયો નહીં.

આ નોંધ દાદાની દૂરદેશીની તથા રાજ્ય વહીવટની સમજાની ઘોતક છે નીસમી સદીના નીચ દશકાના આગળમાં (૧૯૨૨ માં) દેશી રાજ્યો માટે આવો વિચાર ધરાવવો એ કેટલું જોખમ લખું હતું, તે આપણે આજળ ઉપર જોઈશું.

પરંતુ એકવાર દાદાએ નિર્ણય કરી લીધો. ઇસરનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ બાણી લીધો મહીકાંગા ડીરકટગી વાંચી, ગુરુગાનની અદારમી આગણીયમી સીનો મિત્રનાર ઇતિહાસ જણ્યો. મહાની વખી વિમ્મા, ધગની સંખ્યા,

ઉપર, ખડણી, તાનુમદારની ઉત્પત્તિ અને ગિયતિ, ઝગણી, દેસથાનો અને તેમના નિભારના વ્યવસ્થા, સ્વે વગરની નિગતો અને નિષાત્તનો હેરાન તૈયા કર્યો બ્રિટિશ સરકારે એ ઈન્સીઓને માટે કરેલા જુદા જુદા કાયદાનો પણ અભ્યાસ કરી લીધા અને કાર્યનો આરભ પણ તાત્કાલ થઈ ચૂક્યો.

લાલોડા તાનુમદા પાટિયાવેરો ઉવરાવાયો લોકો નાસ્તો ગયા પછી મેઘરજ પગમાં ઉધગરના માટે અમનદારો આ-આ મહારાજા તો મુબઈ પડી રહેતા ને મોજમન કરતા દાદાએ મહારાજાને મુબઈ મુકામે કાગળ લખ્યો (સપ્ટે. ૧૯૦૪), અને નકલ ચાંદણીના રાજા ઉપરમોદની અને જણા મુ કે પ્રતિ પરના આના જુ મો ને અત્યાચાર તાત્કાલિક બંધ કરાવના જોઈએ પત્રનો ઉત્તર ન મળતા તા ૨૮-૮-૨૪ ના રોજ મહારાજાને તાર કર્યો અને મુખાવેગે નગરાણા વગેરેના જુલમ અટકાવના જણાવ્યું પત્રનો જવાબ મળ્યો નહિ પરંતુ તારનો જવાબ તા ૩૦-૮-૨૪ ના રોજ મળ્યો તેમા જણાવનામા આવેતુ કે જેને ફરિયાદ કરવી હશે તે અમને કરશે, તમાર એમા દરમ્યાનગીરાં કરવી નહિ.

આવો ઉ. ડિ. જનાબ મળતા દાદાએ સર્તમાનપત્રો દ્વારા ઇડરના જુનમો બ્રિટિશ તેમજ બહાર રહતી ઇડરની પ્રજા સમક્ષ લાવનાનો નિરવાર કર્યો પહેલ રહેના તેમણે શ્રી અમૃતલાલ રોકના મથહર સાપ્તાહિક “સૌરાષ્ટ્ર” પત્રમા “ઈડિંગ નરેશને ખુલો પત્ર ૧૫ ફરારનો લખ્યો તા (૨૫-૧૦-૨૪) મુબઈની રજનાડી પ્રજાનુ ધ્યાન આ પત્રે ખેંચ્યું.

આ કાગળ લખ્યા બાદ એમ બ મુ કે સાદરાના પોલીટીકલ એજન્ટ દલાલિયા મુકામે આ-આ દાદાએ તેમની સમક્ષ ઇડરના જુલ્મેની હકાકતો રજુ કરના નિર્ણય કર્યો પણ પ્રજામાંથી કાંઈ સહી કરી ફરિયાદ ન આપે મહારાજાની નિરૂદ્ધ જોલતુ તે શુનો ગણાતો ખૂબ પ્રયત્ને ટીટાઈના લોકોને ફરિયાદ કરના સમજાયા તેમની પાસેથી મારી નાખવાની ધમકી આપીને સત્તાનાળાઓએ પૈસા કઢાવેના આ ફરિયાદ લખતે તેમ જ ખીજ જુલ્મેના હકિકત એકઠી કરીને દાદા પોની એજન્ટ પાસે પહોંચ્યા રજા મળતા તજુમા ગના ખુરસી આપી, ખેડા તેમનો વેશ ખાદીનો હતો પોલી

● પાટીઆ ખીના મરીન તૈયાર કરેલા તે વરો ચાંદણીના રાજાએ દાખલ કરેલો પહેલા જે ગામમા જવાનું હોય ત્યા પહેલા પોલીસ મો ની ખબર મોકલવાય કે અમુક રૂપિયા તૈયાર રાખો રાજાજી આવે છે લોકો ન આવે એટલે બાલાવે અગૂઠા પકડાવે અને પછી ખીના મારેલા પાટીઆ તમની પર ઠોકવામા આવતા આવી ફર નહીં થક પ્રજા પ્રે દાખલવામા આવતી.

એજન્ટ તો અધ્યાત્મિક રીતે જ અગ્રેજ હોતો ખાદી પ્રયો, મૂળ હેય જ. તેમણે અગ્રેજીમાં પૂછ્યું, “શું કહેવું છે ?”

દાદા—હું અગ્રેજી જાણતો નથી હિન્દીમાં વાતચીત કરી શકીશ.

પો. એજન્ટે હિન્દીમાં પૂછ્યું, “બોલો શું કહેવું છે ?”

દાદાએ કહ્યું : ઇસર રાજ્યના આટઆટલા લુપ્તો છે લોકો નાસી ગયા છે. અને આ નોંધ લઈને હું આ-યો છું.

પો. એજન્ટ : તમે ઈસરના વતની નથી. હું તમારું સાલગના માગતો નથી. ઈસરના વતની હો તો સાલગું. દાદાએ બેધડક જવાબ આપ્યો, “સાહેબ, દાકતરોને દેશી કે પગદેશીનો, કાળા કે ધોળાનો ભેદ ન હોય હું રાજદ્વારી દાકતર છું. મારે દેશી રાજ્યની કે બ્રિટિશ રાજ્યની રીયત, એવો ભેદ ન હોય ઈસરના ગઝ સામે એટલાં તહોમતનામા છે કે એ રાજ ન હોત તો, ને સાધારણ માણસ હોત તો તે ફાસીએ ચઢ્યો હોત કે આખી જીંદગી માટે જેલમાં ગયો હોત. માનવના ગુમાવી દેનામાં આવી છે અમારી ફરિયાદો ધ્યાનમાં લેનામાં નહીં આવે તો અમારે અસહકારનો આશરો લેવો પડે.”

પોલી એજન્ટે પોતાના હેડ ક્લાર્કને બોલાવ્યા અને દાદાને હકીકતો રજૂ કરવા જણાવ્યું તેમણે બધી હકીકતો નિયતવાર રજૂ કરી. અને કહ્યું,

“આ બાબતથી આપ અજાણ્યા હો, તે ઈસરની પ્રજા માની શકતી નથી.”

બાદ દાદાએ ઉમેર્યું : “ઇસર કગ્તા, ગાયકવાડ, નિઝામ, પગેરે મોટાં રાજ્યો છે. તેમની સામે (સરકારને) પોતાને જરૂર પડે પગલા લેના મુશ્કેલી પડતી નથી જ્યારે પ્રજાની મુશ્કેલીઓની વાત આવે ત્યારે સરકાર જવાબ ન દે અને પગનાં ન લઈ શકે એ વાત પ્રજાને ગળે ઉતરી શકે નહીં. દેશી રાજ્યો સાથેના સેટલમેન્ટમાં એકલા રાજ્યને રક્ષણ આપવાની જવાબદારી સરકારની નથી પ્રજાને પણ રક્ષણ આપવાની છે.

“પો. એજન્ટોએ રાજ સારો વકીલટ કરે તે જોવાનું છે ત્યારે તેઓ રાજ્યો સાથે મળી જઈ આપો બંધ કરે છે તેથી એજન્ટો રથાપનાનો મૂળ હેતુ જ શરી શકે નહિ. આથી તો બ્રિટિશ રાજ્યને કલક લાગશે.”

પો. એજન્ટ આથી ગુસ્સે થયા તેમણે કહ્યું “તમે એમ કહેના માગો છો કે અમે લાય લઈએ છીએ ?”

દાદાએ ઉત્તર આપ્યો “સાહેબ, મને એવો શક હોત કે આપે લાય લીધી છે તો હું આપની પાસે આનીને ફિરિયાદ શું કરના કરના ? પણ આપની આગળના પો. એજન્ટોએ એના કામ નથી કર્યાં એમ છાની પં દાખ

મૂકીને આપ પોતે કહી શો તેમ છો ? ”

આમ ૪૫ મિનિટ સુધી ગરમાગરમ નાત ચાલી છેવટે પો એજન્ટે કહ્યું, “ હું બનવું કરીશ પણ ઈડર ફર્ટ કલાસ સ્ટેટ છે, માટે મુળ્ય સરકારના હાથની વાત છે મુળ્ય સરકારની સાથે વાટાઘાટો કરવી જોઈએ ”

આમ દાદા આપમેળે જ દેશી રાજ્યોની પ્રજાના વફીલ બની, ધામે ધામે છતાં સલાનપણે, એક અસાધારણ મોટી અને ગભીર જવાબદારી વહોરી રહ્યા હતા

આ પછીનો આવો જ એક પ્રસંગ

૧૯૨૭ ના જૂન માસમાં દાદા પાસે ડાહ્યા ગામના બ્રાહ્મણોની ફરિયાદ આપી ડાહ્યાના કાંઠારે ત્યાંના બ્રાહ્મણો પર કંઈ અને વેરનો નવો બોલો નાખ્યો હતો દાદાએ કાંઠારને લખી ખુનાસો માગ્યો પણ સતોષ કાંઠે જવામ ન મળતા તેમણે પોલિટિકલ એજન્ટને લખ્યું આ ખાતા તરફથી એક અમલદાર શ્રી કાદરી તપાસ માટે ડાહ્યા આવ્યા તેમણે ડાહ્યાના કારભારી તથા દાદાને બોલાવ્યા

કારભારીએ શરૂઆતમાં જ કાદરી સાહેબને ફરિયાદ નોધારી કે, “આ તો પોલિટિકલ બાબત છે ગબ્બની પોતાની બાબત છે મથુગામ નકીલ નથી, દેશી રાજના વતની પણ નથી તેઓ હાજર ન ગહેના જોઈએ ”

દાદાએ કહ્યું “ હું સનદી નકીલ નથી પરંતુ જો હું રાજના કામમાં — ન્યાયાધિશને મદદરૂપ થઈ શકું તેમ છું એવું જણાય તો મને વધુ બેસવા દેજો ”

કાદરી સાહેબ દાદાનું દરિદ્રિય સમજ્યા અને ડાહ્યાની પ્રજાની નતી બોલનાની તેમને છૂટ આપી

કાંઠારીએ કહ્યું “ સાહેબ, મુળ્ય સરકાર ના ના ના કંઈ નાખી શકે તો અમે કેમ ન નાખી શકીએ ? ”

દાદાએ મ્હુ “ મુળ્ય સરકાર કંઈ નાખે છે, તે મન્ટે માટે જરૂરી નાણા એકમ કરવા માટે, અને નહિ કે શહેનશાહ કે ગરનગના અગત અને મનસ્વી ખર્ચાને પહોંચી વળવા માટે .. ”

કાદરી સાહેબ દાદા તરફ સાકાર્ય જોઈ જતા એક આધારણ્ય શિક્ષિત આદમીને આટલો સ્પષ્ટ અને ન કાવ તથા વ્યાજબી જવામ આપતો જોઈ તેમને દાદા માટે માન થયું

પછી તો કાઠરી સાદમ રોટની આવડ ખર્ચની વીમતો જણી અને પ્રજના દિનમા કેવુ ખર્ચ થ્યું તેની વીમતો જણી અને, મોગ ભાગના મનરની કગવેન કાઢી નાખવા દુકમ કર્યો.

આ ઉપનત દવાવીઆ, ગાળ, ચાદળી, સાડળા, મોહનપૂના ગળવાણની ચોકમધ ફગ્યાદો દાદના પામે આવી હતી માલપૂના જાપ્તીમેનેના છુલ્મો નામે પણ ફગ્યાદો આવી હતી, જેમા દાદાએ વચ્ચે પડી પ્રજને ગહતો અપાવી હતી અને બીજા પણ કાઠન જેટલા દેશીગાળ્યો (હુણાગાડા સ્વતિ) ની ફરિયાદ અંગે તેમણે આ વસ્ત્રોના (૧૯૦૪ થી ૧૯૩૪) પોતાથી મનુ કર્યું હતું .

પરંતુ ભનખનાને આકરી કનેટીએ ચકાવે એવી બે લડતો-૧૯૩૪ની વાડામીનો ગાળ્યની, અને ૧૯૨૪ થી ૧૯૪૮ સુધીની ધાર રાજ્ય સામેની લડતોનો ઇતિહાસ દાદના જીવનમા ય અરી કસોટીનો કાગ હતો

વિચાર કરો, મેંએને સુદ્ધા, દેશીગાળ્યોની સમસ્યાનો વિચાર હજી નવેનવો થયે કર્યો હતો તેની ૧૯૨૧ ની સાનમા ગાડાસીનોના નવામની સામે નાથુ ડાયકનાનો પ્રનગ દાદાને માથે આવ્યો હતો અને હેડ ૧૯૨૪ થી તો પ્રથમ પકિતના ગણાતા ઇડગના દેશી ગાળ્ય સામે અતિ લાભો અને અતિ વિકટ, અતિ ધીરજ લયો અને અતિ નિડ, અતિ ફનેહ લયો અને અતિ જગિવ સત્રામ ખેનવાની જવાબદારી આવી પડી હતી. દાદાનો આ ગાહ દ્યો અને કાટાળા હતો ખરેખર લોહાના ચણા આવવાથી ય અતિ વિગેષ કનોગીનો હતો અને દાદાએ આ સત્રામમા પોતાના જીવનના સર્વોત્તમ વર્ષો ગાળ્યા હતા, અને તેમની સર્વશ્રધ્ધ શકિતઓનુ ફર્શન આ દમ્યાન સૌજ નિહાળ્યુ હતું

ઈડર: અગ્નિ પરીક્ષા

અધકાર—અત્યાચારની કહાણી

ઇડનો પૂર્વ ઇતિહાસ આપણે આગળ જોઇ ચકા છીએ ત્યાં પછીની હાલત તરફ એવમ જિડની નજર નાખી લઇએ. મહાનગ્ન જુવાનસિહનો અમન હતો ગુજરાત-કાઠીઆવાડના ગમ્મજોમા અંગ્રેજ શીખનાની પહેલ કરનાર યોદ્ધાકનાના એ એક હતા ત્રિવિધ સરકાર એમને ઇત્કામે આપ્યા હતા અને મુખ્ય મનરની લેજીસેલેશ મેસિલમા સમ્મ તરીકે નીમ્યા હતા ૨૮ વર્ષની ભરજુવાન વયે તેમનુ અવસાન થયુ (૧૯-૧૨-૧૮૬૮).

ને તેમની ગાદીએ મહાગજ ટેસરીસિહ આવ્યા તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા, પ્રજાનો સારો ચાહ સ પાદન કર્યો હતો તેઓ પણ ૩૮ વર્ષની કૂળી વયે અવસાન પામ્યા ત્યારબાદ, તેમની ગાદીએ સુવેગનો અધિકાર હોના છતા, બ્રિટિશ સરકારે પોતાની ગણતરીએ અને હિતદ્રષ્ટિએ બેધપુરના પ્રતાપ સિંહને ગાદીના સ દરા યા ।

બસ આ દિવસથી ઇડરની પ્રજાને માથે પનોતી બેરી

આ પ્રતાપસિંહે પ્રથમ નિશ્ચયદ્દ દરમ્યાન ‘વીર પ્રતાપસિંહ’ તરીખના ખિતાબો પ્રાપ્ત કર્યા હતા આ પ્રતાપસિંહના અમન દરમ્યાન પણ રાજ્યનો નહાન મહારાજા-કુમાર દોલતસિંહને હસ્તક હતો ને પ્રતાપસિંહના અવસાન બાદ તો તેઓજ સર્વસત્તાધિશ બન્યા હતા પરંતુ રાજ્યની ધૂગ પોતાને હસ્તક લીધી ત્યારથી-બટકે ૧૮૧૦થી દોલતસિંહ બધો કાર ભાર એક અભણુ રનાથી અને ખપખપી બ્રાહ્મણુ લાનુભાષને હસ્તક જ સોપી પોતે તો એશઆરામમા છુનન વીતાવી રહ્યા હતા દાદાએ ઇડરનું સુકાન હાથ લાધું ત્યારે દોલતસિંહજી ગાદીએ હતા

પરંતુ આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆત તો ‘વીર પ્રતાપસિંહના કુટિલ કારભારથી જ કરવી પ શે

૧૮૧૦ની સાલ છે પ્રતાપસિંહને ગાદી પર આવ્યે લગભગ એક દાયકો થના આવ્યો છે એક એક વરસ રૈયતને માથે શાપ રૂપ વીરધુ છે ખેડૂત ખેડાલ બ થો છે જમીન મહેસૂલના દર ચામડાના ટ્રાસ ઉપર દોઢા થી બમણા થયા છે અને બીજવારના પાઠ ઉપર બિનકુલ વર નહતો ત્યા નવો કર દર એકરે રૂ ૩૦ નો નાખનામા આવ્યો છે તો વળી ‘ધરધારી’ અને ‘ઉપરનાડીઆ’ નામના નવા કરો ખેડૂત પર પડ્યા છે આ ઉપરાંત, પટેલા સૌની પાસથી વેરા લેનામા આવતો નહિ અને ઢેટલાકેના જ પાસથી ‘વેક લેનામા આવતી પાળળથી પ્રતાપસિંહે એવી જાહેગત કરી કે જે માણસો રૂ ૧૦) અથવા વધારે જમીન મહેસૂલ આપતા હશે તેમની પાસેથી ‘વેરા લેનામા આવશે નહિ આથી ઉત્સાહિત થઈ લોખંડે નધારે જમીનો ખરીદી કે જેથી જમીન મહેસૂલની રકમ રૂ ૧૦ થાય, અને વેરામાંથી મુક્તિ મળે । પણ જે વરસમા તો ‘વેરાની માફી ઉડાવી દીધી ! આજ રીતે જે વર્ગને વેર કરની પડતી હતી તેમના પર વેરા નાખીને વે દાઢી નાખનાનો ડોગ જે નરસ ચનાવ્યો જે નરસ બાદ વેરા ને વર બને લાગુ થયા । દોરાનો બાબતમા અગાઉ જમીનમા દોર ચરાના માટે જે ગ્રામે રૂ ૨૫ થી ૪૦ આપના પડતા હતા તેમની પાસેથી

હવે રૂ ૨૦૦ થી ૨૫૦ લેવામા આવ્યા.

* પ્રતાપસિંહ ગાદીએ આ-યા ત્યારે તેમની જમીન મહેસુલની આ-ક રૂ. ૧૪૦૦૦ હતી તે તેમણે વધારીને રૂ. ૩૪૦૦૦ ની કરી દીધી હતી તે જ ગીતે, આગકારી મહેસુલ રૂ. ૩૫૦૦૦ ની હતી, તેની રૂ. ૭૦,૦૦૦ કરી દીધી હતી

* આયાત દાણનો બોળે બોખા, તમાકુ, ખાડ ગોળ, કાપક, તેન, ઘાસતેલ, ઘાસ, સોનું, દાગીના—જીવનની જરૂરીઆતની આ સૌ વસ્તુઓ ઉપર ૧૫૦ થી ૫૫૦ ટકા વધી ગયો છે બીજી રીતે, તે દરક ચીજની કિંમત ઉપર ટકા કાઢોએ તો ૫ ૧૬ થી ૩૦ ટકા દાણ લેવામા આવતું.

અને કેટલાક કિસ્સામાં તો ધના જૂના દાગીના સમગ્રઆ તેને ૫ નવા દાગીના ગણી તેના ઉપર દાણ લીધું હતું!

* નિકાશ થતા માન ઉપરનું દાણ ૧૫૦ થી ૧૮૦૦ ટકા જેટલું વધાવ્યામા આવ્યું હતું થી, દાણા, કપામીઆ, રૂ, મકુર્ડા ને ઘેગે ઉપર આ દાણ લેનારું

* નાકાદારની ગત સિવાય તેનો પામ મેળવ્યા સિવાય નાન્યના એક ગામેથી બીજે ગામ લઇ જવાની છૂટ નથી એને દાણચેરી મગાસમાં આવે છે, ને માન જમ કરી લે છે! પગલું કેટલાક કિસ્સામા આ રીતે પાત મેળવવો એટલે, સામાન માથે બેંચકી નાકાદાર જે ગામે હોય ત્યાં જઈ, પાસ લઇ પાછા પોતાના ગામ આવી, જે દિશામા જવાનું હોય ત્યાં જતાં—એટલે કે પોતાના ગામથી બે માઇલ જ દૂર નાકાદારથી ઊભરી દિશામા જવાનું હોય ત્યારે માન માથે મૂની ૧૪-૧૬ માઈલ ફરતું પડતું!

* એક અવનવો કો તો 'ટીકા વેરો' હતો સમકુટુંબમા તો દર બે વરસે કોઇને કોઈનાં લગન હોય જ! આ લગ્ન પ્રમંજે ફરજિઆન રીતે ગયેને વેરો આપવો જ પડે! આ જીલમી કર વસ્તુવ કરના હલપાઠ જીલમ કરનામા આવના. લગ્ન રખતે લગ્નખર્ચ રૂ. ૨ લાખ જેટલા ઉવગરી લાગવાનો અમ લગરોને દુકમ થતો! આ ઉપરાંત તે વખતે મરતનો માન આપવો પડે. મરલગ કરી પડે, વેડ કચ્વી પડે તે વધાનમા અરે દુધાળા રોગ લઇને ગામે ગામથી આવતું પડતું, દોહવા માટે અનેક સ્ત્રીઓને હિમનનજર ધમકી જવામા આવતી ત્યાં રહેવા કરવાનું પેકાણું ન હોય; આવાપીવાની વ્યવસ્થા ૫ જાને કરી લેવાની! અને 'ટીકાવેરો'ની નક્કી કરેલ અતિ મોગી રકમ હોય ને ગામનોક આનામની કરે તો જતું જતું મિલ્લ ચમૂદગ પડે ગામના આગેવાનોને પકડી ગામવામાં આવના—પૂરી પત્તુ ગામમાં આવના

એકાદ ગામના લોકોએ મહારાજ પાસે જઈ 'ટીકા વેરો' અતિશય ભારે હોવાની ફરિયાદ કરી, ત્યારે સામેથી હુકમ છૂટ્યો : ' જે હજાર રૂપીઆ વધારે આપજો ! '

• એક વણિક કોમના માણસનો તેની ન્યાતે રૂ. ૨૩૫૦ (તેણે તેની જે પુત્રીઓનાં લગ્ન છંડર રાજ્યની જહાર વસ્તી તેની ન્યાતના માણસો સાથે કર્યાં—તે ગુના માટે) નો દંડ કર્યો ! મહારાજ-કુમારે પંચ પાસેથી રૂપીઆ પોતે પડાવી લઈ ન્યાય કર્યો !

પણ આટલેથી કાંઈ વાણીઓ જયો ન ગયો ! લગ્ન વખતે જ ને છોકરીઓને પકડી રાખવામાં આવી. અને કન્યા વિક્રય કર્યો હોવાનો આરોપ લગાવી, થનારા જમાઈઓ પાસેથી રૂ. ૧૫૦૦ કઢાવ્યા !

• ધાર્મિક બક્ષિસવળી જમીનનું એક ઝાડ કાપી નાખના માટે રૂ. ૫૦૦૦ પડાવવામાં આવ્યા !

• કન્યાની કિંમત લેવા માટે એક ઈસમનો ન્યાતે દંડ કર્યો. તે ઉપરાંત રૂ. ૧૩૫૧ રાજ્યને આપ્યા ત્યારે જ તેને છોડ્યો !

• ધાર્મિક સંસ્થા, દેવાલયો, ઇનામદારોની જમીનો એકદમ કબજે કરી ઉપજ વધારી.

અને આટલું આણું હોય તેમ, ૧૯૧૦ ના ઓગસ્ટથી નવા કર નખાવાનો દંદેરો પીટવામાં આવ્યો ! આમાં, ૧૦૦ માણસો ઉપરાંત જમાડવા હોય તો દર પચાસ માણસ દીઠ રૂ. ૧૦ નો કર આપવાનું હતું ! મેમોરેન્ડમમાં લખ્યા મુજબ કેટલીક ન્યાતોમાં ૫૦ માણસ જમાડવામાં રૂ. ૧૦ નો ખરચ પણ થતો નથી અરજના સ્ટાપમાં પાંચગણો વધારો કર્યો. તે ઉપરાંત જન્મ દીઠ રૂ. ૨ (અમુક ન્યાતે રૂ. ૧૫) નો કર આપવો ! ગાકું રાખનારે રૂ. ૧ અને ભાડે ફેરવનારે રૂ. ૫ નો કર આપવો !

* દવા લેવાની હોય તો તે પણ સરકારી દવાખાનેથી જ ! ખાનગી વૈદની દવા ગેરકાયદે !

આ પ્રકારનો ધાતકી રાજવહીવટ વીર કર્નલ પ્રતાપસિંહની હજ-છાયા નીચે વરસો થયાં ચાલતો હતો ! ને હજી તો નવા નવા બોનલ ઉમેરાયે જતા હતા !

દેશી રાજનાં માનવી ય છેવટે તો માણસો હતાં. ને એ પછાત ગણાતા અલણ ગણાતા, ડરપોક મનાતા, ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના જમાનાના અણુધડ અને અસંગઠિત મામજનોમાં પણ એક દિવસ ચૈતન્ય પ્રગટ્યું. છંડરના સહીશોએ પ્રતાપસિંહના દરબારમાં ધા નાખી. નવા કરો કાઢી નાખવા

પ્રાર્થના કરી નહાનખનો મિત્ર જયો ઇડા પા નાપુશી જીનરી ઇડગમ
આવેત દવાખાતુ, પોલીન થાહ, માનવતદગની ઇડ, ૭૦૦૦ ની
વનીવાળા ઇડગમાની ખતેડી, ઇડગની / માર્કન દૂર ૭૦૦ ની વનીવાળા
ભાગ મુખમે સ્થાપ્યા ।

પ્રજાતુ જમાન ઘરાણુ ને તેમાથી દિગ્ત જગી દુકાનો ને ધધે
મધ કરી દધ હડાવ નહેર રી દીધી । જધા ગેને શાંતિ છે કાયદેન
મુલેદુ ભયુ વર્ગન છે મહાગમ, મહાગમ-કુમાર ઉત્તર વિભાગના કન્નિન
અને મુમર્ષના ગર્વન અને- ગર્વન જનલ-ગર્વન ૧૫ ઉપર ૫૫—સીના
ઉપર અન્તરે । ને તા જ્ઞાના મ્હા

ત્યારે મહાગમએ જ્ઞાન આપ્યો “ પહેલા દુકાનો વ્યારે, ૫મી
અન્તર ગુજરા । ”

અને આ તુમાખીના જ્ઞાનમ ૩૦ સ્વિસ લગી હડાવ ચાની
દ મ્યાન દમન ઓણુ ન ગુરુ—ઈડગના જણીતા મુધાગક અને કવિ
નીન હતુ નેતમા જ મોત નીપત્યુ ! પ્રજમડના ઉપપ્રમુખ શ્રી
દ મોવિદ લાગને બેચમા માગ માગમા આચ્યો ને ખીન અને ને
અધમુઆ ક્યાં અને તેમ જ્ઞાન વ્યારે મેયન કરી નહિ ને કરી નહિ, ત્યારે
જેતપીડીનો આવ । લોધા નામ વચનો આપી હડતાન હોડાધી, મુલેથી
ના ત્યમકિનને પાડી જગાડી પ્રજ પાતે ‘માફી પન’ લખાવી લીધુ —

“ અમે નહી કગના ઇડા અને વડાવોના મહાત્મો અદા રૂન
રીએ છીએ કે, આપ નાનદા નન ૧૯૧૦ ના ઓક્સ માતમા ને નીન
મા નાખ્યા છે, ને બાગમા ઓક્સ ૧૯૧૦ થી આ / સુધી ગત્ય લામે
ને અયોગ્ય પગલા લેવાયા છે, તેને નાટે અમે પૂરો પધાનાપ કરીએ
હીએ અને અમાની યોગી બૂલો માટે માફ કરવાના આપ નામ । ના
માયાગુ અને દયા ભરેલા દુઃખને માથે ચાલીએ છીએ અમે અમા ।
તેમ જ અમા । વા નો તરફથી દવેથી આવુ તોફાન નહિ રાની, તેમજ
આવા મોના માર્ક ૫૫ જનનો ભાગ નહી લેવાની ખૂલાન આપીએ
છીએ આ લખ તુ અખને અમાગ વાનીવાગેને બધનમા છે ગાએ
નાખેલા નવા કરો નબધ અમારે માર્ક ૫૫ દરિયા નથી ”

આમ એક ખાલી જગ રમાઈ અને પ્રજ તેની ભોગ બની જનના
લ વેચાણેના । ‘ગુનામી ખન’ પા કપાયા—ને એક જ ઘેરી ઘેરી આચાએ
કે લાવતા થયો લેયો—પોતાની બૂલો મુદારમે અને નવા કરો તે
નહિ જ નાખે.

પરંતુ એક વાર મૂડી નીચી કરી કે જતનાદની છરી ગરદન પર ફરી
ગળા ! આગેરાનોને વીણી વીણીને હેરાન કર્યો અને પ્રજાએ જાહેર કાર્ય
માટે એકઠું કરેલું ફડ પણ રાજ્ય ઓહિયા કરી ગયું ! અને લાય અને
નાસનું સામ્રાજ્ય પાથરી દીધું !

આવે રાસો અને આરી તાલીમ લઈ દૌલતસિંહ મહારાજની
ગાદીએ બેઠા હતા !

સર પ્રતાપસિંહે પ્રજાની લૂટનો પાક ગળથૂથાથી શીખવ્યો હતો,
અને આદરશીના ઠાકોર અને લ નુરામ જેશકર જેનાએ પડખે રહી એ
પાપ ફરી ફરી ઘૂટી આપ્યો હતો ! એમા ઉમેરાઈ હતી—દૌલતસિંહની
પોતાની પાપલીલા ! જીનું શિયળ એના રાજમા સલામત ન હતું મ દિર
કે દેવસ્થાન એના બ્રહ્માચારીથી મુક્ત ન હતું !

આના આ રાજની સામે ઇડરના પ્રજાએ ફરી એકનાર માથું
છીંચકયું હતું

‘આશાના કિરણ’ ની શોધમાં

આ રહ્યો એ ‘ઇ ર નરેશને ખુ લો પત્ર’ આ પત્રમા, શરઆતમા
તો, દાદાએ આ પૂર્વે ઇડર રાજ્યના અંધેર કારભાર અંગે, તેમની પાસે
આવેલી ફરિયાદો અને એફિડેન્સિટાના આધાર પર સ્ટેટને જે અરજીઓ કરેની,
અને છેલ્લે જે તાર કરેલો તેનો ઉત્તેજ કર્યો છે અને લખે છે કે, “ મને
દીલગીરી થાય છે કે, લક્ષી નિષ્ઠાથી કરવામા આવેની મારી સેનાનો આપે
ઈ કાર કર્યો છે આપનો જવાબ તદ્દન નિરાશાજનક છે આપના તાબા
નીએના અમલદારોના અ યાથી અને ફૂર પગલા અંગે આપને કાને ખીના
રજૂ કરનામા આવે તમારે આપ મને હાથ દો તેનો શો અર્થ કરવો ?

આ પછી ‘ ખુલ્લા પત્ર મા રાજ્યના કાળા પ્રત્યૂઝની ટૂંકી નોંધ
આપનામા આની છે અને અ તે વગી પોતાની આ બધા પાછળની
લાનના ફરી એક વાર વ્યક્ત કરી છે

“ આપને હું ખાતરી આપુ છું કે આપના રાજ્યમા ચળવળ કરનાનો
મારો બિલકુલ ઉદ્દેશ કે ઇચ્છા નથી પણ મે આપને એક અલાયદા
પત્રમા જણાવ્યું છે તેમ, હું જાહેર સેનામા લાગ સેનાર માણસ છું
મોડાસાની રૈયત, તેમજ આપની રૈયત વેપારી, સામાજિક અને ઇડર
સબધથી ઘણા પ્રકારે જોડાયેલી છે આપના સ્ટેટના દુ ખોના આર્ત વીસો
જ્યારે અસલ ઘણ પડી ત્યારે જ મે પ્રજા સમક્ષ કતા પહેલા આપને

તાર તથા પનકાન નિવેદન કહેલ...હવે પણ આપ જુલાનો કરો તો તેથી મને તેમજ આપની રૂયનને કાષ્ટ આચાનુ કિરણ મળે. ” (‘સૌગંધ’ : ૨૫-૧૦-૧૯૨૮)

અલગત, પનના અંતમા નિનંતિના રૂપમાં, મૂયનાના રૂપમાં એક જ ‘માગણી’ ગ્રન્થ કરી છે : નિષ્પશ્વ તટસ્થ કમિટી નીમી તપાસ કરાવવાની !

કહેવાની જરૂર નથી કે ગળ્યે આ તરફ આવ જાહેરા કાન કર્યા.

પરંતુ કઈ વચારે સમય રીતે તે પૂર્વે તો, ઇડ તાબેની ટીટાઈની ભગીન ઉપર ઇડરે જાણી કોઈ દર્ષ મતા પોનાને હાથ કરી લીલી. ત્યાના કાકાને હદમારી ભોગમરી પડી. આનો સાબ કઈ ટીટાઈના વેપારીઓ એકૂતો તથા ધાચી, માનપો—મોને આગ્રહ કરીને હજારા (શ ૧૩૬૦૦) રૂપીઆ ગેરકાનૂની રીતે પડાવી લીલા ! અને જાસીદાગ મુલામગાયે મનમાની કમન-દંડ અને લુભની ઝડી શરૂ કરી આ રીતે જ, અગ્રાવે પણ મુકેટી વગેરે ઉપર તપાસ લેવાની હતી, અને પ્રજા કંકળી તો ગઈ જ હતી

દાદાએ આ કેમ પણ હાથમાં લીધો. અને મહીકાકાના પોલિટિકલ એન્ટ ઉપર ટીટાઈની પ્રજા તરફથી ઇડગની જોહાકી સામે વિગ્રનવાર ફરિયાદો ગ્રન્થ કરવામાં આવી (૧૯૨૫ જાન્યુઆરી)

દાદાએ જોયું કે ઇડરે અને ઇડ તાબેની ભગીરેની પ્રજા ઇડગના સાંડસામાં ગળે આવી ગઈ છે. અગ્રજો કરી કરી કંટાળી છે અને હજાર ઇડગની હદમાં મહીને અવાજ કરવાની હિમ્મત કરી શકે એવી સ્થિતિ નથી. પરંતુ આશરે ત્રણે હજાર ઇડગવાસીઓ મુલબધમાં વસે છે. વેપાર-વેપાર—નોટગી વગેરેને કારણે ત્યા વન્સોથી વન્સતા હોઈ તેમનામાં કેટલેક અંશે ભ્રમણિ પણ છે. અને તેમના પોનાના જ ધરમાર, માલમિકત અને સગા પડાવા—સૌ ઇડ પ્રદેશમાં હયાત છે અને અતિ રંક, અતિ પછાત, અતિ અપમાનિત જીવન ગુજારે છે આ બધું તેમને ખૂબે પણ છે એટલે સગ-કનની શરૂઆત તેમનાથી કરવાના છગદે દાદા મુબઈ પહોંચી ગયા શરૂઆતમાં તો વ્યક્તિગત રીતે ઇડગવાસીઓને મળ્યા. પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા. આ સૌએ દાદાના સેવે અને લખાણો (પહેલાં સેપ ૧૯૨૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થયેલા, ત્યા બાદ ‘સૌગંધ’ પત્રમાં લખાણો) તથા મહાગાળ ઉપરની અગ્રજો અને તારોની વાન છાપામાંથી અને સીધી રીતે જ જાણતા

। મોડાસાના એક કુશળ આગેવાન તરીકે તેમને કેટલેક અંશે પિઠાનતા અને એમના જેવો પુરુષ જો આગેવાની લે, તો કટિબધ થવાની શક્તિ

પણ સેનતા હતા આથી તા ૨૨-૨-૨૫ ને રોજ મુળધર્મા હીરાગાગમા ઇડરનાસાએની એક જાહેર સભા બોલાવી પ્રજા મડળની સ્થાપના કરના પ્રેરાયા

દાદાએ આગલે દિવસે જ, તા ૨૧-૨-૨૫ ના ‘હિંદુસ્તાન’ દૈનિક પત્રમા પોતાની લેખમાળા શરૂ કરી દસ બીજા દિવસે મળનાર સભા સમક્ષ સારી એની ભૂમિકા રજૂ કરી દીધી હતી તેમા તેમણે દેશી રજવાડાના તરોને ‘સરેલા આપખુદ ગેતાની’ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા, અને ઇડરના જેવું રાજ્યતંત્ર લાગ્યે જ આખા હિંદમા હશે એવું સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું રાજ્યકર્તાઓના કૃત્યોનો હનાસો આપી, તેમની જનાગદારી પ્રગટ કરી બિમેયુ હતું કે—“ઇડરના અત્યાચારો માટે સરકારના મહીકામના આડ તિયા (પોલિટિકલ એજન્ટ) ની જનાગદારી કાઈ ઓછી ન જ કહેનાય ”

તા ૨૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૫ ની રાત્રે હીરાગાગમા જાહેરસભા મળી, ત્યારે ટોલ આપો ઉભરાઈ ગયો હતો અ દર બિલા રહેનાનીય જગા ન રહેતા બહારની બાબુએ ઘણા બિલા હતા આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન ગોધરાના વતની અને મુળધર્મા સફીલાત કરતા શ્રી મણીલાલ હરીલાલ મહેતાએ સીકાયું હતું એમ્લુ જ નહિ પણ, મુળધર્મની ધારાસભાના સભ્યો પ્રેદેસર જોધનાલ સ્વામીનારાયણ, શ્રી વામન મુકાન્ન (‘ગોધરાના વીર વામનરાવ’) તથા સોલિસિયર હીરાલાલ નારિયેળવાળા પણ હાજર રહ્યા હતા

દાદાએ ઇડરનો પૂર્વ ઇતિહાસ ટૂંકમા રજૂ કરી, એક પછી એક ભરથા મિગતો, આકડા અને વ્યવસ્થિત દલીલો સાથે, ઇડરના કારભારી લલ્લુલાઇની કાળી કારકીર્દિનો પડદો ચીરી નાખ્યો, અને અમાનુષી અત્યાચારોની મહાણી રજૂ કરી, ત્યારે હજારો હૈયા કંપી બિઠ્યા

શ્રી વામન મુકાન્ને એ જાહેરસભામા બોલતા કહ્યું ‘આ બધી હકીકતો પછી તો પ્રજાની આખમાથી આસુને બદલે રૂધીરની ધારાઓ નહેરી જોઇએ જો આના દેશી રાજ્યમા મને લાગેની જગીર મળે તો પણ હું દેશી રાજ્યની પ્રજા થના કરતા તેને ઠોકરે માઈ’

અને તેમણે દાદાની દોરણણી નીચે સંગ્રહિત થઇ ઉત્કર્ષને પથે આગળ ધપવા સૌને હાકલ કરી આ સભામા શ્રી દુર્ગોચકર શાસ્ત્રી જેના ગુજરાતી ભાષા અને સસ્કારિતાના મહાન વિદ્વાને વ્યાખ્યાન આપતા કહ્યું કે, ‘ઇડરમા કેળવણીને નામે મીડું છે’

આ પછી તો એમ બાબુ III ની લેખમાળા મુળધર્મ સમાચાર, હિંદુ

સ્તાન, સાંજ વર્તમાન વજેરેમાં પ્રગટ થતી રહી; ને ખીજ બાલુ બહેર સલાઓની બુખેશ ચાલુ રહી. આ પત્રોએ અગ્રલેખો લખીને ય આંદોલનને આરંભથી જ વધાવી લીધું. શ્રી. હક્કરઆપાને (શ્રી. અમૃતલાલ હક્કર: ભીલસેવા મંડળ) હાથ જપામાં જપાયેલો દાદાનો પહેલો જ લેખ પહોંચ્યો ને તેમણે દાદાને પત્ર લખી (તા. ૨૩-૨-૨૫) બિરદાવ્યા: “તમે ધીરજથી, નમ્રતાથી, ખંતથી અને સત્યનો આગ્રહ રાખીને આ કામમાં મંડ્યા રહ્યા છો, તે માટે તમેને ધન્યવાદ આપું છું.” અને ત્યારબાદ, ખીજે લેખ, પ્રગટ થતાં તેમણે સલાહ પણ આપી કે, “ગુજરાતી લેખોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરાવો તો સારું. કારણકે જોખે કોનીકલમાં તમારા લેખો આવે તો તેની અસર ભુદી થાય...”

આ બધાથી સ્વાભાવિક રીતે જ ઇડરના રાજકર્તાઓમાં ફફડાટ મચી ગયો. અને તેમણે સૌ સત્તાધી રમે એવો દાવ ખેડ્યો: “ઈડર રાજ્યની પ્રજાને સંદેશો” એ નામે તુલશીરામ રેવાશંકર ઉપાધ્યાય (મુખ્ય વાસીની સહીથી સરકારી ગેઝેટની રીતે જાપેલ એ ચોપાનિયું પ્રગટ થયું) (૧૬-૩-૨૫), તેમાં દાદા, શ્રી. મણીલાલ મહેતા તથા બીજા ઇડરના વતની ન હતા, તે સૌને ‘પરદેશી’ તરીકે ઓળખાવ્યા. અને તેમને કપટી, સ્વાર્થપદુ અને ઉચ્છ્રંખલ કહી, ઇડરની પ્રજાને ભુદી ગીતે બહેકાવનારા કહીને ભાંડ્યા અને ઇડરના રાજવીની ભાદાઈ કરી. ‘સાંજ વર્તમાન’માં પણ તેનો સાર જપાયો.

આનો તાબડોલ પ્રતિકાર થયો. દાદાએ જાપા બેગ જપાળ વાળ્યો (સાંજ વર્તમાન ૪-૪-૨૫); અને ઇડર પ્રજા મંડળના એક આગેવાન શ્રી. ગંગાશંકર શુક્લે લાખો લેખ લખી (હિંદુસ્તાન ૩-૪-૨૫) તેને સમોટ રહ્યો આપ્યો.

આ દિવસોમાં તા. ૧૧-૪-૨૫ ને રાજ હીરાબાગમાં મળેલી બહેર સલા મહત્વની બની. તે દિવસે સલામાં સોરાષ્ટ્રના સિંહ તરીકે ઓળખાતા રજવાડાં સામેની લડતના કદર સૈનિક અને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અડવાડિકના તેજસ્વી તંત્રી શ્રી. અમૃતલાલ દ. શેડુડાજર હતા. તેમણે ઉચ્ચાર્યું: “તમારી હકીકત વાંચી સાંભળીને મારા અંગમાં ઓઝના લડકા જીડી રહ્યા છે...જ્યારે પણ દેશી રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખામે, ત્યારે ઇડરનું પાપ પહેલું નેધારી એમ દુ માનું છું...” અને તેમણે પ્રજાને તેની સામે કટિબદ્ધ થવા હાકલ કરી હતી. આ સભામાં જ એક અતિ મહત્વનો મુદ્દો—કરાવ રૂપે દાદાએ રજૂ કર્યો હતો કે, ઇડરના બુખેશની તપાસ કરવા એક “તદોમતનામું” (મેમોરેન્ડમ) તૈયાર કરવું બેઠકે—આ નસામાં જ ઇડર પ્રજાજીવ મંડળની એક કામ-

ચલાઉ કમિટી ચૂંટવામાં આવી હતી: દાદાએ એમાં પ્રમુખ અથવા ખીજા હોદ્દાદાર તરીકે રહેવા કરતાં, એક સલાહકાર અને કમિટીના સાધારણ સભ્ય રહેવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. આથી પ્રમુખ તરીકે શ્રી. મણીલાલ મહેતા, અને મંત્રી તરીકે શ્રી. અમૃતલાલ લલ્લુભાઈ ત્રિવેદીની વરણી થઈ હતી.

આ અરસામાં વળી શ્રી. શિવરાંકર કામેશ્વર યાચિકે જાહેર રીતે બે સેજો સખી ‘રાજલક્ષિ’નું પ્રદર્શન કરું ને પ્રજામંડળને ઉતારી પાડવા કાશીશ કરી (હિંદુસ્તાન ૨૦-૪-૨૫ તથા ૨૫-૪-૨૫); ત્યારે નાંધવા જેવી ખીના એ છે કે ‘હિંદુસ્તાન’ ના તંત્રીલેખ દ્વારા એને સજીવ સજીવો જવાળા આપવામાં આવ્યો હતો (૨૦-૪-૨૫), આ પ્રજાકીય અને પત્ર-કારોની જાગૃતિનું સૂચક છે.

એક એક દિવસ ભિગતો ગયો, તેમ તેમ ઇડર રાજ સામેનું તહોમ્મતનામું તૈયાર થવા માંડ્યું. નવી નવી પાતખીઓ, નવા નવા હેવાલો મંડળની આફ્રિસે ઇડરના ગામે ગામથી આવવા માડ્યા. હવે તો પરિપક્વની રીતસર પત્રિકાઓ પણ પ્રગટ થવા માંડી હતી, અને ઇડરમાં પહેલો જન્મ લાગી હતી ! એ જ દિવસોમાં તા. ૬-૫-૨૫ને રાજ મળેલી સભામાં પ્રજામંડળનું રીતસરનું બંધારણ રજૂ થયું, તેમાં જે ઉદ્દેશો પ્રગટ થયા તેમાં પ્રથમ બે આ પ્રમાણે હતા :

૧. ઇડર રાજ્યના અન્યાયી અને જુલ્મી નિરંકુશ અમલદારી દોરથી પ્રજાને મુક્ત કરાવવા વ્યવહાર અને કાયદાપૂર્વકન પગલા લેવા.

૨. હિંદુસ્તાનમાં ખીજાં સુધરેલા દેશી રાજ્યોની માફક, ઇડર રાજ્યના વહીવટમાં પ્રજાને હિસ્સો અપાવી, તેમાં પ્રજાકીય અંકુશ દાખલ કરાવવો.

આ ઉદ્દેશોમાં કયાંય રાજાને ઉકાડી મૂકવાનો અથવા તો તેના અધિકારો છીનવી લેવાનો, અથવા તો રાજ્યને બિનનફાદાર બનવાનો અથવા તો સંપૂર્ણ લોક પ્રતિનિધિવાળું તંત્ર માગવાનો સવાલ ન હતો. બલકે, અતિ મર્યાદિત અને સર્વ રીતે પ્રાથમિક માંગ હતી. અને પ્રમુખશ્રીએ પોતાના ભાષણમાં આ ૨૫૯૮ પણ કર્યું હતું. છતાં આપણે જોઈશું કે આને ય બદલામ કરવાના પ્રયાસો સરકાર પણ તરફથી જોવા નથી થયા.

આ સભામાં દાદાએ એક આગાહી પણ કરી દીધી હતી: કે કારભારી લલ્લુશંકર બળજબરીથી સહીઓ કરાવવા મુજબ આવેલ છે, એમ સંસળાય છે; માટે સૌએ ચેતીને ચાલવું. (હિંદુસ્તાન ૬-૫-૨૫)

અહીં મુખબાઈમાં આ ચેતવણી અપાઈ રહી છે, તે જ દિવસે ઇડરમાં એક નવું નાટક રચાઈ રહ્યું છે ! ઇડરના રાજવીને પોતાની ઉદારતા અને

ન્યાયપ્રિયતાનું પ્રદર્શન કરવાનો એક તુલ્કો સૂઝ્યો ! એમણે જાહેર ઢંઢેરો પીટાવી સૌને ખબર આપી કે, ‘મહારાજ તેમના જન્મોત્સવને દિને (૫-૫-૨૫) દરબાર ભરશે. અને જેમને જે દુઃખ રૂઝાં હોય, ફરિયાદો કરવી હોય, તે દરબારમાં જઈ કરી શકશે.’ આની સામે પ્રજામંડળે લેદ્રિને સાચો સંગઠનનો રાહ સૂચવ્યો : “મહારાજ સાહેબ સામે પ્રજાજનોએ એમ જાહેર કરવું કે, અમારા પર શુભરતા ભુલો અને હમારાં હરેક દુઃખોનો અવાજ અમારું મુખમાં સ્થાપિત ‘ઈડર પ્રજાકીય મંડળ’ આપ સાહેબને જાહેર કરશે, અને એ જે જાહેર કરશે તે જ અમારી ફરિયાદ છે.” (પરિષદ પત્રિકા ૬-૫-૨૫)

તા. ૧૧-૫-૨૫ ની સભામાં, દાદા હવે મોડાસા પાછા જનાર હોઈ, તેમની આજ લગીની સેવાઓની અતિ જાંડી લાગણીપૂર્વક કદર અને પ્રશંસા કરતો દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. (હિંદુસ્તાન ૧૫-૨-૨૫) અલગત, પહેલી જાહેર સભા દ્વારા શરૂ કરેલા મુખર્ષીના આદેશનને બરાબર ત્રણ મહિના થયા હતા. ૨૨-૫-૨૫ ને રોજ દાદાએ મોડાસા માટે વિદાય થયાં પૂર્વે જે લાપણુ કયું તે યાદગાર છે :

આ સભાના પ્રમુખપદે મુખર્ષીના જાણીતા સોલિસિટર શ્રી. હીરાલાલ ગણુત્રા હતા. ઈડરમાં આ દિવસોમાં એકાએક ભયંકર આગ લાગી. તેમાં ૧૦-૧૨ માણસોના જન ગયા હતા, અને રૂ. ૧ લાખથી વધુનું તુલકાન થયું હતું. છતાં અમલદારી તંત્રના પેટનું પાણી સુધાં હાલુ નહતું. કશી રાહત કે મદદ આપવામાં આવી ન હતી. આની સખ્ત ઝાટકણી આ સભામાં-થઈ. દાદાએ ઉમ વાણીમાં ફરી ઈડરના માંધાતાઓને પડકાર કર્યો : “ઈડરનું રાજ્ય એ રાજ્ય નથી, પણ તે શેતાનોનો સમૂહ છે. તેમના દિલમાં દયાનો ઊંટો નથી...આ રાજ્યની ખીના બ્રિટિશ સરકાર અને ખીલ્મ સુધરેલાં રાજ્યોની જાણમાં આવે, તો આ રાજ ૨૪ કલાક પણ ગાદી પર ટકી શકે નહિ.”

આમ છતાં, દાદાએ મક્કમપણે જોષ આપ્યો : “આપણે કાયદામાં રહીને જ લડત કરવાની છે. તેમાં સહેજ પણ ચૂંસત ન થાય, તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે.”

દાદાએ લગભગ ૩૦ મહિના મુખર્ષી રહી પ્રજાકીય આદેશન અને સંગઠનને જન્મ આપી, આત્માવિશ્વાસની ચીનગારી પેટાવી મોડાસા તરફ પ્રયાણુ કયું. પરંતુ મોડાસા આવીનેય, કોંગ્રેસ અને છતર પ્રવૃત્તિઓ કરતાં ય ઈડર પ્રજાકીય લડત જ તેમનું વિશેષ લક્ષ અને સમય શક્તિ રાખી રહ્યાં.

દાદાને મોડાસા આ પે હજી દોઢ મહિનો થયો હતો, ત્યાં તો ૧૫
ધડાંગે થયો ! “નિનાસાળે નિપરીન બુદ્ધિ” જેડું ઇડર નોકશાહીનું થયું
તા ૧૮-૭-૨૫ ના “મુળઈ સગાચાર મા “ઈડર ગજબની પ્રજનો જાહેર
સંદેશો” પ્રગ્ન થયો, તેમા ઈડર પ્રદેશના ૬૦ ઇસમોની સહીઓ હતી આ
મહેરખાનોએ ઇડરની જે લાખની પ્રજને અપીન કરી હતી કે-“ઈડર પ્રજનીય
મડળ” એ તો લેમાચુઓની મડગી છે એ જવા ગુજરાત અન્ધે વતન છોડી
પરદેશ જઈ રહેના છે, ઇડરની ગજબનીય-ગજબની બાગતોથી અજાણ્યા છે
એમણે મોળઈ મેગનના ચગનગ જીલી કરી છે, એમને ઇડરમા ધરણા છે
નહિ-ગુમારાની ચિતા નથી રહેરે-૧૫૧ એના કાર્યકરોને એમા
‘રાજદ્રોહી’ અને ‘ઉચ્છ્રાખન કહી રંગોવ્યા હતા

૬૭ જણની સહીઓ હતી ! ઇડરના ૧૯ ખ્ય ગામોના રહેવાસીઓના
એમા નામો હતા ! ભારે જ થઈ ગઈ ને ! લોખિલરમારામા પડે તો નરાઈ
નહિ આઠાનન હજી કાચુ હતુ, ૧૧૫ મુળઈમા હતુ મડળ પણ નનુ-
સનુ હતુ તાળાતોગ આપતા પગના ન લરાય તો બાજી રાજાજ બધા
કાર્યકરો આખો મામલો, તેની ગલીગતા સમજી ગયા “જાહેર સંદેશો”
પ્રગ્ન થયો તેના બીજા જ દિવસે એક જાહેર સભા બોલાવી જરૂરી
પ્રુનાસા કર્યા

આ સભામા એક બાજી હમીકત પણ બહાર આવી કે, “જાહેર
સંદેશો” ને ટેકો આપનારાઓએ મુ મધમા સભા લરના કોશીશ કરી હતી,
પરતુ એક પણ માણસ સભામા આવ્યો ન હતો આમ “વફાદારો નો
પૂરો રકાસ થયો હતો

આ, સહીઓ કરનારામા ઘણા તો ગામના મુખાઓ, ને અમલદારોના
સગાઓ છે વડુમા ૨૫૪૮ પણે પોતાની એની ધારણાય ખુલેઆમ સભામા
જાહેર કરી કે, “ મને એમ પણ શકા છે કે આ સહીઓ ૧૫-૪-૨૫
થી શરૂ થયેલ અમલદાર અગર અમલદારોના મિત્રોની આપખુદીનું પરિણામ
કા ન હોય ? સહીઓ કરનાગઓએ પોતાની સહીઓ ‘કેરા કાગળ પર’
કરવી પડ્યાની બાબત જાહેર થઈ ચૂકી છે

શ્રી મુકાદમે તો કહ્યું કે ‘ ૬૦ સહીઓનાઓએ આડ તરી રીતે
તો મડળને સરદીફીફી આપેતુ છે’ માન ૩ મહિનાના મજાની તાજાતની
આ નિશાની છે ”

અને ૨૩-૭-૨૫ ને રોજ ‘ પ્રજમિત ’ પત્રે તરીલેખ લખીને આવી
મેની રમતની ટીંગ કરી અને કાર્યકર્તાઓમાથી કેવલાકે જાહેર લખાણે

લખી નધુ વીગતે આ 'સદેશ' પાઠ્યનો પદો ચીરે. 'સૌરાષ્ટ્ર' પરે પપ્પ ખુલે આમ લખ્યુ. "લ નુ જેગ કુ નામના એક અમનદાર પોતાની સાથે રોડમાં તથા કારકુન લઈ ગઈને ગામડે ગામડે ફરે છે અને લોખ પાસેથી જોરાનરીથી લખાવી લે છે. દિવાન સાહેબ પોતાની ઔદિન્ય મહત્ત્વ માતિમા દાખુ કરી પ્રજામડગમા દાખન થએલ માતિભાષ્યોનો બહિષ્કાર કરાવના પશુ મથે છે. xxx વિરાધી સહીઓ કનારાઓ પશુ પાઠ્યથી તો કબૂન કરેજ છે કે, જોગનરીથી પોતાને સહી કરવી પડી છે

દાદા ડાસા રહ્યા રહ્યા મધી માહિતી મેળવી ગયા હતા અને 'સદેશ' પાઠ્યનુ પોન બાણી લીધુ હતુ તેમણે 'મુબઇ સમાચાર' મા જ રદિઓ જપાન્યો ૩૦-૭-૨૫ અને 'હિંદુસ્તાન' મા પશુ લેખ પ્રક થયો (૬-૮-૨૫) તેજ દિવસોમા 'બોમ્બે કોનિકલ' જેના અંગ્રેજી ગપ્પીય પરે 'ત નીતોષ' પશુ લખી (૪-૮-૨૫) આમ ઇડરનુ ત ન દેશ ભગમા નમેજાણુ

રાજત ન તો હવે દમનના માગે ચઢ્યુ હતુ 'ફાટકુ' નિષ્ફળ ગઈ તો દડો।' એ તેનો ન્યાય હતો। એલે નધુ જોહાકી હુકમનામુ ન ૭૬૨૬ તા (૧૮-૭-૨૫) પ્રગટ કરીને ઇડગની પ્રજાના નેતાઓને તેમની માતૃભૂમિમા જ દાખન થના સામે તેણે મનાઈ ફકમ કાઢ્યો એલુ જ નહિ પશુ, પ્રજાનો અનાજ પ્રગટ કરનારા "હિંદુસ્તાન" "સૌરાષ્ટ્ર," "પ્રજામત" ને ઇડર સંસ્થાનમા દાખલ થનાની મનાઈ ફરમાવી

આ રીતે, પ્રજામા ફાટકુ પાડવાની, પ્રજાને તેમના નેતાઓથી અલગ પાડવાની, પ્રજામા ધાકતુ વાતાવરણુ પેદા કરવાની અને પ્રજાને સાચી હુબકતોથી અધારામા રાખવાની, અને સર્વ ન રીતે એકલા પાડી, ઘેરીને જુલમની ચક્કીમા ભીંસવાની દમનખોગ નીતિનો આશરો રાખ્યે લીધો હતો આની સામે નડી ધારાસલાના સભ્ય શ્રી જમનાદાસ માધવજી મહેતા (બાર એટલો) ને પ્રમુખથાને મુબઇમા નગી જ જી સભા મળી, (તા ૨૬-૭-૨૫) અને પડકાર ધ્યો કે, "ઇડરના મહારાજ અને કર્મચારીઓએ લીધેલા આ પગલા તદ્દન વ્યર્થ જગે, હજીય તેઓ પ્રજાના અનાજને માન આપી, પ્રજાને સત્વર ન્યાય આપવાને માટે જાહેર દેરો બહાર પાડી, જાહેર બપાસ માટે કમિશન નીમવાની જાહેરાત બહાર પાડે "

સલાના પ્રગુણે એ નવો મુદ્દો મુદ્દો રજૂ કર્યો "બ્રિટિશ સરકારે

• 'પ્રજામત' સાપ્તાહિક મડગના પ્રમુખ શ્રી મતીભાઈ મહેતાએ આ

હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનોના રાજ્યોને રક્ષણ આપવા માટે રાજ રક્ષણનો નવો કાયદો ૧૯૨૩માં અસિદ્ધ કર્યો છે. રાજ્યોને આટઆટલી સંપત્તિ, નોકરવર્ગ હોવા છતાં રક્ષણ આપવા માટે કાયદાની જરૂર જણાઈ છે। પણ બિચારી દેશી રાજ્યની પ્રજા કે જેમાં હિંદની લગભગ પાંચમા ભાગની વસ્તી જીવે છે, તેમને રક્ષણ આપવા સરકારે કંઈ કયું નથી। આવો પ્રજાસંરક્ષણનો કાયદો કરાવવા દરેક રાજ્યની પ્રજાએ ચળવળ કરવી જોઈએ.

તેમણે તો વધુમાં એવી પણ સલાહ આપી કે, સરકાર પર સત્વર તારકરો કે, “જેમ નાલાના નરેશને પદબ્રષ્ટ કર્યો, તેમ ઈડર નરેશને સત્વર પદબ્રષ્ટ કરો...” અને તેમણે પોતાની સેવાઓ આપવાની તૈયારી દાખવી.

આ પછી ૧૪મી ઓગસ્ટે મુંબઈના જાણીતા ‘હોમરૂલ’ના આગેવાન જમનાદાસ દારકાદાસ મહેતાના પ્રમુખપદે એક સભા મળી.

તેમાં જે નવ આગેવાનો * ઉપર ઈડરમાં પ્રવેશ કરવાનો મનાઈ હુકમ ફરમાવાયો હતો, તેમાંના જ એક શ્રી. જટાશંકર મોતીરામ રાવળે નિર્ભય-તાથી પ્રતિક્ષા કરી ; “ આ દેહમાં લોહીનું છેલ્લું ટીપું હશે ત્યાં સુધી આ લડતમાં હું ઝુઝીશ અને છેવટે સત્યનો જ જય થશે.”

પ્રમુખ શ્રી. મહેતાએ કહ્યું : “હું રાજ્યલક્ષ્મી છું ને દેશલક્ષ્મી પણ આહું છું. પણ જે રાજ્યલક્ષ્મીથી મનુષ્યત્વ હણાઈ જતું હોય, તો તેવી રાજ્યલક્ષ્મીને તિલાંજલી શા માટે ન આપવી ? રાજ્ય પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ ન પાળે, તો તે રાજ્ય થવાને લાયક નથી. પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ જ ખરી રાજ્યલક્ષ્મી છે...”

આ દરમિયાન પ્રજામંડળના આશરે ૯૦૦ સભ્યો નોંધાયેલા હતા. તેમાં ખુદ ઈડર પ્રદેશમાં વસવાટ કરનારા પણ ૧૦૦ જેટલા હતા. મિટીંગો તો દર થોડે દિવસે ગાજતી હતી. અને સભ્યો પણ વધતા હતા. મુંબઈના અનેક ધારાસભ્યો, બેરિસ્ટરો, સોલિસિટરો તથા જાહેર જીવનમાં રસ લેતા કાર્યકરો અને લગભગ તમામ જાપાઓએ, લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી; સક્રિય મદદ આપવા માંડી હતી. હવે મંડળ તરફથી ઈડરમાં જ પ્રજાકીય પરિપદ સરવાળા વિચારો શરૂ થયા હતા. તે માટે રાજ્યને અરજી

*ત્રિવેદી અમૃતલાલ લલ્લુભાઈ (કુકડીઆ), મંગારામ કિરપારામ શુક્લ (ચિત્રોડ), હમિયારાંકર કેશવરામ બાદ (ચિત્રોડ), હરજોષિંદ હરિહર ઠાકર (સુવેર), કારીરામ માણકેશ્વર ઠાકર (સુવેર), મહલ્લાદ કેશવરામ જાની (મુઝેદી), કેદારલાલ પુ. વ્યાસ (મુઝેદી), જટારામ મોતીરામ રાવલ (જડાલી), શિવરાંકર કામેશ્વર જાની (અક્ષપુરી), હમનલાલ સુરજરામ ઠાકર (કડિયાદરા).

પણ જ્ઞાનામા આવી હતી પરંતુ જ્ઞાન ન હતો એટલે મુબઈમા પરિષદ બેઠાની તેમા બેમોરન્ડમ પસાડ કરવાનું નિર્ણયાયું હતું.

‘જાહેર સંસ્થા’ ઉપર ૬૭ સહીઓ કરનારા વક્ષાદરો દ્વારા ફાટફૂટને જે પ્રયાસ થયો હતો, તેને નૈતિક રીતે તો શિષ્ટ અપાર્થ ચૂકી હતી પરંતુ દાદાએ પરિચિતનો તાગ લઈ લીધો હતો અને નાન્યના આ કબૂત ઉપર મળમા ઘા જ્ઞાની પ્રતિકૂળ નિર્ણય ગણા હતા તેઓ મુબઈ જઈ પહોંચ્યા અને આંખોનાં બેઠાની, ખાનગી મમનતો કરી તેમણે એક સૂચન્યુ કે, જે ૬૦ માસુઓએ સગી કરી છે, તેમાના જે ટેવાક મુબઈમા જ છે, તેમના ઉપર આપણે તામ તોમ બલ્લશીનો કેસ માડી દેવો જોઈએ એકના કોઈનો સમન્સ બલ્લે એમના તોટાટિયા દીવા પડી જશે અને જે સાથેસાથુ હરો તે તેઓ પોતે જ કહી નાખશે સાથેસાથે જે ‘મુબઈ સમાચાર’ મા આ ‘જાહેર સંસ્થા’ છપાયો છે, તે પત્રને બલ્લશીની નોટિસ આપની.

આ પગલુ સૌને ગમે જિતલું અને મહાનના મની તરફથી કેસની નોટિસો બજવાઈ ગઈ.

આ કેસની મુનાબણી વડા પ્રેસિડેસી મેજસ્ટ્રેટ ગગલેકર સામે (તા ૨૫-૮-૨૫) નીજના જ, ‘મુબઈ સમાચાર’ ના અધિપતિ તરફથી મુબઈના બલ્લશીતા નકીલ કે એક નરીમાને (પાછળથી ‘લીંગ નરીમાન બન્યા તે) કોર્ટમા સ્પષ્ટ એકગર કર્યો કે, “ત્યા મુબઈ મારા અમીનોને લાગે વળગે છે ત્યા મુબઈ, તેઓનો કેસ બીજા કોર્ટથી તદ્દન છુટી રીતનો છે અમારું મુબઈ સમાચાર એમોકેટિક-નેશનાલિસ્ટ પેપર છે તે રીતે આ મહાનની લડત તરફ અમારું પત્ર પૂરી સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે. અમે તો ફરિયાદ પક્ષને દરેક રીતે મદદ આપના તૈયાર છીએ x x x આ પ્રકારનું લખાણ પ્રગટ કરનાનો ઈન્કાર પત્ર કરી દીધો હતો પરંતુ જપાનનારાઓએ પછી જાહેર ખમત ખાતામા જઈ ‘જાહેર ખમત’ તરીકે તે છપાવગાન્યુ, જેની માહિતી પણ અમને ન હતી અથાત, અમે તેની જવાબદારી સ્વીકારીએ છીએ અને ફરિયાદ પક્ષ સાથે અમે મમાધાન કરી લેતા માગીએ છીએ.” આ મુજબ તા ૩૨ મી ઑગસ્ટે શ્રી નરીમાને પત્ર દ્વારા સમાવાનનો ખુલાસો લખી આપ્યો નેમન કર્યો (મુ સ ૫-૮-૨૫).

આ રીતે, ‘મુબઈ સમાચાર’ એક નાધૂનીય પત્રને બાજે બેડ પ્રચત્તનીય વલણ લીધું.

ત્યારે, બીજી સહીઓ કરનારામાથી મુબઈમા જેમના ઉપ કેસ

મંડાયા હતા, તે છ જણ તરફથી ગેલે નકાવે તો તન્કાવ એવો એકરાર કરી લીધો કે, “ પેપરમા જાહેર ખર્ચ કાપે અને કેવી રીતે પ્રગટ કરાવી તે મારા કુળને ખર્ચ નથી એટલું જ નહિ પણ જાહેર ખર્ચ ઉપરની સહીઓ પણ અમારી નથી.”

આમ કાનતગનો આગો લડો ફટી ગયો !

દાદાએ તા ૨-૯-૨૫ ની સભામાં પરિસ્થિતિનું પૂરું ખાતા આપી, પગિયદની તૈયારીઓમાં લાગી જવા ઉપર ભાર મૂક્યો.

આ જ સભામાં શ્રી જગનનાથે પોતાના બેઠાની ગામનું એક પ્રેરક દૃષ્ટાંત ગ્રભૂ કયું : “બેઠાની ગામના ધીંગજીરામ જાની ઉપર નિનારસી મિ કત માટે દબાયુ કગતા હિ મનપૂર્વક મહારાજને જણાવી દીધું હતું કે, અમારૂં નિનારસિયુ રાજ્ય ખારો તો રાજ્યનું નિનારસિયુ કાણ ખાશે ? આ જવાબ પગથી મહારાજ સાહેબે તેમને કેદમાં પૂગાનો હુકમ કરતા, તેમની સાથે કેદમાં જના ધણી સાહેબો બહાર પડ્યા હતા આથી મહા રાજાને પગલુ પાછું લેતું પડ્યું હતું .. ‘સંઘે વશ કલિયુગે’—કળીયુગમાં સઘથી ફેરેલ મળી શકે ..” (મુગઈ સમાચાર ૮-૯-૨૫)

આજ દિનસોમાં, તા ૧૯-૮-૨૫ ને રાજ સૌરાષ્ટ્ર પેપરમાં વળી જાગીરદારી બુ મોના વધુ સમાચાર પ્રગટ થયા : મુડેટી હાકોરને ૧૫ વર્ષે દેશબંદારી ને દિનાની અખ વાર મળનાથી, વર્ષોની ભૂખ કાઢવી તેણે શરૂ કરી છે તે દુષ્ટ કંચુસે છે બે ગામે તો આ નાસથી ખાલી થઈ ગયા છે ને નાના નાના ગિરાસદારોની ગિરાસ જમ થઈ રહી છે. ભૂખે મરતો ગિરાસદાર હાકોર પોલિટિકન એજન્ટ પાસે કાલાનાલા કરી ગયો છે ..તો વળી ટીટોઇના હાકોર દીપસિહજીના તાલુકા પર જમી મૂક્યા પછી ય હાકોરને બેલાની ધમકીઓ અપાય છે “તમે રૈયતને ઉશ્કેરી, જમીનીના વહીવટમાં ડખલગીરી કરો છો ..જમીની ઉપજ કમી આવશે તો જવાનદાર તમે છો આની સામે હાકોરે જરાય લખાયા વિના પોતાની ઉપરના આરોપોનો ઈન્કાર કરી, પોતાના ગિરાસ માટે લડનાનો લક્ષ જાહેર કરો (ત્યારે તેને તોખાહ પોકરાની દેના ગિરાસને માથે ૩ ૧૧૦૦૦ નુ દેતુ હતુ, તેને મદલે ૩, ૪૫૦૦૦ લેણા કાઢ્યા !) અને જો રાજ્ય એની બદીઓ નહિ નુધારે તો રૈયતની પડખે ચડી ભુલ્મો સામે ઝૂઝનાનું આનાહન આપ્યું .”

આ સમાચાર પ્રગટ થતા ઇડરની પ્રજાએ જાહેર અને અપ્રગટ રીતે આ નીજ રાજનીને ધન્યવાદ આપ્યા

હવે તો, મુખ્ય ઉપરાત અમદાવાદમાં પણ ઇડરસીઓનું આદેશન

શરૂ થયું અને એ મહામા ઇડરનાસીઓએ રાજ અને અધિકારીઓના નીચ રૂત્યોને ખુદના પાઞ્ચા ગળ્યને થયું આ તો સગવળ મળગતુ ધર આગણે આની લાગ્યું કે સુ ! અને ઊગતુ કાગના માટે, તેની એ સમામા હાજરી આપનાર મદિના જન્યારી જ્યાનદ પગમહસ (૨) ની જગા ઉપર તાગા મારી દેનામા આવ્યા । અને આગળ વધી, ઇડર પ્રજામડળના એક સભ્ય શ્રી પ્રહ નાદ લાઇશ્વર પોતાના સસગની તબિયત જોના માટે ઇડરની હામા ગયા, ત્યાં એકએ સમયે પકડી લઇ, ખુદ મહાગજએ મોઢાના હુકમે તેમને હાથાગ કર્યા પ્રજાના પત્રોએ ત્યારે લખ્યું ‘ઇડર નરેશ આગે પત્રલે આની ગ્લો છે’ (સૌરાષ્ટ્ર ૩૧-૧૦-૨૫)

તા ૧૨-૧૦-૨૫ ને રો સનાતનધર્મી શ્રી નગીનદાસ પુ ત્રધરીના પ્રમુખપદે મળેની સમામા દાદાએ ૧૮ મી જુલાઈથી ઇડર ગળ્યે શરૂ કરેની નાદીગશાહીનું સગગ સચો જ્યાન આપ્યું તેમા મદિરા અને શિનાનયોમા દેવો પિશાચી નાય આની ગ્લો છે ને મહાદેવના જન્યારી ઉપર દેના જુ મો વી યા છે, તેનો કમકમા લયો ખ્યાલ આપ્યો અને શ્રી ગગારામ શુક્લે ઇડરની ફૂ નોકરશાહી સાથે પક્તિભોજન અને સહભોજનનો ત્યાગ કરનાની સૂચના કરી પ્રમુખે ઉતાવળા ને આવેશપૂર્વક પ્રયાસોને બદલે કળપૂર્વક ઇડરના ગળ્યને સાપ્તામા પકડી માવ્યામા ઉતારનાની સલાહ આપી

પ્રજા મડળને વરસ પૂરું થયું અને વાર્ષિક ઉસન બી એન મોતીવાનના પ્રમુખપદે ઉજવાયો તે સમયે ઇડરની મુબઈમા વસતી મહિલા ઓનું મ ગ સ્થપાય અમદાનાદ શાખાનો પચ હેવાવ રજૂ થયો દાદા મોડાસાથી આની શકયા નહિ, પણ તેમનો સદેરો વચાયો —(સભાસદોની સખ્યા ૧૫૦૦ જેટલા ધઇ હતી) પ્રમુખે રશિયાના આરનું ઉદાહરણ આપી, ઇડર નરેશને પોતાના પણ તેવા હાન થાય તે પહેલા એતી જ્યાની સનાહ આપી (મુ સ ૨૪-૨-૧૯૭૬)

આમ ‘આશાના ટિગ્જી’ની શોધમા નીકળેલા ઇગના પ્રજાગતોને હવે ખાતી થઈ ચૂકી હતી કે, ઇડર નરેશ પામેથી કાઈ દિનાસો, કાઈ રાહત મેગવનાનું હવે ચક્ર બ નથી પોવિઝિકલ એજન્ટ સામેની ફરિયાદો પણ વ્યા છે અને જેટલા પ્રમાણમા આદેશન જાગ્યું છે તે જોતા હવે આગળ પગનું લગ્નુ જરૂરી છે અને તેમજે ‘આશાના બીજ કિરણ’ તરીકે મુબઈના ગવર્નર પામે એમોરેન્સ રજૂ કરી, બ્રિટિશ હકુમતનું દનાય આપ્યુંવા ઉપર મુખ્ય લક્ષ દેવિત કયું

આશાનું બીજું કિરણ

૧૯૨૬ ના જુલાઈની ૧૯ મી તારીખે ઈડર સરથાનની રૈયત તરફથી એક મેમોરેન્ડમ મુંબઈના ગવર્નર પાસે પેશ થયું. તેમાં બહુ ખાતરી અને બહુ જ ચૂંટીને કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી, જે ખાસ કરીને નીચે મુજબ હતી :

૧. મહારાજા પ્રજાના હિતનો વિચાર કરતા નથી. દારૂ અને વિલાસ પાછળ ધૂમ નાણાં ખર્ચે છે.

૨. મહારાજાને જોઈતાં નાણાં કયે માગે મેળવાય છે, તેની તેઓ પરવા કરતા નથી.

૩. રાજ્યની જગીરો અને અમલદારી જગાઓ ઉપર બિનલાયકાતવાળા સંખ્યાબંધ માનીતાઓને નીમે છે. ને તેઓ મરજી પડે તેમ નાણાં પડાવે છે.

૪. ખાસ કરીને લક્ષ્મુ જયશંકર નામના બેપરવા અને બિન કેળવા-એલા આપખુદ સખસે રાજ્યની લગભગ બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી છે, અને તેની મુરદ, જુલમ અને ગેરવર્તન કરી, રૈયત પાસેથી ઓકાવી શકાય તેટલાં નાણાં ઓકાવવાની રહી છે.

૫. મહારાજા પોતે અનીતિખોર છે; લોભી અને લપટ છે; એના રાજમાં સ્ત્રી જાતિની પવિત્રતાની સલામતી નથી.

૬. મહારાજા, તેમની રખાતો અને મરજીદારો રાજ્યમાંનાં પવિત્ર સ્થાનો અને મંદિરોને બ્રહ્મ કરતાં અચકાતા નથી.

આ ટૂંકા મુદ્દાઓની કેટલીક વીગત મેમોરેન્ડમમાં આપવામાં આવી છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે,

* ઈડર રાજ્યમાં કર મહેસુલ ૨૦ વર્ષ પૂર્વે રૂ. ૪ લાખ હતો, તેનો હાલ રૂ. ૧૫ લાખ થયો છે. પરંતુ ગેરકાયદેસર રીતે ખીજા રૂ. ૩૫ લાખ વસૂલ કરવામાં આવે છે !

* ખુશામતિયાઓને જગીરો બક્ષવામાં આવે છે; જેઓ ઉપર મુજબ વસૂલાત બજાવવાની કરી આપે છે. પોલિટિકલ એજન્ટની રમ્મ વિના ગેરકાયદેસર રીતે આ જગીરો અપાય છે.

* ૧૯૨૪ સુધી લિલ વસ્તી કરવેરાથી મુક્ત હતી; તેમની પાસેથી ય વેરા વસૂલ કરવા માંડ્યા. લિલોએ ઈન્કાર કર્યો. પોતાનું સંગઠન કયું ત્યારે તે અંધડામાં લરકરી દુકડીઓ બોલાવવામાં આવી.

* લિલોના અંધડામાં ગળ્યને લારે ખર્ચ કરવું પડેલું, તે પ્રજા

વિ. સં. ૧૯૭૬ (૧૯૨૦) ની આસપાસની વાત છે : ઈરના મહારાજ રાતના આઠ પછી સ્ત્રી પુરુષોના ૨૫ માણસોના કાફલા સાથે આવ્યા...અવેશ કરતાંની સાથે જ મને બહાર નીકળી જવા આજ્ઞા કરી. શિક્ષાના ભયે મેં તત્કાળ માન્ય કરી. પછી—

આખી મંડળી આખી રાત મંદિરમાં રહી. તેમણે મંદિરને અપવિત્ર કયું, અને મૂર્તિઓને અલગવી. તેમણે દારૂ પીધો અને માંસાહાર સેવ્યો. અને બધી જાનનો આનંદ માર્યો. મધપાન મંદિરના અંતર ભાગમાં પશુ/વર્ધેશ્વ. x x x રસેદુ અને પ્રાર્થના શુદ્ધો પેસાળખાના અને પાચખાના તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવેલો. x x x મહારાજ દર અડવાડિયે બજતાભરી છંદગીનો આવો પ્રકાર હજી કરી રહ્યા છે. x x x એક વખત, મહારાજની સૂચનાથી, તેમની કેટલીક સહચરીઓએ મને હલકી રીતે પગનીને અને વિવિધ સેવનને માટે મને ઉદ્દેશવાનો પ્રયત્ન કરી મારું બ્રહ્મચર્યવ્રત તોડવા મથાને ખૂબ હેરાન કરેલો. x x x સારી સગી આંખોએ મેં એકવાર નાની ચોરડીમાં સ્ફટાકને મહારાજને નંદી પર બેઠેલા અને તે જગ્યાએ દારૂ પીતા અને પ્રભુ શિવની સમક્ષ અને તેમના (શિવના) સ્થાનમાં મહારાજની સ્ત્રીઓની સાથે આસિંગન ઈત્યાદિ વિષયાસક્ત ક્રીડાઓ કરતા જોયા છે...

* કલનાથ મહાદેવના મંદિરના પૂજારી સ્વામી જ્ઞાનંદ પરમહંસ પોતાની કૃદ્વિતમાં જણાવે છે :

વિ. સં. ૧૯૭૪ (૧૯૧૮) માં કાર્તિક વદ ૧૪ ને દિવસે ઈરના મહારાજ દીક્ષતસિંહ તેમના અનુચરો સાથે કલનાથના દેવાલયોમાં આવેલા, અને ત્યાં વસતા આઠ સાધુઓને બેહાલ કરી જગાતકારે બહાર કાઢી મૂકેલા. બીજે દિવસે આવી જોયું તો—મંદિરની ધર્મશાળામાં દારૂની અસહ્ય દુર્ગંધથી અમે ત્રાસી જાયા. અને ભાંગીનૂટી દશમાં પહેલી દારૂની પ્યાલીઓ અને શીશાઓ તેમજ સિગરેટની પેટીઓ અને યોખાંઓ જોઈ અમે કંપી જાયા...આ ત્રાસને લઈને લગવાન શિવની ઉપાસના અર્થે આવનારા શિવભક્તોની સંખ્યા ખૂબ જ ઓછી થઈ ગઈ છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીસમુદાય તો ઈરના નામદાર મહારાજની મોટરના જૂંગાથી જ ભડકે છે, કારણ કે મહારાજ વિવિધલોભુષ હોવાથી સ્ત્રીઓને તેમના જીવ કરતાં વધારે વહાલાં તેમનાં શિયળ-આગર લૂંટાવાની બીક રહ્યા જ કરે છે.

* સં. ૧૯૭૮ (ઈ. સ. ૧૯૨૨) ના અષાઢ સુદ એકમને દિવસે મહારાજ જાદરના કેટલાક તરંગાળાઓ અને પાંચ સ્ત્રીઓની સાથે આ મંદિરમાં આવેલા, ત્યારે હું જ મંદિરના ચર્ચા માનવત સેતો હતો. છતાં અતિથી—

સત્કારના નિયમ મુજબ, મેં મહારાજને ચટાઇ બિલાવો આપી, આમ્રફળ ધર્યાં : પણ મહારાજએ બે મુકીઓ વતી આરા માથામાં મારવા માંડ્યું— મારા મૌનવ્રતને તોડાવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો... વધુ બેઝબજતી ન સહન કરવી પડે માટે નાસી છટી પાસેની ટેકરીમાં સંતાઈ રહ્યો. બ્રહ્મચારી છગનલાલ પણ સહન ન થવાથી નાસી છટ્યો... મારી પાસે એક ફાટેલી લંગોટી જ હતી. વરસાદ અનરાધાર હતો. એટલે મધરાતે ઇંડર જવું પડ્યું. બીજે દિવસે ય જોયું તો મંડળીની મહેફિલ ચાલુ હતી...

આ ઉપરાંત, પોતે અમદાવાદમાં ૧૯૨૫ માં પ્રજામંડળની એક મિટીંગમાં પ્રેક્ષક તરીકે ગયા હોવાને કારણે તેમનાં વસ્ત્રો ને મામુલી મિલકત સ્ટેટ પોલિસે જપ્ત કરી લઇ, તેમને હદપાર કરી કાઢી મૂક્યાની વીગત આપેલી છે. ૪૫ વર્ષની મંદિર-સેવા પછી આ હાલત !

આવા આ નરેશની અનીતિ લોલાના દૃષ્ટાંતોને પાર નથી.

આ બધી હકીકતોથી ભરેલા ‘મેમોરિયલ’ પછી દેશ આખામાં ઈંડરની આબરુ ઉઘાડી પડી ગઈ હતી. સૌની સહાનુભૂતિ પ્રજા માટે ને તેમના મંડળ માટે અને તેના નીડર આગેવાનો તરફ ઢળી હતી.

ગવર્નર સર લેસલી ગ્રિફ્થસન પરિસ્થિતિ પામી ગયો. દાદાને મુલાકાતે બોલાવ્યા.

તાબડતોબ મહારાજને બોલાવ્યા અને વાતચીતને અંતે, મહારાજના શાગરિત લલ્લુરામ જ્ઞેષ્ઠકરને રૂબસદ આપી હદપાર કરવામાં આવ્યા. તથા આંદરણીના નામચીન હાકોરને ય ઘેર બેસાડ્યા.

મહારાજની સત્તાઓ પણ મર્યાદિત બનાવી માસિક એલાવન્સ રૂ. ૧૧૦૦૦ ની રકમ કરાવી નવો વહીવટ નવા દિવાનના હાથ ધર્યો.

પ્રજાને એક જગરસ્ત વિજય થયો ! શ્રી. હરજીવન ભ. કોટકની દિવાન તરીકે ૧૯૨૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૧ મીએ નીમણુક થઈ.

શ્રી. કોટક અગાઉ રાજકોટના દિવાનપદે હતા. ત્યાંના હાકોરે દિવાનની સત્તાઓ મર્યાદિત કરી દીધી હતી, ત્યારે શ્રી. કોટકે દિવાનગીરી છોડી મુંબઈમાં રૂના વેપારીઓના એસોસીએશનની રૂ. ૧૨૦૦ ના પગારે નોકરી સંભાળી હતી. ત્યાંથી ઈંડરના દિવાન પદે રૂ. ૧૫૦૦ ના માસિક દરમાયા સાથે તેમની નીમણુક થઈ. અને એકવાર તો પ્રજાના આગેવાનોએ રાહતનો દમ ખેંચ્યો. લાંબુશાહીએ કરેલા કૂર જખમો હવે આ નવા બાહોશ, અનુભવી દિવાનને હાથે રૂઝારો એવો દિલાસો ય લીધો.

આ નવા દિવાને સત્તાનો દોર હાથમાં લેતાંની સાથે જ ઈંડર

પ્રજનમંડળના જે નવ આગેવાનો ઉપર મનાઈ હુકમ હતો તે પાછો ખેંચ્યો મજ વર્તમાન પત્રો સામેનો પ્રતિબંધ પણ ઉઠાવી લીધો.

વળી, પ્રજનમંડળ તરફથી ઈડર પ્રજાની ફરિયાદો અને માગણીઓ જાણવા માટે એક તપાસ સમિતિને કામ કરવા દેવા અંગે દાદાએ તેમની સાથે વાટાઘાટો કરી. અને દિવાને એ માગણી પણ સ્વીકારી. તે મુજબ ૧૯૨૭ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તપાસ કમિટી ઈડર આવી. પરંતુ ત્યારે, એ કમિટીને ઘેરી લેવામાં આવી. તેમને પાછા જવા કહેવામાં આવ્યું ! દાદા આ તપાસ કમિટીના પ્રમુખ હતા. તેમણે દિવાનનો સંપર્ક સાધવા કોશીલ કરી. પરંતુ દિવાન તો, એક બાજુ કમિટીને આવવાની રજા આપી, બીજે બારણે મુખર્જી રવાના થઈ ગયા હતા ! દાદાએ તારથી સંપર્ક સાધ્યો અને કમિટીને કામ કરવાની રજા મળી.

આ તપાસ કમિટીએ સેંકડો પ્રજાજનોની મુલાકાત લીધી; અને હેવાલ તૈયાર કર્યો.

ત્યાર બાદ, આના અનુસંધાનમાં જ માર્ચ માસમાં રાજ્યના સહકારથી ઈડર પ્રજાના આગેવાનોની એક કમિટી હિંમતનગર મુકામે દાણ અને રેવન્યુને લગતા વિષયો ઉપર ચર્ચા કરવા ગઈ હતી. સાથે ૫૦૦ જેટલા ખેડૂતો પણ ગયા હતા. પરંતુ રાજ્યના અધિકારીઓ કંઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ; તેથી વિચારાએવો કર્યો કે, સમગ્ર ઈડર રાજની એક પરિષદ ઈડરમાં બોલાવવી. પ્રજાએ જિમળકાપૂર્વક આ વિચાર વધાવી લીધો.

આથી દાદા અને બીજા આગેવાનોએ શ્રી. કાટકને મળી આખો વિચાર સમજાવ્યો. દિવાને તેમાં સંમતિ દર્શાવી. અને તે અનુસાર ધૂળેટા હરવાળા બે ૧૨ પરિષદનો મંડપ બાંધવો શરૂ પણ થયો. પરંતુ વળી પાછું 'કોકકું' ગુચવાયું. દિવાને પોતે આપેલી પરવાનગી પાછી ખેંચી લીધી ! અને ઈડર તથા હિંમતનગર સિવાય બીજે સ્થળે પરિષદ ભરવાનો હુકમ છોડ્યો. આથી કાર્યકર્તાઓ કફોડી સ્થિતિમાં મુકાતાં અકળાયા અને મનાઈ હુકમની ઉપરવટ જઈ પરિષદ ઈડરમાં તે જ સ્થળે ભરવાનો એ વિચાર રહેતો થયો. હવે ફરી ફરી દિવાન પાસે રજા લેવા જવાનું પરિષદને, એક સંસ્થા તરીકે, યોગ્ય પણ ન લાગ્યું. ત્યારે વળી દાદાએ અત્રત રીતે દિવાનને મળી કોશીલ કરવાનો તોડ કાઢ્યો. અને તે મુજબ તેઓ દિવાનને સંમર્મવી પણ શક્યા. અને પરિષદ ઈડરમાં જ મળી—ધૂળેટા હરવાળાને બદલે અન્ય સ્થળે.

૧૯૨૭ ના જૂનની ૧૨ મીથી ૧૪ મી સુધી પરિષદ પૂર બહારમાં મળી.

સ્વાગત પ્રમુખ તરીકે શ્રી. પ્રદેશાદેશ કી. મણીઆર હતા, ને પરિષદના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. મણીલાલ હ. મહેના. દાદા આ પરિષદના કર્તાહર્તા અને પ્રેરક હતા. તેમની મુચનાથી મોડાસાથી શ્રી. પ્રેમજીભાઈ આડેસરા એક સ્વયંસેવક દળ લઈને દાદાની સાથે જ પહોંચી ગયા હતા. દાદાની અંગમચેતીનું આ દૃષ્ટાંત ખાસ લક્ષમાં રહી જાય એવું છે. કેમકે દાદાએ રાખેલી દહેશન સાચી પડી. પાપિદનું કામકાજ સર થઈ ગયું હતું. અંધારું થઈ ગયું હતું. ત્યારે એકાએક હથિયારો અને લાઠીઓધારી મહારાજના મરજીદાનોએ હાલો કર્યો. અને ખરેખરી વખતે દિવાન મુંબઈ ચાલ્યા ગયા હતા !

પરિષદના કાર્યકરોએ અને સ્વયંસેવકોએ અતિથય હિંમતથી મેરચો સંભાળી લીધો. કામકાજ બંધ ન જ પડવા દીધું. દાદાએ કૂનેહ અને મુઝથી કામ લીધું. મેજસ્ટ્રેટ તથા પોલિસનો સંપર્ક સાધ્યો. રક્ષણની માગણી કરી. પરંતુ તોફાનીઓ રાજ્યના અધિકારીઓના હુકમોને પથ તન્કાલ તાબે ન થયા. છેવટે, મામલો ચાંત પડી ગયો. સૌની શાન રહી ગઈ.

પરિષદે ૧૯૧૦ ની લડતના એક વીર યોદ્ધા, પ્રજામંડળના ઉપ પ્રમુખ શ્રી. હરગોવિંદ હરિદત્ત ઠાકોરના અકાળ અવસાનની નોંધ લઈ, તેમને અંજલિ અર્પી પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું. બીજા ઠરાવોમાં—મુંબઈના ગવર્નરને પેથ કરેલ મેમોરિયલમાં જથ્થાવેલ ફરિયાદોની તપાસ કરવા સત્વર સ્વતંત્ર કમિશન નીમવા અને પ્રજાને થયેલ નુકસાની અને અન્યાયનો ખદ્દો આપવાની માગણી કરતો ઠરાવ હતો. ઉપરાંત જમીન મહેસુલના સુધારા અંગે, રાજ્યના ઠાકોર અને પટાવતોને આપેલી ફાજદારી સત્તાનો દુરુપયોગ થતો હોઈ તે સત્તા પાછી ખેંચી લેવા અંગે અને વેક, વેરા તથા બીજા અન્યાયો દૂર કરવા અંગેના ઠરાવો હતા. વળી, ૧૯૨૯ માં મળનાર રૉયલ કમિશનની જાહેરાતને વધાવી લઈ તેની સમક્ષ દેશી રાજ્યોની પ્રજાનો અવાજ દહે રીતે રજૂ કરવા માટે મુંબઈમાં મળનારી સમગ્ર દેશી રાજ્યોની પ્રજા-પરિષદમાં ભાગ લેવા અંગેનો ચ ઠરાવ હતો.

આ પરિષદે ઇડર પ્રદેશમાં અનેરી જાગૃતિ આણી. આજ પૂર્વે, એક જાહેર સભા તો શું પણ એક સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કે અવાજ કદિ કોઈએ થઈ શક્યો ન હતો, ત્યાં આવી પરિષદ હોડેઓક અને અનેક વિદ્વો છતાં સફળ રીતે મળી શકી તે ઇડરના નવા ઇતિહાસની એકાદીશ પાંખ હતી.

આ પરિષદ બાદ, દિવાન શ્રી. કેટકે રેટમાં જગતોરે બક્ષવાનો જે રિવાજ હતો તે બંધ કરી, આપેલ તમામ જગતોરે ખાલસા કરી, જગતોરી-

પ્રજને રાહત આપી. નિવારણી કાળા કાપડાને હળવો બનાવ્યો. આ સિવાય તેમણે વેડ બધ કરી, પરંતુ તેના દરો નક્કી કરવા બાકી હતા. વધારેલી જગતમાં નહિ જેવો ઘટાડો કર્યો...આ ઉપરાંત, કેટલાક ફેરફારો કર્યા.

પરંતુ કોટક-તંત્રની બીજી પથ્ર બાલુ હતી, જે ચોંકાવનારી હતી !

* વિદોટીમાં નવા રિવિઝનથી અસહ્ય વધારો થવા માંડ્યો.

* ‘ધરધારી’ જમીન ધર બાંધવા લેવાય, તેના દરમાં વધારો કર્યો.

* જંગલખાતા ઉપર બિનજરૂરી કાળૂ મૂકવા માંડ્યો.

* જાહેર સંસ્થાઓને ઉત્તેજન આપવાને બદલે બિનજરૂરી ઓડરો કાઢી પ્રજના હક્કો ઉપર કાળૂ મૂકવાના પ્રયાસો કર્યા.

* મોટી અને મહત્વની નોકરીઓમાં પોતાના સગા સંબંધી તથા કાઠીઆવાડીઓને ધણી મોટી સંખ્યામાં ઘુસાડયા.

* જૂનીગની મોનોપોલી અને તેને અંગેના કાનૂનોથી લારે અસંતોષ જાગ્યો.

* પરિપક્વના ચોપડા જપ્ત કર્યા; પ્રજમંડળના સભ્યો ઉપર ખોટા આક્ષેપો મૂક્યા; અને પરિપક્વના કાર્યમાં ડબલ-અથડામણ જાળી કરી. (ઓગસ્ટ ૧૯૨૭)

* પરિપક્વની નવી બેઠક બેઠાણી ગામે લરવાની માગણીને નકારવામાં આવી ! રીતસર મનાઈદ્રુકમ કાઢી સભા-ભાષણો પર પ્રતિબંધ ફોકાવો ! ૩ પત્રોને પણ પ્રવેશનાં અટકાવવામાં આવ્યા.

(ઓગસ્ટ નં. ૨૫૫૮; ૩-૮-૨૭)

આ સ્થિતિમાં પ્રજમંડળે શી રીતે આગળ વધવું તે સલાહ વધુ ને વધુ ગૂંચવાતો ગયો. એક બાલુ, દિવાન કોટક ઉપર અંગત અને બેદરકામીથી શરૂ થઈ. જાહેર પત્રિકાઓ પ્રગટ કરી તેમની રાજકોટની કારકીર્દિથી માંડી ઈંદર અંગેની નીતિ પર પ્રકારો શરૂ થયા. આમાં, મહારાજાને અને જૂની અમલદારશાહીને બચાવવાનો અને તેને વળી મજબૂત કરવાનો પણ પ્રયાસ દેખાતો હતો. તો બીજી બાલુ, શ્રી, કોટકથી અંગતને તેમની પાસેથી ધણું બધું મળી જવાની આશા-અપેક્ષામાં કેટલાક ઘસડાઈ રહ્યા હતા.

ઇડર-પરિષદ પત્રી ગયા પછી જે ૧ લી પત્રિકા મંત્રી (શ્રી. શિવશંકર કા. યાદવ) ની સહી સાથે પ્રગટ થઈ તેમાં, દિવાન પાસે હવે કેવા પ્રકારની અપેક્ષાઓ રાખવી, તેની જે યાદી આપવામાં આવી છે તેમાં પ્રજાકીય પ્રતિ-

નિધિત્વ તથા નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય ગેરે મહત્વની અને પાયાની બાબતો પાઠગ ધકેનાઈ ગયેલી જોઈ શકાય છે આમ પ્રજ્ઞમંડળમાં પણ વિધા બગી હતી

આખું વર્ષ આંતરિક દ્વિધા અને વિખવાદ ભરેલું રહ્યું

અને આનો લાભ લેનાર કોટક જેવો કાબેન દિવાન ચૂકે એ બંને જ શાસ્ત્ર ? પરિપક્વતા એક મહત્વના કાર્યકરના દાદા ઉપગના પત્રમાં આ નાત સ્પષ્ટ જણાય છે “ અલગત, શ્રી કોટકે પરિપક્વતા નિરૂદ્ધ પડી આપણી સઘ હકાકતોને દાંતી દીધેના છે અને મહારાજનો બચાવ સંપૂર્ણ ગેરરી આપણને કરોડી દશામાં મૂકેના છે મોનોપોલી, વિદ્યોગ તેમજ દાણની બાબતમાં આપણને થાપ ખનડાવી છે ” આમ છતાં, આ કાર્યકર લખે લખે છે કે, “ શ્રી કોટક સામે લલુશાહી પાટી કાનતરા કરી રહી છે, મહારાજ સુધી ખટખટ ચાલુ છે, એ નખતે કોટક ઉપગની આપણા ત્રિવ દીકાઓથી લલુશાહીના હાથ મજબૂત થાય એવું લાગે છે આથી હાલ પેરમાં જરા નરમાશ પકડવી પડી છે ગળી એમ સાલગના મળ્યું છે કે કોટકના કારોબાર બદલ ગવર્નમેન્ટ તરફથી પણ તેમની કુશળતા બદલ સાર પ્રમાણપત્ર મળ્યું છે એટલે તેમની નિરૂદ્ધ થવામાં આપણને તેમજ પ્રજાને હરકત પડેાએ ”

ગવર્નમેન્ટ તરફથી પણ સરખા જવાબો આવતા નથી સરકારે નવ્ય પડનાની અરજના જવાબમાં સ્પષ્ટ ઉત્તર આપનામાં આ થો છે “ ઇડરની પરિસ્થિતિ છેલ્લા વરસ દરમિયાન મહારાજ સાહેબે જે ફેરફારો કર્યા તેને પરિણામે ઘણી બધા સુધરી છે હવે પરિસ્થિતિ અસાધારણ નથી, એટલે જે કાર્ક ફરિયાદો હોય, તે દરબાર સમક્ષ સીધી રજૂ કરો ” (નવેમ્બર ૧૮૨૭)

કેટલાક આ બધાથી કટાણી, કોટકની નધતી જતી નાસ-નીતિથી એવી સૂચના પણ કરતા થયા કે, કોટકને દૂર કરી યુરોપીઅન એડમિનિસ્ટ્રેશન ૧૦ વર્ષ સુધી સ્થપાય તેવી માગણી કરવી !

એક મહત્વના કાર્યકર (શ્રી મૂળજી નાયજી કોઠારી) દાદાને લખે છે (૧૫-૧૨-૨૭) કે “ કોટક ગૂચ્ચાયેલું છે અને પરિસ્થિતિ એના દેખાય છે કે જે કાર્ક ખમઠારી ના લેનાય તો કેટલેક દરજ્જે પ્રજાને વિશેષ ગોષ્ઠ પડે તેમ છે આપ જલદી મુબઈ પધારો જે આપ હીલ કરશે તો મોટે લાગે આખીએ અત્યાર સુધીની કોશીયો નિષ્ફળ નિવડવાનો સભન તારથી જણાવશે કે ક્યારે નીકળી શકશે ”

ખીન્ન એક ઇડર પ્રદેશના સ્થાનિક લાઇનો પલ્લુ આવા પ્રકારનો પત્ર છે.

વળી આ દરમ્યાન, અંદર અંદરનો અવિશ્વાસ પણ ધણો જ વધી ગયો છે. કેટલાક અગત્યના કાર્યકરો જાણે અજાણે ય કંઈ બાલુ ઢળી પડ્યા હશે—કોટકની તરફેણમાં, કે સામેની ખટપટને મદદ થાય તેરીતે, કે હિંદુ નીતિ અખત્યાર કરવામાં કે નરમ નીતિની તરફેણમાં—આવા સંશયોએ મોટું રૂપ લેવા માંડ્યું છે. કેટલાક આગેવાનો પ્રજાને જ ઉતારી પાડવા પ્રયાસો કરે છે; કેટલાક અંદરથી કૂટી ગયા છે—એટલો હદે વહેમ વધ્યો છે.

ખીજી બાલુ—ફંડ, કાળા અને ખર્ચના હિસાબો અંગે ય અંદર અંદર ચકચાર અને આક્ષેપો જાગ્યા વિના રહ્યા નથી !

વધુમાં, આદોલનની શરૂઆતથી પ્રજામંડળના પ્રમુખ શ્રી. માણીભાઈ મહેતા તરફથી ‘પ્રજામત’ પત્ર પ્રગટ થતું હતું; તે પછી નવું પત્ર ‘મહીકાંકા’ શ્રી ભદ્રકુમાર યાજ્ઞિકે શરૂ કર્યું હતું; અને ત્યારબાદ તાજેતરમાં વળી, ‘રાજગ્રામ કૅશરી’નામનું ત્રીજું પત્ર શરૂ થયું હતું. આથી પણ ધર્ષણ વધ્યું હતું. (૧૯૨૮ ફેબ્રુઆરી)

સ્વાભાવિક રીતે જ દાદા ઉપર ખો—તરફતરેહના હેવાલો અને મૂલ્યનો તથા અકળામણો અને મુજબણોથી ભરેલા—આવી રહ્યા છે. સૌનો દાદા ઉપર ‘સંપૂર્ણ’ વિશ્વાસ છે; અંગત લાગણી છે. ઉપગંત તેમની રાજકીય કૃતેહ અને સ્વસ્થ દષ્ટિ અંગે ય મદ્દા છે. એટલે સૌ ફરી ફરીને દાદાને લખે છે, વચ્ચે પડવા જણાવે છે, તાર કરી બોલાવે છે.

દાદા આ બધામાંથી માર્ગ શોધતા જાય છે; અને સમય. અનુસાર એક એક પગલું ભરતા જાય છે.

* સૌથી પ્રથમ તેમણે “ ઇડરનરેશને ચરણે—” એ નામનો (હિંદુસ્તાન: ૩૧-૧૦-૨૭) લેખ લખી પરિસ્થિતિનો ફેડ પાડ્યો. આ લેખ અનેક રીતે મૂંઝવેનો હતો. દિવાન કોટકના કારભાર અંગે જાણેલો અસંતોષ અને તેની સામે રાજ્યે કરેલા લૂણા ખોટા બચાવનો નિર્દેશ કરી દાદાએ લખ્યું હતું :

“ આખું બચાવનામું વાંચનાં રાજ્ય વહીવટ સામે તથા અંગત નીતિ સામે મૂકાએવા ખુલા આક્ષેપોનો કાંઈ પણ રેદીઓ જડતો નથી. આખા બચાવનામાનો સાર ગવમહાદૂર કોટકની પ્રશંસામાં અને ઇડર પ્રજા તથા તેના આગેવાનોને ઉતારી પાડવામાં પૂરો થાય છે...આખું બચાવનામું ક વખતનું અને પ્રજામાં વધારે અસાંતિ ઉત્પન્ન કરનારું છે.

“ રાવમહાદૂર કોટક એક બાહ્ય રાજનીતિય પુરુષ છે...છતાં કહેવું જોઈશે કે ૨૦-૨૫ વર્ષથી એકસરખી રીતે રાજ્યચંચના અનેક ભુલો અને

અત્યાચારો તથા અયોગ્ય કરવેરાથી રીખાતી પ્રજાને સાંત્વન આપવા માટે જે બહેર હિંમત અને ઉદારતા દર્શાવવાં જોઈએ, તે તેઓ ઉબુધ્ધી દર્શાવી શક્યા નથી.

“આપ નામદાર જણાવો છો કે, ‘સારા હિંદુસ્તાનમાંથી ખોળા-ખોળીને દિવાન ખોલાવો, પણ ઈંડરની દિવાનગીરી કરી, કાંઈ જશ લાઇને જાય તો માફ માથું અને આમનું ખાસકું’—એમ આપ નામદારનાં એક વિશ્વાસુ શુભેચ્છકે આપને કહ્યાનું યાદ આવે છે.” પણ આ કંહેનાર જૂલી જાય છે કે, સારાં હિંદુસ્તાનમાંથી તો શું પણ સારી દુનિયામાંથી મહાનમાં મહાન પુરુષને દિવાનપદે નીમવામાં આવે તો પણ—જ્યાં સુધી રાજ્ય-નીતિ બદલાય નહીં, ત્યાં સુધી તે દિવાન પ્રજાને સંતોષી શકે નહિ, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; અને તે માટે પ્રજા કરતાં આપ નામદારની રાજ્યનીતિ જ વધારે જવાબદાર ગણાવી જોઈએ. જે રાજ્યનીતિ જ આપજી સત્ર ઉપર રચાએલી હોય, રાજની મરજ તે જ કાયદો બનતો હોય...પ્રજાની જરૂરિયાતો સમજ્યા સિવાય ગમે તેમ ગનરવી રાજ્ય વહીવટ ચલાવવામાં આવતો હોય...અને તેમ છતાં તે સામે ટીકા કરનારને ચળવળીઆ તરીકે ઉતારી પાડવામાં આવે, કે કાયદાના સાંચ નીચે દબાવવામાં આવે, તો પછી ગમે તેવા સારો દિવાન પણ આવી રાજ્યનીતિમાં જશ ખાટવાની આશા ક્યાંથી રાખે ?

“ઈંડરની પ્રજામાં શાંતિ સ્થાપવા માટે સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે, ગઈ શુજરી જૂલી જઈ, હાલ નવેસરથી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના સહકાર સાથે યોગ્ય વાટાઘાટ કરીને, રાજ્યનીતિમાં સમયને અનુસાર સુધારા દાખલ કરી, રાજ્યતંત્રને મજબૂત અને સુંદર બનાવવું...સમય અનુકૂળ છે. જો આપ નામદાર ખુલ્લા હૃદયે રાવળહાદુર કોટકને આવા ઉદાર વિચારો દર્શાવો, તો તેઓ સાહેબ તેમની બાહોશી અને કાર્યદક્ષતાથી સુંદર વ્યવસ્થા કરી શકશે...”

દાદાએ આ ખુલ્લા પત્રદારા જે વાત જણાવી :

એક તો, દિવાન કોટકની પોતાની કમજોરી જતાવી છે. પરંતુ મુખ્ય મુદ્દો પ્રજાના સહકારવાળી રાજ્યનીતિનો છે. તેવી નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવે, અને દિવાન કોટક હરતક તંત્રની ધુરા રહે તો, દાદાને શ્રદ્ધા છે કે પ્રજાકલ્યાણના માગે આગળ વધી શકશે.

પરંતુ એમ જણાય છે કે, ઈંડરની અંદરની રાજખટપટો દિવસે દિવસે વધતી જ આવી. અંદર અંદર કોટકની પોતાની અને તેમની પિરુદની

ટોળકી—એ બે ભાગમાં ચૂલ્લેયત્ર વહેંચાઈ ગયું. મહાગુજના કાન લંભે-
સ્વામાં જૂની ટોળકી સારી એવી સફળ થવા લાગી. અને કોટક પોતાની
સ્થિતિની રક્ષા કરવાની એક માત્ર દિશામાં પડ્યા. ચારે બાજુ ચિંતાનો
નવો વિષય ઊભો થયો ! તેમાં ય આગળ જણાવી તેવી પ્રજામંડળની
આંતરિક વિષ્ણુવાંદની પરિસ્થિતિ પણ જવાબદાર બની.

આમ વિષ-વર્ણન શરૂ થયું.

દાદા આ દરમ્યાન લુદા લુદા કાર્યકરોના પત્રોના જવાબમાં, પરિ-
સ્થિતિ સમજાવી, બે અનિષ્ટામાંથી ઓછામાંઓછું અનિષ્ટ ધાવ તેવો વ્યવહાર
મર્મ દાખવતા રહ્યા.

એક રચાનિક કાર્યકરને જવાબમાં લખ્યું. (૧૦-૧૨-૨૭) :

“ ઇંગ્લેન્ડની ખટપટી પરિસ્થિતિ મુંઝવણારી છે. રાજમહાદુર કોટક દિવાન-
પદ છોડે, તો સોફાની બારીક સ્થિતિ થઈ પડશે. ને લલ્લુભાઈની પાટી
સત્તા પર આવે તો બચકર પરિસ્થિતિ થશે. સંભવની પણ પાપમાલો થશે.
...રાજા પ્રજા બનેલું અદિત થશે. મરમ મારે હેતુ સેવા અને સંપત્તિ
છે..... (ખોટી ઉમેરણી અને ભાંગફોડની) ઉત્તરી દિશામાં કામ થતું
હેય તો હું તેમાં ભાગ લઈ શકું નહિ.”

અને દાદાએ આગળ ચાલનાં ઉમેર્યું કે—

“ આનો ઉપાય મારી સમજમાં નીચે પ્રમાણે છે : “ એક લાયક
અને પ્રજાના વિશ્વાસુ માણસના સંપર્કમાં નીચે ચારપાંચ માનુષોની
એક કમિટી નીમવી... (અહીં તેમણે ચાર નામો પણ સૂચવ્યાં : જેમાં
મહારાજા કમાર નથા બીજા કય પ્રજાપ્રીય આગેવાનોનાં નામો હતાં અને
ઉમેર્યું કે) દિવાન સાહેબની મરજી હશે તો હું ખેને તેમાં જોડાઈશ.....
આ કમિટી ખાસતા અને જાગીરામાં ફરતે વેપારી, ખેડૂત, શિક્ષિતવર્ગ,
જાગીરદારો વગેરેની જુઝાનીઓ લેશે...અને સુધારાનો એક ખરોડ રજૂ
કરશે અને દિવાન સાહેબ એ ખરોડ અંગે કમિટીના સભ્યો સાથે વિચા-
રણા કરીને મહારાજાની સંમતિથી સુધારાનો ખરોડ પસાર કરશે.”

આ પ્રમાણે દાદાએ ‘ ઓછામાં ઓછો ’ અને ‘ ત-કાલ ’ રાજ્ય ભારે
એવા ઉપાય સૂચવ્યો.

તેજ અરસામાં બીજા એક કાર્યકરના પત્રના જવાબમાં લખ્યું :
(૧૮-૧૨-૨૭) “ ઇંગ્લેન્ડની જાનનમાં મારું લખેલું ઓછું થયું છે. અરસે તો
હું નિઃસાક્ષી કે બેદરકાર બન્યા છું એમ તો નથી જ. મારી નાજર ઇંગ્લેન્ડ
કે સ્થાન ઉપર છે. અને પડેવાના જોડાઈ જ લાજગીરી વિચારે છું.

છતાં સત્તાવાળા અને કાર્યકર્તા—બંને સ્થળે કોકું યુગવાયું છે. બંનેમાં અહમ્લાલ અને ઇર્ષ્યા પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ઇડરની નોકરશાહીએ કાર્યકર્તાઓની નયજાઇ જોઇ છે. સાથે સ્વાર્થાંધ બની છે. કાર્યકર્તાઓ એકતાર નથી. ટાઈમ ગુમાવ્યો છે—બ્યારે સલાહકાર બોર્ડ લોકો તરફથી નીમાય એવું સ્વીકારવા દિવાન તૈયાર હતા...હાલ દિવાન તેમ કરવા તૈયાર નથી ! દિવાન પણ વહેમી અને ઇર્ષ્યામંદ બન્યા છે...મહારાજને જૂના માણસો જૂની રીતે વર્તે છે. આ બધી સ્થિતિ સંક્રાંતિ સમયની છે...થોડો સમય રાહ જોવાનું મારા માટે ઠીક છે. પરંતુ હું નિરાશ નથી. સમય આવે અને મારી જરૂર જણાયે હું તૈયાર રહીશ, તેની ખાત્રી આપું છું...હાલ મારી જરૂર નથી ને મારું સ્થાન પણ નથી, તેથી બીજા કામે લાગ્યો છું. ભવિષ્યના પ્રોગ્રામ માટે હું વિચારમાં છું. “ ખેડૂત અને કામદાર સંઘ ” કે જેમાં ખેડૂતો, મજૂરો, નોકરો, કારીગરો વગેરેનો સમાવેશ થઇ શકે તેવું મંડળ મોડાસા તાલુકા માટે સ્થાપવાની તળવીજમાં છું. અને બંને તો આવી મંડળ મહીકાંડા અને ઇડર માટે પણ સ્થાપવો.”

આમ, દિવસો નીકળી રહ્યા હતા. અને બીજા બીજા દિવાન કોટકના હાહાકારની ખટપટને કારણે ભરાઈ રહ્યા હતા. તે વખતે એક કાર્યકરના પત્રના જવાબમાં દાદાએ લખ્યું (૫-૯-૨૮) :

“ ઇડરની પરિસ્થિતિ વિચારણા થઇ પડી છે. પાછા ઠેરના ઠેર જેવી સ્થિતિ ના થાય એ ખાસ સંભાળવાનું છે...ખટલર કમિશન બેઠું છે. રાજ્યો હિંદી સરકારથી સ્વતંત્ર થવા મંથન કરી રહ્યા છે. તેના સમયમાં ઇડરનું રાજકારણ કાગળના નાવ જેવું થઈ પડ્યું છે. બહુ સંભાળથી કામ લેવાનું છે. બ્રિટિશ પ્રજા જેવું દેશી રાજ્યોનું કાર્ય સરળ નથી, એ નિર્વાહ વાત છે. આપ મારામાં વિશ્વાસ રાખી, મને પુનઃ ઇડર પ્રજાનું સુકાન હાથમાં લેવા કહો છો, તે આપનો મારા પ્રત્યેનો પક્ષપાત છે—એટલે કે વધારે પડતો વિશ્વાસ છે.....પરંતુ નાના સરખા રાજ્યની પ્રજામાં ભિન્નભિન્ન મત અને અવિશ્વાસ પોછેહકનું કારણ થઈ પડે છે.

“ સવળહાટ્ટર કોટક નિષ્ફળ થયા, તેમાં પ્રજાના ઐક્યની ખામી મદદગાર છે. તે સાથે તેમની વિચિત્ર મનોદશા તેમની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ માનું છું. પ્રજાની નયજાઇ અને ભિન્નતાનો લાલ તેમણે લીધો... ઇડરની પ્રજાનાં દુઃખ અને અન્યાયો ઘટાડવાને બદલે વધાર્યો છે...”

અને ભવિષ્યની વાત કરતાં ઉમેર્યું :

“ હવે નવા દિવાન આવશે...પરંતુ ઇડર રાજ્યનું સુદાન હાથમાં

આન્યા.

૧૯૩૦ થી ૧૯૩૩ નાં વર્ષો મુખ્યતઃ અને મહત્ત્વની રીતે બ્રિટિશ સંસ્તનત સામેના ‘આખરી સંગ્રામનાં વર્ષો’ હતાં. બ્રિટને ૫ પોતાનો લોકશાહી બુરખો ‘ફે’કી દઈ એ સંગ્રામને પરસ્ત કરવા ઓછાં માથાં પછાડ્યાં નથી.

આવાં આ વરસોમાં દેશી રાજ્યોની તુમાખી મનરવી એકકથ્યુ સત્તાને તો આંખો ખતાવનારું બળ પશુ ન રહ્યું. એનો બેવડો લાલ ભંડારી જેવા દિવાને લીધો પશુ ખરો.

શિસ્તા મુઝબ, તેમણે ૫ રૈયનનાં દુઃખ દૂર કરવાની અને બે વરસમાં ૮ પ્રજાને ધારાસભાવાળું બંધાવવાનું રાજતંત્ર આપવાની મુદ્દિયાણી બહેરાત કરી એકવાર તો પ્રજાની પ્રશંસા છૂતી લીધી હતી પરંતુ ધીમે ધીમે એમણે પોતાના નહેર ખતાવવા માંડ્યા.

* દિવાન કોટકે ૧૯૨૭માં જાહેર કરેલ ક્રિમિનલ એમેન્ડમેન્ટ એક્ટની કલમોની નવેસરથી જાહેરાત કરી, પરિપદ અને મંડળને ગેરકાયદે ઠરાવ્યાં.

* સભા-અધી કરી પ્રજાનું વાણી સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લીધું, જે મહા-મહેનતે ભારે ભોગ અને હિંમતને અંતે દિવાન કોટકના સમયમાં હાંસલ થયું હતું.

* કેટલાક આગેવાન કાર્યકરોને જેલમાં પૂરી દઈ, માફી લખાવી લીધી; અને બાકીનાને સજા કરી કારાગૃહ બેસાડી દીધો. પ્રજાના માનીતા આગેવાન શ્રી. ગંગારામ શુક્લ (હવે સદ્ગન) પશુ એના ભોગ બન્યા હતા.

* રાજ્યમાં નવા નવા હોદ્દાઓ કાઢી પોતાના ભાઈ, બેટા, સગાં-સંબંધીને ગોઠવી દીધા. આખું તંત્ર આપખુદ ટોળી જેવું બની ગયું.

* પ્રજામંડળના સભ્યો કે કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થાના સભ્યો કે શ્રી. મહાદેવભાઈ રમારક જેવો જાહેર રાષ્ટ્રીય ક્ષણે થાય, તેમાં પશુ પોલિસની દમદાટી અને ભય-ત્રાસનું વાતાવરણ ફેલાવ્યું.

* લાંચ ફશ્વત અને વેકનો ત્રાસ વધી ગયો.

* પબ્લીસીટી ડિપાર્ટમેન્ટનો ટોંગ રચી તેની દ્વારા પ્રજામંડળની બદનામી કરી; અને રાજ્યનું બજેટ, રિપોર્ટ કે જાહેર રેકર્ડ કાઢીને જોવાનો અધિકાર અપાયો નહિ.

• આ જાણું ઉત્તાદ દિવાને ધીમે ધીમે અને સિફતથી કયું...

પોતાના બેઠિ દીકરા, (સ્વીન્ડ અને રાજેન્દ્ર) ભાઈ (કાદરનાથ) તથા સગાંવહાવાંઓને સારા પગારો અને સારાં એલાવસો આપી મહત્ત્વને સ્થાને

ગોંધી દઇ, જરૂરી સત્તાની જાળ પાથરી દીધી.

જાહેર બાંધકામોને નામે લાખો રૂપીઆના કોન્ટ્રાક્ટો મળતિયાઓને અપાયા.

ત્યારે બીજી બાબુ, સામાન્ય નોકરોની દુર્દશાનો પાર ન રહ્યો. મુદ્દની જીવલેણ મોંઘવારીમાં જ તેઓ તો સખડતા રહ્યા. શિક્ષણની દિશામાં જિલ્લી પીછેહઠ થઇ : આ. બ. ફરામરોજની કોંસિલે રૂ. ૧૯ લાખની ઉપજમાંથી રૂ. ૧૧ લાખ કેળવણી પાઠશાળા ખર્ચવા કાઢ્યા હતા, ૩૪ નવી શાળાઓ ખોલી હતી. ત્યારે ભંડારીજીને રૂ. ૪૫ લાખની આવક કરવા છતાં, આરા ખર્ચા, પોષાયા નહિ ! એટલું જ નહિ પણ પુસ્તકોની આયાત પર-શિક્ષણનાં પાઠ્ય પુસ્તકો ઉપર પણ આયાત વેરો (રૂ. ૧ ઉપર દોઢ આનો !) નાખવામાં આવ્યો.

દાયુની આવકનો ઇતિહાસ પણ જોવા જેવો છે :

* મહારાજ કેસરીસિંહના વખતમાં દાયુની આવક રૂ. ૩૭૦૦૦ હતી. તે ૧૯૨૭-૨૮ માં ૩ લાખ ૭૬ હજાર ઉપર ગઇ ! અને ભંડારી તંત્રમાં તેની આવક, જાહેર કરનામાં આવી નથી, પરંતુ રૂ. ૧૮ થી ૨૦ લાખની હોવાનું મનાય છે !

* જકાતમાં ૫૦ ટકાથી લઇને ૬૬૨૦ ટકા સુધીનો વધારો થયો છે !

* પ્રદેશમાં ઉદ્યોગો અને વેપાર ધંધા નહિ જેવા છે : મજૂરી ને પગારનું ધોરણ નહિ જેવું છે; ત્યારે જકાતનો ખોલો મધ્યમ વર્ગને માથા ભારે લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

* નિકાસનો વધારો કરીને ખેડૂતોની કફોડી દશા કરી છે. પોતાના માલનો પૂરતો ભાવ જીપજે નહિ, અને બહારના માલની ખરીદી કરતી વેળા વધારે ભાવ આપવાના !

* ઉદ્યોગ ધંધા વિનાના પ્રદેશમાં વેચાણવેરો નાખીને વેપારીઓ અને ખરીદનાર રૈયન વર્ગની બેહાલી વધારી મૂકી છે.

આ વેચાણવેરો અંગે અસંતોષ જિભો થયો. થોડી હિંમત કરી મુંબઈના મશહર ધારાશાસ્ત્રી સર ચીમનલાલ સેતલવાડ પાસે ગયા. તેમણે તૈયાર કરી આપેલી અરજી પર સહી કરી વેપારીઓ 'રાહત' માગવા દિવાન પાસે ગયા. બસ, દિવાનજી ધૂંવાંફૂવાં થઇ જીડ્યા. જાહેરનામું બહાર પાડ્યું ! કેટલાક ચળવળીઆઓની ખટપટથી આ અરજી તૈયાર થઈ છે. ૨૦-૪-૪૪ સુધીમાં સેલ્સ ટેક્સ નહિ લેવામાં આવે તો કાયદેસર પગલા લેવામાં આવશે !

* જુના 'ધરધારી' પરવાનાનું રિવિઝન કરવાનો હુકમ થયો : માંણસો

એવો સ્વપ્નો છે કે, ‘જૂની સનદો સુધારો : તે મુજબ-જમીન મોંઘા ભાવે વેચાણ રાખો, આ તો ૪૦ વર્ષનું પાછલું ભાડું આપો !’ અને આ ભાડું દર ચો. વારે રૂ. ૧૫ ના વાર્ષિક દરથી મળતાં દર ચો. વારે રૂ. ૬૦૦૭ ભરવાના ! એટલે મૂળ કિંમતો કરતાં ભાડું ૬૪ વધી ગયું ! એટલા ઇંદર રાજ્યમાંથી રૂ. ૩૦ થી ૪૦ લાખની રકમ પાછલા ભાડા પેટે ઉત્તરની લેવામાં આવી. એક જ આટલે આશરે રૂ. ૩ લાખની રકમ તિલ્લેરીમાં ઉત્તરેાઈ !

શરૂમાં તો પ્રજાના મુખ્ય આગેવાન મંડળે સહકાર માટે હાથ લગાવ્યો હતો.....પરંતુ મંડળને તેમનો કારોબાર નિહાળનાં જુણાં કે ઇંદરની આગળ વધેલી પ્રજા દિવાનની આ નીતિથી પાછી હોંસાય છે; અને અધારામાં ધેલી દેનાં જેવાં ચિઠ્ઠા જાણતાં, દોષ પોષ્ટા બે વર્ષના ઇંદરના તેમના કારોબારની ફરેખા દોરી, મંડળે એક પરિક્ષા તા. ૧૦-૪-૩૩ ને રોજ બહાર પાડી. જેથી દિવાન જાહેરાત જણ્યા. અને પોતાનાં ગાણાં ગાવા અને પ્રજાકીય આગેવાનોને જુલ્હા પાડવા ખાતર ‘પ્રકાશન ખાતા’ની શરૂઆત કરવામાં આવી !

આ પ્રકાશન ખાતાએ પ્રજામંડળના ઉપરના હેવાલની વિકૃતિ કરી હાંસી ઉડાવી તેના જવાબમાં ૧૧-૬-૩૩ ને રોજ લાંબો ત્રિગતનાર જવાબ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો.

આ પૂર્વે, ૧૬-૫-૧૯૩૩ ને રોજ ‘મુખર્જી સમાચાર’ વગેરે બહેર પત્રો દ્વારા પણ આ ખુલાસાઓ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ અકબક આવ્યા જ કરતી હતી.

સન્યાસદની લક્ષણનાં વળનાં પાણી હતાં. ૧૯૩૩ માં દાદાએ મોડાસા આવી રચનાત્મક કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. હજી એમની તબિયત દોડાદોડી સહી શકે એવી તો ન હતી.

ત્યારે ભંડારીનો રાજવહીવટ આ રસ્તે જઈ રહ્યો હતો.

વિગતે પૂરી માહિતી મેળવી લઈ દાદાએ, ભારતવર્ષની ભાવિ આઝાદીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી, કોંગ્રેસના સિદ્ધાંતને અનુસરી, અનુસરવે આધારે દૈ બનેલી વ્યવહાર નીતિ રચી કરતાં, પોતાના અકળાર્થ ઉડેલા સાથીઓને લખ્યું (૨૬-૫-૧૯૩૩)

“સને ૧૯૨૫ નો સમય અને હાલનો સમય સર્વોપરી સત્તાની દૃષ્ટિએ બહુ બદલાયેલો છે. એટલે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ હિંદમાં શાંતિ સ્થપાય નહિ ત્યાં, સુધી સર્વોપરી સત્તા પાસે બહુ આશા રાખી શકાય તેમ નથી.

“સર્વોપરી સત્તા કેટલીક જગ્યાએ હાલ પણ દરમ્યાનગીરી કરે છે.

પણ તેમની તો “લેને ગઈ પૂત, ઔર ખો આઈ ખસમ” જેવી સ્થિતિ થાય છે. કારણ કે તે દરમિયાનગીરીમાં દેશી રાજ્યની પ્રજાનાં હિત કરતાં યુરોપિયન દિવ ન નીમીને રેટની સરમુખન્યારી હાથમાં લેવાનો પ્રયત્ન થાય છે. અને તે રીતે કરીને લવિધ્યમાં ફેડરલ બંધારણમાં દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે અને તેટલા યુરોપિયનોને ધુસાડવાનો વ્યૂહ જણાય છે... એટલે લવિધ્યની દૃષ્ટિએ આની દરમિયાનગીરીથી પ્રજાને લાલ કરતાં નુકશાન વધારે છે એમ મને લાગે છે.

“હાલ તો જે છે તે આખા હિંદનો એક પ્રશ્ન છે. બધાં દેશી રાજ્યો માટે મુખ્ય એક જ પ્રશ્ન છે. તે પ્રશ્ન એ છે કે, સત્તાવાળાઓ પ્રજાને સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર હોવા જોઈએ. એટલે કે ‘રાજાશાહી’ કે ‘નોકરશાહી’ બદલે ‘પ્રજાશાહી’ સ્થપાવી જોઈએ... ફરેક સ્થળે પ્રજા તંત્ર જ હોવું જોઈએ.....જેની સિદ્ધિ માટે બ્રિટિશ હિંદમાં લગીસ્ય પ્રયત્નો થાય છે. તેની સફળતા જેટલા પ્રમાણમાં થશે, તેટલા પ્રમાણમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાનો માર્ગ ખુલશે થશે.

“આ દરમિયાન, ફરેક દેશી રાજ્યનાં મંડળ, કાર્યકર્તાઓ અને તેટલાં રચનાત્મક કાર્યોથી પોતપોતાની પ્રજામાં જાગૃતિ લાવે—તે કાર્યો જે મહાત્માજીએ દર્શાવેલાં છે. (અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, જળવણી, દવાખાનાં, પછાત કોમની ઉન્નતિ, ખાદી, દેશી કાપડનો પ્રચાર, કુરિવાજો બંધ કરવા વગેરે).

“આવાં કાર્યો ઉપાડવામાં આવે તો દેશી રાજ્યોમાં ચાલુ સત્તાનો વિરોધ આવે નહિ...અને કદાચ સહાયતા પણ થોડા ધણા અંશે મળે. પ્રજામાં જાગૃતિ આવે. પછાત પ્રજા મજબૂત અને એ લવિધ્ય માટે તૈયાર થાય.”

“સ્થાનિક જનતા સાથે લગીને રચનાત્મક કાર્ય ઉપાડી લેવામાં આવે તો જ સ્થાનિક જનતામાં થોડાધણા અંશે લોકસત્તાની અલિલાષા ઉપન્ન કરી શકાય...અત્યારે તો દેશની પરિસ્થિતિ જોતાં (૧૯૩૩-૩૪ની લડતનાં વળતાર પાણી) મંડળો અને કાર્યકર્તાઓનું કાર્યક્ષેત્ર પ્લેટફોર્મ કે નહેરુ પત્રો નથી, પણ સી અને સરળ રચનાત્મક ‘ડક્ટેરાનું’ કાર્ય છે, એમ મારું માનવું છે...હાલ મોડાસા માટે પણ આ દૃષ્ટિએ જ કામ કરીએ છીએ.”

આ પછી થોડા જ દિવસ બાદ, ઘણાં દિવાન થી. બંડારીની મુલાકાત લીધી. (તા. ૨-૬-૩૩) અને અનેક નાગરિક તથા અમલદારોની

અને ભાગલસરમાં તેનો જે બલિષ્ઠ પ્રતિધોન બિંબો હતો, તે હરિપુરાના આ હરાનને હવે અસ્થાને હરાનના સમર્થ હતો દેશભગ્ના અનેક દેશી રાજ્યોમાં પ્રજામંડળોની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી, અને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની લડતો આરંભાઈ ચૂકી હતી.

૧૮૩૮-૩૯ ના વર્ષો તો દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસમાં અતિ ઉજ્જવળ શીલા-સ્થંભ સમાન હતા આ અરસામાં ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડીને દક્ષિણમાં નાનથુગર સુધીના અને પૂર્વમાં ઓરિસ્સાથી માંડીને પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ સુધીનાં, અનેક દેશી રાજ્યોમાં અપૂર્વ હિંમત ભરી લડતો પ્રજાએ આપી હતી. ઉત્તરમાં કાશ્મીર અને નાના રાજ્યમાં, રાજસ્થાનમાં અવનર, ઉદેપુર તથા જયપુર રાજ્યમાં પ્રજાએ પોતાનું ખમીર દાખવ્યું હતું. ઓરીસાના ધનંત્રનાલ, તલચેંગ અને રણપૂર રાજ્યોમાં રાજ્યના અમાનુવી જી મો સામે પ્રજાએ શહરથી માથું જિંચુ રાખ્યું હતું. તલચેંગની ૭૫૦૦૦ ની વસ્તીમાંથી ૨૬૦૦૦ માણસોએ હિંદુત્વ કરી લીધું. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં મિસુર અને નાનથુગર રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેના આદેશનો જીવી કપાએ વિકસ્યા હતા. દખ્ખણમાં ઔધના રાજ્યે પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપનાની પહેલ કરી, દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓમાં એક નવી જ આશા ને શ્રદ્ધા પ્રગટાવી હતી.

આ શક્તિ અને શહાદતે કોંગ્રેસને તેની નીતિમાં પનટો આણવાની દરજ્જા પાડી ગાંધીજીએ પૂર્વ તો એન્ડે સુધી કહ્યું કે, “હવે એ લોકો તૈયાર થઈ ગયા છે, એન્ડે કાયદાની, નિધારણની, અને બીજી એવી દૃનિમ મર્યાદાઓનો લોપ થાય છે. આજે જે રીતે કોંગ્રેસે દરમ્યાનગીરી કરના માંડી છે, તેની દરમ્યાનગીરી કરનાનો તેનો ધર્મ થઈ પડ્યો છે.”

અને ૧૮૩૮ ના માર્ચમાં મળેલી ત્રિપુગ કોંગ્રેસમાં આ નવી નીતિનો પડઘો સંભળાયો.

અને સરદારે ૧૮૩૮ માં જેનું સચાલન કર્યું હતું, તે રાજકોટની લડતના સમયે તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે, હવે નાના નાના સુધારા અને હળવી માગણીઓનો કાળ ગયો છે હવે તો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર માટેની લડતનો સમય પાડ્યો છે.

રાજકોટની લડતની મુખ્ય માગણીઓ આ વાતની સાબીતી છે.

* જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું જાહેરનામું કાઢો.

* પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની ચૂંટણીની જાહેરાત કરો.

* દરબારી ખર્ચની રકમ, રાજ્યની આવકના પ્રમાણમાં નક્કી કરો.

* ખેડૂતો ઉપરનો બોલો ૧૫ ટન હળવો કરો.

* ધૂનરૂ પદ્ધતિ ગદ કરો.

અવગત, નાટકોના નાટ્યોને પ્રતિષ્ઠા આપી જૂનું પડકુ પગુ ફરી દરો. શ્રી સમાજનો લગ્ન કર્યો અને ત્યારે વળી લગ્નની નોખા વાગી અને નવાડી દિના, દમન અને કથાદાવણી આનાથી નીકળી જવા આખરે ગ્રામીણો ઉપરનો આશરો લેવો પડ્યો હતો.

આ ૪ વસ્તોના વડો ન, લીમડી અને સાવનન ગાળ્યોની લડતોનું સુખ પડ્યું નહોતું હજી હતું.

સ્વાભાવિક રીતે જ, આ નવી નીતિ બાદ દેશભરમાં દેશી ગાળ્યોની પ્રજાના અદોલનોમાં નવો લુભો અને નિગ્રહ વળાવા માડ્યો હતો.

x x x x x

૧૯૩૮ ના બોલુ વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું અને ખ્રિસ્તિય હકુમતે હિંદની સમતિ વિના મુદ્દમાં તેને પોતાને પક્ષે ઘસડ્યું. આનાથી અસતોત્ર જાળ્યો વ્યક્તિગત સંસ્થાઓમાંથી 'એ જ' નો પડકાર ભયો. વાનાવનુમાં 'કરે એ વા મગે' નો મિત્ર આપી ગયો. દામને મહત્ત્વ કથા માગ્યું કે શુના વિના, કેવળ ચના-ચા વિના, સનામની કાવળ હોજી સામગ્રી જોના જોધી દેવામાં આ-ચા ત્યાં એમની લવક માલનીને કાગલે તેમને પેરાલ પર હોડવામાં આ-ચા દાદ સાગ્રા માટે થયેલા ભાગે સમય મુર્ખ નહીં ૧૯૪૪ માં મોગસા પાઠા આ-ચા.

અને ઇડગની અધૂરી કહાણી આગળ ચાલી

દાદાની આ જે હાજરી દરમ્યાન—

* ઇડગ પ્રજાનીય મડગ તરવી પ્રતિષ્ઠાઓ નીચળી રહી હતી અને તેમાં નાની મોટી ફિયાદો થતી હતી.

૧૭-૬-૩૭ ના રોજ પ્રજામડગના આગ્રહે મુબલમાં ઇડગ પ્રજાની ભદેર સમા અગ્નિ દિદ દેવી રાજ્ય પ્રજા પત્નિના મંત્રી શ્રી બગવતરાય મહેતાના પ્રમુખ મળી હતી અને તેમાં ઠગવ થયો હતો કે—

‘ઇડગ ગાળ્યમાં પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા સ્થાપવા વિશે તાત્કાલિકમાં જ ભદેરન થઈ છે, અપૂર્ણ દેવાથી તેનાથી આ સભા સતોય થયો નથી અને પ્રજાને વજાગદાર દોષ તેનું તત્ત્વ, ઇડગની પ્રજાને માટે તૈયાર કરવા, પ્રજાનીય સભાની બનેલી એક સમિતિની નીમણૂક કરવા તથા તેનની તૈયાર થયેલી મોજના મજુર ફરી, પ્રજાને સતોયવા આ સભા મદારાજ સાહેબને વિનતી કરે છે.’

અલગત, રાજ્ય તરફથી પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની જાહેરાત થયા પછી મહિનાઓ લગી તેના ઉપર પડેલા પાડી દેવામાં આવ્યો હતો. આશરે ૬ મહિના બાદ રાજ્યના ૧૩ અને પ્રજાના ૧૨ સભ્યોની નીમણેતી (ચુંટાચેતી નહિ) પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાની જાહેરાતનો ઓર્ડર બહાર પડ્યો હતો. પરંતુ મુખ્ય વાત એ હતી કે, પ્રજામંડળને પ્રજાની પ્રતિનિધિ સભા તરીકે સ્વીકારવામાં જ આવી ન હતી. અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની નીમણેતી રાજ્ય પોતે જ કરનાર હતું! પણ સૌથી વધુ તાજબીની વાત તો એ છે કે, આવી આવીય 'પ્રતિનિધિ' સભા કદિ અસ્તિત્વમાં ન જ આવી!

* આ દિવસોમાં 'ખેડૂત મંડળ' તથા 'સહકારી ખેડૂત મંડળ'ના પ્રયાસો થયા હતા.

* અને ઈડર પ્રદેશમાં દર વરસે પ્રજા પરિષદ બોલાવવાનું તથા મુખ્ય વિભાગોમાં સ્થાનિક-નાણુકા પંચાયતો ભરવાનું વિચારાયું હતું.

* કેટલાક વ્યક્તિગત પ્રયાસોમાં 'અલે જીવ ભંડારી'ની પુસ્તિકાએ ખજાણાદ મચાવ્યો હતો.

૧૯૪૪ ની મેની ૧૦ મી તારીખે દાદાએ મહારાજા હિંમતસિંહજીને પત્ર લખ્યો. અને તેમાં વધેલા, કરબોજની વિગતવાર યાદી આપી. તથા સેસટેક્સ જેવા નવા કરથી અને રોજની ઉપયોગની વસ્તુઓ બ્યારે મુદ્દાકાળમાં આમેય મળવી મુશ્કેલ થઈ હતી, તેના ઉપર અતિ આકરા 'કર' તથા 'કચુદી' નાખીને લોકોમાં ભારે અસંતોષ-હાથે કરી પેદા કર્યાની ફરિયાદ કરી. વળી, 'કોટા' ના માલ ઉપર રાજ્ય ઝેરવ્યાજખી રીતે મોટા નફા કરે. (દા. ત. ખાડ રાજ્યને કાચા અણુના રૂ. ૮-૭-૦ ના ભાવથી મળે છે; અને રૂ. ૧૦-૧૪-૦ ના ભાવથી વેચે છે, રોસીન રૂ. ૫-૧-૬ ના ભાવે મળે છે, ને રૂ. ૬-૧૩-૦ લે છે!) બીજી બાબુ, પાકનાં વ્યાજખી નાણા ખેડૂતોને મળતા નથી, અને ચીજો ખરીદતી વખતે ધણું મોંઘા દામ આપવા પડે છે—

આ બધી હકીકતોથી પ્રજામાં અંદરખાને ભારે રોષ અને અસંતોષ દિનપરદિન વધતો જાય છે, પણ તે ફરિયાદ કરવાની હિંમત જ કરી શકતી નથી!

વિશેષમાં એ વાત પણ જણાવી કે, મરહુમ મહારાજાના વખતમાં, દિવાન કોટકની વિદાય પછી, કૌંસિયલ તંત્ર સરકાર તરફથી મૂકવામાં આવ્યું હતું. અને મહારાજાની ઇચ્છાથી ધારાસભા દ્વારા પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપવાની તજવીજ થઈ રહી હતી. દરમ્યાન મહારાજાનો સ્વર્ગ-

વાસ થયો, અને હિમનસિહ ગાદીનચીન થયા ત્યારે પ્રજામંડળે મનન મેન્ટનું નીમેલું કૌંસિલ તન ચાતુ ગખવાની માગણી કરી હતી અને ત્યારેય નના મહારાજ તથા નના દિવાને (લડારીએ) યોગ સમયમા ધાગસમા સ્થાપીને જ્વાનદાર ગભ્યત મનુ નચન આપેલું તે વાતને ૧૨-૧૩ વર્ષનો લાભો ગાળો વીતી ગયો હતો ! અને પ્રજાતનને સ્થાને એન્ડથુ દિવાન-તન જામી ગયું હતું !—દાવાએ આ વાત પણ સ્પષ્ટ પહે જણાવી

જાણો છો, લડારીના તુમાખી તરે શો જનાજ પાડ્યો ?

જનામા જણાવનામા આવું કે, તમે લખેની બાતમીઓ તપાસ કરતા જુદી જણાઈ છે વધુમા તમને જણાવનામા આવે કે, હમૂર હકમ ન ૪૨૭૭ (તા ૨૮-૭-૧૯૩૨) મુજબ તમારી તરફથી આવેલા કાગળોનો કરો નિચાર કચામા નહિ આવે, કેમકે તમાર એ બધી બાગતો સાથે કઈ લાગતું નગતું નથી ઉપના હૂમ્મ અનુસાર, એ બધી બાગતો અજે તમે યાદ પ્રમાણુ પ્રતિનિધિ ન ધગતા નથી

અનગત પરિસ્થિતિનું ઉકાણું કદાચ આ રખતે ખુલ મહારાજથી પણ અમાન હતું દિવાન લડારીએ ગજકુટુંબની અદર પણ વેરઝેરના એના ખીજ નાખ્યા હતા, કે કયે દિવસે એ રાજકુટુંબ માટેય સત્યાનાયી નીનકરો, તે કહેતું મુરદેલ હતું અનહારમા પણ મહારાજ તથા રાજકુમાર દનજીતસિંહ પણ જાણે દિવાનના સત્તા-દમામ નીચે દબાઈ રહ્યા હતા અને ગજકુમાર દલજીતસિંહ એલી હદે મુઝવયુમા આવી ગયા હતા કે, તેઓ પોતે એકવાર છૂપી રીતે ૧૧૨૨ આપ્યા હતા અને લડારીને દૂર કરવાના ઈચ્છા દાદા સમક્ષ પ્રગ કરી ચૂક્યા હતા !

આમ છતા—

લડારી ગભ્યની બોન તથા તેની વધની જતી કરવેગ અને માગ બખરીની આવમા હતી ૧૮૩૮-૩૯ મા જે રાખ્યની આવ રા ૧૫ લાખ ૬૦ હજારની હતી, તે ૧૮૪૩-૪૪ મા રા ૪૫ લાખ, ૧૨ હજાર ઉપર પહોંચી ગઈ હતી ! આમ પાંચ વર્ષમા ઉપર નજુમણી વધી હતી છતા કેવણી આ દસખાના જેવા જનોપોગી કાર્યોમા, સોખતકની આવ સહિત માન રા ૧ લાખ ૭ હજાર ખર્ચાયા હતા !—બકે ગજને પોતાની આવમાથી તે માન રા ૧૬ હજાર ખર્ચ્યા હતા ! ઉપરનો સેકે પૂરો ના દોકો પણ નહિ ! રેદ્દાવ ગદન પાગળ પણ માયાદીક માન ૦-૦-૭ પાઈ ખ ચી હતી !

કોઇપણ સુધરેના તો ઠીક, પણ જે લાખની વસ્તી ધરાવતા પંચાત રાજ્યને ય શરમાવે એની આ દશા હતી !

વળી પાછો તર્તમાન પત્રોમાં ઈડરની પ્રજાના પોકારોનો પડ્યો જિના લાગ્યો તેમાં ય ‘જન-મજૂમિ-પ્રવાસી’ અને ‘ગુજરાત સમાચાર’ ગેરે ગાદીય પનોએ ખાસ સહનગ આપ્યો હતો ‘પ્રવાસી’ માં તો લડારી ત નની હકીકતોથી ભરેલી વ્યવસ્થિત લેખમાળા છાપરામાં આની હતી (૧૮૪૪ સપ્ટે-ઓક્ટોબર)

મુળમનુ પ્રજામડળ પણ વધુ પ્રતિશીન બન્યું હતું

લડારી-રાજની આ નાગચૂડમાંથી છૂટના પ્રજાએ ખૂબ ધમપછાડા માર્યા ધનમુગ, ખેડૂનામાં પ્રજામડળની દોરનણીથી સભાઓ થઇ અને કરવેરા ઘટાડના અનાજ ઉગવ્યો મુળમનુ પણ વળી મોની સભાઓ ભરાના માડી વગી જુનાજ ચઢી ગયો હતો પ્રજાના એક એક વર્ગમાં લડારીત ન સામે રોડ વ્યાપેનો હતો ઈડર અને હિમતનગરની હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમના પતનની વિદ્યાધિકારી શ્રી ખોસનાની તોછડી અને અપમાનજનક નીતિથી નાસી જીડી લાખી હડતાળ પર જિતર્યા હતા !

ઇડરના ખમીગની આ કહાણી ચાલગાં બની રહેશે

તા ૨૦-૧૨-૪૫ ને રોજ, દાદા ઈડર પ્રજા મડળના પ્રમુખ તરીકે, શ્રી પ્રજાતાલ મણિયારની સાથે મહારાજને મુળમનુ મળ્યા અને ભાર કુનેહથી તેમણે લડારી ત નની જોહાકી અને નિષ્ફળતા તેમના મનમાં હસાની આ દિનાને ધીમે ધીમે કરતા ખુદ મહારાજની સામેય પોતાન એક ઉચ્ચ ત ન રચી લીધું હતું જેમાં ન તો રાજ, ન તો પ્રજાનો અનાજ પ્રવેશી શકતો હતો ! આ નાતનુ પૂરે ભાન થતા મહારાજ ચોકા જીક્યા અને પોતાના હાથમાંથી સરકા રહેલી સત્તાનો દોર ફરી પોતાના હાથમાં પકડી લેના તેમણે એકાએક નિર્ણય લીધા આ મુલાકાત પછા જેજ દિનસની અદર દિનાન લડારી તથા તેના શાગરિતોને વિદાય આપી અને મહારાજકુમાર દલજીતસિંહને દીવાન બનાવી નિરંતર અનુભવી અલમત, દરેક આના દેરફાર વખતે કરવામાં આવે એવો ઢોંગ ફરો થયો તા ૪-૧-૪૬ ના રોજ મહારાજએ દરબાગ ભરી, રાજ્ય વહીવટ કૌ સિનથી ચલાવવાની અને પ્રજાકીય ધારાસભા આપનાની જાહેરાત કરી, ઈડરની પ્રજાનો જીવો ચઢેલો ખાસ ધીમો પડ્યો એટલું જ નહિ, હવે તો જાણે ‘રાજ-પ્રજાના સુલેહસ પનો સૂરજ જિગશે’ એની ઘેની આશાએ ગળ્યના ગામે ગામે નના દિવાન મહારાજ કુવરને ‘માનપત્રો આપનાનો સમારલ ચાલ્યો !

અને પ્રજાના આ હરખવેલાપણાનો રાજ્યના કૂટનીતિઓએ ઉપયોગ કરી લીધો. તે એટલી હદ સુધી કે આ સલાઓમાં પ્રજાની, પાસે એવી જાહેરાતો કરાવવામાં આવી કે, પ્રજાને કૌંસિયનો વહીવટ પણ નથી જોઈતો.

આ પછી તો ‘મક’ટ મદીરા પીધા’ જેવું થયું: કૌંસિલના વહીવટની જાહેરાત અને પ્રજાકીય ધાગસલા આપવાનું વચન છોડે એક ફગાવી દેવામાં આવ્યું.

અને આવી વખતે જે થતું આવ્યું છે તે જ થયું: મહારાજકુમાર એશઆરામમાં પડ્યા; લંડારી તંત્રનો વધી ગયેલો ખરચો કમી થવાને બદલે ઊલટો વધ્યો; લાંચ રશ્વત, વેડ ને દારની બદી વધી. પોલીસખા ‘વધુ સડી ગયું’. લંડારીતંત્રનેય જુલાની દે તેવી સ્થિતિ ખડી થઈ ગઈ.

૨૧-૨૧ વર્ષની પ્રજાકીય હાલતનો આ અંતમ હતો ! હવે આ કાળચોધડિયું ક્યારે ઉતરશે, તે કોઈ જાણતું ન હતું. ૧૯૩૯ માં દેશી રાજ્યોની નાક જાણનાર સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે સલાહ આપી હતી :

મુખ્ય વા ઇડર પ્રદેશની બહારની હાલતો અને મંડળોનાં આદેશનોથી હવે ચાલવાનું નથી. ઇડરના તળ પ્રદેશને જ મુખ્ય કર્તવ્ય અ પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર બતાવ્યા વિના આશો નથી. પ્રજામાં રહેલો ડર અને સ્વાર્થ-સંકુચિતતા એ વિના દૂર થવાનાં નથી. અને ત્યાં લગી કોઈ એમનો ઉદ્ધાર કરી શકનાર નથી.

આને માટે માર્ગ પણ એક જ છે : રાજ્ય માથે આજામાં આજી અથડામણે રચનાત્મક કાર્ય કરવાનો !

ખીજ બાબુ, એવો સમય નજીક આવી રહ્યો હતો કે, બ્રિટિશ સત્તાને કોંગ્રેસના હાથમાં તંત્ર સોંપી દઈ ઉચાળા ભરવા પડે. એટલે કોંગ્રેસે પણ પોતાનો વ્યૂહ બદલ્યો હતો. ૧૯૩૮થી જ તેણે દેશી રાજ્યોની બાબતમાં વધુ ને વધુ દબ (ઉઘ નહિ પણ દબ) નીતિ અપાત્યાર કરવા માંડી હતી. અને ૧૯૪૫ પછી તો કોંગ્રેસે વધુ સક્રિય રીતે દેશી રાજ્યોની હાલતોનું સંચાલન કરવા માંડ્યું હતું. તે રીતે ઇડરની હાલત અંગે પણ તેમનું વધુ ધ્યાન આટલે લાંબે વરસે ય દોરાયું હતું. ખીજ બાબુ, દાદાએ પણ હવે પ્રજામંડળના પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો હતો. અને મુજબમાં ૨૧ વર્ષથી ચાલતા પ્રજામંડળની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ઇડર પ્રદેશમાં પ્રસરે, તેના પ્રયાસો પણ થઈ ચક્ર ગયા હતા. અને ઇડર પ્રજાકીય મંડળની મધ્યસ્થ સમિતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર ઇડર-હિંમતનગર રહે, એવો પણ નિર્ણય લેવાઈ ગયો હતો. તે મુજબ જે નવી મધ્યસ્થ સમિતિની રચના થઈ, તેમાં ઇડર, વડાલી, ખેડબ્રહ્મા, જાદર, સિલોડા, સળલપુર, મેઘરજ, બાપડ વગેરે મુખ્ય કેન્દ્રોના પ્રતિનિધિ-

ઓનો સમાવેશ કરામા આવ્યો—જેમા વર્ષો થયા પ્રજામંડળનું કાર્ય જનમાનના તમામ જોખમો ખેડીને લગાતાર કળતા આવેના (સદ્ગત) શ્રી ગંગાગમ શુકન તથા નવયુવાન કાર્યકર શ્રી કનુભાઈ ગાન, લક્ષ્મીશંકર જોષી (વડાની) ગેરે હતા.

આ મધ્યસ્થ સમિતિએ ૧૯૪૬ ના આગસ્ટમાજ (૨૦-૧-૪૬) ખેડબ્રહ્મા મુક મે નીચેની મતનમતા ઠગવો પસાર કર્યા હતા તે મુજબ—

* મહારાજાએ ૪-૧-૪૬ ને રોજ દરબાર ભરી પ્રજાપ્રતિનિધિ સભાનું ક્ષેપ નહોતું કર્યું હતું, તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપનામા આ પા હતા.

* આ દિવસની (દરબારની) જાહેરાતમા કૌ સિનના એક પ્રજાકાપ સભ્ય તરીકે શ્રી પ્રહલાદજીને નોમનાનું જાહેર કર્યું હતું, તે જાહેરાતને વધાની લીધી હતી.

* પ્રજાપ્રતિનિધિ સભા એવે કે ધાનસમા અમનમા આવતા સુધીના સમય દરમિયાન, દર મહિને તારિકા સમિતિઓના પ્રમુખો દિવાનને મળીને વાટાઘાટો કરે, એવો પ્રમુખ ઝગા નિનતિ કરી હતી.

* ગાંધીની અદર અસ્તિત્વ ધરાવતી જમીરોનો નહીનટ ખાલસાના ધોરણે ચાલે, એની વ્યવસ્થા ઝગા નિનતિ કરી હતી.

આ ઉપરાંત એક અગત્યનો ઠરાવ એ હતો કે, રાજ્યનો તમામ વહીવટ ગુજરાતી ભાષામા ચાલે, અને અંગ્રેજીમા પ્રસિદ્ધ થતા ગેઝેટ ગુજરાતી તરજુમા સાથે પ્રગટ કરનામા આવે એની સૂચના કરનામા આવી હતી.

આ ઉપરાંત યુદ્ધના દિવસો હોઈ, ઘર્ષની અછતના સમયમા કાળા બજાર ચાલતા, તેને રોખના અને ખેડૂતોને પરિસ્થિતિ મુજબ વધુ ભાન મળે તેની સૂચના કરનામા આવી હતી.

આ ખેડકમા એ પચુ નિયારનામા આવ્યું હતું કે, રાજ્યતંત્ર અને પ્રજામંડળ નચ્ચે જેના પ્રકારનો સહકાર શક્ય છે, તે જામત મંડળના તાલુકાના નવે પ્રમુખો તથા મંડળના પ્રમુખ (દાદા) અને ઉપપ્રમુખ (ગંગાગમ શુક્લ)નું બનેલું પ્રતિનિધિ મંડળ દિવાનને મળે અને આ વખતે દાદાએ આઠ દિવસ ઈડરનો પ્રસાસ કર્યો.

આ ઠરાવો લઈ કાર્યકરો ખરેખરા ઉત્સાહ અને વેગથી આખા પ્રદેશમા ફરી વળ્યા અને સભાઓ ઉપર સભાઓ ભરી, નના સભાસદો મોઢી પ્રદેશમા જાગૃતિનું પ્રથમ મોજુ આણ્યું.

તેના પરિણામરૂપ—આપણે જોઈએ છીએ કે, માર્ચના અંતમા મળેલી (૨૪-૩-૪૬) મધ્યસ્થ સમિતિની કારોબારીની સભાના સમય સુધીમા તો,

કુલ ૭૬૦૦ નમ્બે નોંધાઈ ગયા હતા—જેમા લિવેડા તાતુનમાવી ૪ ૨૦૦૦ જેટલા મમ્બે નોંધાળ હતા બાજ અથોમા હિ મતનગ અને વડાતી જેન્દ્ર—એ ૬૭મા ૧૦૦૦ નમ્બે નોંધાઈ ગયા હતા.

તે દે, પ્રજમડળના સમ્બેની આ નોવશીથી જ લાડી ઉડીને નમ્બે જેટલા નમ્બેની ધનપકડે નુદા કરી હતી પરતુ તે વિષે દિવાન મહારાજ—કુમાને ફરિયાદ થતા, તેનું ફરી નહિ થાય, તે પ્રકારની આ ના ખચુ આપવામા આવી હતી તો વળી પ્રજમડળના એક મુખ્ય મધ્યકર કનુભાઈ ગવળની નાજાની અગ્રજીઓ છતા, વાગવા પ્રયાસો કર્યા છતા, “અમે મડળના અસ્તિત્વનો જ ગ્રીકા કરતા નથી” એવો જવાબ આપીને વપગથ માટે ધામતેન આપવાનો ઈન્કાર કર્યો હતો.

આ પછી ૪૬ ના અતમા (૧૧-૧૨-૪૬) જેડજીના મુખે મળેલી મધ્યકર સમિતિની જેમ્ક મહસ્તવી હતી એમા મડળના નવા બધાનું માટે બધાગણ—કમિની નીમાઈ હતી.

પરતુ એક મહસ્તવો હાન તો એ હતો કે—“આ મમા દેશી રાજ્યોના સબધમા, હાનની રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપર ગભીરતા પૂરક વિચાર કરતા એવો દંઠ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે, ન્યાયે સમગ્ર દિલ એ સાર્વભૌમ લોકશાહી સમત નસાળુ ગભ્ય બનવાની તૈયારીમા છે, તે સમયે, સમરાય ત નસાળા દિલના પ્રાપ્તિયુ લોખાડા અભિમાન્ય એકમતા લાગ તરીકે ઈડગુ જેડાગ, તેની મામ્માગિ, લાવા વિવધ, વ્યાપાગિક અને લોગોસિલ અભિમાન્યતાને કાગ્ને ગુમ્માન માવે ૪ થનુ આવશ્યક છે.”

આમ, આ દિવસોથી જ કાર્યકરોના દિમાગમા સ્વન ન લાસતનો નવો નમ્બો તૈયાર થઈ ગયો હતો—જેમા ઇ ૨ જેવા દેશી ગભ્યોનું ડાઈ સવાન ન હતું, જેનું જ નહિ, તેનું ગુમ્માતમા વિનીનીકન્યુ થવાની ૪ રપષ્ટ સમજ હતી.

આ જેડમા મડળ તરફથી સેવાસમિતિનો સ્કીમી કમિની નીમામા આવી હતી—જેના લ્લામદાગી દાવાને હનક રાખવામા આવી હતી.

હવે, ૧૮૪૭ ના વર્ષનો આગલ થઈ ગયો હતો અને પ્રતિએ નડુ દેસ પકડા મા પુ હતું ૪-૧-૪૭ ને રાજ ગુમ્માતમા એક ઠામ નેના થી ઈન્દુલાત વાગિને આમ નસામા આન્યા હતા. તો બીજી બાજુ શ્રી સતના રજ જેસ સાડુ—મધ્યકરનો પ્રસાસ રહે થઈ ગયો હતો. હવા ઝડપમે વપગાઈ રહી હતી.

તા ન સાથે અચગ્રમશુભાં ન આનુ પડે અને સુલેહ શાંતિથી લોકોનું વ્યાજબી હિત સચવાય તે રમ્તે કામ લેવું પણ બે રાજ્યના પોલિસ અમલદારો અને બગીચદારો તથા છુત્રીને ખોળી લડતો જીતી મળે, તો તેની જવાબદારી અને જોખમદારી પ્રજામંડળના મર્થકર્તાઓને શિરે નહિ ગહે, એટલું હું નમ્રપણે જણાવનાની ગમ વહિ હું ”

આનો જવાબ ને આવ્યો દાદાએ રિમાઈન્ડર તા ૭-૩-૪૭ ના રોજ લખ્યો ને તેમા ખીજ ક્ષેત્રી નવી ફરિયાદો પણ ઉમેરી આં પછીય જવામ ન મળતા દાદા મુબઈ પહોંચ્યા (મહારાજ મોટે ભાગે-બગલખ કાયમ મુબઈ રહેતા હતા, અને મહારાજકુમાર જ બધી મારભાર ચલાવતા હતા), અને ફર મળનાની મુનાકાત માગી પરંતુ તા ૯-૪-૪૭ ને રોજ સમય આપ્યા છતાં મુનાકાત ન થઈ શકી મહારાજના સનાહકાર શ્રી માધાતા સાથે મુનાકાત થઈ પણ કાંઈ પરિણામ આનુ નહિ વળા મહિનાઓ વીત્યા

અને ત્યાં તો ભાગતના ભાગ્ય નિર્માણની શુભધડી-૨૫ મી ઓગસ્ટ જાગી બ્રિટિશ શાહીવાદની નાગચૂંકાથી ભારતવ્ય પોચા એવો વરો મુક્ત થયો ! હિંદનું સાર્વભૌમત્વ હિંદની પ્રજાના હાથમા સુપ્રત થયું !

આમ છતાં, ૯૭ ઇસવી ગળ્યત નની સિકન સપૂર્ણત એવી ને એવી જ ગદી ગઈ હતી !

દાદાએ ૭-૮-૪૭ ને દિવસે પ્રજા પ્રતી પત્રિકામા એવું દર્દ વ્યક્ત કર્યું હતું અને એક માન ઉકવનો રાહ ચીધો હતો

“ આ બધા દુષ્કર્મ અને અન્યાયના નિનારણ માટે લોકશાહી પ્રતિનુ પ્રજાને જવાબદાર રાજત ન એજ એક માન સાચો ઉપાય છે ” અને ઓમ કીય આપી ‘આજના જમાનામા, બ્યારે સમગ્ર દેશ બ્રિટિશ નાગચૂંકા માથી છૂટીને આઝાદ થાય છે, ત્યારે રાજસ્થાનોના પ્રજા મૂજે મોઢે આ હું સજન કરે, એમ ધાવડુ, એ સમયને નહિ પિછાનતા જેવું છે રાજવીઓએ પોતાની હતી અને ઇશ્વર સાચવતી હશે, તો વહેતામા વહેતી તકે પ્રજાને જવાબદાર રાજત ન સોંપીને, પોતે બધાગણીય ગજમતાં તરીકે જ રહવું, એ જ તેમના માટે સાચો અને માનમર્જો રત્નો છે ”

અને ૨૫૫૮તા દરી “સમાચાર મળે છે કે, ઇસ્માનુ બધારનુ યા માટે મિ નાગવગીને ગજરે ગેકવા છે પરંતુ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સમતિ વગરનુ બધાગણ હાલના પ્રજાકીય જમાનામા અપકારદાયક થયું નહિ . ”

અસમત, આ અપાદનો તકાવ અમલ કરે એવું શાજપન કે એવી

સમગ્ર ઈન્ડિયન રાજનીતિને બની નહિ ને નાણામંત્રીનું ઘડેલું બધારણ્ય પ્રગટ થાય ને ચર્ચાય, તે પૂર્વે તો ભાગ્યના નમ્રશામા પીળા-ચુનામ પ્રદેશ—દેશી રાજ્યોનું અસ્તિત્વ જ ગેર નહિ, એની પગિરિથિતિ પાકી રહી હતી

આમ છતાં, અધ સ્વાર્થ બહુ દૂરનું ભાનિ તો શુ પણ તત્કાલ વર્તમાનને ય નથી જોઈ શકતો !

અને ઇંગ્લેન્ડ અધ સ્વાર્થમય તન હતું તેનું જ જીવનને ટકી રહેવા ક્યારેક ખાતર હતું 'બ' હજી નામોશી ભર્યા ધમપઠાયા માગતું હતું !

૧૯૪૮ નું વર્ષ શરૂ થતાં થતાં તો ભાગ્યના મોટા દેશી રાજ્યોનું ભાનિ પણ નિશ્ચિત બની રહ્યું હતું ફેડરેશન કે વિનીનીશ્વરણ્ય ?—તો સનાન બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓ ગૂંચની ગૂંચા બના, ટાઇ પણ પ્રકાર સ્વતંત્ર ભારત સામે ગમે ત્યારે લડાઈ કરી શકના તેની પેઠીઓમાં, મોટા દેશી રાજ્યોનું અલગ અને સમગ્ર અસ્તિત્વ રહે, તેની ગમતો રમાઈ રહી હતી

પરંતુ સગદાર પટેલની દીર્ઘ દષ્ટિ અને કુનેહ આગળ એ બધી રમતો, વાનાઓડા આગળ નાદળા નિખરાઈ જાય, તેમ નિખરાઈ ગઈ

દાદને પ્રમુખપદે મળેલી ઈન્ડિયન પ્રજામંડળની કારોબારી સભાએ (તા ૧૫-૧-૪૮) મોડાસા મુકામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઠરાવ કર્યો

“ આજના સ્વાતંત્ર્ય યુગમાં સમગ્ર પ્રજાહિતનો સર્વોચ્ચ નિકાસ થાય, એ સૌથી મહેતી આનંદશક્તિ છે આ દષ્ટિએ જોતાં ઇંગ્લેન્ડ પૂર્ણતા સાધવ નિનાનું રાજ્ય પોતાનો સનાગી નિકાસ કરી શકે તેમ નથી, તેથી તે હિંદ સરકારના મુખર્ષિ પ્રાતમા ભણી જાય, એ જ ઈષ્ટ છે

“ આ હેતુ સિદ્ધ થાય તે દરમિયાન, સંપૂર્ણ સત્તા સાથેની પ્રજાકીય સરકાર અસ્તિત્વમાં આવે અને નામદાર મહારાજ સાહેબ બધારણ્ય વડા તરીકે રહે, એવું રાજ્યતંત્ર, આ સભાનું દ્યેય છે નામદાર મહારાજ સાહેબે આ જાતના પ્રજાકીય તંત્રના ધંધની ગહેરાત કરવી જોઈએ, અને હાલ તુરંત માટે, જો નિમનણ મળે તો, મંડળના પ્રમુખ સાહેબે મહારાજ સાહેબની મુલાકાત લેવી અને નચગાળાની પ્રજાકીય સરકાર રચવી આ સરકાર પુખ્ત નયના મતાધિકારના ધોરણે પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને જોલાનરો રાજ્યનું નવું બધારણ્ય ઘડે અને નવા બધારણ્ય પ્રમાણેની પ્રજાકીય સરકાર રચાતાં સુધી, આ વચગાળાની સરકાર સર્વ સત્તા સાથેના મહારાજની જનજાયા નીચે રાજ્યનો તમામ કારભાર કરશે અને વ્યવસ્થા સાચવશે તથા તેને સગતા તમામ અપેક્ષા કરશે ”

કેટલી ઝડપે ફેરફારો થઈ રહ્યા હતા ! રાજ્યલીન માટે આપખુદ

દિનાનને સ્થાને ડૉસિન (એક બે પ્રતીક ગણના સમ્યો સાથે ।)
નીમનાની હજી થોડા જ નર્ પૂર્વેની નિનતીઓ ને આજીવ્યો કયા ને કયા
આ દદ નિશ્ચયી સર્વ નતાધારી નચગાગાની પ્રજાન મકારનો નિગધાગ ।

ભાગત નર્ની રાષ્ટ્રીય જ્યોતિ ને અસ્મિતાનો જ આ પડવો હતો—
કેમિસની રાષ્ટ્રીય નેતાગીરીની સિદ્ધિઓ અને નામેલિનનો આ પ્રનાર
હતો—સગદાર પડેનો આ અપૂર્વ નિગધ હતો

આ નાનની પ્રતીતિ થનામા હવે જુ દિનસ આડે ન હતા . .

અને છતાં-ગાથુધીમાથી આધગા નકીરવી ટેનાએના ગજકતાઓના
નોહ ઊધગાજ હતા ।

દાદા તેમના પ્રજમકગના કાર્યકર શ્રી હરિશકર રાવન જોડે મહા
રામને દિમનગર પેનેતમા મળ્યા હતા (૨૦-૧-૪૮) નચગાગાની સર
કાગ રચનાનો નિર્ણય મહારાજએ સ્વીકાર્યો હતો પરંતુ એ નિર્ણયને નિનબ
મા નાખનાની વેતજી શરૂ થઈ ગઈ હતી તેમણે રાજ્ય તરફથી કેમી અને
ધંધાધારી મડોના પ્રતિનિધિઓને જોનારી નાગનાટો શરૂ કરી આથી
દાદાએ પ્રજમકગના પ્રમુખની રૂએ વિરોધ દર્શાવે (૨૭-૧-૪૮) આમ
છતાં, ૧૮-૨-૪૮ ને રોજ ઉપર મુજબના પ્રતિનિધિઓની સભા મહારા
જએ બોલાવી તેમા તેમની નેમ ફળી નહિ તેમા ઠરાવ થયો કે
“ વચગાગાની સરકારના સવગા સમ્યો પ્રજકીય હોના જોઈએ ” આ પછી
તો વિનબ માટે ટોઇજ કારજુ રજુ નહિ આથી દાદા તથા ઉપપ્રમુખ
શ્રી ગગારામ શુકન મહારાજને મળ્યા તા ૨૫-૨-૪૮ ના રોજ મુજબ
ગયા મુનાકાત માટે ફરી ફરી રજૂ માગણી કર્યા હતા, મુનાકાત ન
આપી ને તા ૨૭-૨-૪૮ ના પત્રથી એવું જણાવવામા આવ્યું કે,
“ રાજ્યોની એક સભા ૨૯-૨-૪૮ ને મુજબ મુકામે જૂઠ્ઠા ગુજગતની
રચના અંગે વિચારણાઈ મળવાની છે . નામદાર મહારાજ સાહેબ તે સભામા
હાજરી આપવાના છ અને જ્યાં સુધી એ સભાના નિર્ણયો જણાય નહિ,
ત્યાં સુધી નામદાર મહારાજ સાહેબ આપને મળનારુ—સમય પાક્યા પૂર્વે નુ-
માને છે . વળી તમને જણાવવાનો અને ફક્ત થયો છે કે, જ્યાંના
રાજ્યત ન આપના જાગતમા મહારાજ સાહેબ કબૂલ છે

આની સામે પ્રજમકગની મધ્યસ્થ સમિતિએ (૫-૩-૪૮) મહારાજને
એડિટમેટમ-આખરીનામું આપી દીધું કે, “ તા ૧૫-૩-૪૮ પડેલા મુજબ
પ્રાત સાથે જણી જવાની સત્તાવાર જાહેરાત કરવી. અને મુજબ સરમ-
રાજ્યનો વડીલ જાણીએ, ત્યાં સુધીના ગાગા માટે મ પૂર્વ પ્રજકીય વચગાગાની

સગકાગ નીમની, અને જો તેમ નહિ કરનામા આવે, તો પ્રજાને નાકરની લડત અને અહિ સક સ યાગ્રહનો આદેશ આપનાની પ્રજામડાને ન છૂટકે ફરજ પડે અને તે અગે નીપજનાગ દરેક પરિણામની જનાગદારી નામદાર મહારાજની સગકાગને શિર રહજે ”

આ દરાને સમસ્ત પ્રજાનુ પીરમળ મળે, તે માટે તાગડનોગ તા ૧૭ તથા ૧૮ મી માર્ચે લિલોડા મુકામે સમસ્ત પ્રદેશની પગ્ગિદ બોનાનનાની તૈયારીઓ થઈ ચૂની

તા ૧૭ અને ૧૮ મી માર્ચ ૧૯૪૮ ને રોજ લિલોડા મુકામે સમસ્ત ઇંડર રાજ્યની પ્રજાગીય પગ્ગિદ મળી પ્રમુખપદે દરગાગ શ્રી ગોપાનદાસની યરણી થઈ હતી પરંતુ તેઓ આની ન શકતા, આ પ્રદેશ (ગામડ) ના જ વતની અને મુગધની યગેસના એક મુખ્ય આગેનાન (હવે તેના પ્રમુખ) અને બાહોશ ધોરાગાજી શ્રી કે કે ગાહ પ્રમુખપદે હતા

પરિવડમા દાદા માનન કર, શ્રી ઢેબરભાઈ, શ્રી ઇન્દુલાલ યાસિક, શ્રી નગીનદાસ મારગ, શ્રી કનૈયાનાલ મુનશી, વીર મોનીલાલ તેજવત, શ્રી ગણુપતિશ કર દસાઈ (મુખ્યધના યગેસી આગેનાન), શ્રી ઉગાશ જા જોધી (ઇંડર પ્રદેશના લિલોડા તાનુકાના બામણા ગામના નતની-અને ગુજરાતના અમણી સાહિયકાર હાલ ગુજરાત મુનિસીપીટીના ગુજરાતી નિલાગના અધ્યક્ષ તથા શ્રી મુરની ઠાકુર (આ પ્રદેશના એક સાહિત્યકાર) વગેરેના સદેશા આના હતા

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી નાથાનાલ મૂળજી ત્રિવેદી હતા અને મનો શ્રી રમણુલાલ સોની હતા

આશરે ૧૦ હજારની જગી મેદની સમક્ષ ઇંડર પ્રજામંડળના પ્રમુખ તરીકે દાદાએ હેલા ૫૦ વર્ષનો ઇતિહાસ આલેખ્યો પ્રજાકીય આદોનના એક નિખાલસ અને માહિતીપૂર્ણ હેનાન તરીકે-આદોલનની તાંડી હાયડી, રાજ્યકર્તાઓની ઇરાદાપૂર્વક નયનો આપનાની અને ઇરાદાપૂર્વકના વચન લગની નીતિ, અને પ્રજાગીય નેતાઓની અતિ નિશ્વાસની અને પ્રજાની અતિ બોળા દિનની લાનના !-આ બધુ નાયતા ઘડીભગ સ્તબ્ધ બની જનાય છે અને આની કઠોર અને કપરી સ્થિતિમાથી, ૧૯૪૬ પછી પલટાતી હબી ભારતની સ્વાધીનતાની પૂઠે પૂઠે પ્રગતી અને ઘાટ ધરતી શક્યતાઓ, અને ઇંડગની ધરતી પર વજની પેઠે ખોડાઈને જનસેરા કવનાના પ્રયાસોના મીડા પરિણામો-બ કે ઇંડરની આઝાદીને કિનારે આનીને જામા હોઈ એ એવી પ્રતીતિ કરાવે છે

શ્રી ૭ કે શહે પ્રમુખપદથી બોના જણાવ્યું “હેના પચાન વગ્ન દ મ્હાનની પ્રજની નિનકકથાનુ જવાન મથુગ્ગન પામેથી તાબગના મારા રનાગ જીભા ધર્મ જય છે ૧૫ મી ઓગ્ગ પછી ૫૫ પોતાની નાગચૂમા પ્રજને જકડી ગળવાનો સત રાગાઓ શા માટે પ્રધાન કુના હોને, નમનતુ નથી હવે તે અગાઉની માફ-ગજ ચાલે એમ તથી પ્રજ જે લગણુપોમણુ આપે, તે લેનાનુ છ બાપદાતનો જીતેનો ગદ ન સચવાયો હોય તો, પ્રજના દિવનો મદ હતી લો .લોહીનુ દીપુ ૫ રેડ્યા નિના, પૂત્ય બાપજના દોગણી હળ, ૩૦ નર્ના ટૂકા ગાળામા મિશિસ સામે નિત્ય મેગવાનુ હિદી જનના સામે ગજઓ વિનાતમા નથી ”

અને રાગોમા ૫ હવે ૫ચગાગાની સગમ નીમવાનાં વાન પરિવહે ૪ પગતી મૂકી, સ દાગ સાહેમના સમનિ અનુસાર વર્ત્તની વાત કગવામા આવી તથા જે ઈડર રાજ્ય મુળછ પ્રાત નાથે ન જોડાય, તો સન્યા મહ શર કગવાની ૫ વાન ઉચ્ચારવામા આવી !

પગુ—

બગમગ આજ નખને નાજાહીને સૂય અમ્ત થઈ જહો હતો મુળછમા તેની ગાગરીજ થા ગહી હતી લાગતના ઇતિહાસમા, અને ખુ ઇડરના ઇતિહાસમા અપૂર્વ પ્રમગ બની જહો હતો ઇડરના નરેશ ઇડર રાજ્યને મુળછ પ્રાતની નાથે જોડી દેવાના ખતપત પગ પોનાની ત્હી રવેચાએ કડી ગહા હતા !

દાદાએ લિનોય પરિવદમાથી જ મહાગજને પરિવલ્લા કગવની જાણ કરતો અને તાચી સનાહ આપનો તાગ કર્યો હતો તેના જવાબમા મહાગ જનો નીચે મુજબનો તાગ દાદાને મળ્યો ઇતિહાસનો નરુ એક ચમ માગ જ બન્યો !

મહાગજએ દાદાને ઇડર પ્રમગગના પ્રમુખ તરીકે સ બોધી તાગમા વખ્યુ હતુ

“આપની સમર્થ અનુભવી દોગણીથી જ થઈ શકે એવા, આપના મડગના ડહાપણુ ભર્મો અને દીર્ઘ દષ્ટિમર્થો દરાનનો જાણુ આપનો આપનો તાર આજે સગર અહી મળ્યો, તે બદલ આમાગ માનુ છુ ના યોગ નાનો મહાન અગમ્ય પ્રલે પૂરા માનપૂર્વક, અને એમા જ નિશ્ચિત રીતે આપણી મહાન માનુમૂમિનુ ઉત્તમોત્તમ હિન સમાયેલુ છે એવી પૂરી પદા સાથે, મે શમિયાગી મુળછ પ્રાતની નાથે મારા રાજ્યને જોડી દેવા માટે, મારા રાજ્યની વતી, જોડાજખનમા રિયાસતી ખાતાને સહી કરી

આપી છે. હું અંજા રાખું છું, કે મારી પ્રજા આ ભોગની ખૂબ કદર કરશે. હવે મારી અંજા પ્રાર્થના છે કે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ નેતાઓના હાથને વધુ મજબૂત કરે, અને આપણા સદા મહાન અને સદા પ્રિય આગેવાન સદગત પરમ પ્રિય પૂજ્ય મહાત્માશ્રી શ્રી. ગાંધી મહારાજના સદા મહાન સિધ્ધાંતોને અનુસરીને દુનિયાનાં રાષ્ટ્રોમાં સદા સર્વદા આપણી મહાન માતૃ-ભૂમિને આગેવાની ભયો ભાગ લગ્નવા સક્તિમાન બનાવવાનો, તેઓ હજી વધારે દૃઢ અને ન્યાયપૂર્ણ પ્રયત્ન કરે! પ્રજા મંડળના તમારા ભાવિ માર્ગ-દર્શનમાં તમને બધી વાતે કૃતેદ્ધ ઈચ્છું છું.

શ્રી.

તમારો રાહુદયી મહારાજ છડર”

‘જેતુ’ અગ્નિ અને અકળ કાળગણનું કામ છે?

દાદાએ તરત જ (૨૨-૬-૪૮) તારથી જવાબ મોકલ્યો.

“ આપનો પ્રકાશ પાટો ઉમદા તાર આજરોજ સાંજે મળ્યો, તે બદલ હું મારી તરફથી અને પ્રજામંડળ તરફથી આપ નામદારને ખરા હૃદયપૂર્વક અભિનંદન પાઠવું છું. તે કૃપા કરી સ્વીકારશો. આપ નામદારે લીધેલો ભવ્ય અને ઐતિહાસિક નિયુક્ત સુખપૂર્વક આપની પ્રજાની સર્વાનુમતિ ઈચ્છાને અનુકૂળ છે, એ હકીકત, આપ નામદાર પ્રત્યે જિંદગી માન અને આદરપૂર્વક હું નિવેદન કરું છું. આપણી પ્યારી માતૃભૂમિના ઉત્તમોત્તમ દિનાર્થે આપ નામદારે જે ભવ્ય ત્યાગ કર્યો છે, તેની હું ખરા હૃદયથી કદર કરું છું. અને આપણા મહાન રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય ગાંધી મહારાજ પ્રત્યેના આપના પ્રેમ અને સહલાયનું દર્શન કરી ખૂબ જ સુખ અનુભવું છું.”

આ બેઉ તાર પ્રગટ કરવાની સાથે જ દાદાએ દારૂબંધી, પ્રૌઢ શિક્ષણ, વેડ બંધી, ગ્રામસેવા સંરક્ષણ દળ, અને દલિતોપ્ધારનો કાર્યક્રમ પણ જાહેર કરી દીધા.

અને આમાં ગ્રામ સંરક્ષણ દળનો મુદ્દો અસાધારણ અગત્યનો હતો, તે હવે પછી બનેલા બનાવો ઉપરથી સમજાઈ જશે.

બીજી બાજુ દાદાએ શ્રી. દરબાર ગોપાળદાસ ને પત્ર લખી જાણ કરી કે, છડર રાજ્યની ઉપજમાં ૪૦થી ૫૦%ટકા ઉપજ જકાત અને દારૂની છે. તે બંધ થઈ જશે—આ વાત ધ્યાનમાં રાખી મહારાજને આપવાની સાલિ. વાણીની રકમ નક્કી થાય જોશે.

આ બનાવો રહ્યાં સહ્યાં રજવાડી તત્વોના છેલ્લા હવાતિયાં જેવા હતા! નાના નાના ઠાકિરો અને જગીરદારોએ કાકરડા અને બીજા ખેડૂતોના

આ / પૂર્વના અને તેઓનો લાભ લઈ બેઠામ ઉઠે એ આ લી દીધી હતી
તા ૯-૪-૪૮ ને ૧૮ પ્રજા થયેલી પત્રિકામાં આનો નિર્દેશ = વામાં
આ-એ છે “૨૪વાં મિત્ર નભેરી માર્ગો અને ખટપટીયા લોગે આ
મુખી જોણુ ૪૬ મગસા અત્તાન અને અભયુ લોગે પાને સ્ત્રીઓ લેવાનો
પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે જામન દરે પ્રજા અને નેતવણી આપવામાં આવે
છે, આવા આ મગસા ઉપર મંડાઓ આપવી નહિ પણ તે નહી = જવા
આવનારના નાન શમ અને વખી ને જુવવા” આ પત્રિકામાં જોણુ
થવાથી શા ફાયદા થો તેની અખી કરીને, જોણુથી થનારો હાકમારીઓની
ખેતી વાતોનો વિગા આપવામાં આવે છે

આમ છતાં, જોણુની નહે ૧૧ થવા, અધાવૂંધી રવાની અધવાઓ
જોણુ કરી નહી અને તેને પાણુમે જીવનની વર્ણિયાનોના લાભમાં ઉતારે
દખાઓ તેને અંગે તાજાંતોમ “અન્ના દની કુખનો” માટે હેવાલીઓ
ત થી મૂચના અગ્રહ, (૧૫-૪-૪૮) એમ પદ્ધતિથી માન મેગવગ માટે
કમિટી નીમવાના માર્ગી (૦૧-૭-૪૮) પણ આવવા લાગી—પ્રમત્રીય
જામતિન આ શુભ ચિહ્ન દેખાય

વડુમ—૧ ૧૧ બેરૂતો વજેની દાદ-ફિયામે ફૂ આની અગ્રહો
ઉપર ઉપરી આવવા લોગે અકાગમ્મ નો ગી કરતા પોલિનોએ પ્રદેશમાં
નોમરીઓ અપાવવા, અને નાના નોમિયાનોએ પગાંગે વહે તે માટેની અગ્ર
હોએ કરવા નાહી વળી અગ્રહો શિક્ષિનોએ પણ દાદ પાને નવી સારી
નોમરીઓની નાણી ગા, નિર્દેશ નહિના પનો ૫ લખ્યા

૫ જુ મુખત આ દિવસોના ૨ / ૪ અને ગગતિયાઓના નવા નવા
મકાના શરૂ થવા અને હોસિમાં નવા ઉઠે પૂરો થી નહી હતી
આખા પ્રદેશમાં “જોણુના” શુભ સમાચાર વાવવા અને તેની સન પણ
આપવા જે માર્ગદો અને સ્વમિવેગે ફરી રહ્યા હતા, તેમના પગ હવા
થવા લાગ્યા અને “૨ નિવાસાધઓને—” ઉદ્દેશી તે હજારની પત્રિકાઓ
પ્રજા થવા લાગી તેમાં લગતી સગતી વાતો પણ પવનવેગે વાવા લાગી
“૨ પૂતો હિંદી સગમ અને લગ્ન એકેન અત્તાના છે તે લોકોનો વિચાર
આપણા ગગતિયાઓના ઘરો બાજી દેવા, તેમ / હરે રીતે લગ્ન
ચલાવરી એવા છે આપણી સગમ એ છે હિં આગ્રહ થયો છે, માટે
આપણે આગ્રહ થવાનું છે અહીં મમી ૪ ના થો, તે વખતે મળી
દાને નવા વેપારીઓને પાણી અપાવવાનું છે હવે આપણા પગ દાદ ઉઠુમ
મોતરી તકરો નહિ ફક્ત હિંદી સગમ એવી / ગદેગે માટે આ રામઓ

તથા જગીરદારોને કૂટી બાળવા પડશે, કોંગ્રેસ સામે નક્કર સ્ટેટ લડવા તૈયાર થશે, તો આપણે તેને હંફાવીશું.” વગેરે.

તો બીજી બાબુ, કેટલાક કોંગ્રેસની અરજીઓ દાદા ઉપર (પ્રજામંડળના પ્રમુખને નામે) આવના લાગી કે, તમારા કાર્યકરો અમારે ત્યાં આવી અમારી વિરુદ્ધ બેદાશ ઉશ્કેરણી કરે છે...અમારી નિંદા કરે છે; ને બુદ્ધ આરોપો મૂકે છે...અને ગંભીર અસંતોષ દેવાવે છે. (દા.ત. મોટી મોરીના કોંગ્રેસ તથા રાકાટૂકાના કોંગ્રેસની અરજી)

તો વળી વિશ્વનગરથી (તા. ૩૧-૫-૪૮) પત્ર આવે છે: “અહીં થોડો વખત ‘એકમ’ બનાવના માટેનો પ્રચાર રાજ્ય તરફથી થયો હતો; પણ તેમાં તેઓ કાબૂ નહિ.....”

કેટલાક અભણ લોકોએ તો “પ્રજા કોંગ્રેસના રાજ્ય મથુરાદા” ને નામે પત્રો લખ્યા હતા.

“જુલો આ કોંગ્રેસી શાસનનો નુશ્વતો”—એ નામની સાંઈક્લો રજા-ફૂલ પ્રતિકા નનામી પ્રગટ થઈ હતી.

છેવટે, જેની અપેક્ષા રાખનામાં આવી હતી, તે દિવસ આની પહોંચ્યો: એ તારીખે નાનુ શું ‘ભમકલું’ શરૂ થયું:

“દેશ આઝાદ થઈ ગયો છે, આપણે સૌ આઝાદ છીએ,...આપણી જમીન, પર આની વસેલા (કંપાવાળાઓ ખાસ કરીને) ‘પરદેશી’ઓને હાકી કાઢો.....” ના પોક્કર બિપજા, કોંગ્રેસની ટેળાઓ હાથમાં હળ લઈ નીકળી પડી, અને જ્યાં જે ખેતરમાં હળ ખોડે, એ ખેતર આઝાદ થઈ, ગધુ—એવી ધારણાથી ધૂમવા લાગી.

કાવતરાખોરોએ પણ હોશિયારીથી કામગીરી શરૂઆત કરી હતી. આ પ્રદેશમાં, છેલ્લા પચીસેક વર્ષથી કચ્છી—સરોતરી અને બીજા ખેડૂતો આવીને વસ્યા હતા. પડતર જમીનો ખરીદીને તેમણે કંપા—લાટ (ખેડૂતોના જૂથ) શરૂ કર્યા હતા. અને એવું થવાનું હતું કે, મહેનત કરનાર મૂળ ખેડૂતો જમીનો ધીમે ધીમે દેવાં વગેરે પેટે, ઘણે લાગે જમીનદારો, જગીરદારો, ગરાસદારોને હાથે ખૂંટવાઈ પણ ગઈ હતી! એટલે એક બાબુ શીષાવાનો અસંતોષ હતો, બીજી બાબુ ‘અમારી જમીન ઉપર પરદેશીઓ પંખા છે’ એવી ધામણી હતી, અને ત્રીજી બાબુ ‘હળ નાખે તિની જમીન’ જેવું સરળ સૂત્ર આપવામાં આવ્યું હતું—અને ‘હવે સૌ આઝાદ છીએ’—એટલે કોઈ સરકારનો સવાલ રહ્યો નથી—એવી વાતોથી પણ તેમને ઉત્તેજવામાં આવ્યા હતા.

આજથી ગુજરાતના જે દેશી રાજ્યો, જેમની કૃત્રિમ સરહદો ભૂંસી નાખીને મુળદળ પ્રાપ્તમા ભળી જાય છે, તે પૈકી ઘડર રાજ્ય અને ૨૭ બીજાં રાજ્યોનો એક નવો મહીકાકા જિલ્લો બને છે. જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૨૫૦૦ ચો. માઇલ અને વસ્તી ૪,૭૫,૦૦૦ના આશરે છે. આ નવા જિલ્લાના પહેલા કલેક્ટર તરીકે શ્રીયુત ઈશ્વરન સાહેબને, અને પહેલા ડી. એસ. પી. તરીકે શ્રીયુત પ્રધાન સાહેબને સન્માનતા અને મુખારકબાદી આપતાં મને આનંદ થાય છે. અને તેમના શીરે મૂકાયા આવેલી મહાન જવાબદારીને સંપૂર્ણ સફળતા ઈચ્છું છું.

તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ને ૧૯૪૭થી બીજીરા સત્તા આવી જતાં આપણે મહાન અને ખ્યારો હિંદ દેશ આઝાદ થયા છે. 'પણ' લગભગ છસા જેટલા બિન્નબિન્ન દેશીરાજ્યોની પ્રજા તો એક હિંમતુ આપેપુર સત્તા નીચે જ ડુખાવેલો હતી. જે હિંદની કુલ વસ્તીના ૧/૩ ભાગનીઆજે આશરે દસકરોડ જેટલી છે. આટલી વિરાળ જન સંખ્યા ગુલામીમુકતરોડે, સેદ બાણીનાહિંદની આઝાદી અર્થહીન બની જાય. હિંદમા લાલ અને પીળા—એટલે ખાલસા જિલ્લા અને દેશી રાજ્યોના જે કૃત્રિમ વિભાજો, પુડવામાં આવ્યા હતા, તે તો બ્રિટીશ શાહીવાની સ્વત્વનતની નીપજ હતી. પણ વાસ્તવિક રીતે તો હિંદ એક અખંડ અને અવિભાજ્ય દેશ છે. અને રહેલો જેઈએ, તો જ તે પોતાની આઝાદી સાચવી શકે, અને દુનિયાનાં બીજાં આઝાદ રાજ્યોમા પોતાનું ગૌરવવંતુ સ્થાન સોંપાવી શકે. સમગ્ર હિંદની દ્રષ્ટિએ દેશીરાજ્યોનું જોડાણ આવશ્યક હતું. તે વસ્તુસ્થિતિ આપણાં મહાન નિર્વાહો શીરી રીતે બાજુતા હતા. અને તે માટે શરૂથીજ પ્રયત્નશીલ હતા. પણ બ્રિટીશ સરકારની કૃષ્ટ નીતિ—“બાબલા પાડો અગ્નિ રાજ્ય દેશ” અને નીતિ તેમ થવામાં અંતરાય રૂપ હતી. અને છેલ્લેઈએ જતી નખતે પણ તિમણે તે નીતિ આજુ જ રાખી! પણ શક્તિરાણી નૂહેરુસરકાર અને રિયાસતીખાતાના માનનીય પ્રધાન આપણા પૂજ્ય સરદાર સુભેશની ફોનથી દ્રઢ સમયમાજ સરજતાજપૂર્વક આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી ગયો, તે માટે તેમને જેટલી મુખારકબાદી આપીએ અને આભાર માનીયે તેટલો ઓછો છે. આ બાબતમાં રિયાસતી ખાતાના મુખ્ય સેક્રેટરી શ્રીયુત મેનન પણ એક મહાન શક્તિરાણી રાજપુરૂષ તરીકે બહુ માનને પાત્ર છે. અને તેમને પણ આ પ્રશ્નને આ બખ સિદ્ધિ માટે મુખારકબાદી આપીએ છીએ. તે સાથે રાજવીઓએ પણ સમયને પિઠાણીને સમગ્ર આતુભૂમિના અને તેમની પ્રજાના ઉત્તમોત્તમ હીદમા પોતાની સત્તાને ત્યાગ કરીને જે મહાન ભાર આપ્યો છે, તેની કિંમત પણ ઓછી આકવી જેઈએ નહીં. સ્વતંત્ર હિંદના ઇતિહાસમા તેમનાં નામ પણ દેશ નેતાઓ સાથે સ્વતંત્ર હિંદના નવસર્જન માટે અમર ધરુ જશે.

આપણા ઈડરના નામદાર મહારાજા હિંમતસિંહજી સાહેબ સત્તા

ત્યાગના ખતીયર પર સહી કર્યા બાદ મુરતજ મારા ઉપર જે તાર સંદેશો પાઠવ્યા છે, તેમાં માતૃભૂમિ પ્રત્યેનો પ્રેમ, પૂન્ય મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યેની પૂન્ય ભાવના, તેમ જ દેશે નેતાઓ અને કેંગ્રેસ સરકાર પ્રત્યેનો સદ્ભાવ બારોબાર તરી આવે છે. તેઓએ તાર સંદેશો તમોને નામદારના જ રાખદોમાં જણાવ્યા હું :

ના. ઇંડર, નરેશનો તાર

મથુરાદાસ લાલજીભાઈ ગાંધી, પ્રમુખ, ઇંડર પ્રજા મંડળ : મોહાસા

આપની સમર્થ અને અનુભવી દોરવણીથી જ યદી શકે એવા, આપના મંડળના હકામતોથી અને દીર્ઘ દ્રષ્ટીભર્યા ઠરાવની જાણ આપતો આપનો તાર આજે સવારે અહીં મળ્યો, તે બદલ આભાર માનું છું. આ યોજનાની મહાન અગત્ય પ્રત્યે પૂરા માનપૂર્વક અને એમાજ નિશ્ચયપણે આપણી મહાન માતૃભૂમિનું ઉત્તમોત્તમ હિત સમારેણું છે, એની પૂરી શ્રદ્ધા સાથે, મેં નક્કિ-શાળી મુખેથી પ્રાતની સાથે માફા રાત્ર્યને જોડી દેવા માટે, રિયાસતી ખાતાને, મારા રાત્ર્યની વતી જોડાણ, ખતમા સહી કરી આપી છે. હું આશા રાખું છું કે, મારી પ્રજા આ ભોગની ખૂબ કદર કરશે. હવે મારી એજ પ્રાર્થના છે કે, સર્વ રક્ષિતમાન પ્રજા નેતાઓના હાથને વૃધારે મજબૂત કરે, અને આપણા સદા-મહાન અને સદા-મિત્ર આગેનાન, સદગત પરમ મિત્ર પૂન્ય મહાત્માજી શ્રી. ગાંધીમહારાજના સદા-સંપ્રદાન સિદ્ધિપાત્રોને અનુસરીને દુનિયાના રાષ્ટ્રોમા સદા સર્વદા આપણી મહાન માતૃભૂમિને આગેનાની ભર્યો ભાગ ભજવવા રક્ષિતમાન બનાવવાનો, તેઓજીજી વધારે સખત અને ન્યાય પૂર્વકનો પ્રયત્ન કરે. મજા મંડળના તમારા બાવિનમાય દર્શનમા તમને બધી વાતે ક્ષેત્રે ઉચ્છુ છું.

હી તમારો સહુથી,

મહારાજ, ઇંડર

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે 'નમુદાર ઇંડર નરેશ' જે અપૂર્વ દેગપ્રેમ અને લાગણીથી સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે, તે એક સાચા દેશ સેવકને શોભે તેવો છે. તેમના આ મહાન ભોગની સંવૃણા મંજૂરને સહર્ષ કરે, કરે છે, તેઓને મુબારકબાદી આપે છે, અને આશા રાખે છે કે, તેઓ નામદારનો, તેવો જ દેશપ્રેમ સદા સર્વદા ચાલુ રહે, અને માતૃભૂમિ આજાદ હિંદના ઘડતર અને વિકાસમા તેમની સર્વ રક્ષિત અને લાગવગનો ઉપયોગ કરે. તે માટે પરમદયાળુ પરમાત્મા તેઓ નામદારને યોગ્ય તક અને બળ આપે.

રાજ પ્રજા બંનેમાં સંમતિથી થએલા આ ભવ્ય જોડાણથી સર્વને ખુશી આનંદ થાય છે. ત્યારે કેટલાક સંધર્મી અને સ્થાપિતહિત ધરાવનારા દંડી બુદ્ધિ અને ગેરસમજથી અગત્ય હિંદની દૃષ્ટિએ આ જોડાણનો વિરોધ કરી રહ્યા છે, કેટલાક તો કહેવડે, પારવાઈ, આદિવાસી જેવી અજ્ઞાન કોળોને

દેરી રહ્યા છે. તેમ કરીને તેઓ કાંઈજ લાભ મેળવી ગકે તેમ નથી. પણ પ્રભ દ્રોહી અને રાજ્ય દ્રોહી બનીને નામદાર મહારાજ સાહેબના મહાન ભોગને ઠેકાણી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. તે બાઈએ એટલી સાદી અને સીધી વસ્તુ પણ સમજી શક્યા નથી કે-દેરામાં જ્યારે સાર્વભૌમ પ્રભસત્તાક રાજ્યતાંત્ર આણતું હોય, ત્યારે વ્યક્તિગત સત્તા કે અધિકારને સ્થાન રહી શકે નહીં. આ બાઈએ આ સત્ત્વ બેટલા વહેલા સમજે, અને વિદોષભાવના છોડી દે, તેટલું તેમના પોતાના જ હિતમાં છે. કોઈપણ પ્રભકીય સરકાર સુંઘા-બીરીને ચલાવી લેશે નહીં.

આ પ્રદેશ મુંબઈ પ્રાંતમાં એકવાથી મુંબઈ પ્રાંતના તમામ ક્ષયદાએ અને વહીવટી તંત્રનો લાભ આપીના પ્રબળને મળશે. જકાત અને બીજા અરોગ્ય કરવેરા કે જે ખેતીવાડી અને દુનર ધોળોને ફાંદનારા છે, તેનો સત્કર અંત આવશે; આ પછાત પ્રદેશમાં ઇરીગેશન અને બનીજ દ્રવ્યની, તેમજ બીજાનીકબળ ઉત્પન્ન કરવાની સમવડો છે. તેની ચોખ્ખો કરીને વિકાસ થશે.

એક હથ્થુ સત્તામાં પ્રભના કરનો ઉપયોગ મનસ્વીપણે-મોટા બાને અંગત હિતમાં થતા. તેથી કરીને પ્રભ-ઉપયોગી કાર્યો ચોખ્ખી રીતે થઈ શકતા નહોતા. હવે પ્રભના કરનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ પ્રભનાં હિતની દ્રષ્ટિએ થશે. જેવા કે: પ્રાથમિક શિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ, સી કેળવણી, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને આરોગ્ય, પીવાનાં પાણી, ઇરીગેશન, રસ્તા, ખેતીવાડી સુધારણા. અને આખ્ય વિકાસ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં થશે. તેમજ અખિલ હિંદ અને મુંબઈ પ્રાંતની ધુનરોજનાનો લાભ પણ મળશે. અને જે પ્રભ આ પ્રવૃત્તિઓને પૂરતો સાથ આપશે, તે દસ વર્ષમાં આ પછાત પ્રદેશની શીઘ્ર બદલાઈ જશે. અને આ નિઃશ્વેશ દેશનું એક મજબૂત અને આબાદ અંગ બનશે. સાથે સાથે દારનાં ખીંકા, કાળા બમર, અને લાંચ ફાવતનો પણ અંત લાવશે જેણે કે જે પ્રભના છવનને ઠેકાણી રચ્યાં છે.

આ સંપર્ગ કાર્યો માટે ભિલ્લા. લે. બાઈ, રૂઢ (કેળવણી) બાઈ, મ્યુનિસિપલિટીઓ, આખ્ય વિકાસ મંડળ, અને બીજા કમીટીઓ રચી પાડે. તેમાં પ્રભના મેવાબાદી અને બુદ્ધિશાળી બાઈઓની ભર પાડે. પ્રભના સર્વ હામ અને વર્મના બાઈએ અંગત સ્વાર્થ અને અંગત લાભ લેતી દંડી દ્રષ્ટિ હાડી દબાવે, સર્વ પ્રભના સમાન હિત માટે સરકારને પૂરેપૂરો સાથ આપે, તે ખર્ચા કરતાં પણ વહેવાં હચ્છિત સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી મારે.

કોમિસ સરકાર પ્રભકીય સરકાર છે. અને તેનું ક્ષેત્ર સર્વોચ્ચ અને વર્મમટ નાક સરખી રીતે ચલાવી વર્તવાનું છે. એટલે કોમિસે જનુ દેવ્યજન દાની જવની નથી. જનુ સ્થાપિત હિતવાળાઓની સના નીચે ખેડે, મજૂરી, દરિયા વગેરે જે ચોખ્ખુ થઈ રહ્યું છે, તેમાંથી તેમને છટકો કરવામાં આવશે. અને તેમ કરતાં જે બચી-હાંમે, જમીનહો, અને મૂલતોને બચાવી

ભોગ આપશે પડે તેને તેઆ દેશહિત અને માનવતાની ખાતર સહયોગ સ્વીકાર કરીને તેમના હૃદયની ઉદ્ધારણા અને બધુભાવની સાળીતી કરી આપશે તે તેમને પણ મન્યતાદ ધટશે

રાજ્યના અમનદારા અને નોકર વર્ગ પણ નવા તત્ત્વને અનુકૂળ થશે અને પ્રમતુ હિત તુલ્ય સામે રાજીને કામ કરશે તે તેમનું સ્થાન પણ સ્થા મત છે પણ જેમણે ભૂતકાળમાં લાચર રવત, ત્રાસ અને જૂલમ ગુજાર્યો છે તેમના માટે સ્થાન હોઈ શકે નહીં

આ પ્રદેશમાં આદીવાસી ગણસીધા અને ઠાકરયા કોમની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે તેમને શિક્ષણ અને યોગ્ય તાલીમ આપવામાં આવશે તે દેશના સ્વરક્ષણ માટે તેમજ દુનિયા ઉદ્યોગ માટે લાયક માણસો બનેા પ્રમાણમાં મેળવી શકાશે સરકાર તે માટે જરૂરી પગલાં ભરશે અને તે દિશામાં કામ નિષ્ઠા સેવાભાવી જાઓને પૂરતો સાથ આપશે તેની વિનંતી કરે છે

આ પ્રસંગે પધારણા આપણા માનવતા નેતાઓનો આભાર માનું છું અને ફરીને જુલમ હાજર નહીં રહી શકવા માટે તમો સવની ક્ષમા આપો છું આજના બન્ય પ્રસંગે સવ રીતે સફળતા હિંચું છું

તમારો વિશ્વાસુ સેવક

મધુરાદાસ ગાંધીના

બચ હિંદ

આ પરિપદમાં પસાર થયેલો ઠરાવ

“ મહાકાઠા જિલ્લાના નાગરીકોની આ બહેનસભા ઈડર રાજ્ય તથા ૨૮ રાજ્યોના રાજવીઓએ, દેશહિતના નિશાળ અને ઉમદા હેતુને લક્ષમાં રાખી, જે અપૂર્વ હિંમત અને આત્મભોગ મતાવ્યા છે, તે માટે ઇડરનરેશ તથા અન્ય રાજવીઓનું ગૌરવ કરે છે, અને તેમને અલિનદન આપે છે આ બહેનસભા મહાકાઠા જિલ્લો રચનાના મુબઈ સરકારના નિશ્ચયને હર્ષભેર વધારી લે છે અને પૂરો નિશ્વાસ પ્રગટ કરે છે કે, અમારા જિલ્લાની પ્રજા હિંદ સરકારના કુશલ તન હેઠળ સર્વાંગી વિકાસ પામશે, અને સુખી સમૃદ્ધ થશે

“ આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે અમે હિંદ સરકારના વડાપ્રધાન પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ તથા નાયબ વડા પ્રધાન સરદાર શ્રી વલ્લભલાલ પટેલને કૃતજ્ઞતા પૂર્વક યાદ કરે છે, અને તેમની કુશળ રાહગરીથી આપણો દેશ જગતની પ્રજાઓમાં માનસમુ સ્થાન પાસ કરશે એવી અદ્વા પ્રગટ કરે છે”

આમ, ઇડરના દેશી રાજ્યની પ્રજાની, અને તેના કાર્યકરો તથા દાદાની પૂરા યોગીસ વર્ષની એકધારી સાધના લાસતર્જની મુકિતના સહારથી આખરે રૂળી !

વાહાસિનેરની વ્યથા

સૌ કોઈ દેશીરાજ્યોની જેમ વાહાસિનેરમાં વેડો સીતમ બેકામ વધે હતો. ખેડૂતોને માથે કરવેગ બેશુમાર વધ્યા હતા. અને પોતાના માનીતાને હસ્તક વેપારના ઇન્ઝરા સોંપી દઈ, સર્વ સાધારણ વેપારની પાયા-માલીનો રાહ લેનામાં આવ્યો હતો. પરંતુ વાત આટલેથીજ અટકી ન હતી. નવાળ સાહેબની અને એમની બેગમની ને એમના ફરજાંદની સાલગીરા આવતી, ને ફરજયાત નગરાણાં અને વેડોની ઝડી વરસી ગયેલી; નવાળની બેગમને યા રખાત રાણીને સીમંત આવતું ને ફરજયાત નગરાણાં ને વેડોની ઝડી વધુ કઠોર બનતી.

અહીંના નાટકજીવી નવાખનો શાખ, રોમ નગરીને આગ લગાડી ફિઝલ પગાડનાર નીરો પાદશાહી ગરાય ઉતરતો ન હતો. ત્રણ ત્રણ નાટક શાળાઓ તેણે ઊભી કરી—જેના પાયામાં સેંકડો ખેડૂતો અને કારીગરોની દબાયેલી હાથ દટાઈ હતી. કોઈ પણ ખાતનું વળતર આપ્યા સિવાય એ નાટક શાળાઓ બાધવા માટે, કારીગરો પાસે રાત દિન કામ લેવામાં આવતું. ૧૯૩૦ માં આવી એક નાટક શાળાની ઈમારતનું કામ ચાલતું હતું. ત્યારે અરધ પેટ, અરધ જિંદે અધમૂઆ જેવા સુતારો બબ્બે મહિના થઈ ગયે કામ કરી રહ્યા હતા : વાત સાદી હતી : ‘અમુક સુતારને સારી કારીગરી આવડે છે, તો પકડી લાવો એને અને લગાડો મજૂરીએ.’ પછી તે સાલેયાનો હોય, ભરોડોનો હોય, કે રળિયાતનો હોય—જો હોય ત્યાંથી પસંદી લાવો એને વીરપુરમાં નાટકશાળા બાંધવા ! દિવસમાં એક શેર ખામડી ને રૂપિયા સાર ધી’ આ એની રોજ છે ! અડવાડિયું પીતે, પખવાડિયું પીતે ને મહિનો બે મહિનાય પીતો જાય—ઘેર એકાદ આટો મારવાની પણ રજા મળે તો મળે ! કારીગરી જાણે એ કરમજૂતો

એવી જ હાલત ઉરિજતો ને હાકરણની હતી. એવી જ હાલત કડિયા અને હુડારોની હતી. કોઈ આ નાટકશાળાની વેડમાંથી બચતું નહિ. અરે, વીરપુરની નાટકશાળાની મેડીએ જ મૂનેલા નવાળ મધરાને જાગે; કોન્ટ્રાક્ટરને જાગે, પોતાનો કોઈ નવો જ વુકો ફરમાવે; કોન્ટ્રાક્ટર પાસે સીમેન્ટની નવી ગુણે મંગાવે; કુંભારો પાસે નવી છંટા મંગાવે; દગ્ગીજનો ને હાકરણને નવી મજૂરી ને કારીગરોને નવી કારીગરી ; પોતાનાં નવાં ચતુર થઈ ગયે; ને મજૂરો ઉપર બિધના પોસિતોનો પરો બેસાડી દે ! મહેનત ન કરી શકે એ મૂઓ જ સમજો !

આમ નાટકશાળા તો થઈ ગઈ હવે રોજ નવા નવા રંગના ને નવી નવી ફેશનના પડદા જોઈએ છે ઉઠાગે જિંદગી દગ્ગજાને પકડી લાવે ગલ્લગના ઉત્તાદ દગ્ગજોને કાવે સીનડાવેલા પડદા આજે ઉઠેલાવે છે ને આજે ઉઠેલેલા પાછા કાઢે સીનડાવે!

અને નાટકજીની નટો માટે શું ના જોઈએ? અનાજ જોઈએ ને મરઘા જોઈએ, મટકા જોઈએ ને પાણી જોઈએ, લાકડા જોઈએ ને ઘાસ જોઈએ, સીધા સામાન જોઈએ, ખાનના ને ગોદડા જોઈએ ને નળા ખેડૂતોથી માડી, વેપારીઓથી માડી, અદ્ભુત કુલાર હરિજન-હરડાને માથે મોત જીતે

હવે નાટકશાળા થઈ ગઈ, ને નટોને ય આરામ થઈ ગયો, પણ નાટક જોનારા તો જોઈશે! જે રાજપુત્રીથી ના જીવે તો બળજબરીથી દેખાડો ને ના જોના હોય તો લલેના જીવે, પણ નાટકની ટીકાટો તો ખરીદની જ રહી! આ ટીકાટોને માટે હજારો ગરીબો ઉપર બળજબરી રામા આરતી ટીકાટ માટે તો બળજબરી ખરીજ, પણ પછી તો ટીકાટોને નામે ય બળજબરીથી નાણા ઉધરાનાત્મક ને આનાકાની કરનારને સાચા બૂદા બદાને દોગદાગી ખેંસ જિભો કરી સનાનનામા આનતા

આ નાટકની લીલાથી ન તો ખેડૂત બચી શકે તો ન વેપારી અનાજ ને ગાડા, કાપડ ને લાકડુ—કાનમાજી તો આમની પાસેથી જ પડાવનાના ને ટાકીટો પણ ખરીદનાનાની' અરે, નનામી નાટકના પડદા, કામચિયા, ગોદગા ને પેગીપગાર તથા એકપરો ને મહેમાનો સુધ્ધા સીને વીરપુર લઈ જવાના ને રાતે મધરાતે પાછા વાડાસીનોર પહોંચાડી આનનાના! ગાડા દીકર જાની બાધણી તો ખરી, પણ પાછા ચૂકનાનાની વાત કેરી! ગાડુ રાખે એજ યુનેગાર!

આમય ખેડૂત બધી રીતે ગિજાતો ધરની વાડગાથી એક કાંટો કાઢી ખેતરનું છીકુ પૂરનાનો એને હક્ક નહિ ધગની સીતાફળીનું ફળ આખનાનો એને અધિકાર નહિ જલાહ કાઢીનું લાકડુ ખેડૂત વાટીને માગી શકે તો નહિ જગની પૂવાડના છોડથી આખો વગડો, રસ્તો આખો ઉમરાઈ રવો હોય, પણ જિભા રસ્તે એક તરુણનું ય તોડવાનો કાયદો નહિ પૂવાડનો એક પૂજો નાદના બદલ કેવલાને રૂ ૧૧)નો દડ લરવો પડ્યો છે!

આના સાવ એક હત્યુ અધેર રાજમા વેપારીની દાલન સારી કયાથી જ હોય? જલાતના દર જીવેલું વેપાર પોસાય જ નહિ ફરિ માદોના જવાનમા, નનાજ તો જે એને વધુ રકમ આપે, એને વેપારનો ધનરો આપે રૂ ૧૬૦૦૦ નું નેવેદ લઈ ધનરો આપે છે અને દગ મરિને

૩ ૨૨૦૦૦)ની રકમનો હતો માગે છે !

બીલુ તો ઠીક પણ, સ્ટેટ તરફથી અગ્રેજી ગુજરાતી તથા ઉર્દૂ શીખ વગેરે નિશાળ બાધારમાં આવેલી છે ગાંઠના માંડ દિવાન પ્રેમચંદ્રભાઈનું એ સ્મરણ છે તેમાં સુધારો નહારો તો બાલુ પર ગલ્લો, પણ બધા નાનકિયો રસ જીવનનો મુખ્ય રસ હોય, યા કેવળણી મદિગની શાં પડી હોય ? આ નાનકિયા નરા તે પોતાના નવચોખ્ખા મહેલનું સમાજ કામ કરતા રેલિંગની જરૂર પડી ! બીજો નજર નાખવાની શી જરૂર છે તરત સાગના કહેગની રેલિંગ કદાની મગારી !

આના બરા સિનમો સામે પ્રજા નિગધાર બની જ્યારે હાન-પોકા કરતી જીની રહી હતી ! પણ એમ તે માણસ કેટલા વરસ જીવી શકે ? એસે કદિ ઉલકાગ ની જી જતો કદિ મોટે અનાજે ફરિયાદ થઈ જતી કદિ દિવે અનાજે ઇન્કાર સભાગી દેસાતો અને ત્યારે—ડેભારીના કુલારોનો જ દાખનો લો—એક સરારે જી એમણે વેડેનર કરવાની ના પાડી દીધી તો એમાના બે બોનકણાને હાથે લોખડી બેડીઓ વતકડી પદ દિવસ લગી પહેરા નીચે ગેરપર બેસાડી રાખ્યા મારથી દેહ બધી સૂતડી દીધી, હાકા બોખરા કરી નાખ્યા ને જેલમાં તો ૧૦ થી ૧૪ બેસના બે પાટના દર દરે મળે, તે ય અહીં તો ન મળે ! અહીં તો, પોલિસોના પહેરા નીચે ગામમાં ફરી, લોખ માગીને જો કાઈ મળે, તેથી જ પેર લગાવું મરેલી માગીમાંથી જીવતું જીવન ધનનાર 'પ્રજાપતિ'ની આરી અપમા નિત દશા હતી ! તો નગી, રાત દિવસ નાટકના પડદા સીરી જેની આખો સૂઝી ગઈ હતી, ને ડાંગરા સહેવાતા નહિ, એવો ધીરપુરનો દગ્ગ, હાથ પોકારતો, કુટુંબ સહિત ગનોરાન રથ ગાઉ દૂર, સિટિય હદના મોંસા તાનુમાં પહોંચી જતો

નવાગના સિનમો અને ઉડાડીરીથી કાઈ પોલિટિય એન્ટ અમલ ન હતા એમના ઉપર અગ્રજીઓ પહોંચી હતી અને રાજવહીવટમાં સુધારો થાય એવી અપીલો થઈ હતી પણ સિટિય સરકારની નીતિ, બારીબધી મામતોમાં, શક્ય હોય ત્યાં સુધી અખ આગ કાન કરવાની હતી એટલે બ્યારે નવાગની ઉડાડીરી કાંબે તિજેરીઓ તદ્દન ખાલીખમ થઈ ગઈ આ અપીલોથી વડી ગઈ, ત્યારે જ તેને "બગેટ કન્ટ્રોલ" મૂકી નવાગને ૩ ૧૬૦૦)ના દરમાંથી બાધો આપ્યો હતો

પણ આથી કાંઈ પ્રજાને દાંડો વધો નહોતો નવાગે તે એક નહિ જો બીજો માર્ગ, કાપેસર ને ખુલી રીતે નહિ, તો ગ્રેકાવદ ને અગી રીત

એની એ લુટનું રાજ ને ઉડાઉગીરી ચાતુ જ ગણ્યા હતા

પ્રભ આખી નાહિ નાહિ પોકારી બિડી દાદાને કાને એના ઉના આમુખીના ઉચ્ચવાસ કૃકાયા કરતા દાદાનું હૈયું બની બિકતુ દાદાએ એક પછી એક માહિતી ભેગી કરના માડી ને વાડાસિનોરની નીજપૂર હદ પાસે, સામળાને અડીને બિભેના ઓઠાના ગાંધી મંદિરના કાર્યકરોને દાદાએ સામળા કળી દીધા તેમની દ્વાગ વીરપુર મહાનના પ્રમજનોની દેશિયતો—અગૂદાની જાપનાળી અરદ્રઓ ને માહિતીઓની ફાઇલો તૈયાર કરાવના માડી

આમ દાદાએ પૂરો પ્રેસ તૈયાર કરી લીધો પણ તેમની કાર્યનીતિ એની હતી કે એકદમ જાપાઓ સુધી દોડી જવું નહિ એકદમ ‘લડત’નું રથ શીંગડું ફૂટી દેવું નહિ સૌથી પ્રથમ તો તેમણે કપડાનજના કોએસી આગેવાન શ્રી માધુભાઈ નાથાભાઈને નનાળની મુનાકાત લેના જણ્યા મુ પરત નનાળ તો ઘોળી ટોપીનાગા મળેને પોતાની હદમાં દાખન જ થના દેના તૈયાર નહિ ! એ સમાચાર મળતા જ, દાદાએ ઠાસરા તાતુકા સમિતિના મંત્રી શ્રી છોગાલાલ મુખીને તથા ઓઠા ગાંધી મંદિરના માર્ગકર્તા નરહરિ ભટ્ટને પોતાની સાથે લઈ, તા ૮-૮-૧૯૩૧ને રોજ, નનાળની મુનાકાત માટેનું બીકુ ઝડપ્યું, અને વાડાસિનોરના દરનાજે જઈ બિલા રહી ગયા

દાદાના આનનાના સમાચાર મળતા જ નના ૧ વાડાસિનોર છોડી વીરપુર જતા રહ્યા અને દાદાને દાખન ન કરનાનો હુકમ અમનદારોને આપતા ગયા તે અનુસાર—

દાદા અને તેમના સાથીઓ વાડાસિનોરમાં પ્રવેશ કરે, તે પહેલાં તો મૌખિક ‘મનાઈ હુકમ’ તેમને ફરમાનનામાં આ યો

દાદાએ કહ્યું “જુઓ આ રસ્તો પબ્લિક છે ને પબ્લિક રસ્તે જનાનો દરક માણસને કાયદેસર હક્ક છે મારે કયા કારપુસર આ રસ્તે ન જવું તેનો પ્રયદેસરનો લેખી મનાઈ હુકમ મને મળ્યો નથી તમે મને અટકાવી શકશો નહિ

રોજદાર “મને તો હુકમ છે કે, આપને દાખન ન થના દેના” દાદાએ તરત જ દગ્ગાળ આગળ બેસીને અદર દિવાન પણ ચીઠ્ઠી લખી મોકલી કે ‘આપની મુનાકાતની જરૂર છે’

તે વખતે વીરપુર અને વાડાસિનોર વચ્ચે નવાળનો ખાનગી ફોન વ્યવહાર હતો, દિવાને રોનથી નનામને વોકફ કર્યા “મથુરભાઈ આવ્યા છે મને મળના માગે છે”

નનાબે શુસ્સો કરી ના પાડી દીધીને “હસકો નિકાલ દો”નું ફરમાન કયું

ફોનદારે આવી હુકમ કરમાવ્યો. અને “ નહિ આવ તો બળબરીથી કાઢવામાં આવશે ” એમ ઉમેર્યું.

દાદાએ કહ્યું : “ ગાડા કે મોટરમાં નાખી ઉઠવાર કરશે તો રસ્તે જ ફટી પડશું...પણ પાછા જનાર નથી.”

ફોનદાર ફરી દિવાનને મળ્યા. દિવાને ફરી નવાજને ફોન કર્યો. નવાજે કહ્યું : “ તમે બંધને એમને મળો—એમને ગામમાં આવવા ન દેશો.”

દિવાન આવ્યા. મોટરમાં બેસાડી ગામ બહાર દૂરના બંગલામાં લઈ ગયા. ત્યાં વાતચીતો થઈ. દિવાને સાચું ને રપટ બચાવો દીધું કે, એમની પાસે કોઈ સત્તા નથી. એટલે દાદાએ પત્ર લખીને આપવાની વાન કરી. તે દિવાને સ્વીકારી.

રાતે દાદા તથા તેમના સાથીઓ વાડાસીનોરની સરહદ પરના મેનપુર ગામે આવીને રહ્યા. એક લાંબો પત્ર તૈયાર કર્યો. તે નવાજને કહેવાયું કે “ હું મેનપુર મુકામે તમારા જવાબની રાઉ બેઠું છું.” વળી એ પત્રમાં એમ પણ જણાવ્યું કે, “ મુલાકાત નહિ આપો તો, તમારા જુઓની ઉપાડત બંદરે કરવી પડશે અને સરકારને પણ લખવું પડશે.”

દિવાને આ આખો પત્ર ફોન ઉપર નવાજને વાંચી સંભળાવ્યો. દાદાની ઇચ્છાની લાડત અંગે નવાજ બચકાર દત્તા જ. તેમને લાગ્યું કે દાદાને મળવું તો પડશે જ.

અને આમ, તા. ૧૦-૬-૧૯૩૧ ને રોજ પાંડવા મુકામે દાદા સાથે નવાજ તથા દિવાનની મુલાકાત થઈ. અને સમાધાનના મુદ્દા બંને પક્ષે સ્વીકારાયા.

મુદ્દા આ પ્રમાણે હતા :

સમાધાની

(૧) વેઠ કરવાની ના પાડવા બદલ જે માંગી લેવાનો હંડ કરવામાં આવ્યો હતો તેની જાગૃત—

તેમની લેખી અરજી રજૂ થવાથી તેમનો હંડ માફ કરવામાં આવશે.

હંડ ખેંચે જતીમાં લીધેલો ખાસ પાછો મોંપવામાં આવશે.

તેમનાં ઘરનાં સોલ કાઢી નાંખીને પર તેમને પાછાં મોંપવામાં આવશે.

(૨) નવાજ આદેશની સાલકેડ તા. ૨૩-૬-૩૧ના રોજ આવે છે. ત્યાં વેઠની જાગૃતમાં નીચે પ્રમાણે બંદેશન કન્યામાં આવશે.

વેંની ખામતમા જ ન ૧૭૮ તા ૨૦-૫-૩૧ના સગકયુના શ્રી હજૂના હુમથી પ્રસિધ્ધ કરામા આવ્યો છે, તે સગધમા નીચે પ્રમાણે સુવારો નધારો કરનામા આવે છે

(૩) આખા નાડાસિનો ગમ્યમાથી ગાડાની મફત મજૂરી-(વેડ) સદ તર બધ કરનામા આવે છે સગકારી કામ, મોટા લારીઓ અને સગકારી ગાડા રાખીને, અગ જ્યા સમ્ય હોય ત્યા કોટ્ટાકટથી નલાનનાનો ફકમ કરનામા આનશે, તેમજતા ખાસ જરૂર પડે તો નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરનામા આનશે

—જ્યા લોના ગાડા લાડે લેનામા આનશે, ત્યા પાકી સડક-મેટલ રોડ માટે દર માઇલે રૂ ૦-૩-૦ પ્રમાણે લાકુ આપવામા આનશે

—નાડાસિનો અને વીરપુર નચ્ચે જ્યા સુધી પાકી સડક-મેટલ રોડ ન થાય, ત્યા સુધીની કાચી ૧૮ માઇલની સડક માટે દર ગાડે, કોરી ઝતુમા રૂ ૪) લાકુ આપનામા આનશે ને ચોમાસાની ઝતુમા રૂ ૪-૪-૦ નો દર રાખનામા આનશે

—ચોમાસાની ઝતુમા સરમ્યુલર ન ૧૭૮, તા ૨૦-૫-૩૧ ના દરના પ્રમાણે, ખેડૂતોના ગાડા બેડવામા આનના નથી પરંતુ સાલમેલ જ્યા અગ ત્યના પ્રસંગે, જરૂર પડે અને રસ્તામા પાણી કાચક લગયા ન હોય-રતો ગાડા ચાલી શકે તેવો હોય, તો જ ગાડા લાડે લેનામા આનશે

—નાડાસિનો અને વીરપુરની નચ્ચેના ગ્રામપંચામે ગાડા લઈ જવામા આનશે, તો અતરના પ્રમાણમા ઉપરના દર મુજબ લાકુ આપનામા આનશે

—તે સિવાયના ગ્રામપંચા મયા રતા માટે દર માઇલે રૂ ૦-૪-૦ લેખે લાકુ આપનામા આવશે

—ગામમા ગાડાની જરૂર પડે તો—ટૂકા ફેરા માટે કામ લેનાતુ હોય તો વાજ્યા લાકુ આપનામા આનશે

—ઉપર જણાવ્યા કરતા બજારમા લાડાનો દર ઓછો હશે, તો ગાડાતુ લાકુ તે પ્રમાણે આપવામા આનશે

—એક ગાડામા ડર માપુ કરતા વધારે વજન લેનામા નહિ આવે
—સરકારી કામે જતા ગાડાના રાલ માટે મફત પાસ આપવામા આવશે અથવા સરકાર-રોલ આપવો પડે તો આપશે

—જો કોઈ ગાડુ લાડે મોકલનામા આવે અને વળતી વખતે તેમા ભાર લેનામા આવે, તો તેતુ લાકુ ઉપ જણાવ્યા પ્રમાણે, બાજ ફેરા માટે વધાગતુ આપવામા આવશે

—ગાડાનું ભાડું નાની રકમનું હોઈ, ગાડાવાળાએ હમૂર ઓફિસમાંથી ચિઠ્ઠી રજુ કરતાં વહેલામાં વહેલી તકે રૂકવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

(૪) ભાડે ગાડું લેવા માટે, બનતા મુધી ૨૪ કલાક અગાઉથી ખબર આપવામાં આવશે.

(૫) ગાડાં ફરતિયાત ભાડે લેવા કરતાં મરતિયાત લેવાનું ધોરણ પસંદ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ રાજ્યમાં તે પ્રમાણે ગાડાં મળતાં મુશ્કેલ હોવાથી, હાલ વારા પ્રમાણે ગાડાં બેડવાનું ધોરણ ચાલુ રાખવું પડે છે.

(૬) ગાડાં સિવાય—મજૂરો, કારીગરો વગેરે દરેક જાતનું કામ કરનારાં લોકોને, સરકારી કામે મફત મજૂરીએ—(વેકે) લઈ જવામાં આવશે નહિ. પરંતુ ગામના રિવાજ મુજબ વાળખી દર આપવામાં આવશે—અકવાડિયા કરતાં ઓછા દિવસ માટે મજૂર કે કારીગરને કામે લગાડયો હશે, તો તેની મજૂરીના પૈસા દરરોજ ચૂકવી આપવા વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે, પરંતુ અકવાડિયા કરતાં વધારે વખત મજૂર કે કારીગર કામે રોકાયો હશે, તો રિવાજ મુજબ તેનાં દામ ચૂકવાશે.

(૭) પબ્લીક વર્ક્સનાં કામ બનતા મુધી ડેન્ટ્રાક્ટરથી કરાવવામાં આવે અથવા ડિપાર્ટમેન્ટથી કરાવવામાં આવે, તો તે માટે રોકાયેલાં ગાડાંની દર અથવા મજૂરો અને કારીગરોને ખબર ભાવે દર આપવામાં આવશે.

(૮) વાણસિનોર અને વીરપુરનો રસ્તા કાચો હોવાથી ગાડાં અને બજાને મુશ્કેલી ઘણી પડે છે. અને તેથી રેલતને પણ ધડો ત્રાસ વેડવે પડે છે. માટે પાકી સડક વહેલામાં વહેલી તકે તૈયાર કરાવવાના પ્રયત્નો આદરવામાં આવશે.

(૯) પટેલ કોલરલાલ નાથુલાલ સામાજિક કામ કરતા હતા, તેમને હદપાર કરવામાં આવેલા. એમની સામેનો પ્રતિજ્ઞ પાછો ખેંચી લેવામાં આવશે.

(૧૦) મહાસભાના માણસો સામેનો પ્રતિજ્ઞ દૂર કરવામાં આવે છે. ઉપર પ્રમાણે સમાધાન થયું છે, અને બન્ને પક્ષો તે પ્રમાણે વર્તે, અને રાજ-પ્રજ વચ્ચેનો મોટો સમર્થ જળવે એવી પ્રાર્થના છે.

પરંતુ રાજ્યો અને નવાઓ આખ્યાં વચન પાળતા હોત તો અરધો કળજુગ મળી ગયો ના હોત? હજી તો, પૂરો મહિનોય થયો નહિ ત્યાં તો નવાખનું તંત્ર પાણું હતું તેવું બની ગયું. અને દાદાને બ્યારે પૂરી માહિતી બાદ ખાતરી થઈ કે, નવાએ તો માત્ર એક તક વહાવી લેવા માટે

જ આ રમત આદરી 'સમાધાન' કયું હતું, ત્યારે તેમણે તા. ૨૪-૧૦-૩૧ ને રોજ લાંબો વીગતવાર પત્ર લખ્યો : આ આખો પત્ર પરિસ્થિતિ ઉપર યોગ્ય પ્રકાશ પાડવા અહીં રજુ કર્યો છે :

મોડાસા

૨૮. તલોદ

૨૪-૧૦-૩૧

નામદાર મહેરબાન જમિયતખાનજી નવાજ સાહેબ,

૨૧. વાડાસીનેાર.

મહાલા સાહેબ,

આપ નામદારની તાજગી હંમેશાં યાદું છું.

સવિનય નિવેદન કરવાની રજા લઉં છું કે, આપ નામદારની છેવટની મુલાકાત પ્રસંગે, પ્રજામાં શાંતિ અને સમાધાની સ્થાપવા માટે, આપ નામદારે દર્શાવેલા ઉદાર વિચારો માટે, મને આપ નામદાર પ્રત્યે સ્વાભાવિક માન ઉપજાવ્યું હતું. પણ મને હાલ જે સમાચાર મળ્યા છે, તે ઉપરથી તો લાગે છે કે, આપ નામદારની શુભ ઈચ્છાઓ હશે, તો પણ, ખટપટીઆ અને સ્વાર્થી નોકરોની જાળમાં આપ નામદાર ફસાયા છે. અને તે લોકો પોતાના સ્વાર્થ માટે જીંધે રસ્તે દોસ્તણી કરી રહ્યા છે. તેથી પ્રજામાં અશાંતિ વધતી જ જાય છે. જે હકીકતો મળી છે, તે વહુજ ગંભીર છે અને રાજવહીવટને કલંક લગાડનારી છે. ગેરવહીવટ અને અધિર રાજકારોબારની પૂરેપૂરી સાબીતી રૂપ છે, અને તેથી ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિઆ એકદ પ્રમાણે, બ્રિટિશ સરકારને દરમીઆનગીરી કરવા માટે ફરજ પાડનારી છે. તેથી તે જાહેર રીતે પ્રસિદ્ધ કરતા પહેલાં, એક વખત આપ નામદાર ને જ જણાવવાનું પસંદ કરું છું, જેથી તે ઉપર પૂરતો વિચાર કરવાની અને યોગ્ય ખુલાસો પ્રસિદ્ધ કરવાની આપ નામદારને વ્યાજબી તક મળે.

(૧) ગાડાં મોડાં આવવા માટે, મહાલકારી યુનીલાલનો રૂ. ૧૧૭ + ૨૨૫ દંડ કરવામાં આવ્યો છે આ એક એવી જાગત છે કે જેથી અમલદારો ખેડૂતો ઉપર બુવમ ગુજારવાને ઉત્કેચાય. મહાલકારી જેવા અમલદારને આવી રીતે દંડ કરવાથી રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા પણ ઘટે. યુનીલાલ રાજ્યને વફાદાર છે, અને પ્રજાને સમજાવતો કામ લે છે, તેથી પ્રજા પણ તેમને સ્થાય છે. યોગાસાની મોસમને લઈને ગાડાં આવતાં થોડી દેર થાય તેટલા માટે, આવી ભારે રકમનો દંડ કરવાથી પ્રજામાં અવિશ્વાસ અને અશાંતિ વધે, માટે આ દંડ માફ થવો જોઈએ.

(૧) મણિશ ૨૦ વિદ્યા ૧૫ ભોરી, કે જે હાઈફાયુ સ્વાર્થ વગર ખેડૂતો અને લોગની નેરા મરે છે નામાણક મુદ્દાગ અને શિક્ષકોનો પ્રચાર કરે છે તેવા પ્રજના સાચા મેવ ને પકડવાની અને હેગન કગ્નાની કોલીશ ઉમરાવમીયા અને પોલીસ ત ફયા થઈ ગઈ છે, તેવા સમાચારથી પ્રજમા ભારે અસતોષ ફેલાયો છે ડેભારીમા ગુખ્યા સિપાઈઓનુ થાણુ મૂકનામા આવ્યુ છે તે લોકો અને જમાલગ, મણિશકગ્ને ગાળો આપે છે, ધમકાવે છે, અને અપમાન કરે છે તેમજ લોકોને પણ ધમકાવે છે, ગાવે છે પોલીસનુ આ કૃત્ય પ્રજને ઉરગવાનુ અને ગભ્યના અહિતનુ છે આ બા તમા કદાચ આપ નામદારને મારીતિ પણ ના હોય, છતા ઉમરાવમીયા જેવા ખગપટી અને સ્વાર્થી અમલદાર મારે માઈ નવાઈ ના કહેનાય

(૨) વીરપુ મા તગ્મરી ધીએગ પામેની છૂગી જગામા ગાયો ૩ બી હતી તેને પકડાનીને દરેક ગાયની ડગ્લા ફી તરીકે રૂ ૫૭ પાય પ્રમાણે લેવામા આ-આ આ બામતમા આપ નામદારને મે રૂમરમા પણ વિન તિ કરેલી કે, ખુ વી જગામા જાનવર પેસી ગય તે માટે લોકો જવામદાર નથી વગી ત્યા હતો પણ છે, તો ખુલી જગાને મજબુત નાક ગવી લેવી જોઈએ, અને બોગી રીતે લીધેની ડગ્લા ફી લોકોને પાછી આપવી જોઈએ અરપ નામદારે આ સ્વીકાર્યા છતા હજી તેમ થયુ નથી, અને લોકોને નાસ તો જોભો જ છે ડગ્લા ફી પણ તદ્દન ગેર કાયદે છે ડગ્લા એક્ટ પ્રમાણે ૦-૪-૦ ડગ્લા ફીના લઈ શકાય તેના બદલે પાય રૂપીઆ મુધીની ગકમ લેવી એ અનીતિ અને જુલમ જ છે

(૪) વાડાલીનોગ અને વીરપુગમા મ્યુનિસિપાલીટી હોય તો, લોકસરથા તરીકે તેમનો વહીવટ ગામ લોકોના ચૂરેલા પ્રતિનિધિઓના હાથમા રહેવો જોઈએ પણ આપને ત્યા તો રાજ્યના અમલદારો જ મનસ્વી રીતે વહીવટ ચલાવે છે આ મ્યુનિસિપાલીટીના નામે લોકો પાસેથી બોગી રીતે પેતા કદાવવામા આવે છે આ તો પૈસા મેગવવાનુ એક વ્યવસ્થિત રીતે લૂંટનુ સાધન થઈ પડ્યુ છે બ્યારે મુદ્દારાઈના મામનુ તો માર્જન ઠેકાણુ નથી

વીરપુર ગામમા મ્યુનિસિપાલ વહીવટને નામે લોકોના ચાલુ પાણીના ખાગ બધ મગવવાની નોટીસો કાઢવામા આવી છે બ્યારે પાણીના નિમાલ માટે કછ જ ગતો મ્યુનિસિપાલીટી તરફથી કગ્નામા આ-આ નથી તો લોકો ખાગ બધ કરીને પાણીનો નિમાલ

શી રીતે કરી શકે, તેનો વિચાર થવો જોઈતો હતો.

પહેલાં વીરપુર ગામના મેગ્યરો મારફતે મ્યુનિસિપાલીટીનો વહીવટ ચાલતો હતો. કારકુન દર માસે હિસાબ તૈયાર કરીને મેગ્યરોની સહીઓ લેતો હતો. તે પ્રથા પણ મહાલકારી શંકરલાલના વખતથી બંધ કરવામાં આવી છે, અને અમલદારો મનસ્વીપણે વહીવટ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલીટીઓનાં આવો વહીવટ તદ્દન ગેરકાયદેસર છે. મ્યુનિસિપાલીટીઓ રાખવી હોય, તો તેનો વહીવટ લોકોને સોંપાવો જોઈએ, અને તેનો જુદો હિસાબ લોકો મારફતે રહેવો જોઈએ.

(૫) શ્રી. હંજુર હુકમ નંબર $\frac{૪૭૯}{૧૧-૧-૨૫}$ ના જાહેરનામાથી જાણીએ

અને બાસ્થુ મૂકવાનો ટેકસ કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે. છતાં એ ટેકસ લેવાની નોટીસ વીરપુરના સુનીલાલ વૃંદાવનદાસ ઉપર કાઢવામાં આવી છે. આવી પધ્ધતિ આપ નામદારના હુકમનું અપમાન કરનારી અને પ્રજામાં અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારી છે.

(૬) વીરપુર મહાજનના સદામતનો વહીવટ, મહાજનના પ્રતિનિધિઓની મંજુરી વગર, મહાલકારી મનસ્વીપણે કરે છે. તેમ કરવાનો તેમને કંઈ અધિકાર નથી. તે વહીવટ મહાજનને સોંપી દેવો જોઈએ.

(૭) શેકાણી બાઇ મહાકોરે રૂ. ૧૫૦) લુણાવાડાના રસ્તા ઉપરના કૂવાની દુરસ્તી માટે, ધર્મોદા વાપરવા માટે રાબત્યને આપેલા છે. લાંબી મુદત થયા છતાં કૂવો દુરસ્ત કરાવવામાં આવ્યો નથી. તેમ તે રકમ પણ પાછી આપવામાં આવી નથી. સાર્વજનિક ધર્મોદાની રકમ આવી રીતે ખોજાંશે પડે, એ દિલગીર થવા જેવું છે.

(૮) નાટકશાળાએ તો લોકોનું સત્યાનાશ વાળું છે. અને તેટલીજ રાબત્યની અપકીર્તિ અને પાયમાલી કરી છે. આપ નામદાર જો ખુદાની ખાતર પણ વિચારો, તો હવે આ બાબતમાં અવધિ આવી ગઈ છે, થોડા દાખલ નીચે આપું છું.

—કહે છે કે, એક ઢેઝ અને બે બોઇ, ત્રણ તો ગિયારા વેટે કામ કરતાં ચઘદાઇને મરણ પામ્યા છે. આ ત્રાસ ગમે તેવાનું હલ્ય કંપાવે તેમાં શું નવાઈ?

—ધણા લોકોનાં ઘરો અને જમીનો વગર કમ્પનસેશને પડાવી લીધાં છે, અને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં છે. લોકો લાચાર બનીને સહન કરી રહ્યા છે.

વાઙ્મતિનોગ્ના ડિપ્રીન્ટ માસ્ટરેટની અર્જી
કીમીનન પ્રોસીડર કોર્ટ કવમ ૧૪૪ આધારે

આ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે કે, બાલાશીનોગ્ સ્ટેટની હદમા હાન ગેલાક સમિતિ મડળો હિંદુ વગેરે પ્રમુખ ઉપસ્થિત થયેના છે જેમા આ સ્ટેટની હદ સિવાયના, બીજા બહારના મડળના આગેવાનો વગેરે માણસો, આ ગળ્યની હદમા આના, અહીંના સોમ સાથે એક મળી, નામદાન પ્રિથિ સરકાર, તેમજ આ રાજ્યની વિરુદ્ધના અને પ્રજા ઉદ્ધારણીના ભાવણો, તેમજ પ્રજામા ગળ્યવિરુદ્ધ ખોળી બેઠેલી ઉપન્યાસ થાય તેવી ચળવળ કરી, તેઓને રાજ્ય વિરુદ્ધ દોષની, ગળ્યની કુત્સે ન જળનામ તેનું વર્તન ચનારી, ગળ્ય મરોમારી પ્રમોમા ખસેલ પહોચાડી, રાજ્યની ઉપર વગેરેને નુકસાન કરવાનો તેમનો ખુરા ધરાદો પાન પાડવાની તમ્બીલો, પત્રિકાઓ વગેરે દ્વારાએ કરતા દોષ, તેવા મડળ એકન થઈ, ભાવણો વગેરે પ્રજાનાં આ રાજ્યની દેશના બહાર સ્થાનોને આથી બચી કરવામા આવે છે તેમજ તેમા ભાગ લેવા આનના આ હદના અને આ હદ સિવાયના બહારના મડળોના માણસોને સ્ટેટની હદમા આનતા આ બહારનામાથી મુક્ત કરવામા આવે છે તેમજ રાજ્ય વિરુદ્ધના અને ખોળી બેઠેલી પ્રજામા ઉપસ્થિત થાય તેવી ગઈ પાયુ પ્રકારની ચળવળ કરનાર માણસને તેમજ આ બહારનામાનો ભાગ કરનાર હરખઈ માણસને, અથવા તેની ગેરરીતિ કરનાર હરખઈ માણસને કાયદેસરનો ચુનેગાગ ગણી તેનો દડ અને સજા બન્ને કરવામા આવશે તે બધુ આજ તા ૧ નવેમ્બર ૧૯૩૧

સાહી. આર. એન. મુરતી
ડિપ્રીન્ટ માસ્ટરેટ

પ્રત્યક્ષ પત્ર

વાઙ્મતિનોગ્ની સતના આગેવાન શ્રી મથુરદાસ ગ્રાધીએ લખેલો પ્રત્યક્ષ પત્ર
મોડાસા તા ૫-૧૧-૩૧

વહાવા મી આર એન મુરતી

ન્યાયાધીશ, વાઙ્મતિનોગર

તમારા તા ૧-૧૧-૩૧નો કી પ્રો ગાઝ મલમ ૧૪૪ પ્રમાણેનો ફતવા અનુબંધી સાથે વાચ્યો અનુબંધી એવલા માટે કે, આપના જેવા જુઝર્મ અને ખાનદા નિહાન ન્યાયાધીશના હાથે આવો દગધગા વચગેનો ફતવા

બહા પડ્યો છે નાર સાહેબ, એ ફતના બાબત નીચેનો ખુલાસો કરશે તો ઘણો આભારી થઈશ

(૧) તમારા ફતનામાં જણાવવામાં આવે છે કે, બ્રિટિશ રાજ નિરૂદ્ધ તેમજ નાકાશીનોર રાજ્ય નિરૂદ્ધ પ્રજા ઉચ્ચેરણીના ભાષણો કરવામાં આવે છે, તો કદાચ તારીખે, કદાચ જગ્યાએ, કદાચ સમયસીએ તેમજ ભાષણો કર્યા હતા, તેની નોંધ આપને મળી છે? જે મળી હોય તો જણાવજો? તમારા ફતવામાં એ સબધી માં જણાવવામાં આવ્યું નથી

(૨) છે'ની મહાન પ્રજાકીય લડતના બ્રિટિશ સરકારના મોળામાં મોટા વિરોધી તો સમાધાની કરીને અત્યારે લડતમાં નામદાર ચહેરેશાહના મે'માન મન્યા છે, અને બ્રિટિશ પ્રજાન મડળ તથા બ્રિટિશ પ્રજાના નેતાઓ સાથે શુદ્ધતેજો ચલાવે છે ત્યારે તમારા એ' ખૂણે પડેલા નાનમડા રાજ્યમાં, બ્રિટિશ સરકાર વિરોધી બનીને, તેને ઉથલાડા પા નાર એવો કોણ ફટી નીચ્યો છે, કે તમારે સરકારની દાઝ જણીને તેની કુચ્કે દોડવું પડ્યું છે? પણ બાવા, એ તો કાંઈ નહિ, આના બેઠકકમો કાઢવા માટે કાંઈક કુનેહ તો વાપરવી જ જોઈએ ના? "ખોખરી હાડી ખાતરને મોઢે" એ મહેતી પ્રમાણે, બિચારી બ્રિટિશ સરકારનું નામ તૈયાર જ છે "બ્રિટીશ સરકાર" "બહાગના ચગન" અને "રાજ વિરોધ" બસ, આ નથુ શબ્દો શોધના જવા પડે તેમ નથી બ્યારે જરૂર પડે, ત્યારે તેનો ગમે તેમ ઉપયોગ થઈ શકે, એ પણ કુનેહ જ છે ને?

(૩) વળી તમારા ફતવામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે "તમારા રાજ્યની કુનેહ ન જળનાય" એનું નર્નન ચનાનાય છે કુનેહ એ'સે તો પ્રપચ, કાના દાના, જગકપટ, યુક્તિ પ્રયુક્તિ, એવા અર્થ થાય ખરેખર જે એમ ધારતા હો તો, તે માટે બ્યાનુધી નનામ સાહેબને પેલા ખખટીઆ અને સ્વાર્થા નોંધેનો સાથ છે, (કે જેમને બ્રિટિશ સરકારે દૂર મગા જણાવ્યું છે) ત્યાંસુધી તો તમારે સમારે ચિંતા કરવાની નથી આ ફતવો પણ એ કુનેહ માધી ફટી નીચ્યો હશે નહિ તો તમાગ જેવા વોટર, ખાનદાન અને તરતના નના આવેલા અમલદારને આના ધાગા પર મગા મગાનું સૂઝે જ કયાથી? પણ સભાગતને બાના, એ કુનેહનાનેથી જ રાજ્યની અને પ્રજાની પાયમાલી થઈ છે અને બાકા હશે તે પૂરી થો ત્યાં જ પડે

(૪) આપ જણતા હોનો કે, વા'મિનો' રાજ્યના ૧૦૫ ગ્રામમાં ફતત બેજ ગ્રામમાં રાજ્યની રૂ'સો છે બાકીના ગ્રામોમાં તો મીઠું આની ગિતિમાં સોડા ખાતરી રીતે સિફાળનો અને તમાગ સુધા નો પ્રયત્ન કરે,

છે આશરે ૧૦ નામનો શુભાગ છે ત્યાં એમણે ખવણી પર બદ્ધની ગાળાઓ છૂટી ખવણી બહાર બાધેલા બે બગદો ઘસાઇને ત્યાં ને ત્યાં મરી ગયા. ખવણીમાં ગળના રેલાયો માન્યુ ખોલી નાખે તો ખવણીમાં ગાળાઓ તાંધી નજરે એવો ભય હતો છતાં દાદાએ કંઈ વિચારી, સૌને ધીરજ બધાની, સનાહ આપી કે, ‘બાળુ ખોલી નાખો મ માની ઘડી આની પૂગી છે, તો સામી ખાનીએ મન’

દાદાની અપ્રતિમ નિર્ભયતા અને જીવસાલથી વાણીથી સૌમાં હિંમત આવી બાળુ ખોલી નાખવામાં આનંદ

મન્યુ પશુ એવું કે, ખવણીમાં મિસન લાઈટ ચાલુ હતું બાળુ ખૂલતા તેનો પ્રાણ મદુકધારીઓ તરફ પશુ ને તેમને ઓગાંધા જવાનો, બ્રિટિશ હાથ આવીને ઓળીમાં કરી પડાઈ જવાનો ભય લાગ્યો કે શું — કે તેઓ નાતી ગયા

આ બતાવ પછી દાદા મુબઈ ગયા મુબઈ સરકારના ચીફ સેક્રેટરીને તમામ હમીયતથી વાંકે ન્યાં અને મુનાકાત માટે સમય માગ્યો અને તા. ૧૬મી નવેમ્બરને દિને મુનાકાત નક્કી થઈ

પરંતુ આગલે દિને જ દાદાની તબિયતે ઉઘસી ખાધો એમનું મનદૃષ્ટિ હદ એટલી હદે ઉચ્ચ મન્યુ કે તાકાતિક ઓપરેશનની જરૂર જિભા થઈ અને તેમને તરત હારિખાલમાં દાખલ કરવામાં આનંદ

દાદાએ શ્રી દક્ષર બાપા (શ્રી અમૃતલાલ દક્ષર) ને તાગથી ખમર આપી તેઓ આવી પહોંચ્યા દાદાએ બધા હમીયતો વચુકવી બતાવી અને દક્ષર બાપા ચીફ સેક્રેટરીની મુનામત માટે પહોંચી ગયા

આ પછી તો, દાદા સાબો સમય પધારી વચ રહ્યા પરંતુ હવે દક્ષર બાપાની દા વણી નીચે, વાસિનો ના મુબઈમાં વસના વતનીઓએ તથા ઓદા મદિના કાર્યકર્તાઓએ સ નને આગળ ધપાવવા કમર કસી એમાં વ વાડાસિનેર ગમ્યના રીજુગ વિભાગના ખેડૂતો દિવસત મરી સાંખ્યા — એ ૮ વિભાગમાં આવે, એવી યોજના પશુ વિચારાઈ, અને ઓદા મુકામે રીજુગ તામના ગડેનાસીઓની એક પગિદ દક્ષરબાપાના પ્રમુખપદે તા. ૨૮-૧૧-૩૧ ને ગેજ બોનાવવામાં પશુ આવી આ પરિષદે નવાને કેવા કરા જાગ સામે, વેક મુનામીના નિકલન માટે, અન્યાય અધારના તામના અર્થ, અને ૧૪૪મી કમમ અને ધરપકડે સામે શાંતિમય સન્માનડના એ માન માર્ગને અપનાવે ને ૧૪૪મી કમમનો ભય કરી સમા સમજા મઠી પડ્યા ને માગ ખાવા પૂરેપૂરી નેવારી અદેર કરી અનુજ નહિ

પણ, એમણે એકી અનાજે પ્રતિષ્ઠા કરી કે—

“અમે ધરમાર, જમીન, બિભોપાત્ર, ઘેર ઢાખર અને અમારુ સર્વ્ય છોડી દેનાનુ સાહસ ખેડીને પણ હિજરત કરતા બિનકુલ આયકો ખાઈશુ નહિ ”

તથા “ના કરની લડત ના પૂરપૂરા દુ ખો અને જોખમો સામી જાતીએ સહન કરીશુ ”

૪ળી “ સત્યાગ્રહની શરૂઆત થતાજ, અમે નનાખી સરકારની મુખી મતાદારી કરી, પાપનીતિમા લાગીધાર થના કરતા રાજીનામા આપી દધ, પ્રજાને પડખે બિલા રહીશુ ’

ઉપગત “ અમારા સરદાર અમને સત્યાગ્રહનો જે કોઈ માર્ગ દાખરશે તે માર્ગે જતા, ગમે તેના લય કર અત્યાચારના પ્રસંગે પણ અમે માફી માગીશુ નહિ, લડત બંધ કરીશુ નહિ, કે હિંસાના તોફાની માર્ગે જઈ અમારા પ્રદેશની આબરૂને બદો લગાડીશુ નહિ ”

આ પિપ્પદમા જ જે મહત્વની માગણીઓ રજુ કરનામા આની તે આ મુજબની હતી—

કરના ૬.

આ પ્રજાપરિપદ મક્કમ નિર્ધાર બહાર કરે છે કે, ન્યાયમુધી અમારી નીચેની ઓછામા ઓછી માગણીઓનો પૂરપૂરો સ્વીકાર કરનામા નહિ આવે, ત્યામુધી પ્રજાનો અસતોષ કદી દૂર થનાર નથી—

(૧) ૧૪૪ મી કલમની બહેરાન પાછી ખેચી લઈ મહાસભા અને દેશાન્નતિની પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઈપણ મકાન તથા વ્યક્તિ સામેના પ્રતિબંધ પાછા ખેચી લેનામા આવે

(૨) શ્રી મણિશંકર જોષી તથા શ્રી દાદરભાઈ પટેલને બિનશરતે છોડી મૂકવા

(૩) લોકોને બ્હીરાવના તથા નાસ આપના શખવામા આવેલા વધારાના ગુરખા સિપાઈઓ પાછા ખેચી લેવામા આવે

(૪) વેઠ જે ખેડૂતો, અત્યજો, બોધબગી તથા સર્વ કારીગર વર્ગો પાસેથી લેવામા આવે છે, તે સદતઃ—એલે મફત અને દરનિત્યાત બને નાબૂદ કરવામા આવે અને, છે વી બીજી સધિ પછી જેમની પામેથી મફત વેઠ કરાવવામા આવી છે, તેમના બાકી લેણા પૈસા તાજીદે ચૂકવી દેવામા આવે

(૫) લાયોટીનો પરબો હપ્તો, દર વર્ષની જેમ પોષ મદિનાથી શરૂ કરવામા આવે

વડલાની શીળી છાયા

- દાદાની કાય' પદ્ધતિ અને સાથીદારો
- સદ્ગત મોહનલાલ વિ. ગાંધી
- સદ્ગત પુરુષોત્તમદાસ ગો. સાહુ
- સદ્ગત ચંદુલાલ શંકરલાલ જુહાપા
- કેંએસ મજ્જિના ઈતર સાથી-કાય'કરો
- સિદ્ધિઓનું સરવૈયું.
- વડલાની શીળી છાયા (કૌટુંબિક)
- અંતઃકર્મ
- અંતિમ-યાત્રા

દાદાની કાર્યપદ્ધતિ અને સાથીદારો

૧૯૪૨-૧૯૪૩ દરમ્યાનની જેનમાં જ દાદા મૂન કૃષ્ણના દર્દના ભોગ બની, ગભીર માદગી ભોગની છૂટ્યા હતા અને ત્યારબાદ, કેંગ્રેસની ઇડરની તથા અમદાવાદ જિલ્લા લોકલ બોર્ડની પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ રમ્યા પમ્યા રહેતા હોના છતાં, ધીમે ધીમે આ જીવસેચ રોગ તેમને વારંવાર પહોંચાડે ખનડાની રહ્યો હતો.

આ વરસો દરમ્યાન ધીમેધીમે પ્રાસની દોડાદોડી અસહ્ય બનના માડી હતી આમ છતાં, લાજેના દેહે પથુ, અને ખોરાકમાં સખત ચરી પાળવી પડે, એ સ્થિતિમાં પોતાની સાથે જ 'સતુ' (ધઉનો સેંઢેલો કરકરો લોટ) લઈ, એના જ ઉપર (દૂધ સાથે) દિવસોના દિવસો ગુજરતા દાદા અગિર તપણે કમંચે પ્રત્તમાન રહ્યા હતા સ્વરાજ્ય આવ્યા પછીની સ્વરાજ્ય ઘડતરની પ્રવૃત્તિઓ, ગ્યનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ જ રહી હતી-અને ધીમે ધીમે કગતા દાદાને છેક જ પથારી વશ થઈ જઈ, 'નિરુત્ત' બનતુ પડ્યુ (૧૯૫૧) ત્યાં સુધી તે ચાતુ જ રહી હતી.

અગાઉ આપણે દાદાની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ (૧૯૨૦થી માડી ૧૯૩૦-૩૨, ૧૯૪૨ ની લડતો, અને ઇડર તથા નાગસિનોર રાજ્યની લડતો) અંગે ચિંતે જોઈ ગયા છીએ, પરંતુ આ નિષિધ તડાપક પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન અને તે પૂર્વે તથા ત્યાં બાદ પથુ, દાદાએ મોડાસા ગામની અને પ્રદેશની અનેક રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓને પોતાના કાર્યક્ષેત્રને પામે બનાવી હતી તેને પ્રતાપે તો પ્રદેશ ભરમાં અનેક સસ્થાઓની સુગંધ પથરી જોડી હતી.

આ સસ્થાઓમાં સૌથી મહત્વની હતી ' મોડાસા કેંગ્રેસી મડગ, ' ' મોડાસા પ્રદેશ સેના સંઘ ' હનકની ખાદી પ્રવૃત્તિ, હરિજન પ્રવૃત્તિ, તથા હોરિપનલની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત પથુ ગુનિસિપાલિટી, બ્રધગુડ, સરકૂત પાંચાળા, બાલમદિર, મહિલા મદિર, વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ અને શામગાજી અને મેવજર કેન્દ્રની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ.

આ ઉપરાંત વળી, એક છેડે મુસ્લિમ પ્રજાને દિનકર થઈ થકે તેનાં પ્રયામો અને બીજે છેડે ' શુદ્ધાઈત સસદ ' જેવી વૈચરપથી પ્રવૃત્તિમાંય તેઓ સક્રિય રસ લેતા રહ્યા હતા.

આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ દરમ્યાન દાદાની કાર્યપદ્ધતિ અને ન્હો છે આમ તો તેઓ આ પ્રદેશના કેંગ્રેસી આગેવાન હતા અને દાદાની કેંગ્રેસ પ્રમેની શ્રદ્ધા અનન્ય હતી માધીજી અને સરદાર પટેલ પ્રમેની તેમની

પૂજ્યભાવના અરખલિત હતી. અને તેમણે પોતાની ‘આપમેળે’ ‘આપમુઝ’ થી કોંગ્રેસ અને દેશી રાજ્યોની લડતોનાં, ભગીરથ કાર્યો, પાર પાડ્યાં હતાં; છતાં ‘આદેશ’ અને ‘દોરવાણી’ તો તેમણે કોંગ્રેસની જ સ્વીકારી હતી. સરદાર પટેલ, દાદા માવલંકર અને શ્રી. મોરારજીલાલની સલાહ અને મૂલના સુધ્ધાને તેઓ એક ‘સનિક’ ની જેમ માથે ચઢાવી લેતા. આમ કરવા જતાં, જે કાંઈ વેચુ’ પડે અથવા જે કાંઈ ધર્મજી આવે, તેને તેઓ કેવળ કર્તવ્ય સમજી અપનાવી લેના. આમ છતાં, એમણે દેશી રાજ્યોની લડતોથી માંડી સ્થાનિક અને વૈષ્ણવપંથી પ્રવૃત્તિઓ સહિતનાં ક્ષેત્રે તેમની પોતાની આગવી રીતેજ કાર્ય કર્યું છે. તેમના સેંકડો સાથી કાર્યકરોના વિવિધ પ્રકારના વિચારો, માન્યનાઓ, આચારો અને સિદ્ધાંતબંધોને મોટે ભાગે સાચવી લઈ, નબાવી લઈ, તેમને અનુકૂળ કાર્યો તેમને હસ્તક સુપ્રત કરી, ભાવનાની એકશ્વતાવાળી સદ્ગતિ ઊભી કરી દીધી હતી. તે એટલે સુધી કે, જુદા જુદા ક્ષેત્રે પોતપોતાનાં રસશક્તિ અને પદ્ધતિએ કાર્ય કરી રહેવો કાંઈ એવો કાર્યકર નહિ હોય, જેણે પોતાને દાદાની મેનક-ટુકડીના એક અદના નેવક સમજી, દાદા પ્રત્યેની વફાદારીથી તેમને સાથ નહિ આપ્યો હોય.

એટલું જ નહિ, ઇતર જાહેર કાર્યમાં સાધારણ રસ લેનારા અને જેટલેક અંગે દાદાની કોંગ્રેસ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવા વેપારીઓ, અને ઇતર નાગરિકો સુધ્ધાને, દાદાએ તેમની મર્યાદાઓ સમજીને તેમને જીની લીધા હતા. એથીયે આગળ વધી, એમ કહી શકાય કે, કોંગ્રેસી વિચારસરણીથી જુદા પડેલા અને જુદા રહેવા કાર્યકરો સાથેય તેમણે જવં-લેજ ધર્મજીના પ્રસંગો આવવા દીધા હતા.

મોડાસા જેવા વેપાર-પ્રધાન ગામમાં અને અરધો અરધ મુસ્લિમ વસ્તીવાળા ધરખામાં, ન્યાત જનો અને વિવિધ વર્ગોદિતોના સંધાના પ્રાથમિક કક્ષાના વાતાવરણમાં દાદાએ અતિ ધીરજ, અતિ કુનેદ અને અતિ દીર્ઘદૃષ્ટિ જાહેર કાર્ય કર્યું હતું. એટલે જ તો તેમની ઉવાતિ દરમ્યાન ‘કોંગ્રેસી અને ગિન કોંગ્રેસી કાર્યકરો’ એવો ભેદ જન્મ્યો ન હતો; તથા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ એકતા અને સંકલના સચરાઈ હતી. ધણી જમી વાર તો બેદો પાડવા પણ મુશ્કેલ અથવા અશક્ય હતા.

તેવે આપણે દાદાની વિચિત્રલક્ષી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં ઓળખાત જની વેળેતા એવા બે અનન્ય આથીદાનેતો ટૂંકા પરિચય સમજીએ.

શ્રી મોહનદાસ વિ. ગાંધી

જન્મ વિ ન ૧ ૪૮ આશુ ૨૬ ૦))
હરિશરણ વિ ન ૨ ૬ મહ સુ ૧૧

પૂજ્યભાવના અરખલિન હતી. અને તેમણે પોતાની ‘આપમેજે’ ‘આપમુખ’ થી ડ્રોંગેસ અને દેશી રાજ્યોની લડતોનાં, ભગીરથ કાથોં પાર પાડ્યાં હતાં; છતાં ‘આદેશ’ અને ‘દેવગણી’ તો તેમણે ડ્રોંગેસની જ રસીકારી હતી. સરદાર પટેલ, દાદા માવજીકર અને શ્રી. મોરારજીલાલની સલાહ અને મુયના મુધાને તેઓ એક ‘સૈનિક’ ની જેમ માથે ચઢાવી લેના: આમ કરવા જતાં, જે કાંઈ વેડવું પડે અથવા જે કાંઈ ધર્મજી આવે, તેને તેઓ કેવળ કર્તવ્ય સમજી અપનાવી લેતા. આમ છતાં, એમણે દેશી રાજ્યોની લડતોથી માંડી સ્થાનિક અને વૈષ્ણવપંથી પ્રવૃત્તિઓ સહિતનાં ક્ષેત્રે તેમની પોતાની આગવી રીતેજ કાર્ય કર્યું છે. તેમના સેંકડો સાથી કાર્યકરોના વિવિધ પ્રકારનાં વિચારો, માન્યતાઓ, આચારો અને સિદ્ધાંતભેદોને મોટે ભાગે સાંચવી લઈ, નસાવી લઈ, તેમને અતુંકૂળ કાથોં તેમને હસ્તક સુખત કરી, ભાવનાની એકરૂપતાવાળી સદ્ગત દીઠ ભી કરી દીધી હતી. તે એટલે સુધી કે, ભુદા ભુદા ક્ષેત્રે પોતપોતાનાં રસચક્કિ અને પદ્ધતિએ કાર્ય કરી રહેલા કોઈ એવો કાર્યકર નહિ હોય, જેણે પોતાને દાદાની સેવક-ટુકડીના એક અદના સેવક સમજી, દાદા પ્રત્યેની વફાદારીથી તેમને સાથ નહિ આપ્યો હોય.

એટલું જ નહિ, ધંતર જાહેર કાર્યમાં સાધારણ રસ લેનારા અને કેટલેક અંશે દાદાની ડ્રોંગેસ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેલા વેપારીઓ, અને ધંતર નાગરિકો મુદ્દાને, દાદાએ તેમની મર્યાદાઓ સમજીને તેમને છતી લીધા હતા. એથીયે આગળ વધી, એમ કહી શકાય કે, ડ્રોંગેસી વિચારસરણીથી ભુદા પડેલા અને ભુદા રહેલા કાર્યકરો સાથેય તેમણે વલ્લભેજ ધર્મજીના પ્રસંગે આવજા દીધા હતા.

મોડાસા જેવા વેપાર-પ્રધાન ગ્રામમાં અને અરધો અરધ મુસ્લિમ વસ્તીવાળા કસબામાં, ન્યાત જાતો અને વિવિધ ધર્મોદિતોના સંધર્મના પ્રાથમિક કક્ષાના વાતાવરણમાં દાદાએ અતિ ધીરજ, અતિ કુનેડ અને અતિ હર્ષદંષ્ટિથી જાહેર કાર્ય કર્યું હતું. એટલે જ તો તેમની દવાતિ દરમ્યાન ‘ડ્રોંગેસી અને જિન ડ્રોંગેસી કાર્યકરો’ એવો બેદ જન્મ્યો ન હતો; તથા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ એકતા અને સંકલના સચરાઈ હતી. ધર્મજી જાંધી વાર તો બેઠા પાંચા પણ મુકેલ અથવા અચકચ હતા.

તવં આપને દાદાની વિનિયતજી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં જોગખાત જની વેલો એવા બે અનન્ય સાથીદારોનો ટૂંકો પરિચય બમંજી.

શ્રી મોહનલાલ વિ. ગાંધી

જન્મ તિ ન ૧ ૮૮ તા ૧ ૧ ૫૦))
 દર્શનશાસ્ત્ર તિ ન ૨ ૬ મઝા મુદ ૧૧

શ્રી પુરુષોત્તમ ઝાઢળદાસ ગાલ

જન્મ : મિ સં. ૧૯૫૭ પોપ વર્ષ ૭

[૧૮૬૬ મન્યુઆરી ૭]

દરિગરણુ : મંત્ર ૨૦૧૪ આરતી વર્ષ ૧૦ (તા ૬-૮-'૫૮)

સ્વ. શ્રી. મોહનભાઈ વિ. ગાંધી

શ્રી મોહનભાઈ એ ૧૯૧૫માં એલ. એલ. બી. થઈ અમદાવાદમાં વકીલાત શરૂ કરી હતી. તે અરસામાં મોડાસાની એ. વી. સ્કૂલ જેમ તેમ ચાલતી હતી. ને મહાલકારી તેના પ્રમુખ તરીકે સામાન્યતઃ રહેતા. હવે પછી શ્રી મોહનભાઈ તેના પ્રમુખપદે નિયુક્ત થયા. અને તેમણે સ્કૂલના વિકાસાર્થે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. મોડાસાની એ. વી. સ્કૂલમાં તેમણે પણ શિક્ષણ લીધું હતું. અને આજીવિકાર્થે અગદાવાદ-મુખર્ષી રહેતા હોવા છતાં, સ્કૂલનો વિકાસ અને વતનની સેવા કરવાનું ધ્યેય તેમના દિલમાં રહ્યા કરતું હતું. એ અંગે એમણે દાદા સાથે લાંબો પત્રવ્યવહાર કર્યો. ૧૯૧૬માં એ. વી. સ્કૂલને હાઈસ્કૂલમાં ફેરવના આંદોલન ઉપાડ્યું અને તા. ૩૦-૬-૧૯૧૬ ના રોજ મો. જળવણી મંડળની સ્થાપના થઈ. શ્રી. મોહનભાઈ તેના પ્રથમ પ્રમુખ થયા.

શ્રી મોહનભાઈના ચિંતનશીલ સ્વભાવને વકીલાત રુચતી ન હતી. તેઓશ્રી કોલેજમાં હતા, ત્યારથી તેમને વાચનમનનનો ખૂબ શોખ હોતો. તેમણે કાવ્ય, સાહિત્ય વાંચ્યું હતું ને ખાસ કરીને “ કલાપીના દેહારવે ” તેમને આકર્ષેલા. કવિ જગન્નાથ ત્રિપાઠી ‘સાગર’ સાથે તેમની ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ હતી. “ હજારો રાત વાતોમાં શુભાવી તે કમાઈ છે, ” એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેઓ કરતા. એમની અસરને પરિણામે સ્વીડન બોર્ગ, એમર્સન જોરે પશ્ચિમી ફિલસૂફોનો, તેમજ જલાલુદ્દીનરૂમી વગેરે સૂફી સંતોના સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. તેમણે થોડાક કાવ્યો ને ગઝલો પણ લખેલાં, અને શુજરાતી ગઝલોસ્તાનમાં ‘પરિન્દા’ નામથી એમની દૈનિક ગઝલો છપાયેલી. તેમણે બાબા પ્રેમાનંદ ભારતીનું “ krishna the lord of love ” વાંચ્યું અને તે પુસ્તકે તેમના ચિત્ત પર બહુ ગહન અસર કરી. માનસિક રીતે તેમને શુરુ તરીકે પણ સ્વીકારેલા. તેમના વિષે વધુ બાણુવા માટે તેઓ મધરલસિના જોહનસનના પરિચયમાં પણ આવેલા. અલવરના એમ. વાવ સનગ નામે રીટાયડ એન્સુ. ઇન્સ્પેક્ટર થીઓસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ હતા. તેમના સમાગમથી તેમણે થીઓસોફીનો પણ અભ્યાસ કર્યો. આમ તેમની વૃત્તિ અત્યુજ્જ્વળ થતી જતી હતી. જગતના બુદ્ધ બુદ્ધ સંપ્રદાયોનો પણ તેમણે અભ્યાસ કર્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે તેમનું ખૂબ આકર્ષણ થયું, આથી તેમના પિતાશ્રીને દુઃખ થયેલું. તેમ છતાં પિતાની ઇચ્છા : મોહનભાઈ તેમનાં પાછલાં વર્ષોમાં અટકી વૈષ્ણવ બની ચૂક્યા હતા.

વધીલાતનો ધધો મરતા કરતા તેમણે પોતાનું નાચન ખૂબ વધારી દીધું હતું તેમનું પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન પણ મુક્તિ ને નિશાન હતું એક ખૂનકેસમાં ન્યાયાધીશ શ્રી કેનેડીએ તેમની ખૂબ પ્રશંસા પણ કરી હતી નહીત તરીકેની તેમની પ્રતિષ્ઠા જામતી હતી પરંતુ તેમના દિનને એ વ્યસ્તાય રૂપે નહોતો સને ૧૯૧૮ ની સાલમાં એમનું મનોમથન વધતું જતું હતું દેશમાં એ સમયે નાતાલજી ડોળાએનું હતું જલિયાવાલા બાગની કતલથી દેશમાં રોષ ભૂમી થયો હતો મહાત્માજીએ અસહમગની ઘોષણા કરી તેમણે વધીલાતને વધીલાત છોડ્યા, વિદ્યાર્થીઓને ને શિક્ષકોને શાળા-કોલેજો છોડવા આદેશ કર્યો મોહનભાઈએ એ આદેશને અનુસરી, તેમજ વધીલાતના ધધામાં પ્રવર્તતા અસત્યને લાંબે વધીલાત છોડી ૧૯૨૩ ની નાગપુર કોંગ્રેસમાં તેમણે પોતાના સુમિત્ર શ્રી નિધુભાઈ ત્રિવેદી સાથે હાજરી પણ આપી

આ અર્સામાં, શ્રી નિધુભાઈ તથા દ્વારકાપ્રસાદ ગાધીના સહકારમાં તેઓ મુબમમાં ગાધી એક કુ મા ભેડાયા પરંતુ એ વેપારમાં તેમનું દિવ્ય મોતુ ન હતું મહાત્માજીએ તેઓ અનાગતનાર મોડાસા આવતા ૧૯૨૧ મા રોલેટ એક્ટ સામે હિંદુઓમાં ભય મર ઉઠાવેલો થયો એ મળા કાયદા સામે જનતાએ બહુ પોકાર્યું મહાત્માજીએ સંગઠન સામે તત્કાલ કારવાની ઘોષણા કરી મોડાસા એ આંદોલનથી અલિપ્ત ન રહ્યું મોહનભાઈએ આ સમયે વેપાર છોડી મોડાસામાં કાયમી નિવાસ કર્યો અને સ્થાનિક શિક્ષણિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સમય આપના માડ્યો દાદા પણ તે સમયે મોડાસા આવી ગયા હતા મોડાસામાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિકસી જતી હતી મોહનભાઈએ પ્રેમસની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પણ દાદાને ધણે સાથ આપ્યો પરંતુ રાજકીય પ્રવૃત્તિ તેમના દિનને લખો સમય ન રુચી તેમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ

મેં ૧ જ અનુભવથી હું જોઈ શક્યો કે મારા દિવસ અવાજને વધારે વધારે નીચ પડે છે તે મારો માત્ર રાજકીય નથી પણ મેળવણી વિષયક વધારે છે એક સુશિક્ષિત દેશજન તરીકે રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં કોને રસ ન હોય ? પણ રસ હોવો જોઈ જોઈ વાત છે તેને જીવનમાં ધરતી તરીકે અનુસરવું એ બીજી વાત છે હું તરત જ જોઈ શક્યો કે એ મારો માત્ર નથી મારો માર્ગ તે શિક્ષણ વિષયક છે કદા તે મારે હું યોગ્ય છું કે કેમ તે મારે જેવું જોઈને ને ૧ એટલે એ ગાળના શિક્ષણ કાર્યમાં સક્રિય ભાગ લેવો રાજ્યો મેં જોઈને વર્ષ એ કાર્ય કર્યું અને મને ખાતરી થઈ કે એ મારું મરુ જીવનકાર્ય થઈ ગયો

આ વધી તે શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પ્રાપ્તિએ ખૂબી તથા સાલજી

વિદ્યાર્થી ભવન શરુ થયું, ત્યારથી શ્રી મોહનભાઈ તેના ગૃહપતિ તરીકે રહ્યા અને વિદ્યાર્થીઓના વધુ નીકટ સંપર્કમાં આવ્યા. ત્યાં તેઓ જાતિલયમાં સવારે પાંચ વાગે પ્રાર્થના કરાવતા, અને શરીરની તાલિમ માટે આગ્રહ સેવતા, તથા તેમની નાની મોટી બાળતોમાં માર્ગદર્શક બનતા. ધાર્મિક ચિંતાવૃત્તિ, શિક્ષણોત્સાહ અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના પ્રેમને કારણે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં અતિ-શય પ્રિય બન્યા. અને શાળાના વિકાસમાં તેમના જીવનની સુવાસે અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવ્યો. મોડાસાની આસપાસના ૪૦ માઈલના પ્રદેશમાં આ એક આદર્શ અને અભિનવ સંસ્થા બની રહી. જેળવણી ખાતાના અમલદારો, સ્થાનિક ઓફિસરો અને નિમંત્રિત મહેમાનો આ સંસ્થા અને એના કાર્યકરોને જોઈ ભારે આશ્ચર્ય ને આનંદ વ્યક્ત કરતાં થયાં.

ધર્મનીતિના શિક્ષણ વિના વિદ્યાર્થીનું ચરિત્ર-ગઠન થઈ શકે જ નહિ, એમ શ્રી મોહનભાઈ દૃઢપણે માનતા. આથી તે અવાર નવાર ધર્મ, નીતિ, રાજકારણ વગેરે વિષયોના શિક્ષણ માટે અભ્યાસ વર્ગો ચલાવતા અને વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા પ્રેરતા. તેમનું પોતાનું વિશાળ ને વિવિધ વાચન સામ્રી પ્રેરણારૂપ બનતું. ધાર્મિક સહીષ્ણુતા જેળવાય, અને વિદ્યાર્થીઓમાં ધર્મનીતિ પ્રેમ ખીલે, તે માટે તેમણે શાળાના અભ્યાસ-ક્રમમાં નીતિ શિક્ષણનો વિષય ઉમેર્યો. આ માટે ધ્યેયલક્ષી વાચનમાળાઓ પ્રાપ્ત કરવી એ મુશ્કેલ કાર્ય હતું. તેમણે જુદાં જુદાં ધોરણો માટે જુદા જુદા સંપ્રદાયોના સંતોના જીવન પ્રસંગોનાં પુસ્તકો પસંદ કર્યાં અને શાળાની કારકીર્દિ દરમિયાન વિદ્યાર્થી મુખ્ય ધર્મો અંગે ઠીક ઠીક માહિતી પ્રાપ્ત કરે એવી ગોઠવણ કરી. એમની પ્રેરણાથી શ્રી. રમણલાલ સોનીએ “ ઉપનિષદ કથા મંગલ ” અને “ ભાગવત કથામંગલ ” રચ્યાં, જે તેમણે હાઈસ્કૂલ તરફથી જીપાવીને વિદ્યાર્થીઓને મફત વહેંચ્યાં.

તેથી જ રીતે તેમણે શરુઆતથી જ શાળામાં રાષ્ટ્ર ભાષાના શિક્ષણનો પ્રયત્ન કરેલો. વિદ્યાર્થીઓ બહારમાં વિના સંકોચે બોલી શકે, તે માટે ઉપજાં ધોરણોમાં તેમણે ચર્ચા સભાઓ શરુ કરી. ધ્યેયલક્ષી નાટકો લખવા શ્રી રમણલાલ સોનીને પ્રેર્યો અને શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક મનોરંજનના આગ્રહી રહ્યા.

શિક્ષણ અને સંસ્કાર પ્રચારના એમના જોડા પ્રેમને લીધે તેઓ અમ-દાવાદ બિસ્વાસી સ્કુલમોડની ધણી વખત મુઠી સમ્ય રહ્યા હતા. સારાએ જીલ્લામાં એક આદર્શ શિક્ષક અને શિક્ષણ શાસ્ત્રી તરીકે તેઓ પંકાએવા. તેમના જીવનની સુવાસ ધણી વિદ્યાર્થીઓ પર બહુઈ અસર કરી ગઈ. ધણી

વિદ્યાર્થીઓએ તેમની પાસેથી જીવનનું લાભુ બાંધ્યું. વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ દેવળ આદરપાત્ર નહોતા, તેમના દિલમાં તેમણે દૃઢ સ્થાન પણ લીધું હતું. તેમની મધુર પ્રતિભા અને સૌમ્ય મુખાકૃતિ પહેલી નજરે જ વિદ્યાર્થીના માનસમાં અચૂક છાપ મૂકી જતાં. વિદ્યાર્થીઓ તેમને “ ફિરસ્તો ” કહેતા. શાળાના ઉપલે મજલેથી તે સફેદ ખાદીના નિષ્કલંક લેગાસમાં નીચે ઉતરતા હોય, ત્યારે કોઈ દેવી ફિરસ્તાનું અવતરણ થતું હોય એમ વિદ્યાર્થીઓ અનુભવતા. વિદ્યાર્થીઓ સાથેના વ્યવહારમાં તેમને કદી કોઈએ કંઠેર કે ગુસ્સે ધમ્મેલા જોયા નથી. દયાણુથી કામ ન લેતાં તેઓ સમજવટ અને પ્રેમથી કામ લેતા. એમના પ્રેમને સૌ વશ થઈ જતાં.

સમૃદ્ધ પુરતકાલય એ શાળાની મહત્વની આવશ્યકતા છે. શાળામાં તેમણે વિદ્યાર્થી ઉપયોગી ઘણાં પુસ્તકો વસાવ્યાં. ૧૯૩૯ માં શ્રી. ડૉ. કા. છુટાલાએ પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ ધર્મ પત્ની સૌ. ધનલક્ષ્મીબેનના સ્મરણાર્થે હાઈસ્કૂલને એક વાંચનાલયને લાયબ્રેરી બંધાવી આપ્યાં ને હાઈસ્કૂલની એક મોટી જરૂરિયાત પૂરી પાડી. ત્યારે મોહનલાલએ પોતે તેમાં ઘણાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં.

૧૯૪૪ સુધી તેઓ હાઈસ્કૂલના આચાર્ય પદે રહ્યા. નિવૃત્તિ લીધા પછી પણ તેમણે શિક્ષણ-સંસ્કારનું કામ બંધ ન કર્યું. “ શુદ્ધદિત સંસદ ” સ્થાપી, શ્રી. વલ્લભાચાર્યજીના સાહિત્ય અને સંપ્રદાયના પ્રચાર માટે આમરણુ પ્રયાસ કર્યો. તેમની આ શિક્ષણ-સેવા ધ્યાનમાં લઈ વિદ્યાર્થીઓ અને જીવવણી મંડળે તેમના સ્મરણમાં ‘ મોહનલાલ પ્રાથના મંદિર ’ હાઈસ્કૂલની પાસે જ બંધાવ્યું. દાદાની પ્રતિભા એક રાજકારણ અને સમાજ સેવકની હતી, તો મોહનલાલની પ્રતિભા એક આધ્યાત્મિક પુરવળી હતી. જેટલો વતનપ્રેમ દાદાના દિલમાં ઉલરાતો હતો, તેટલું જ માદરે વતનવૃદ્ધિત મોહનલાલને હૈયે હતું. દાદાનાં ત્યાગ અને સમાજ સેવાની પ્રવૃત્તિઓ મોડાસાને જીલ્લામાં ખ્યાતનામ બનાવતાં હતાં. તો મોહનલાલનું સૌજન્ય માનવ્ય લાવના ને નિર્મળ વ્યક્તિત્વ પણ મોડાસાનું આકર્ષણ હતું. રાજકારણ અને સમાજસેવા. શિક્ષણ અને સંસ્કારનાં દેવોમાં આ બંનેની જોડણીએ મોડાસાના હૈયે અક્ષય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

શ્રી. પુરુષોત્તમ ગો. શાહ (દાસલાલ)

મોડાસાના સર્વોચ્ચ વિકાસમાં, દાદાના સાથી તરીકે એક બીજી વ્યક્તિએ એકનિષ્ઠ એકાગ્રતાથી, સંસ્થાના આરંભકાળથી, પોતાની સર્વ શક્તિઓનું સિંચન કર્યું હોય, તો તે શ્રી. પુરુષોત્તમ ગો. શાહ (જેને સૌ દાસલાલ કહે

છે) છે દાદાના લગભગ તમામે તમામ ક્ષેત્રના સાથો અને સહકાર્યકર્તા-
નેડીદાર તરીકે જે કોઈ એક વ્યક્તિનું સ્થાન દર્શાવી શકાય, તો તે શ્રી.
દાસભાઈનું દાદાનો ગેરહાજરી (જેલનાસ તથા બિમારી અને ખીજ પ્રવૃત્તિ-
ઓમાં રોકાયું) માં દાદાની ખાયામાં પાગરેલી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓના સંચા-
લનમાં જે કોઈ એક વ્યક્તિ સતત સેનારત રહી હોય તો તે શ્રી. દાસભાઈ છે.

શ્રી દાસભાઈ ૧૯૪૮ માં સંપૂર્ણતઃ પથારીનથ બન્યા, ત્યાં સુધીનાં
૨૦ વર્ષ દરમ્યાન તેમણે મોગતા પ્રદેશ સેનાસઘ, મોડાસા કોંગ્રેસ સમિતિ,
મોડાસા બ્રધરહુડ, મોડાસા ફેળવણી મંડળ, મોડાસા મહિલા મંદિર,
ખાદી પ્રવૃત્તિ, હરિજન પ્રવૃત્તિ, રાજન અને સેના કાર્યો પાળળ, તે તે
કમિટિઓના કોઈને કોઈ હોદ્દાઓ તરીકે-મોટે ભાગે, અને તે વિનાય તેમણે
પોતાનું તન ધમી નાખ્યું છે.

અલગત, દાસભાઈનો સ્વભાવ ગજકાગણી ક્ષેત્રો કરતા રચનાત્મક કાર્યોને
વધુ અનુકૂળ રહ્યો છે. અને તેમાં તેમની શક્તિઓ વધુ દીપી બીડી છે

દાસભાઈનો જન્મ ૧૮૯૬ ના બન્યુઆરીની ૭ મી (સં ૧૯૫૨
પોષ વદ ૭) ને રોજ થયો હતો તેમના વડીલોનું મૂળ વતન ખામણા*
તા બીલોડા) પિતાજી પહેલા શિક્ષક અને બાદ બ્રિટિશ રાજ્યમાં તલાટી
હતા તેમણે ૧૯૧૧ માં વર્નાક્યુલર કાર્પનન પાસ કરી, મોડાસામાં અંગ્રેજી
૪ ધોરણ પૂરા કરી, આગળ અભ્યાસ માટે નડિયાદ ૧૯૧૩ માં ભણ્યા
ગયેલા, અને સાતમું અંગ્રેજી ધોરણ અમદાવાદમાં પૂરું કરેલું અમદાવાદમાં
ખડાયતા છાનાસય ખૂલ્યું, ત્યાં તેના પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓમાં દાસભાઈ હતા.
પરંતુ ગરીબ સ્થિતિને કારણે, અન્ધી માફીનો પ્રયત્ન કરવામાં નિષ્ફળતા
મળતા ના છૂટકે અભ્યાસ છોડી, તેમણે મુંબઈ જઈ નોકરી શરૂ કરી-શેર-
બજારમાં દાખલ થયા.

દાદાની જેમ દાસભાઈ પણ અતિ નાની વયથી રાષ્ટ્રસેવાનું સ્વપ્ન
સેવતા થયા હતા ૨૪ મી વર્ગાકે જ (૧૯૧૬ માં) લખેલી તેમની ડાયરી
બુકો- “ ૨૩ વર્ષ માતૃભૂમિના પૃથ્થ ઉપર પસાર થયા પણ માતાની સેવા
કરી શક્યો નથી, તેથી હીનભાગી છું.....”

દાસભાઈની આ વેનાના મૂળ દેહતા બિંડા છે! આ શબ્દો બ્યારે
તેઓ લખી રહ્યા છે, ત્યાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ અત્યંત કડોડી છે
પિતાજીનું હજી હમણા જ અવમાન થયું છે, અને માથે દેવું બિંબેતું છે

• ગુજરાતના અમણી સાહિત્યકાર શ્રી દમારાંકર જેથી આજ મામના
વતની છે.

પરંતુ પ્રભુમા આરથા રાખી, તેમણે પોતાના જીવન-આદર્શો માત્ર ૨૩ વર્ષની વયે જ, પાન કરી લીધા હતા !—(૧) માતૃભૂમિની સેવા (૨) જરૂરિયાતો ઓછી કરી સાદું જીવન ગુજારવું (૩) આર્થિક ઉત્તિ માટે સત્યપથનો આગ્રહ (૪) ઓછસ નિયોગી જ્ઞાન મેળવવું (૫) ગોકુલાશ્રમ ફડ (અગત ધર્મોદ્ધ ફડ ખાતે આવકની ૧૦૦૦ ટકા ગકન ભુદી કાઢવી

હવે તો માથે દેવુ જીવુ છે ને આર્થિક ભીંસ મજે પીટળાઈ રહેલી છે, ત્યારે આ નાતિના નિર્જન્ય તેમની ઉચ્ચ કક્ષાની ખર્ચની દ્યોતક નથી શું ?

અનમત, દાસભાઈની રાજકીય ખર્ચિતિ ૧૯૧૬ થી નક્કર ૨૫ ધરી રહી હતી ૧૯૧૬ ની સાન હતી તિનક મહાગજ અમદાવાદમા પધારવાના હતા લાખ-લાખ માનનીયો અમદાવાદનો નાજાર ઉખરાઈ ગયો હતો ખુદ ગાધીજી અને ખીજ દેશનેનાઓ તથા કાર્યકરોએ વિવક મહાગજની ગાડી (ધોડા છોડી નાખેની ખગી) ની ધુગ પોતાને ખભે જીંચકી લઈ, તેમને આખા શહેરમા રેન્ડ્યા હતા અને ત્યારે કોઈપણ જુવાન હેયુ એ જીર્મિ સાગરમા ફૂદી પડ્યા નિના ગહે તો એ જુવાન નહિ—અને દાસભાઈ દોડી પહોંચ્યા તિવક મહાગજની ગાડીની ધુગ વહેતા પોતાના જીવનના ધન્યતા અનુભવી

આ દિવસોમા અમદાવાદમા ઉપગઉપરી પગિયો હતો ગાધીજી, તિનક મહાગજ, જનામ ઝીણા, અમર વગેરેના લાપણો યયા ખીજે દિવસે શ્રી ગોકુલદાસ પારેખને પ્રમુખપદે “મઘનિપેધક પરિષદ” મળી, નીજે દિવસે શ્રી સતમાલને પ્રમુખપદે “અગણી પગિદ” મળી, એજ દિવસે શ્રી પગાજપેના પ્રમુખપદે “સોશિયલ રિફોર્મ ડાન્કરન્સ” મળી

દાસભાઈએ આ પરિષદોમા સ્વયંસેનક તરીકે કામ કરેલું

આ પછી તો તેમણે અવારનવાર ભુદા ભુદા વિષયો ઉપર લેખ-લખાણો છાપા જોગ લખવા માડેલા “ધિઓમોદી અને સમાજલાવના”, “વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ઈશ્વરશાસ્ત્ર” વગેરે (૧૯૧૭ માર્ચ)

૧૯૧૯ મુધીમા આ રીતે દાસભાઈનું ધજાર થયું હતું અને તેમણે તેમની નોંધપોથીમા જે આદર્શોની નોંધ કરેલી આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે દાખી ન હતી.

આ દિવસોમા તેઓ ‘હોમરવ’ ની પ્રવૃત્તિથી આકર્ષાયા હતા તેમણે ૨-૧-૧૯ ના રોજ નોંધપોથીમા ટપકા-યુ છે “સ્વરાજ્ય, આત્મનિર્જન્ય, અને હોમરવના લણકારા દરેક ઢેળનાયેલા હૃદયમા અત્યારે ઝડપાઈ રલા છે—”

અને દાસભાઈ આ દિવસોથી મુખર્ષિ ધલાકા અને ગુજરાતમા કામ

કરવાની યોજના વિચારતા હતા અને કાગળ ઉપર ટપકાવતા હતા.

પરંતુ, ૧૯૧૯ના એપ્રિલની ૬ ટીએ, સરકારે રાઉલેટ બિલ કાળે ખરડો પ્રગટ કરેલો, તેનો વિરોધ દેશ ભરમાં ઉજવાયો—સરઘસ, સલા, ઉપવાસ: તેમાં દાસભાઈએ ભાગ લીધો. તા. ૭ મીએ સત્યાગ્રહનાં પુસ્તકોનું વેચાણ કર્યું.

અને ૨૫ મી વર્ષગાંઠે—કેવળ એક જ વર્ષ વીતતાં તેમણે નોંધ કરી.

“ સાદાર્થ અને સત્યપથે અર્થ પ્રાપ્તિ તો ઠીક ઠીક સધાઈ છે .. પણ માતૃભૂમિની સેવાનો આદર્શ હૃદયમાં હરહમેશ હોવા છતાં તેમાં જરા પણ આગળ વધાયું નથી.....”

અલખત, ધર્મોદ્ધાર કંડની રકમ આશરે રૂ. ૪૦૦ નોટલી થઈ હતી; અને તેજ રીતે ૧૨૩૬ ટકાનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો.

૧૯૨૦ માં દાસભાઈએ મુંબઈથી નવજીવનના તંત્રીને પત્ર લખેલો અને ૧૯૨૨ માં સવિનય લાંગ કમિટિને પત્ર લખેલો. આ રીતે પત્રો દ્વારા તેઓ પોતાની શંકાઓ અને સૂચનાઓ રજૂ કરતા હતા.

અમદાવાદની નોકરી બાદ આર્થિક સ્થિતિ જરાક ઠીક થતાં, વળી દારાભાઈ મોડાસા આવવા ને સ્થાયી થવા તલસી રહ્યા હતા. ત્યાં તો ભારતના સમસ્ત પ્રાણને ઉછાળે ચઢાવે એવો ૧૯૩૦નો વિરાટ સત્યાગ્રહ—દાંડી કૂચ (૧૨ માર્ચ ૧૯૩૦) થી આરંભાયો...અને ૯-૪-૩૦ને રોજ નોકરીનું રાજીનામું આપી દઈ, ૧૨-૫-૩૦ના રોજ દાતભાઈ મોડાસા આવીય પહોંચ્યાં.

પરંતુ તરત જ ‘કિડની’ ની બિમારીમાં પટકાયા. ત્રણેક માસે દર્દ મટ્યું. અને ઓગસ્ટ ૧૯૩૦ માં તેઓ પોતાના પ્રિય ખાદીકાર્યમાં લાગી ગયા.

પણ દાદા અને શ્રી. ચંદુલાલ શં. છુટાલાની ધરપકડ બાદ, દાસભાઈ મૂંગા ન રહી શક્યા. ‘ત્રીજા સરમુખત્યાર’ તરીકે તેમણે પણ જોલવાસ અપનાવ્યો. અઢી માસની જોલ પૂરી કરી છૂટીને આવ્યા બાદ વળી ખાદી-કામમાં લાગી ગયા.

હવે તો દાસભાઈ જનસેવાના ધોરી માર્ગ પર જિલટબેર દોડી ચૂક્યા હતા. ગાંધી-અરવિન કરાર મુજબ સમાધાન થતાં, તેમણે વળી ખાદી કાર્ય તથા ખડાયતા મંડળની પ્રવૃત્તિ (મંત્રી) માં ઝુકાવ્યું.

અને ૧૯૩૨ ની ખીજ લડત (૪-૧-૩૨) બિપડતાં, ૧૩-૧-૩૨ ને રોજ તેઓ પહેલા ડિક્ટેટર તરીકે મોડાસામાંથી ગિરફતાર થયા. આ વખતે તેમને ૧૧૧ માસની સજા થઈ. અને ‘ચરવા’ જોલમાં લાંબો સમય ગાળવાનો આ વખતે જે પ્રસંગ મળ્યો તેને દાસભાઈ તેમની વીગતવાર

યમા પૂજ્ય વલ્લભભાઈ-એના સંબોધનથી) પચ્ચવદાર પણ કરશે અને પેતાની તેને અંગેની ચોજના ગ્વાના કરશે

આ જ નાં મા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં મહા માહુના પ્રમુખપદે રૂઝવણી પગિયે મળેના-તેમાં ય તેમણે હાજરી આપેલી

એણે જ નહિ પણ ૧૮૪૪માં જ્યારે મોડાસામાં જ દાદાની પ્રેરણાથી ચુનીગઢાએ કુમાર મદિગુ મય ઉપાડ્યુ, ત્યારે દાસભાઈએ ૧ નાં તેમાં સેવા આપી

૧૮૪૫માં પુસ્તકમય પરિષદમાં પણ તેમણે રસ લીધો હતો

ખીજ બાલુ, છેક ૧૮૧૬ થી તેમણે ખડાયાના પરિષ (ડોક્ટરના નામ અધિવેશન)માં રસ લેના માંડેલો અને તેમાં તેમણે પ્રેસિડેન્ટની જગ્યા (૧૮૧૧ પૂર્વેની કોંગ્રેસ) ૩ દિવસ મળી, લાપણે ને ઠરાવો કરી વિખગાઈ જવાને બદલે સગીન કામ કરવાની સૂચના આપી, ગામડામાં રૂઝવણીના ઉપદેશ માટે માત્ર ઉપાડના જણાવેલું અને ૧૮૨૦ માં તેમણે “ખડાયાના વિદ્યોત્તરક મડગ”નું બંધારણ ઘડ્યું હતું

અને આ વસોમાં જ મોડાસા બંધારણના મની તરીકે કામ દીધાનું સંસ્થાને ઘણું નરસે સાગ પાયા પર આણી

આ દિવસોમાં જ તેઓ લખે છે “ત્યાગમય જીવન ગાગવા અનેક પ્રકારના અખતગ કર્યા-મનોમથન-અતિશય થતુ ”

અનમત, આ બધો સમય દાસભાઈને આજીવિકાનો સત્તાવ સતાવતો હતો જ અને તેમણે ખેતીનો ધંધો કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ પણ કરેલો (૧/૨૫) પગિયું મે તેઓ લખે છે “૧૮૨૩ માં મુબઈ છોડ્યું તે પછીના વર્ષે અનેક પ્રકારની ચિંતા, દુખો અને વ્યગ્રતામાં જવા માડ્યા માનસિક અશાંતિ વધતી જ આવી . ”

આ માનસિક અશાંતિ પાછળ આર્થિક હાલત ઉપરાંત, સતતિ ન હોવાને કારણે ફરીથી લગ્ન કરવા અંગે તેમના ઉપર આનંદ ૧૬માણે પણ હતું પરંતુ તેઓ લખે છે “કુટુંબનો આગ્રહ અને મારા સિદ્ધાંત-આ બે વચ્ચે દૈનિક યુદ્ધ ચાલ્યું હોય સિધ્ધાંતની જીત થઈ ”

(દાદાના જીવનમાં ય આવો પ્રસંગ આવેલો આપણે જોઈ ગયા છીએ)

ખીજ બાલુ આપણે જોઈએ છીએ કે, દાસભાઈ આ વસોમાં દીલા પડનાને બદલે, “સેવા” માર્ગે જ જીવન વ્યતીત કરવા વધુ ને વધુ દૈનિક નિશ્ચય કરતા રહ્યા છે

અને ૧૮૨૬-૨૭ માં ગુજરાતમાં જળપ્રલય થતા તેઓએ મોડાસા

પ્રદેશમાં ગામડાં ખૂંદો રાહત કાર્ય કર્યું.

પરંતુ-દાસભાઈના “સેવા માર્ગ” માટેના અથાગ પ્રયાસો છતાં, આખરે એમની આર્થિક સ્થિતિએ વળી એમને ભીંસમાં ભીંસા. અને લાચાર બની એમને ૧૬-૧-૨૮ ને રોજ અમદાવાદ જઈ એક પારસી વેપારીને ત્યાં મેનેજર તરીકે નોકરી લેવાનો વારો આવ્યો !

અને જોવા સંમળવા જેવી વાત તો એ છે કે, આવે વખતેય તેમણે “વાર્ષિક બચતમાંથી ૨૫ ટકા ધર્મોદા કાઢવા નિર્ણય કર્યો હતો.”

વળી તેઓ નોંધે છે : “અમદાવાદના આ વસવાટ દરમ્યાન કમાવું એજ મુખ્ય ધ્યેય નહોતું. સેવાનું ક્ષેત્ર ફરી મેળવવા સારૂ ઊણપ પૂરી કરવા પૂરતું જ હતું.....અમદાવાદમાં જ મહાત્માજીનો આશ્રમ હોવાથી કંઈક વધારે જાણવા મળ્યું.”

આમ દાસભાઈની સ્થિતિ દાદા કરતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણી જુદી હતી. અને વરસો લગી જીવનના આદર્શોને વ્યવહારમાં ઉતારવા તત્પરતા અને મથતા છતાં, બખ્ખેવાર “સેવા માર્ગ”નો નિર્ણય કરી નોકરી છોડી મોડાસા આવી પહોંચ્યા હોવા છતાં, તેમની પરિસ્થિતિએ તેમને શિકરત આપી હતી !

પરંતુ માનનીયું અડમ નિશ્ચયજન પાછો સ્થિતિ જરાક અનુકૂળ થતાં કેવો ફૂંકા મારે છે, તેનું દાસભાઈનું જીવન ઉત્તમ દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

સ્વ. ચંદુલાલ શં. જુટાલા

દાદા અને શ્રી મોહનભાઈના સાથી સહકાર્યકર્તાઓમાં દાસભાઈની જેમ શ્રી ચંદુલાલ શં. જુટાલા (દાદાની આગળની પેઢીના મોડાસાના બાહોશ અને અમણી કાર્યકર્તા શ્રી. ચંકરકાકાના પુત્ર) નું નામ ઉપર્યુક્ત સર્વ પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલું રહ્યું છે. મોડાસા કેળવણી મંડળ, બ્રધર હુડ અને બીજી સામાજિક ઉપરાંત, ક્ષંચેસની પ્રવૃત્તિઓની ધુરા તેમણે એક યા બીજા હોદ્દા-પરથી ઉઠાવી છે. શ્રી જુટાલાએ તેમના પિતાના વારસ તરીકે મહાજનની પ્રવૃત્તિમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લખ્યો છે. અને સત્યાગ્રહોમાં જોલ પણ વેડી છે.

તેજ રીતે, મોડાસાની બિન રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ કેળવણી મંડળ, દવાખાનું, ડાયાલય, પાકયાળા, વગેરેના વિકાસ અને ઉન્નય પ્રસંગે દાદા અને શ્રી મોહનભાઈના અંગત સલાહકાર અને નાણાં એકડાં

ક વાની બાળનામાં સહાય- જેવા નહયા હોય, તો તે શ્રી હાગનાત્ત જા હુગના છે એવું જ નહિ પણ પોને પ્રિયમોક્ષ ખાતામાં તરકારી હા ૧૫૦ દોના જતા, ૧/૧૮માં દાદા અને શ્રી મોહનભાઈને મોડાના જી દેશનેવાની પ્રવૃત્તિના કપવાનવાનો ઉત્સાહ રેડનાર તેઓ હતા, એને એ દિવસોના એ વાતો તેમણે પોતે પણ ગણનાસુ લખી ખતે ઝોળી લે ની તેમની નાવ નીખા ૫ વાની તથાની ગીય દીધી હતી-જે વડુ વિચારુ અને નવાહાતે અતે સંસ્થી લીલા હતી

દાદાની ગૈયેત પ્રવૃત્તિના ચત્રાનના નાથી પોના મોગના પ્રદેશના દાદાના મમતા હાથમમાં દાતનાઈ હતા, અને ડેકાર્ષ શ્રી ચુલાત્ત જ હુગના હતા તો પાળના વરોમાં શ્રી સુનીનાઈ દેવાઈમાં પોત, (હાલ હલ્લા કોચેસના પ્રમુખ) તથા શ્રી ચુલાત્ત નોની (હાલ મોડાના તાલકાનો પ્રમુખ) ગયા કે ત્યાં અન્યત્ર મૂક અને ચાત્ર ગીને ગૈયેની સેવા બનતી રહેત શ્રી પૂજાર્થ લઈ છે ૧૮૪૦ થી તેમણે કોચેને પેતાની સેવા અર્પી છે સરૂત પા ચાગના સંચાલનમાં તેઓ સક્રિય હિન્દો લેના આન્યા છે અને હાલ તેઓ તાત્ર ગૈયેના મ ની હાલ ઉપાન, સેવા સંધના મ ની તરીકે, હલ્લિન હાલિત્ર સેનાયગીના ચેગમેન તરીકે મ નો મનથી ગદા છે

પ્રદેશના મુખ્ય કોચેમી કાર્પકોમાં ધનનુગના શ્રી વારીલાત્ત જે મહેતા (હાલ મુબઈ ધાનતનાના ગૈયેની નમ્ય) હોમાઈના શ્રી ચુલાત્ત જે મોદી વગેરે છે

ઉપરાંત, શ્રી રામરાવ ઉપાધ્યાય માનપૂર પ્રદેશના (હાલ મુબઈ રાજ્ય મેસિનના નમ્ય) અતિ મૂક અને નિગરાન આગેવાન તરીકે આગળ તરી આન્યા છે

મોહના-પ્રદેશમાં જ ગી, જિમા થઈ પોનાની અને રિધ શક્તિઓન પ્રાપ્તે મોડાના પ્રદેશની બહાર પ્રવૃત્ત બનેલા ગૈયેના અમણી આગેવાનોમાં શ્રી કે કે સાહ (મજા માગ) મોખર છે તેઓ મુબઈ પ્રદેશ ગૈયેન મિગીના પ્રમુખપદે હતા

શ્રી કે કે ચહ તથા શ્રી સુનીનાઈ પોતે છેલ્લા તમકાના ધર રાજ્ય અધિલનમાં તથા શ્રી સુનીનાઈએ વિનીનીખના કાર્પમાં અને મુદાન પ્રવૃત્તિના તારો એવા સંચાલ્યો

સિદ્ધિઓનું સરવૈયું

દાદાના અગત ઇવનની ચાની જે સમજની હોય તો આપણે તેમની નિરુપાર્થ કર્તવ્ય-નિધામા જોઈ શકીએ છીએ

* દાદા હજી તો છેડ કિંગ્ડમ અનુયાયા હતા કુટુંબ ગરીબ ભાઈઓ નાના પિતાને માથે પડેલો બોલ પડેલો દાદા આ બધું જોતા ને નાની વયેય સમજતા હતા પ્રથમ કર્તવ્યની રૂપરૂપ ભાવનાએ ત્યારે જ તેમને દેવોળી મુખેલા ખીલું બધું પછી, સૌથી પ્રથમ મારા આ પિતાનો બોલ હળવો કરે, મારા કુટુંબને દુઃસ્થિતિમાંથી બહાર કાઢુ

અને દાદા જેવો અતિ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અભ્યાસ ત્યજી દઈને કુટુંબનો આર્થિક બોલો હળવો કરના નોકરીએ ચઢી ગયો

હવે નોકરી દરમિયાનની દાદાની નિષ્ઠા જુઓ શિક્ષકની નોકરી છે, તો તેમા નિષ્ઠા અને સેવા ભાવિ શિક્ષક નો એમનો આદર્શ રહ્યો રજા-વાડામાં કારભારી બન્યા ત્યારે, દાકિર અને તેમના કુટુંબ પ્રત્યેની વફાદારી જાળવીને પ્રજાનું દુઃખ હળવું કરનાના પ્રયાસમાં તેમણે તેમની કર્તવ્યશીલતા દાખવી અને છુટાર-ધાડપ કુઓના જુઓ સામે, બીજા રજા-વાડા અને ઉપરી અમલદારોના તુમાખી નર્તન સામે, કારભારી તરીકે પોતાનું તથા પોતાની ઠકરાતનું ગ્લણ પ્રનામાં અને સ્વમાન સાચવનામાં તેમણે અસાધારણ હિંમત, કુનેહ, અને ત્યાગના દષ્ટાંતો પૂરા પાડ્યા બાદ મુબત્તમાં નોકરી કરતા તે દરમિયાન પણ તેમણે પોતાના સ્વાર્થ કરતા પોતાના માસિક-શેખની વફાદારીને હમેશા આગળ ધરી શેખની ગમે તેની કફેડી પગિસ્થિતિમાં તેનું હિત વિચારીને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું

અને પોતાના સાથીદારો શુમાસ્તા-મુનીમને પોતાને કારણે કાઈ પણ આય આનના પ્રસંગો જિભા થતા તેમણે હમેશા સ્વાર્થ-ત્યાગના ઉજ્જવન દષ્ટાંત પૂરા પાડ્યા

* સ્વતંત્ર વેપારમાં પડ્યા, ત્યારે પોતાના ભાગીદારો સાથે નિસ્વાર્થ વ્યવહાર, અને તેમની મુશ્કેલીઓમાં તેમનું હિત વિચારીને નર્તનાની શુભ કામના તેમણે પ્રતી અજગ્રી કરી નથા કોઈ પણ વેપારી માટે આ અતિ ઉદાર વ્યવહાર શુદ્ધિ અનુકરણીય બની જાય તેની છે

* એક નાગરિક તરીકે તેમણે યુવાનવયથી જનત કર્તવ્યનિષ્ઠા દાખવી છે કુટુંબના બાળકો માટે શિક્ષણ ફંડ, જ્ઞાતિ માટે જ્ઞાતિ ઉત્તેજન ફંડ

અને તો તેમણે પ્રાથમિક સહજ કર્તવ્ય મર્યાદા; પરંતુ કુટુંબમાંથી સાતિ અને સાતિમાંથી ગામ, ગામમાંથી પ્રદેશ, અને પ્રદેશમાંથી ભારત દેશ પ્રત્યેની વિકસતી જતી ભાવનાની સાથે તદ્દુપ જની, તેમણે જીવનનું જે જાગ્રત રીતે ધકતર કયું છે, તે કોઈ પણ નાગરિક માટે પ્રેરણારૂપ છે.

* ૧૯૧૯ થી તો દાદાએ જે મહાન રાષ્ટ્રયત્નમાં પોતાની જાતને અર્પી દીધી, ત્યારથી તો તેમના પ્રચંડ પુરુષાર્થ અને કર્તવ્ય નિષ્ઠાનાં સતત દર્શન થતાં રહ્યાં છે.

• એક સનિષ્ઠ નાગરિક, એક જાહેર કાર્યકર્તા, એક કુશળ વ્યવસ્થાપક, એક બાહોશ આગેવાન: આ બધા ગુણો પાછળ દાદાની સંસ્કારી અભ્યાસ વૃત્તિ અને ચિંતનશીલતાનો જેવો તેવો ફાળો નથી. સાવ ટૂંકા લઘુતરવાળા એક નાગરિકની અંગત લાયબ્રેરી તો જુવો! આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વેથી આરંભી આજ લગી ભલભલા અભ્યાસોને આકર્ષે એવી એ સમૃદ્ધ છે! સેંકડો પુસ્તકો: ચિંતન, ધર્મ (ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ, પુરાણો, રામાયણ, મહાભારત, ગીતા, ભાગવતની વિવિધ આવૃત્તિઓ તથા પુણિ માર્ગીય શાસ્ત્રીય અથોસહિત) વૈદકીય, કાયદા કાનૂન, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્રો, રાજકારણ અને ઇજનેરી, ખેતીવાડી, બાગાયત તથા ઇતરસાન માહિતિના સેંકડો અથો છે! અને આમાં ભાગ્યેજ એવું પુસ્તક હશે જેનો દાદાએ અભ્યાસ ન કર્યો હોય.

દાદાની જ્ઞાન પીપાસા તથા સંસ્કારી જીવન માટેની તાલાવેલી કોઈ પણ નાગરિકને ઝાઝી પ્રેરક નથી.

* પોતાની સામે જ્યારે જ્યારે, જે કાંઈ કર્તવ્યો ઉપસ્થિત થયા, ત્યારે ત્યારે દાદાએ કોઈ પણ પ્રકારની હિચકિચાહટ કે દીર્ઘચૂનીપણા વિના, સ્થિતિ કે દેશી રાજ્યોની સરહદોના કૃત્રિમ ભેદોનો લવલેશ વિચાર કર્યા વિના, પોતાની સર્વશક્તિ એકાગ્રપણે એમાં સમર્પી દીધી છે: કોઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમી નિઃસ્વાર્થ સેવક માટે આ પ્રેરણા જેવી તેવી નથી.

* અને નવાં નવાં ક્ષેત્રો ખેડવાનાં આવ્યાં (રાજકીય-કાનૂની ઉપરાંત વૈદક, ખેતીવાડી, બાગાયત, નાના ઉદ્યોગ અને મકાનનું ઇજનેરી બાંધકામ સહિત) ત્યારે ત્યારે તે તે વિષયનો શક્ય તેટલો અભ્યાસ કરી લઈને, ઉચ્ચ કક્ષાની કાર્યદક્ષતાની તાલિમ લઈને, આપસપર્યથી જે અસાધારણ કાર્યો, તેમણે લગભગ એકલે હાથે પાર પાડ્યાં છે તે કોઈ પણ પ્રદેશના અને ક્ષેત્રના ક્ષેત્રકને માટે પ્રેરણા રૂપ બનવા સમર્થ છે.

* કર્તવ્ય પ્રત્યેની દાદાની સમજ અને કક્ષામાં જુદે જુદે સમયે જુદાં

જુદા સ્તર હોના છતા, જીવન પર્યંત માર્ગત્યાગ, અડગ નીડરતા, અસાધારણ આપસ્ય અને અથાગ પરિશ્રમ દ્વારા દાદા પુરુષાર્થની પ્રતિમારૂપ બની સૌને પ્રેરણા દર્શાવ્યા છે.

* કુટુંબ—યવલાડની બાળતમા જેમ આપણે જોયું કે, દાદા અને તેમના ધર્મણમાં આનંદ કુટુંબી જીવનમાં રહેલો એક અતરંગી પ્રગાથાપણ પ્રવેશી શક્યું નથી તે રીતે દાદાના જીવનમાં એવાના લાગા રોઈ દરમ્યાન પણ કોઈ નાં તેમનાથી ગાંધને અન્યાય થયો હશે, કોઈ વાર કોઈ દુભાયું હશે, કોઈ ગર દાદાની કૂનેડ અને મુસરીગીરીમાં કોઈને ‘ઉચ્ચ મૂલ્યો નો ધાસ દેખાશે’ હશે, તે કોઈ નાં એક સંઘર્ષમાં વધુ પડતી ઉત્તરતા પણ આવી હશે—છતા દાદા માટેની લાગણી, લાવના, પૂલ્ય-આદ વૃત્તિમાં કયાય કશી જાણપ આવી નથી અને દાદાને પોતાને પણ એકના પ્રત્યે દ્વેષ કદા જાગ્યો નથી.

બાપી તો, દાદા માનની હતા, તે એક માનનીને શિરે આની પડેની ફાળે ય અપર પાર હતી! આખી જીવન એક મત્તવ્ય-નિષ્ઠ કર્મવીરને શિષ્ય-આમાજીક, શૈક્ષણિક, સારકારિક, ધાર્મિક, રાષ્ટ્રીય અને ઇતર ક્ષેત્રે સખ્યા સંસ્થાઓ જાતે સર્જનાનું, આદેશનો ચલાવનાનું આવી પડ્યું હતું તેમાં ય જ્યારે પોતાની રાજકીય વફાદારી એક પક્ષે રિથર થઈ ચૂકેલી હોય, અને સર્વન (સાથીદારોમાં ય) અપર પાર વિચાર ભેદો, આનંદ ભેદો, પદ્ધતિ ભેદો, હિંત સંઘર્ષો, કક્ષા અને સંભાવના ભેદો પ્રતર્પતા હોય, ત્યારે નાન સીધું ઉકારી જવું, એ નાની સૂની નહિ, પણ ઘણી મ્પરી મ્સોટી ગણાય એમાં કયાક નાનીમોની ક્ષતિઓ આની ય હોય તોય નક્કર સિદ્ધિઓના પ્રકાશમાં એ ક્ષતિઓ ને મર્યાદાઓ નાહીત જાની જતી નથી શું? મોઢાસા જેના એક અતિ પછાત પ્રદેશમાં આગથી ૮૪-૧૫ પૂર્વે, એક અતિ સાધારણ સ્થિતિમાં જ મેના અને અતિ સાધારણ શુભગતી શિક્ષણ સુધી પહોંચેના એ પુરૂષનો જે વિકાસ આપણે જોઈ ગયા હોય તે સૌ સાધારણ માનનીને માટે પ્રેરણારૂપ નથી શું?

વડલાની શીળી છાયા

દાદા જેવા કર્મવીર-પુરુષાર્થની જીવન પ્રતિમા સમા લોક સેવકનું ‘અગત જીવન’ એમ તો જાહેર જનનું પાનું, એક બોધપાઠ સમુદાય આરા જીવનનો વિકાસ સમજવો એ તો લોકશિક્ષણ છે.

દાદાનું લગ્ન નાની વયે થયું હતું. ‘શુદ્ધ પ્રવેશ’ થતાંજ પત્ની પાર્વતી-
બાને માથે નાની ઉંમરથી કુટુંબની જવાબદારી આવી પડી હતી. વધુમાં ગરીબ
ઘરનાં આર્થિક પાસાં મેળવવા માટે ઘેર દુઝાણું રાખવું પડતું, તેનોય બોલો
ઉદાવવાનો હતો. અને દાદાનાં માનુથી સંતોડ્યા તો સં. ૧૯૫૨ માં યુગ્ગરી
ગયાં હતાં. દાદાના નાના ભાઈ સુનીભાઈ અમદાવાદ શિક્ષક તરીકે કામ
કરતા હતા. બીજા બે ભાઈ મોહનલાલ અને મનલાલ અનુક્રમે ૧૪ અને
૬ વર્ષના હતા. એટલે તેમનીય જવાબદારી પાર્વતીબાને શિર હતી. દાદા
કહેતા : “માનાના મરણ પછી અમારે સાથે રહેવાનું બહુ ઓછું બનતું”.
દાદાને આર્થિક જવાબદારી પૂરી કરવા બહાર ગામ વસત્રાટ કરવો પડતો.
કુટુંબ સેવાને દાદાએ બચપણથી જ પોતાનું કર્તવ્ય લેખ્યું હતું. અને
કુટુંબની સુખાકારી માટે દાદા અને પાર્વતીબાએ વર્ષો સુધી પોતાના
સહજનનો આનંદ ત્યજ્યો હતો.

એ જમાનામાં-બધું હજી આજેય, સંતાન વગરની સ્ત્રીનું સ્થાન
આદરપાત્ર નથી. પાર્વતીબાને મોટી ઉંમરે બે સંતાન થયાં હતાં, પણ
દુર્ભાગ્યે તે ન જીવ્યાં. હતાં કુટુંબમાં તેમણે ‘મા’નું આદરણીય સ્થાન
પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમણે પોતેજ દાદાને ફરી લગ્ન માટે આગ્રહ પણ કરેલો. દાદાના
પિતાજીએ પણ બીજાં લગ્ન માટે આગ્રહ કરેલો. પિતાજીએ તો એ
બીજા લગ્ન અંગે ગોઠવણ પથું કરી હતી. પરંતુ દાદાએ બંને પ્રસંગોએ
આદર્શ દલતા દાખવી હતી : તેમણે પત્નીને કહ્યું : “હું ફરીથી પરણું
ને સંતાન થાય, તે તમારું પોતાનું તો નહિ જ હોય! અને આ તમારા
ઘરમાં જ તમારી સ્થિતિ કેવી થશે એય વિચારો.....એના કરતાં આપણે
• સુનીભાઈનો એક પુત્ર બોલે લઈએ તો શું ખોટું?”

માને આ વિચાર ગમ્યો. અને દેરાણીને ગળે ય આ વાત જીતરી. મા
આઠ વર્ષના હરિભાઈને બોલે લઈ મુંબઈ ગયાં (સં. ૧૯૭૨); અને તે
દિવસથી તેમનો વાતસલ્યનો પ્રવાહ સહજ બની વહો; બંને વચ્ચે માદીકરા
જેવું અખંડ દેત ઝરતું રહ્યું.

બાદ, પ્રસંગોય એવા બન્યા કે, સુનીભાઈનાં પત્ની યુવાનવયે યુગ્ગરી
ગયાં હતાં, અને દાદાએ સુનીભાઈને શિક્ષકની નોકરી છોડાવી રાષ્ટ્રીય
પ્રતિષ્ઠા ખેંચી લીધા, ત્યારથી (૧૯૨૨ થી) તો સુનીભાઈ અને તેમના
નાના દીકરાનેય માએ પોતીકાં કરી અપનાવ્યાં.

મા હોયાં અને કદાચર હતાં. દિગ્ભત પણ રાજપુતાણી જેવી. રજવાડી
નોકરીનાં વસ્તો દરમ્યાન તેઓ દાદાની સાથે રહેતાં, ત્યારે દિગ્ભત, ધીરજ

અને સ્વમાન પૂર્વક વર્તતાં. દાદાને રજવાડી અધાધૂધી કે લૂંટફાટને પ્રસંગે અનેક વખત મારતે ઘોડે ઓચિંતા બહાર ગામ જવું પડતું; પરંતુ માની ચિંતા તેમને કરવી ન પડતી. હિંમત અને સમયમૂલ્યકતા માનાં આગવાં લક્ષણ હતાં.

એક પ્રસંગ; એક સમયે હિંદુ-મુસ્લિમ સંબંધો તંગ થતાં ગામમાં હુસ્સાની અફવા ફેલાઈ. પોતાના મકાનને આગ લગાડી બાળી નાખવાની અને ઘરનાં માણસો બહાર નીકળી ન શકે તેવી યોજના વિષે દાદાને ખાતમી મળી, ત્યારે સ્વરક્ષાના ઉપાયો અંગે માએ દાદા જેટલી જ સમય સૂચકતાથી તૈયારીઓ કરી; મર્યાનાની ભૂકી, પથ્થરો અને કંકડતા તેલની કદામીઓ !

સહલાગ્યે કંઈ બન્યું નહિ.....

બીજો એક પ્રસંગ; ૧૯૩૦ ની અસહકારની લડતના આરંભમાં યુનીલાઇના પુત્ર ભોગીલાઇ પકડાઇ જેલ ગયા હતા. ત્યારે ફોજદાર પોલિસ પલટણ લઈ જતી કરવા ને હંડ વસૂલ કરવા દાદાને ઘેર મોડાસે આવી પહોંચ્યા. ઘેર મા એકલાં હતાં, પણ જરાય કધાયા અથવા ગભરાયા વિના તેમણે તો ફોજદારની ખબર લઈ નાખી : “આ ભોગીલાઇનું ઘર નથી.....” વગેરેથી ન પત્યું ત્યારે છેવટે, ફોજદાર-પોલિસને પટવામાં એમ ને એમ બેઠેલા મૂકી માએ તો ઘરને તાળું મારી ચાલતી પકડી ! તેમની વાણી અને સ્વમાની ચાલ આગળ અમલદારશાહી ભોંઠી પડી.

દાદાને પાવર્તીબા પ્રત્યે પહેલેથી જ આદર હતો. અને પાછળનાં વરસોમાં તો, દાદાએ નવી નવી અને ફેટલીકવાર ભોજમ ભરેલી, તો ફેટલીકવાર માને અણુગમતી પ્રવૃત્તિઓમાં અપલાવ્યું ત્યારે, કંડક સ્વભાવનાં મા જે સહુકાઈથી એને અનુકૂળ થઈ રહ્યાં હતાં, તે અનુસર્યા બાદ તો તેમનો આદર ધણો જ વધી ગયો હતો. અયોગ્ય અપમાનિત વર્તાવ તો નહિ જ, પરંતુ માની સાગણીઓ બનતાં લગી ન દુભાય તેવી કાળજી પણ તેઓ રાખતા; અને સર્વત્ર તેમનું સન્માન, ગળવાઈ રહે એમ વર્તતા.

દાદાનો પોતાના ભાઈઓ પ્રત્યેનો સ્નેહ તો અસીમ હતો. ‘પ્રથમ મારા ભાઈ, તે પછી બીજું બધું’-લગભગ એવું તેમનું કુટુંબ સૂત્ર હતું.

દાદા કહેતા : “હું ને યુનીલાઇ તો ૮-૯ વર્ષના થયા ત્યાં સુધી એક જ થાળામાં જમતા; એક જ પથારીમાં સૂતા; એક બીજા વિના એન ન પડતું.”

મૂળ તો આખું કુટુંબ શિક્ષકનો વ્યવસાય કરનાર. દાદાના પિતા શિક્ષક, દાદા પોતે શિક્ષક, તેમના બધા જ ભાઈઓ શિક્ષક. પરંતુ દાદાએ

ગંગાગર્ભા ખૂંટના કુટુંબને જીને લાનના પુરુષાર્થ આપ્યો. મુળમંથા વેપાર આગળે, ને જ્યાં લાનઓને કસી લુછાઈ વિના, નગ્નપા “ગેટ” થી એક પછી એક એમા આમ ન્યા-સાથે વ્યોધા અવગત, સુનીલાઈની જીવન દિવસથી લુછી હતી તેમણે માદાઈ ને મરીબી નહુ પનદ કર્યા અને તેઓ મુળઈ ન જ ગયા. ગંગી બીજા બાલુ જ્યારે દાદાએ સુનીમાઈ પાસે પેન્શન નાટે પાળી મરેની નોકરીમાથી (મે ૧૦૩ માકી હતા) અમલકારના અદા લનને સડાપર થતા ગાંડનામાની માગણી ની, ત્યારે તેમણે રાજીનામું આપી, મો સા આની દાદાનો સાથ ગ્રીકાર્યો અને દાદાએ તે દિવસથી તેમની આર્થિક જવાબદારી પોતાને માથે લીધી ને પેઢીમાથી નાનકડો પતા નિશ્ચિત લાગ આપવા માડ્યો.

કુટુંબનું કોઈ પણ બાળક, આર્થિક સ્થિતિને કારણે પૂરતો વિદ્યાભ્યાસ ન કરી શકે-એની શક્યતાને જ દેશવડો દેના, દાદાએ ધધાની શરૂઆતથી જ “કુટુંબ” જાળવી રાખી ધી ધી ધી અમની બનાવી હતી એણે થા નહુ કમાના હાથ પોતાની આણીના ૧૦ ટકા આપે ને, સૌ લાઈઓના બાળકો સખી રીતે અભ્યાસ કરી શકે તેની થોડા હતી.

અને આ લાઈઓને મન પણ દાદાની આમન્યા સાચવવી, એ પવિત્ર કર્તવ્ય જેવું હતું પોતાની ઈચ્છા-અનિચ્છાનો સનાય મીથુ બનાવી ઈઈ દાદાના આગ્રહને નથ થઈ તેઓ સદૃઢ લાવે નતંતા.

લાઈઓના કુટુંબ-પત્નીઓ, બાળક પ્રથેની દાદાની મમતા અને લાગણી પણ દખાવરૂપ હતી. મલીર માદાઈના છેલ્લા નરસો દરમ્યાન પણ, લાઈઓની દીકરીઓ અને દીકરાઓ મૌની (ખાવાપીવાની, શૂદા કરવાની, સાધારણ દના ઉપચારની અને ઈતગ) નાની મોગી સમસ-અગવડો જોના, સૌની કૌટુંબી સમસ્યાઓનો અને સૌની આર્થિક તથા ઈતગ જરૂરિયાતોનો પ્રશ્ન તેઓ પોતે થઈ નિચાળતા અને વધુમા નહુ સહાય રૂપ થતા મથતા.

ધરના નોકરચાકરા અને પેઢીના શુભાસ્તા-મુનીમો સૌની સાથે કુટુંબી જીવનની લાગણીથી તદા વ્યવહાર-નર્તાન રાખના.

કોઈપણ પ્રવૃત્તિ હો રાજકીય, સામાજિક, થા આર્થિક જીવનની. દાદા કુટુંબના બાળકને તેમની રીતે આગળ વધવામા મદદ એ મદદરૂપ થતા ગાંડીય લડત, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સર્વસાધારણ ગાંડીય પ્રવૃત્તિમા તેઓ તેમને ઉત્તેજન આપના. શરૂઆતના નરસોમા તે લાઈઓને એમ પણ લાગતું કે, “દાદા હો રાને નધારે પતી છૂટ આપી બગાડે છે ...” અને ક્યારેક આ માટ તેમને કુટુંબીઓનો રોષ થ વહેરી લેવા પડતો.

પનતુ એનું મ બનતુ કે, કુટુંબના બાગમાં દાદાની આ શીળી છાયા-ડીમાં બેઠાના સિકસતા, રાજકીય માન્યતાઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને સામાજિક સુધારા સંગેની બાગમાં દાદાથી જુદા પડના—આગળ સુધી જતા ને સંઘર્ષ નગી જતો ! સળવીઓમાં બાગનગ્નનો પ્રસંગ ઉપગિયન થયો હોય, ધનના જ સુધારક છાકગઓ સમજાવનાથી કામ ન પતના, તે લગ્ન અટકાવના લાયકેશ પગના બગાડ સુધી પહોંચે અમતારાદથી બેવિદ્ લારી કોર્ટને મનાઈ દુન બજારનાની ટિમન જે, અંગે 'ગાર્ડ' સુધી પહોંચે. આના બાગનમ સામે કોર્ટ અટકાયતનો કુ મ છોડે... અને દાદા બાગલગ્નના વિરોધી છતાં, પોતાના ભાઈઓની લાગણીને જ લક્ષમાં લઈ, કુટુંબના સુધારક છોકરાઓને હાથે—ખાલી હાથે ધા છોડી જવાનું ફરમાવે ! તે વગી બીજા કો પ્રસંગમાં—નેહીસ બધામાંથી કાઢી આધેડ રચના પુરવ, છતી પત્નીએ સત્તાન ન દોરાને કાળે ફરી બાગલગ્ન સાથે લગ્ન કરનાનું વિચારે, અને નગી કુટુંબમાં જ ઉગ્ર મોજો બેલો થઈ નય-બાપાઓ સુધી ચર્ચાપનો પહોંચે ! ત્યારે દાદા—(પોતે આવી જ સ્થિતિમાં ફરી લગ્ન ન કરના અંગે આદર્શ નર્ન દાખલ છાના છતાં) સળધાના બેઠાને નથ થઈ છો-ગઓની આની પ્રવૃત્તિને બિનારી પાડે !

આ બધું હોના છતાં, દાદાના દિલમાંથી તે રોડ લડીનાર રહીને સરી જતો, અને તેમનો જ વિરોધ કરનાર તેમનાજ કુટુંબી-પુરોના જીવનની અનેક સમસ્યામાં તેઓ અગ્ર રસ લઈ તેમનો માર્ગદર્શન કરતા, સહાયરૂપ બનતા કનયિત આ પ્રકારના સમાજ-સુધારાના પ્રસંગોમાં દાદા મોટે ભાગે સુધારા તરફનું વલણ ધરાવતા હોના છતાં, 'સ્થિતિચુસ્ત' વનથ અખત્યાર કરે. એનું બનતુ

તો રળી, સાધારણ પ્રકારના સામાજિક રિવાજોની બાગનમાં ય દાદા કેટલીક જૂનનાણી રદિઓને અનુરૂપ બની 'નભાવી લેતા', 'સડી લેતા', અથવા કનયિત 'ટોકા' પણ આપતા

રાજકીય ક્ષેત્રે ય દાદાના પ્રિયિન લાગે એના કેટલાક વનથોનો ઉલેખ અગાઉના પ્રકરણોમાં આની ગયો છે

સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે દાદાના આ વનથો 'પ્રિયિન અને કનયિત 'આઘાત જનક' પણ લાગે પરંતુ દાદાના જીવનમાં મુદ્રાલેખ જેવી બની ગયેલી કેટલીક નિષ્ઠાઓના પ્રકાશમાં આ વાતો સમજના જેવી છે.

દાદાના જીવનની બે મુખ્ય નિષ્ઠાઓ કુટુંબની બાગતમાં ભાઈઓ પ્રયેની નિષ્ઠા કુટુંબના છોકરાઓને હાથે પણ એ ન લોપાની બેઈએ—

અંતઘડી

દાદાની અસાધારણ એકાગ્રતા, સદનશક્તિ અને આધ્યાત્મિક નિહાનું દર્શન તો તેમના જીવનકાળનાં છેલ્લાં સાદાપાંચ વર્ષની અખંડ તપસ્યાએ કરાન્યું.

દાદાને મૂંઝવેજીનું દર્દ હતું. તેમના લાંબા કર્મયોગ દરમ્યાન તથા જીવંતસ દરમ્યાન આ ભયંકર દર્દે તેમની તાવણી વારંવાર કરી હતી. પરંતુ એ બધું સહજ કરી લઇ, દાદાએ પોતાના શરીર પાસે ધાયું કામ લેવાની કળા સાધી લીધી હતી. પરંતુ જોટલું ખડતલ ને કલ્લાકરુ આ શરીર હતું, જોટલો જ આકરો આ રોગ હતો ! છેવટે, ૧૯૫૧માં દાદાને મૂંઝાશયનું આપરેશન કમલવું પંડ્યું ને પેશાગનો નૈસર્ગિક માર્ગ બંધ થઇ જવાથી પેદામાં કાણું પાડી રજરની નળી મૂકીને પેશાગનો માર્ગ કરવામાં આવ્યો.

આ કૃત્રિમ માર્ગ હતો; અને પરિણામે વારંવાર વેદના જીપડતી હતી. અમુક સમયને અંતરે નળી ખેંચી કાઢી સાફ કરવી પડતી, અથવા તદ્દન કાઢી નાખી નવી દાખલ કરવી પડતી. આ પ્રક્રિયા પણ વેદના ભરપૂર હતી; અને છેવટના દિવસોમાં તો, મૂંઝાશયમાં મોટા મોટા કાંકરા જેવી 'પથરી' જામી જતાં વેદનાએ માઝા મૂકી હતી !

આ આપરેશન પછી દાદાની એકધારી પ્રવૃત્તિ પર અંકૂશ મુકાઇ ગયો. હરણુ ફરણુ તો સંપૂર્ણ બંધ જ થઇ ગયું; પણ ઓવીસે કલાક પધારીમાં લગભગ એક પડખે પડ્યા રહેવાની રિયતિ આવી પડેલી, ને તેજ વસ્ત્રો લગી-જીવનના અંતકાળ લગી !

દાદાના પ્રવૃત્તિશીલ સ્વભાવ અને શરીર બંનેની આ આકરી કસોટી હતી. જોખે જીવનભર 'પ્રવૃત્તિ' જ કરી છે, એવા યોદ્ધા ફરજિયાત 'નિવૃત્તિ' માં અડપાઈ ગયો હતો !

શરૂઆતમાં, આવી કેદ દાદાને કડયા વિના ન રહી; પરંતુ તેમણે તો આ રિયતિનેય પોતાની ઉપરવટ જતા રેવાને બદલે, ધીમે ધીમે નાથવડ માંડી, ને વસ કાધીઃ 'પ્રવૃત્તિ' 'નિવૃત્તિ' ની સમસ્યા જ પસંદાઈ ગઈ ! દાદાએ આવી પડેલી પરિસ્થિતિની લાચારી ભોગરવાને બદલે બાજુ દોડપામવાળા પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ લઈ, ચિત્તને અંતરૂપ જનારી દેનાં બંને અમકાર સરખાઇ ગયો !

૪૦-૪૫ વર્ષ લગી અદેર પ્રવૃત્તિના વાવટોગમાં એક કુનેડાના ઉનાતની જેમ વધેજી ધૂમનાર—સાજીવ, આમાનિક, ઐશ્વર્યિક આદિ પ્રજ

તિઓમાથી નારેય ઘઈ ખીન કરા માટે અનકાશ જેને મળ્યો નથી, એના કર્મવીગના ઝનનમા આ ફગળિયાત નિવૃત્તિના સાડાપાય નરમા જાણે એઝાએ આધ્યાત્મિક સ્ફૂરણ થયું !

આમ તો, દિવસના સમયે અનારનનાગ ખેડૂતો, અન્ય પ્રજાજનો, કાર્યકર્તાઓ, મહેમાનો, મિત્ર-સ્વજનો અને અજાણ્યા અતિથિઓ આની ચઢતા દા । સૌની સાથે સ્વપૂર્વક અને સ્વચ્છતાપૂર્વક વાતચીત કરતા . પરંતુ આ સિનાયનો સમય ધાર્મિક નાયનના અનુભા, અથવા તો જાતે વાચન અને ચિંતનમા—ગીતા, ભાગવત, નૈષ્ઠ્યુન ગ્રન્થોના અભ્યાસમા ગાળતા છતાં કેમ જાણે, પોતાની ૪૦-૪૫ નરસની કર્મચોગની સાધના દરમ્યાન કંઈક એવું અધૂરું રહી ગયેવું તે એમને સતત કહવા લાગ્યું, ને તેમની આકરી તાનણીનો કાળ શરૂ થઈ ગયો

કલાકોના કલાકો તેઓ અતરાલિભુખ જની ચિંતનમય ગહેના લાગ્યા જાણે તેમના અતરની ટોચ અણુભિવડી પારી, ચિંતનના ઝપાટામા ભિલકુ-ભિલકુ થઈ રહી તેમના અતરગની કોઈ સુઝા ગંધી ગરેની ભૂમિ આ ચિંતનના વાંધી ભીજી-ભીજી જની રહી ! - જાણે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યનો એક માત્ર તલસાટ એમના અતરનો કનજો લઈ ખેરે !

પથારીમા પ યા પડ્યા ધાસતેનના દીરાના આજી પ્રકાશમા વાચન, ટીપ્પણ અને ધીમે ધીમે કરતા લાગ્નોના શુજનમા જાગ્રતિનો સુદીર્ઘકાળ ખરેનાઈ ગયો દેહની યાતના ધીમે ધીમે નધી રહી છે, દેહની શક્તિ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થઈ રહી છે, તેમ તેમ આ નવો નાદ તો વધતો જ જાય છે ! અને તેમ તેમ દાદાની નવી નવી શક્તિઓ નનાકુસ્તિ જની પ્રગતી રહી છે !

૮૦ નરની પરિપક્વ નરે, લાગ્નો, પદો, ગીતાવું મૌલિક સર્જન શરૂ થઈ ગયું—સેકડો લજનો લખાથે ગયા ! અને એકના પ્રખેલો આ લાવો દ્રેઃ એવો તો વેગલો જની ભિલજો કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગાતાનો તેમજ પોતાની રીતે હદયદ્ ભાનાનુસાર ('લોકગાતા') તૈયાર કરી નાખ્યો, ને તેમા હથોળી ખેસના શ્રીમદ્ ભાગવતના આધારે પદ બદ્ધ રીતે 'શ્રાવણુ જ્યન દર્શન' પણ તૈયાર કર્યું ! અને છે ના દિવસોમા 'વાડશ મથ'નોય પદ અનુસાર કર્યો

અધ્યાત્મ-ચિંતનના ઉ નામે દાદાના સમસ્ત અતરિક્ષને દટલી હદે નાઈ દીધું હતું, તેની શુ આ જેવીતેરી પ્રતિતિ છે !

૨

હજી છેલ્લી કસોટી ખાત્રી હતી ! ને તે ય જહુ હૂંકડી હતી.

ગીતામાં પ્રબોધેલો અનાસક્તિ યોગ ગમે તેટલો અગમ્ય હોય, પણ જેની જામત ગતિ એ તરફ વળી ચૂરી છે, એનો એ માટેનો પુરુષાર્થ ખીન દોષ પશુ ક્ષેત્રના પુરુષાર્થને મુકાવલે ઓછો ગ્રેસક નથી હોતો.

અને માનવીનું મન ચે કેવું અગમ્ય છે ! એની શક્તિય કેવી અદ્ભુત છે !

પાંત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે દાદાએ, પોતાના પિતાના અવસ્થાનને દિવસે જ નાણે અંતરમાં એવો કોઈ સંકલ્પ કરી લીધો હતો કે, 'મારેય દેહોત્સર્ગ મારા પિતાની જેમ જ થવો...'

અનેક વર્ષો આ અસ્ફુટ સંકલ્પને ય ચીતી ગયાં હતાં. છતાં, દાદાને જેમ જેમ પોતની અંત નજીક દેખાતો હતો, તેમ તેમ એમનો એ સંકલ્પ વધુ સ્પષ્ટ બનતો જતો હતો.

છેલ્લી ત્રણીર અને લાંખી માંદગી દરમિયાન, બ્યારે બ્યારે દાદાને પોતાનો અંત નજીક હોવાનો આભાસ સરખો થયો હતો. ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાના પિતાની માફક અંતકાળે અન્નજળનો ત્યાગ કરી, કેવળ હરિનિવેદનમાં એકાગ્ર ચિત્ત બની, દેહ અને જીવાત્મા માટેની શુદ્ધિ માટેનો આખરી પુરુષાર્થ આરંભી દેતા; અને 'અંત આવી નથી પૂર્યો'ની ખાત્રી થતાં તેઓ એ વખતે ધીરજ બાંધી, બીજીવાર એવડા વેગથી ઝૂંઝતા. દિવસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ તેમના મનમાં બસેલો આ 'સંકલ્પ' વધુ દૃઢ અને નિશ્ચિતરૂપ ધરી દાદાનાં આંતરબાહ્યને ઝકડી મેઠો.

* દાદાના પિતાએ એકધારા પૂરા ૧૮ દિવસ સુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરી, આવયુની શુદ્ધ પક્ષી પવિત્ર એકાદશીના મહાપર્વે દેહોત્સર્ગ સાધ્યો હતો—તે જ રીતે, તેરા જ ૧૮ દિવસના અન્નજળના ત્યાગને અંતે, પોતાનો ય દેહ એ જ મહાપર્વને દિને વિલય થાવ—દાદાની આ ઝંખના ઉપે અટલ સંકલ્પમાં ફેસ્વાઈ ગઈ હતી !

એથી જ તો, દાદાએ અપાઝ વદ ૭ (તા. ૧૭-૭-૫૭)થી અન્નજળનો ત્યાગ કરી, છેલ્લા અગમ્ય ને પ્રખર પુરુષાર્થમાં ઝંખલાવું. જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા ગયા, દેહ જેમ જેમ વધુ ક્ષીણ થતો ગયો, તેમ તેમ શરીરની યાનના વધુ અસહ્ય બનતી ગઈ, સ્વપ્નનો કુદ્બીજો અને સ્નેહી દાકતરોએ દાદાને વિનંત્યા : "દેહને આ રીતે રીયાવો મા, દેહને એના સ્વાભાવિક ક્રમે

२५ तिभङ्गनि

Whitey Inc

વિલપ પામવા દો..." દાદાએ આ સ્વજનોની વિનવણીથી દ્રવીને ચમચી બે ચમચી પાણી તો લીધું. ય ખરું-પરંતુ ત્યારે એમનો આત્મા એક જ પોકાર કરી રહ્યો હતો : 'મને મારા સંકલ્પને માર્ગેથી વારો છે. શું કામ ?' અને વળી ફરીથી તેઓ જળનોય સ્પર્શ કરવાનો ઈન્કાર કરી દેતા.

અલગત, દાદાજી કેવળ દેહદમનમાં માનતા ન હતા. વ્યાધિ ઉગ્ર બનતો જતો હતો, અસહ્ય બનતો હતો ને એથી ચિત્તની એકાગ્રતાને આંચ આવતી હતી. દાદાજી ઈચ્છતા હતા કે શરીરની પાતના કાબૂમાં રહે, એવી રીતે દેહ પકે તો સારું. અને તેની મધામધુમાં અમદાવાદથી જળીતા ઠરઠેવેડ દાકતર શ્રી રસિકલાલને તેડાવવામાં દાદા સંમત થયા. તેમણે દાદાને ધણી આમહૂંવૂંક અન્નગ્રજ ત્યાગનો પ્રયોગ ત્યજી દેવા કહ્યું ને અંતકાળ ધણી દૂર હોવાનીય ખાત્રી આપી.

પરંતુ દાદાને હવે ઊલટી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી—તે અંતકાળની. દાદાનો એ સંકલ્પ પાલુ અફર હતો કે, 'મારા પિતાજીએ ૧૮ દિવસના અન્નગ્રજ ત્યાગને અંતે શ્રાવણની શુક્લપક્ષી પવિત્ર એકાદશીએ દેહોત્સર્ગ કર્યો હતો. તે જ દિવસે મારોય દેહોત્સર્ગ થાવ.' એટલે સ્વજનો અને દાકતરોની વિનવણીઓ અને સમજાવટો છતાં દાદાનું ચિત્ત તો એકજ નિષ્ઠાને અનુસરતું રહ્યું.

કેટલી એકાગ્રતાથી ને હોંશથી તેઓ એ અંતઘડીને સત્કારવા ઉત્સુક હતા ! કેટલી સ્પષ્ટ રીતે ને સ્વસ્થતાપૂર્વક એમણે એની કલ્પના વરસો પૂર્વે કરી લીધી હતી ! અંતઘડી—તેષ કેવી ? જ્યારે અંતર દુબ્ધ ન હોય, ને જ્યારે દેહ પાલુ મળમૂત્ર વિનાનો સ્વચ્છ ને શુદ્ધ હોય !

બસ. દિવસ તો નિશ્ચિત હતો... ચિત્તમાં હરિનિવેદનની અંખના હતી... ને દેહની સ્વચ્છતા શુદ્ધિનો આમહ હતો !

૩

છેલ્લા બોતેર કલાક ! આ સંકલ્પો પાર-પાડવાની દાદાની તાલાવેલી હોંશ તાવનારી હતી.

ખરેખર શું 'અંત ઘડી' પાસે આવી હતી ? છેલ્લા ચોવીસ કલાક પૂર્વે ય દાકતરો તો કહેતા હતા : 'દાદાનું હૃદય, ફેફસાં ને નાડીમાં રોગ નથી. દાદા સંકલ્પ કરે તો ઘડી ફેરવાઈ ચે જાય !'

દાદા કદાચ આનો મર્મ સમજતા હશે—એમનો મૂળ સંકલ્પ ફેરવવાની જ તો આ સૂચના હતી !

સ્વજનો કહેતા : “દાદા! ચોક્ક જળ લો, દાકતરે આપેલાં ઔષધ લો...રોગ ધીમે ધીમે પડશે, ચિત્તની એકાગ્રતા વધશે...”

દાદાને હવે આવી વાતોમાં રસ જ ન હતો. મગમૂત્ર ત્રિનાના સ્વચ્છ દેહનું નૈવેદ્ય ધરવાની એમની તમન્ના આગળ આ બધી વાતો નકામી જેની હતી!

ખરેખર શું અંતકાળ હવે નિશ્ચિત હતો?

ગામ આખામાં સન્નાટો વ્યાપી ગયો હતો. સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાં-ઢિંદુ મુસ્લિમના ભેદ વિના દર્શનાર્થે જીમટતાં હતાં. દાદા હજી તો પૂરા સાનસાનમાં હતા. વધતી જતી આંખની કમજોરીને કારણે આવનારને ઓળખી લેતાં મુશ્કેલી પડતી એટલું જ. પણ સૌને આવકારતા. બહારગામથી આવનાર સ્નેહી-પરિચિતોની યોગ્ય સરભરા અંગે કશી ખામી રહી જવા ન પામે, તેની ચિંતા કરી વીખતે પાકી સૂચનાઓ આપતા.

૪

આવણુની શુકલપક્ષી અગિયારસનો પ્રાતઃકાળ હતો. દાદાના ચિત્તની સચેતનતામાં કશી ઉણપ ન હતી તેઓ બધું સમજતા, બરાબર વિચારી શકતા...જીભ ધીમે ધીમે અસ્પષ્ટ બની હતી, તો હેયળીમાં લખતા, કાગળ પર અક્ષરો પાડતા, હોઠ ચલાવી સ્પષ્ટતા કરતા...સંપૂર્ણ સચેતનતા!

દાકતરો વળી કહેતા : ‘હાડમાં રોગ નથી. દાદા સંકલ્પ કરે તો કશું જોખમ નથી.’ પરંતુ દાદાએ તો સંકલ્પ કરી લીધો હતો. એ સંકલ્પ એક ચોંદાનો હતો ને તેવો જ એક સાધકનો હતો. ધારેલી જ ધડીએ મૃત્યુને મેટવાનો પુરુષાર્થ!

જીવન પર્યંત અપરંપાર પુરુષાર્થોના સાધક દાદાનો જાણે આ આખરી પુરુષાર્થ હતો!

અષાઢ વદ ૭ (તા. ૧૭-૭-૫૭) ને રોજ આરંભેલા સંકલ્પના ૧૮ દિવસ આજે પૂરા થતા હતા. આવણુની શુકલપક્ષી એકાદશીનાં ધડી પ્રહરો પૂરવેજે વહી રહ્યાં હતાં. દાદાએ એના વેગને પકકાર કર્યો. ધડી પ્રહરોય ધીમાં પડ્યાં! દાદાની નાડીની સાથે એમણેય તાલ સાધ્યો...!

છેક છેલ્લા ત્રણચાર કલાક દરમ્યાન દાદાએ ફરી ફરી હાથ જોયા કરી સૌને વંદા, એકવાર-હેલ્લીવાર તકિયાને અટેલી આરામથી બેસી લેવાની ‘સાબળી’ય ભોગવી! પેશાબની નળીમાં રજમાવ પેશાબ રહી ન જાય તેની ચાંપની તોંદારી રાખી...ને ધા આગળના મલમપટ્ટા ફરી એકવાર

બદલાવ્યા. સામી ભીંત ઉપર લટકતી શ્રીકૃષ્ણ-સાધાની ચિત્ર-આકૃતિ તરફ ભીટ માંડી. કદાચ નયણાંનું આ છેલ્લું જ મટકું હતું... ધીમે ધીમે લોચન-દીપ આંખો પડ્યો... પણ શ્રવણ, સમગ્ર અને ચિત્તની ચેતના એવી ને એવી હતી...

છેક છેલ્લે કલાક હશે... 'શ્રીકૃષ્ણ ચરણમમ' ની ધૂન સેંકડો મુખે રટાવી શરૂ થઈ. એકાદવાર તો આ અવાજથી તેમની આંતરિક એકામતાને સ્ખલન પાડેલું કે શું, તેમણે સૌને શાંત થવા સૂચન્યું. વાતાવરણ વળી હળવું બન્યું.

અરધા કલાક માંડ રહ્યો હશે. છેલ્લી પાસની વિદાય લેતા હોય એમ, હોહો ફફડાવી પોતે 'જઈ રહ્યા 'નું સૂચન્યું; અને ફરી બેઠે હાથ જીંચા કરી, 'દર્શનાર્થે' ભેગા થયેલા સેંકડો ગ્રામજનો અને સંબંધી-પરિચિતોને વંદા, વિભુને વંદા અને 'ઓ નાથ !'ના આદર્ ઉદ્ગાર સાથે એના મિલનની વાટ પકડી લીધી !

અંતિમ-યાત્રા

આવણ સુદ અગિયારસ ને રોજ દાદાનો દેહ પડ્યો.....૮૨ વર્ષની વયે દાદાએ જીવનની અને જગનની અંતિમ વિદાય લીધી, ત્યારે ભોંક જીભે દાદાના ધન્ય જીવનનો મહિમા રટાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રદેશને લગભગ ચાર દાયકા લગી શિરછત્રની જેમ છાઈ રહેલા દાદાની આ અંતિમ વિદાય શું ગૌરવવંતી ન હતી ? તરતજ લખ્ય સ્મશાન યાત્રાની યોજના વિચારાઈ ગઈ. બજારો ટપોટપ બંધ થઈ ગયાં. ત્રણ દિવસની 'પાટ્ટી' જાહેર થઈ. હિંદુ મુસ્લિમો સૌ સ્મશાન યાત્રાએ ભિમટ્યાં. મોડાસાના ઈતિહાસમાં પ્રથમ વાર હજારો માનવીઓએ-ધર્મ, કોમ અને યાત્રિના ભેદ વિના, અંતિમ શૈયા પર પોઢેલા દાદાનાં દર્શન કરી, શબ શૈયાને ખાંધે ચઢાવી, પોતાની જાતને ધન્ય માની. સેંકડો માનવીઓએ આખે રસ્તે, આખરી દર્શન કરી, છેલ્લી ભાવાંજલિ અર્પી. સૌને હોઠે ને હૈયે એક જ સ્તુતિ હતી : દાદા વિરલ પુરુષ હતા....! આત્મા ગયા! સૌને દાદાની વિરલતાનો હરખ હતો, ને આત્મા ગયાનું દુઃખ હતું! વાત કેટલી બધી સત્ય હતી!!

આ ગામનો દીગે દીગે, અગ્રેક રસ્તો, અગ્રેક ઓટલો, અત્યેક અરખો, તસુ તસુ ધરતી દાદાની વિરલતાની સાક્ષી પૂરી રહી હતી. એક તસુ એવી ખાલી જમીન ન હતી, એક હૈયું એવું ધબકતું ન હતું

મોડાસામાં દાદના સ્થાયી નિવાસ પૂર્વે કેટલીક સંસ્થાઓ પાંગરવા માંડી હતી, અને તેમણે મોડાસાને કર્મભૂમિ બન તે દરમ્યાન દાદની પ્રેરણાએ લોક સહકારથી આ પ્રદેશમાં અનેક સંસ્થાઓ ફાલોફૂલો. આ સંસ્થાઓના જન્મ અને વિકાસનું ટૂંક બયાન હવે જોઈ લઈએ.

મોડાસા પ્રવરણ

મોડાસા એ સમસ્ત પ્રદેશનું એક મહત્વનું વેપારી કેન્દ્ર છે. એટલું જ નહીં પણ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ તથા સત્તાનાં ક્ષેત્રો અને રાજકીય આંદોલનોની દૃષ્ટિએ પણ તે સૌથી મોખરે રહ્યું છે. આની વીગતો જુદે જુદે સ્થળે આપણે જોઈ છે, ને જોઈશું. પરંતુ છેક ૧૯૧૨માં કમલ્યુ-ઓ-એલોક નામના અમલદારે તેની તારીફ કરતાં લખ્યું હતું : “ મોડાસા એક જૂની ધાટીનું ઉપનગર છે અને જાહેર કાર્યો પ્રત્યેના તેના ઉત્સાહ ગણનાપાત્ર છે.”

૧૯૧૨ મુધીમાં જ મોડાસાએ આવું પ્રશંસા-પત્ર પ્રાપ્ત કરી લીધું ત્યારે નીચે મુજબ તેના (સંસ્થાગત) વિકાસ થઈ ચૂક્યો હતો :

૧૮૫૦ : મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપનાનો કરાર : અને સરકારની, નીમેક્ષી કમિટી.

૧૮૫૮ : (એપ્રિલ ૨૯ થી) મુજરાતી મુખ્યશાળાની સ્થાપના.

૧૮૫૯ : (નવેમ્બર ૧ થી) મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના. (અમદાવાદમાં ૧૮૫૭ માં જ સ્થાપના થયેલી)

૧૮૬૪ : (ઓક્ટોબર ૧ થી) કન્યાશાળાનો આરંભ.

૧૮૭૯ : મ્યુનિસિપાલિટીમાં ચૂંટલા સભ્યો દોવાનો કાયદો.

૧૮૯૬ : મોડાસા એન્ડો વર્નાક્યુલર સ્કૂલની સ્થાપના. (૧૯૧૨ થી તે મોડાસા કોંગ્રેસી મંડળને હસ્તક આવી, હાઈસ્કૂલ બની)

૧૮૯૮ : કસરતશાળા તથા ડિક્સન લાયબ્રેરી (જે ૧૯૨૫ માં પ્રવરણ સાથે જોડાઈ ગઈ.)

૧૯૦૨ : એડવર્ડ ગ્રાઉન.

૧૯૦૩ : ઉદ્યોગશાળા.

૧૯૦૪ : અંત્યજ્ઞે મરેની શાળા.

૧૯૧૦ : નવી કઠિંગી બાંધણી.

૧૯૦૯ : મોડાસા

અમ પ્રવરણો, તેના આપરમાં

એમ્વા મોડાસામાંથી ૧૫૮૬ મા મુએ હાંમોઈ ગયા હતા। ઉપગત ૧૧૮મા પ્લેગ ફાગી નીમ્બ્યો, ત્યારે ૫૩ ધણી જનહાની થયેતી

દાદાએ મોડાસાને ખોનાતુ મયસેન જનાવ્યુ, તે પૂર્વે મોડાસાનો નિકાસ તે જમાનાને અગ્રુપ રીતે થઈ ગયો હતો, તે ઉપરની હકીકતોથી નિશ્ચિત થાય છે અત્યત એ ૪ મોડા સીધા મોટા ફાગા મ્યુનિસિપાલિતીને હતો પરંતુ ખાસ નોંધપાત્ર તો એ છે કે, આ સમય મુધી સર્વસાધારણ જાહેર પ્રવૃત્તિનું વાહન અધરહુડ હતું ।

આમ તો હક ૧૮૮૮-૮૯ મા ડિપ્સન લાયબ્રેરીની ગ્થાપના થઈ હતી સંગ્રહ પ્રવૃત્તિના આ શ્રી ગણેશ ગ્રંથાય પરંતુ તેની એકમાત્ર પ્રવૃત્તિ પુસ્તકમલય પૂરતી જ હતી ઉપાત તેના આખો મગલાર સગકારી-મહાલકારી હનમ હતો આથી તેનો નિકાસ વરો મુરી રવાયેલો હતો અને પુસ્તકો તથા મમન સાર અવદશાએ આના પહોંચ્યા, ત્યાં લગી તેનો ઉદ્ધાર ન જ થયો હવટે, ૧૮૧૦, સિંગમગની ૧૨ મીએ ગામમા ગટેના અને કોલેજમા ભગુતા મોહાના શિક્ષિત યુવકએ એકમ ઘઈ મોડાસા પ્રધરહુડ (મોડાસા બધુસમાજ) ની સ્થાપના કરી અને ૧૮૧૨ મા તો આ સરથાને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા)મા રજીસ્ટર્ડ કરાવનામા આવ્યાનુ તેના ૧૮૦૮ ના હાપેના હેરાન ઉપરથી જન્યાય છે આ પછીની તેના હેવાલો ઉપરથી જાણવા મળે છે, આ સરથા કેવળ વાચનાલય પૂરતી ગઈ ન હતી હકીકતે તો કેળવણી મડળ, સેનાસબ-અર્થાત્ યુવક અને સરમર મડળાએ કરનાની પ્રવૃત્તિઓનો આરભ છેક ૧૮૧૦-૧૨ ના જમાનાથી આ સરથાએ કરી દીધા હતા ૧૮૧૨-૧૩ ના હેરાન મુજબ જ, મડળ તરફથી અમલ શાળા (એ વી શાળા) ના વિદ્યાર્થીઓને હાનવૃત્તિ આપનાતુ જાહેર લાયબ્રેરીના વ્યવસ્થા કરવાનુ, લાયબ્રેરી ચલાવનાનુ, ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મફત પુસ્તકો તથા એની ખીજ મદદો દ્વારા કેળવણીમા આગળ વધાવનાનુ, ચોપાનિયા છપાવી તેના મફત પ્રચાર દ્વારા સમાજમા વિચારની છૂં કેળવનાનુ, વનિના વિશ્રામ રાનીશાળા, અને વાચન ગર્ગ ચલાવનાનુ, મફત દના વહેચનાનુ વગેરે અનેક કામો શરૂઆતમા એક સામટા ઉપાડી લેનામા આવ્યા હતા

• હવે મોડાસા પ્રધરહુડ એવુ અ મેલ નામ જાહેરીને મોડાસા બધુ સમાજ રાખવાનુ તેના સચાલકો વિચારશે । ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી માતૃ સરથા એ જ મોતાનુ નામ ગુજરાત વિદ્યાસભા રખીને દષ્ટાત રત્ન પક્ષ કરી દીડુ છે

વર્ગી મોડાસા પ્રદેશનું પ્રથમ સામયિક પત્ર 'સુવાંછના' પ્રગટ કરવાનું માન આ સંસ્થાને જ બળ્ય છે. અને તેના પ્રથમ સંપાદક તરીકેનું માન અતિ સંદર્ભ રીતે મોડાસાના સંસ્કાર-આત્મા શ્રી. મોહનલાલ વિ. ગાંધીને ફાળે બળ્ય છે.

૧૯૧૩ થી ૨૦ સુધીનાં વર્ષોમાં આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ ધણે અંશે મંદ રહેલી જણાય છે. પરંતુ ૧૯૨૦ થી દાદાની તથા શ્રી. મો. વિ. ગાંધીની સીધી દોરવણી હેઠળ, આ સંસ્થામાં નવો પ્રાણ રેડાવાનું શરૂ થયું. અને ૧૯૨૩ થી મોડાસા પ્રદેશના એક બીજા નિષ્કાવાન સેવક શ્રી. પુરુષોત્તમ એકળદાસ શાહને હસ્તક આ સંસ્થા પાંચરતી થઇ. ૧૯૨૩ થી આ મંડળ તરફથી સ્વયંસેવક દળ જીતું કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૯૨૫ માં કેટલાક લાંબા સમય સુધી દર રવિવારે દાઇને દાઇ સભા યોજવાનું, આસો મુદ પૂનમે 'રહિયાળી રાત'ના વાંચન સાથે 'ચંદ્રિકા સભેલન' ઉજવવાનું, તથા તેજ વર્ષમાં 'પદ્મમ' નામની પત્રિકા પ્રગટ કરવાનું, તેમજ ત્યાર બાદનાં વર્ષોમાં 'કવિ નાનાલાલ જન્મ મહોત્સવ', "સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ" "દેશબંધુ દાસ", ની અવસાન સભાઓ, ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડની રાજકીય પરિસ્થિતિ (૯-૧-૨૭), હિંદીમાધ્યુના સરકારી દર' વગેરે પ્રકારના વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો યોજવાં હતાં. વ્યાખ્યાન પ્રવૃત્તિ, રક્ષાત્રિ પ્રવૃત્તિ, સામાજિક સડા દૂર કરવા અને પંચાત કોમોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર કરવો-વગેરે તરફ કાર્યકરોનું લક્ષ ૧૯૨૮ થી દોરાયું હતું. એમાં તે સમયના મંત્રી શ્રી. મુનીલાલ વિ. પુટાલાનો ઉત્સાહજનક ફાળો હતો. અલગત, આ સમય સુધીમાં તો મોડાસા જંગલથી મંડળ અને કોમિસ દ્વારા આમાંની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઇ ગઈ હતી. વ્યાયામ મંદિર પશુ અસ્તિત્વમાં આવી ગયું હતું. ૧૯૩૧થી આગ દિન સુધી મોડાસા હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ શ્રી એમ્બલલાલ દોષીને હસ્તક લાયબ્રેરીનું કાર્ય સુવ્યવસ્થિત થતું રહ્યું છે; છતાં, નગરજનો અને ખાસ કરીને યુવાનો માટે સાહિત્યિક અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિની, જ્ઞાન માહિતીના વર્ગો અને ચર્ચા સભાઓની જીલ્લુપ હજી આજ લગી વસ્તાઇ રહી છે.

મોડાસા જંગલથી મંડળ

જંગલથીના ક્ષેત્રે, બીજા પ્રદેશોની સરખામણીમાં મોડાસા પંચાત ૨૭ મી. ૧૮૫૮ ના એપ્રિલની ૨૬ મીએ મુજરાતી મુખ્યશાળાની શરૂઆત થઈ હતી; અને ૧૮૬૫ ના ઓક્ટોબરની ૧ લીએ કન્યાશાળાનો આરંભ થયો હતો.

૫૦૬ આ આખા પ્રદેશમાં અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણનો આરભ ૧૮૮૬ માં એંગ્લો નર્નાક્યુલર સ્કૂલ દ્વારા (માન અગ્રેષ્ઠ નવું ધોરણ સુધી) મોડાસામાં થયો હતો તેના જન્મથી માડી, ૧૮૧૮ સુધીની લગભગ અંક ૫૫૧૬ દરમ્યાન, આ એ વી સ્કૂલના સંચાલન અને વિકાસની મુખ્ય જવાબદારી મોડાસાના માનવતા નુગ્ધ શ્રી ચક્રવર્તી પી જીગનાને ખભેઠ્ઠી હતી અને શ્રી ન નભદાસ દેસાઈ તથા ખાનમહમ ખાનનો તેમને ધગખમ રેખે મળી રહ્યો હતો.

પરંતુ, ૧૮૧૮ માં દાદા તથા શ્રી મો વિ ગાધી મોડાસાને પોતાનું માર્ગક્ષેત્ર બનાવવાનું નિયારતા હતા તે નિમ્નોમાં જ, સંપૂર્ણ જવાબદારીના સંકેપ સાથે તેમણે શાળાના નિર્વાહની યોજના રજૂ કરી ૧૮૧૮ ના જૂનની ૬૬૩એ શ્રી મો વિ ગાધીના પ્રમુખપદે એમ જાહેર સભા થઈ તેમાં ડેવલપ્મેન્ટ મંડળની સ્થાપનાનો ઠરાવ કર્યો અને એ વી સ્કૂલનો નહીવત્ તેને હસ્તક સુપ્રત કરી, તેને હાઈસ્કૂલના પદમાં રૂપરૂપે નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. બાદ તરતજ ૧૮૧૮ ના નવેમ્બરની ૧ થી તારીખે તે અમદાવાદની સરકારી ક્લિમેન્ટ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં વૈધ્યા કામગીરી બજાવી રહેલ શ્રી હાઈવિદ્યાદાસ માં શાહ મોડાસા પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને, પોતાની ચાલુ નોંધરીત રાજીનામું આપી, ૨૫ સપ્ટેમ્બર તરીકે, ૧૫ વર્ષની ગેરડી સાથે, હેડમાસ્ટરના સ્થાન માટે આની પહોંચના હતા, અને એ દિનસથી માડી ૧૮૩૦ માં તેઓ છૂટા થયા ત્યાં સુધીના ૧૦-૧૧ વર્ષની તેમનાં કારકીર્દિ દરમ્યાન શાળાને સગીન પાયા પર ચઢાવવામાં તેમણે કદીય પાછું વાળી બેસ્યું ન હતું.

હાઈસ્કૂલના વિકાસમાં નવા મકાનો માટેનું મોટું ફંડ ભેગું કરવામાં દાદાને તથા શ્રી મો વિ ગાધીને શ્રી હોટાલાલ કા જીટાલા (તે વખતે ઈન્ડિયન મેટેકસના અમલદાર)નો સુદૃઢ સાથ સહકાર મળી ગયો હતો.

પરંતુ ૧૮૨૦-૨૧ ના વર્ષા જીવં જ હતા સરકારી શાળાઓ, સરકારી નોકરીઓ, સરકારી ટ્રાઈલ અને સરકારી પદવીઓના બહિષ્કારનો અને અસહકારનો યુગ બિગ્યો હતો એનો પડઘો મોડાસામાં પણ પડ્યો નિના ન રહ્યો દાદા અને શ્રી મોહનલાલની અભિલાષા ફળી અને ડેવલપ્મેન્ટ મંડળ ઠરાવ પસાર કર્યો કે—

ગુજરાત રાજકીય પરિવર્તન તથા કલકત્તા ખાતે મળેલી મામલે કરેલ અસહકારના ઠરાવને માન આપી વધુ તે સંબંધમાં મોડાસાના સમગ્રત ધિદુ મુસલમાન લોકોએ જે જે ઠરાવ કર્યો છે, તે ધ્યાનમાં લઈ તથા

ઝળાણીના સંબંધના રાષ્ટ્રીય ઝળવણીનો વિસ્તર સ્વતંત્ર પહેલે થઈ ગયો તે સાથે, ગાળાનો સરારી ઝળાણી સાથેનો સંબંધ બદલ્યો અને નરમરી મદદ લેવી બંધ પડી (તા ૩૦-૧૧-૨૦)

આ કાલે ગુણ કરનાર માન શ્રી શક્ય હો તથા શ્રી લોગીનાન સા શાહ (મોગસાના વહીવટ) ને કાગળે બંધ છે

આમ ૧૯૨૦ ના અંતથી મોડામાના જીવનમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો નવો તગણો શરૂ થયો અને સ્વાભાવિક રીતે જ “વિદ્યાર્થીઓમાં રાષ્ટ્રમાનની જન્મતિ આણી, શિક્ષણમાં નવીન દૃષ્ટિ અને નવીન પ્રયોગો પ્રથે સહાનુભૂતિ આણી, હિંદી સંસ્કૃતિ અને હિંદી વિદ્યાભ્યાસ પ્રથે આજીવનમાનમાં એકે મદદ કરી પુનઃદોના શિક્ષણ ઉપાન, જીવન પર કાયમની હાથ મૂકી જાય તેવા શિક્ષણ, સ્વાનંત્ર્ય અને ઉદ્ધામનુ માનાગણ તેરે પેદા કર્યું ” (૨૦ નવેમ્બરે દેવાન)

૧૯૨૦ માં અંગ્રેજ સાત (હાનના અગિયાર) ધોગણો પમાર કરી પ્રથમ ટુકડી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ‘વિનીત’ પરીક્ષા માટે પહોંચી ગઈ હતી. શાળામાં રેડિયા વર્ગો શરૂ થયા હતા અને શ્રી પૂનમચંદ દોશીને કાનગુની પ્રજા શીખી લાવ્યા બન્યામહ આશ્રમ—અમદાવાદ મોકલવામાં આવ્યા હતા.

આ નસોમાં એક નનમી પરિસ્થિતિ જોવા થઈ ગઈ હતી જેવણી મકાનનું ભડોળ નાનું હતું અને ૧૯૨૧-૨૨ માં સખત તગી જડ્યારા માડી હતી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી રૂ. ૨૫૦૦ ની મદદ પડ્યું મળી પડ્યું એ મદદ મેળવવા માટે વિદ્યાર્થી ના નિયમ અનુસાર રાજાના સમયનો નીતે લાગુ કરવામાં રેડિયા શિક્ષણ ખાતે આપવો લેઈએ તેમ કરવું થોડું ન લાગવાથી નાણાની મદદ લેવાનું ખીન જ વર્ગથી બંધ પડ્યું. પડ્યું લેઈ કે મળ્યાત રેડિયા શિક્ષણ ચાલુ જ હતું.

વગી નાણાની થી હતાજ બન્યા વિના ૧૯૨૧ થી મ. ૧ પોતાની પ્રવૃત્તિને વિનાશ કરવા માટે શ્રીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા નાટે ‘વનિતા નિશામ’ નામની સરથા ખોલી, તથા હાલકુતમાં જ ૧૯૨૨ માં ગુજરાતી નાયુ ધોગણ શરૂ કર્યું, અને વિનય મદિર (હાઈસ્કૂલ) માં વ્યાપક શિક્ષણનો વર્ગ પડ્યું શરૂ કર્યો.

આમ જ્યાં પરિસ્થિતિ એવી પેા થઈ કે, ૧૯૨૫ ના રાયમાં હરૂલને વિદ્યાર્થી, સાથેના સંબંધ પૂરે પડી, મુબાઈ મુનિવર્સિટી સંધે થી લેગી રેવાને નિર્ણય લેવાયો અને મળતું કમાલન પ્રમુખ તરીકે

શ્રી ભોળીનાન દા શાહ (બાણીતા નકીન) તથા ઉપપ્રમુખ તરીકે શ્રી સુનીનાન જે ગાંધી (મંડુતા વેપારી) એ ઉપાડી લીધું

તો બીજા બાળુ મજા તથા શાળાના પ્રાચાર અને પ્રેરણા સમા શ્રી મો વિ ગાંધી જેમણે છે ના અહીં સ્પર્ધા વગર વેતને શાળાને સેના આપી હતી, તેમજ પ્રાચારનું સ્વયંસેવક પદ સ્વીકારી, પ્રિતિપાનની નવી જવાબદારી અપનાવી લીધી

આમ આરેક નર્સના પ્રયોગ બાદ, બેળવણી મંડળના સંચાલકોએ વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ વિચારીને રાષ્ટ્રીય નિત્ય મંદિરન વળી સ મરી મુનિનમીટી સાથે સંજાએની હાઈસ્કૂલના રૂપમાં રચી નાખી ત્યારે 'મંદિરન એનુ એ રજુ શિત્રો એના અ ગ્રહ્યા, નિપયો લગભગ એના એ ગ્રહ્યા, દેર મા પડી ગયો છે ?' એની વ્યવહારુ દલીલો અને શિખામણોનો અનાદર રી, શાળાના અહીંસામાથી એક નિર્મલ (ભોળીનાન ગાંધી)-સમગ્રી છાપ નાખી સ સ્થામાં આગળ અમ્યાસ કરનાનો ઈન્કાર કરી, ગામ છોડી અમલગી દૂગની-મરચની ગાંધીય શાળામાં જઈ પહોંચ્યો, એ બીના બદનાની અગતિના દૃષ્ટાંત રૂપ છે

હવે, હાઈસ્કૂલનો નીજે તાલક શરૂ થયો હતો અને આ તમલ્લ વધુ કસોળીનો હતો નાણા હીડની લીસ ચિત્તા જ માની ગઈ હતી ચાતુ ખર્ચને પહોંચી નગના પ્રાચારી દુઝાથી નાણા ઉપાડના પડતા હતા, અને લડોળ નાનુ થઈ ગયું હતું ત્યારે ૧૯૨૮ મા શાળાના શિક્ષકના પ્રેમોસન (પગાર નધારો) તથા પ્રાનિકડ દુઝ બધ કરનામાં આ-આ ઉપરાંત દરેક શિક્ષકનો પગાર-માસિક રૂ ૫) કરી કરનામાં આવ્યો સ્વયંસેવકનો-શિક્ષકનો પગાર રૂ ૧૦૦) નો ધગડી રૂ ૮૦) કરનામાં આવ્યો ને પ્રાઈવેટ સંસ્થાને અને કેળવણી મંડળને ગૌરવ આપાવે એની હકીકત તો એ છે કે, આ ત્યાગ શિક્ષકોએ સ્વેચ્છાએ અને હસતે મોએ સૂચવ્યો હતો અને વધાવી લીધો હતો એટલું જ નહિ, શિક્ષકની સ્વયંસેવક દુકડીઓએ ગામડે ગામડે ફરી વિદ્યાર્થીઓ વધારના પ્રયાસ કર્યા હતા

બીજા બાળુ કાચમી દુઝ અગવી ગાંધી, આખા મંડળને પુન આર્થિક સહરતા ઉપર મૂકી દેનાની જવાબદારી, પ્રાચાર માટે દાદાને માથે સોંપે નાખી, ત્યારે તેમણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધી

શાળાનો વીસ વર્ષનો હેનાલ એ હકીકત બહાર કરે છે, શિક્ષકોનો ત્યાગ અને દાદાએ લીધેલો શ્રમ અને ત્યાગ બિગી નીકળ્યા લડોળ વધ્યું, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ૧૯૨૮ મા ૧૦૨ હતી, તેની ૧/૩૪ મા ૨૩૩

યર્ષ ને ૧૯૩૯ માં ૩૦૨. વળી શિક્ષકોનો પગાર કાપ પૂરો થયો; અને પ્રેમોચન શરૂ કર્યાં. ધીરે ધીરે કરતાં શાળાના છાત્રાવયમાં પણ નવાં મકાનોનો ઉમેરો થયો; જેમાં દાદાનો પોતાનો ફાગ્રા મુખ્ય હતો.

એ વિશે શંકા નથી કે, આ વર્ગો દરમિયાન કેળવણી મંડળની આર્થિક સદ્વસ્તુ અને મકાનો વગેરેની વ્યવસ્થાની બાબતમાં ‘દાદા વિના અધારુ’ એવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી. તો બીજી રીતે, શાળાનાં આંતરિક શિક્ષણ અને વાનાવરણની બાબતમાં ‘શ્રી મોહનભાઈ ગાંધી વિના પ્રારુ નહિ’ એવી પ્રતીતિ સૌ કોઈને યર્ષ રહી હતી. અક્ષયત શ્રી લાઘવદલાઈ (૧૯૧૯ થી ૧૯૩૦)નો ત્યાગ અને અનુસવ, શ્રી નર્મદાશંકર પંડ્યા ‘મરત’ જેના શિક્ષકની સાહિત્યિક રુચિ, અનુભવસિંચિત શિક્ષણની દૈર્ઘ્યતા તથા અન્ય શિક્ષકોના ઉમંગ, ઉદ્યોગ અને સેવાવૃત્તિ વિના કશું જ બની શક્યું ન હોત. તેમ છતાં, એ પણ એટલું જ સત્ય હતું કે, શ્રી મોહનભાઈએ મોડાસાના શૈક્ષણિક અને સંસ્કાર ઘડતરમાં, આરંભમાં ‘અધરકુડ’ દ્વારા રોપેલાં અને બાદ હાઈસ્કૂલ દ્વારા વિકસાવેલાં અને ત્યારબાદની તેમની સાહિત્યિક-ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક લેખન ચિંતનની પ્રવૃત્તિ દ્વારા સંસ્કારેલાં બીજા અપૂર્વ હતાં. બીજા મોડાસાના ‘અતિ વ્યાપારી’ ‘અતિ વ્યવહારિક’ માનસના વિશાળ ઘડતર માટે જ બીજા શ્રી મોહનભાઈ જન્મ્યા હતા. અને મોડાસાને પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિ સમર્પી ચિરંજીવ ફોરમ પસારી ગયા.

૧૯૪૪ માં શ્રી. મો. વિ. ગાંધી નિરૂત થયા બાદ તરત જ, ૧૯૪૫ માં દાદા તેમની તબીબને કાગળે મોડાસા કેળવણી મંડળના પ્રમુખ પદેથી નિરૂત થયા. અને વળી શ્રી. ભોળીલાલ દા. શાહે જ્ઞાતકારી ઉપાડી આ સમયે તેમણે હાઈસ્કૂલનાં નવા મકાનો વગેરેના ફંડ અંગે અતિ જાહેરના ઉભરી હતી. તો વળી શ્રી. અંબુલાલ શં. છુટાવાનું અવસાન થતાં શ્રી. હબીબદાસ બી. શાહ સદમંત્રી બન્યા. શ્રી. પુરોષોત્તમદાસ મો. શાહ લાંચી બિમારીને કાગળે નિરૂત થતાં, તેમની જગ્યાએ શ્રી ચુનીલાલ કે. છુટાલા અને બાદ તેમની જગ્યાએ શ્રી હીંગલાલ વ. દેસાઈ ચુંટાયા. અને પ્રમુખપદે શ્રી. ભોળીલાલ દા. શાહે રથાને શ્રી હરિલાલ મ. ગાંધી ચુંટાયા.

હાઈસ્કૂલના સંચાલનમાં પણ મોટા ફેરફારો થયા. ૧૯૮૪ માં તાર્કિકશાસ્ત્રના સુધારી શ્રી. મોહનભાઈ નિરૂત થયા. ત્યાર બાદ શ્રી. જોગજીવાલ દોશી અને શ્રી. ગમજીવાલ મોનીએ હેડમાસ્ટર તથા પ્રિન્સિપાલની જગ્યા લીધી અને ઉપાડી લીધી હતી. હાલ, પ્રિન્સિપાલ તરીકે શ્રી. મો. ગુ. દોશી

છે, અને હેડમાસ્તર શ્રી કમિરનાલ હાસોગી છે

શાળામા ૧૯૪૪-૪૫ મા ૩૮૭ નિવાર્થીઓ હતા, તેમાથી ધીમે ધીમે, આખરે ૫૦૦ તેજુ સંપૂર્ણ યૌનન પ્રાપ્ત કર્યું છે શાળાનુ લ ૫ મકાન, વ્યાયામ શાળા, ૨૨ એકર જમીન પર જિલેલા નિશાળ મેદાનો, જાનાલયો, પાણીની ટાંકી, ગૃહપતિ નિવાસ ને તાજેતરમા બધાએલુ “ મોહનભાઈ પ્રાર્થના મંદિર —આ બધુ આ સરથાને એક અલેક સમ્યા બનાવે છે આજે આસપાસ ધનસુગ, માનપુર, મેવરજ, ગાખર, બાયડ, ચોઈના, સાકળા, દહેમાઈ, તલોદ, વગેરે સ્થળોએ હાઈસ્કૂલો (સાગર ૧૫ જિલ્લામા ૧૨ પૂરી અને બીજી ૧૨ અવૂરી હાઈસ્કૂલો) અસ્તિત્વમા આની છે હતા મોડામા હાઈસ્કૂલમા નિવાર્થીઓની સખ્યા લગભગ ૮૦૦ સુધી પહોંચી ગઈ છે, એકના એમ એસ સી વર્ગમા સનાસો નિવાર્થીઓ છે

આ સરથાના વહીવટ અને નિકાસને લક્ષમા લઈ, સરકારે બે વર્ષ પર આ શાળાની સાથે જ ટેન્ની લ અને કોમર્સ કોર્સ શરુ કર્યો છે ન્યા એસ એસ સી પરીક્ષા માટેનુ આનસ્યક જ્ઞાન આપવામા આવે છે અને સરકારે તે માટે મકાનો બધાની આપ્યા છે

એવ ખાસ ખૂચે એરી બીના એ છે ૬, હરિજનો અને શિક્ષુલ પછાત ટ્રેમના તથા મુસનમાનોના માન પર (ગામમા મુસનમાનોની વસ્તી લગભગ અર્ધો અર્ધ છે) નિવાર્થીઓ જ હાઈસ્કૂલના કેળવણુ લઈ રહ્યા છે તો ૫૦૦૦ કન્યાઓની સખ્યા ટ્રેન ૭૬ જેટની છે બીજી રીતે, આશરે ૭૮૦ નિવાર્થીઓમા બહારગામથી આવેલા આશરે ૩૫૦ છે તેમાના ૨૫૦ જુદા જુદા જાનાનયોમા રહે છે આમાથી આશરે ૪૦ નિવાર્થીઓ હાઈસ્કૂલના પોતાના જાનાલયમા નસે છે અને શાળાના પ્રિન્સિપાલ શ્રી ઓ યુ દોપી એકધારી રીતે નર્સ થયા, જાગેની સાથે જ રહીને એક સુદર દષ્ટાત પૂર પાગે ગલા છે અને તેમના પત્ની શ્રી મણીબેન બાળકો પ્રત્યે નાતસ ૫ પૂર્ણ સેવા આપતા રહ્યા છે

• ૧૮૫૦ થી નર્સ રાષ્ટ્રલાલના નર્સો શરૂ થયા છે

• ૧૮૫૨-૫૩ થી મોડાસા ખાતે એસ એસ સી નાર્સિક પરીક્ષાનુ કેન્દ્ર થયુ છે આ કેન્દ્ર વખતે મોડાસાના વેપારીઓની મદદ બહાર ગામના નિવાર્થીઓને રહેના જિતરના અંગે મળતી ગદી છે

• હાઈસ્કૂલ તરફથી પર્પટનો, તથા દારૂનિરોધની ટુકડીઓ અને બીજા સરકાર કાર્યક્રમો થતા ગલા છે ‘અરુણ’ (વાર્ષિક) પ્રમ્ન થતુ ગ્યુ છે

કે, ૧૯૨૦-૨૧ અને ૧૯૩૦-૩૧ ના ગાંધીય આદિનનોમા તથા ૧૯૨૭ના રેન સકુના કાર્યમા મોડાતા હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો નક્રિય રીતે અને આક કનગી રીતે નાગે એવો હિસ્સો લઈ શક્યા હતા અન્યતઃ ૧૯૨૦થી હાઈ સ્કૂલ ગાંધીય મિત્ર મહિ રૂપે રેનાઈ ગઈ હતી એને તે વર્ષમા એમ બનતુ હતુ કે ૧૯૨૧ના ણિ- ફાગ વખતે હાઈસ્કૂલના શિક્ષકોએ મોડાતા ગામમા અને બહાર ગામોના ફરીને નારો ભાગ લેવાનો હતો.

૫ તુ ૧૯૨૫મા પરિસ્થિતિ પરગાતા, મોડાતા મિત્ર મહિને નગી સગરી આન્ટ લેના હાઈસ્કૂલમા રેગી નાખવામા આવી તે પછીય, હાઈસ્કૂલના આ શિક્ષકોમાંથી કેના ગાંધીય અને કનગ પ્રવૃત્તિઓમા આગળી જેમજ નક્રિય ન લેના રહ્યા તે વિશે નોંધ પાત છે ૧૯૨૭ના રેન ગહન કાર્યમા અનેક શિક્ષકો ગામરે ગામરે ફર્યા હતા એવુ જ નહિ પણ ૧૯૩૦ની લડતના ય શ્રી પુનમચદ દોશી અને શ્રી પ્રેમજીભાઈ આગેન । જેવા શિક્ષકોએ જેખમો ખેડીને ય અગ્રી દૂધી રીતે ગાનડાના જઈ આદિનની પરિખા અગે, અને સ્વયંબેવડાની વ્યવસ્થા વગેરે બામનની જવાબદારી પાડ પાડી હતી આ બામનો સગકા ને સશય આનતા, સાઈટ ઝીને શિક્ષકોને બેનારીને ધમકાવ્યા હતા જે કે, શ્રી પુનમચદ દોશીનેત્યા (ખડાવના બોર્ડિંગમા રેના હાઈ બોર્ડિંગમા) ૧૯૩૦મા 'ધર્મયુદ્ધ' પરિખા અને 'જૂનાદ' પુસ્તિકા નારે અને ૧૯૪૦મા લડતની પ ના અગે જતી લેવામા આવી હતી ૫ તુ કઈ હાથ આન્યુ ન હતુ

અને ૧૯૨૮મા મની હા ન ત્ય પરિસ્થિતિમા મડાગાને પદનદ કરવાની માગ ઉત્તરમા આવી હતી, અને મામલો ચલાર ગીતે વિરો હતો, તેમા પ્રમત્રે ય હાઈસ્કૂલના શિક્ષક શ્રી પ્રેમજીભાઈ આગેન । શાલાની સાવ સ્વયંબેવડાની ટુમી લઈ ત્યા પહાચ્યા ગયા હતા

આમ બની શમ્યુ તેનુ શ્રવ નિચક ગીતે શિક્ષકો ઉપગા, મોડાતા કેના ૧ મ ગના મુખ્ય સંચાલકો શાલા (મુખ) ત્યા શ્રી મોડનગામ રૂપી (હાઈસ્કૂલ પ્રિન્સિપાલ)ની દિમત અને ફેરેડને આગ રી ૮૩

અગી રુજાની શ ગાના એક શિક્ષકનુ અરુ મમ ૧ હાથ ૮ શ્રી પુનમચદ ૫ વાએ ચુગાની શાલાની નામરી દ અન, ત્યા ગાંધીય કુમ રા ના મમ દ વ્યાન, વાગ રાર રુ ડે અને જેખમો ખેડી, કાંઈ આદિ મો । ૨૫ ૧૧વામા પાપુ વગી લેચુ ન હતુ જેમને ૧૯૨૮

મોગી લડત વખતે નોકરીમાંથી બતલ પશુ કન્યામાં આ-આ હતા ૧૯૩૦ અને ૪૨ની લડતોમાં જોલ જતાં આ એક માન શિક્ષક હતા

શિક્ષણ અંગેનું આ પ્રકરણ પૂરું રતા, મોડાસાના પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જો મોઈ એક સન્નિષ્ઠ શિક્ષકનો ઘણો મહત્વનો ફાળો રહ્યો હોય તો તે શ્રી મનસુખનાન દ. મહેતાનો છે તેઓ ૧૮૧૦થી (૨૦ વર્ષની ઉંમરથી) ૬ વર્ષ ધોળકા તાલુકામાં અને ત્યાં બાદ, ૧૯૪૫માં નિવૃત્ત થતા સુરીના બીજા ૩૦ વર્ષ મોડાસામાં જ (૧૯૦૬ થી હેડમાસ્ટર તરીકે) ગાળી, અનેક વિદ્યાર્થીઓના ઉત્કર્ષમાં નિમિત્ત રૂપ બન્યા છે

સંસ્કૃત પાઠશાળા

જાનણી મહાત્માની પ્રવૃત્તિની પૂઠક જેની, છદ્મ અત્યંત રીતે ચાલતી સંસ્કૃત પાઠશાળા છે દાદાએ મોડાસાને કેન્દ્ર બનાવ્યું તે પૂર્વેથી, ૧૯૧૫માં વડાનીના શાસ્ત્રી શ્રી ગણપતિશક્તિના ખાસ પ્રયાસોના પારણામ રૂપે આ સરથાને આજ થયો હતો અને શ્રી જોષ્ઠતારામ ભટ્ટ (હાલ સર્ગસ્થ) ની પ્રશસનીય ત્યાગવૃત્તિ, ઉદ્યમ અને ખતથી આ સંસ્થાનો નિકાસ થયો હતો બન્યું એવું, શ્રી જોષ્ઠતામ ભટ્ટ ભીનાડના પીરોગશાહ શાસ્ત્રી ત્યાં નોકરી કરતા હતા ધીમે ધીમે તેઓ મેનેજરના પદ સુધી પહોંચ્યા હતા પ્રથમ નિમ્નચુદ્ધ સમયે ગેઠે સારું એવું ધન સંપાદન કર્યું હતું તેમણે શ્રી જોષ્ઠતારામને સારી એવી રકમ આપનાની ઈચ્છા દર્શાવી પરંતુ શ્રી જોષ્ઠતારામ ઉઠાર અને સતોરી વૃત્તિના હતા વળી તેમને મોડાસાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના નિકાસના ચિંતા ગ્રહેતી હતી એટલે તેમણે અગત બક્ષિસ લેવા કરતા પાઠશાળા માટે મકાન વગેરે બાધી આપરા મૂલ્યના કરી રોક દાદાના પરિચિત હતા એમણે દાદા સાથે નાત ઢરી ને દાદાની પશુ સંમતિ મળી, એટલે શ્રી વિકાજ ગેઠ છેક મોડાસા આવી જમીન જોઈ ગયા અને આશરે દરોઠ હજાર રૂપિયા ખર્ચાને જમીન ખરીદી, મકાન તથા કુવો બધાવી આપ્યો (૧૯૨૨) દાદા આ સરથાના દૂરની તરીકે લાંબો સમય રહ્યા હતા

આમ, ભીનાડના પારસી રોક વીકાજ પીરોગશાની આર્થિક મદાયને પ્રતાપે જાણ્યા સરથાનો જન્મ અને અસ્તિત્વ શક્ય બન્યા હતા આ સરથાનો મૂળ હતું અંગ્રેજ શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે નિવાસગ્રામ બનવાનો હતો, તે ઉપરાંત તેના બીજાને હતું આજણું સતાનોને વેદ, વ્યાખ્યાન, સાહિત્ય, વ્યોતિષ અને વૈદિક કર્મકાંડનો અભ્યાસ કરાવવાનો હતો

અનેક વર્ષો સુધી શાસ્ત્રી મૂળશંકર પંચા (હાલ સદ્ગત) આ સંસ્થાના અભ્યુદય અર્થે અત્યંત ઉમંગકા પૂર્વક સેવા આપતા રહ્યા હતા. એમના સંચાલન દરમિયાન વર્ષો સુધી, સવાર સાંજ નિત્ય હિંદુધોષાતી વેદની ઋચાઓ અને ગાયત્રી મંત્રનો પરિપાક સ્વયં આ સંસ્થાનું એક આગવું આકર્ષણ બની ગયું હતું. પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ સિવાયના હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ પણ આ સંસ્થામાં સંસ્કૃતના ખાસ અભ્યાસ અર્થે વહેલી પડેલી શાસ્ત્રીજીને બીટળાઈ વળતા હતા. શાસ્ત્રીજી હાઈસ્કૂલના એક ઉત્તમ શિક્ષક હતા. અને પાઠશાળાના અધ્યક્ષ તરીકેનું તેમનું પ્રદાન મોડાસા પ્રદેશને અવિસ્મરણીય છે.

શ્રી મૂળશંકરના અવસાન બાદ, શ્રી રામશંકર શાસ્ત્રીએ આ સંસ્થાનું સંચાલન કર્યું. હાલ શ્રી મગનલાલ લાઇશંકર ઉપાધ્યાય તેના મુદ્દપતિ છે.

બાલ મંદિર

કેળવણી મંડળને પૂરક એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં, હાઈસ્કૂલના પોતાનાં જાત્રાલય ઉપરાંત, ખડાયાના જાત્રાલય, પાટીદાર જાત્રાલય, ભરવાડ જાત્રાલય, વગેરે કેળવણીના વિકાસમાં સદાય રૂપ બન્યાં છે. અને તે પછી શરૂ થયેલ સરસ્વતી બાલમંદિર મોડાસાનાં શિશુ-ગાળકેતા સંસ્કારી શિક્ષક અને વિકાસનું એક નવું આકર્ષણ બની રહ્યું છે, જેની પાછળ તેનાં સંચાલિકા શ્રી. અરવિંદામેન દેસાઈનો અથાગ ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ દેખાયા વિના રહેતાં નથી. કેળવણીના ક્ષેત્રે થયેલા અન્ય સ્વતંત્ર પ્રયાસોમાં ૧૯૨૧માં શરૂ કરવામાં આવેલ કુમારમંદિર, ૧૯૩૪ થી શરૂ થયેલ મોડાસા મહાગ્રન્થ મહિલા મંદિર નોંધપાત્ર છે.

મહિલા મંદિર

મોડાસામાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે હાઈસ્કૂલ સુરનીના શિક્ષકની સારી સગવડ હતી, પરંતુ મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓને માટે અક્ષર-જ્ઞાન, સંસ્કાર કે ઉદ્યોગનું કાંઈજ સાધન ન હતું. મોટે ભાગે કારીગર વર્ગની સ્ત્રીઓ બહાર કામે જતી, અને દ્રાષ્ટને દ્રાષ્ટ ઉદ્યોગમાં રચીપચી રહેતી. ત્યારે મહાગ્રન્થની જ્ઞાતિઓની મહિલાઓ માટે ન તો જ્ઞાન સંસ્કારની સગવડ હતી, ન ઉદ્યોગની. હાલને આ ધણું ખૂણનું હતું. પોતાની પંચાયતમી વડે ત્રિકે તેમણે જે નોંધ કરી હતી, તેમાં સ્ત્રી શિક્ષક અને ખેડૂત મંડળના પ્રબંધનો ઉલ્લેખ મળે છે. એવામાં જ તેમના ઉપર એક બંદનનો નનામો

પન આ મો, તેમા આ પ્રાની જ લાગણી દાલની હતી આથી આની સ્થા સ્થાપનાનું મુખ્યન તેમણે ‘અધગહુડ’ અંજે મળેની એક સલામા કયું, ને શ્રી ભોગીલાઇ દા શાહના પ્રમુખ પદે એક કમિટી નીમી, ‘મહિલા મંદિર’ ની યોજનાનો પામે નાખ્યો

લગભગ ૨૩ વર્ષ દરમિયાન મહિલા મંદિર તરફથી નીચે મુજબ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થતી રહી છે અને તત્કાલ આ સંસ્થા ‘મહાત્મા મહિલા મંદિર’ હોના છતાં સૌને માટે ખુલી રહી છે અને તેમા, જ્ઞાન, સગર, ભાનસાર, માળી, બાગેચ, સુનાગ, કડિયા, સોની જ્ઞાતિની તથા જૈન ધર્મની અને અપનાદ રૂપ મુસ્લિમ ધર્મની પણ બહેનો ભાગ લેતી રહી છે ઔદીક બહેનો ગામ વામાંથી આની અહીં અભ્યાસ કરે છે સરેરાશ કુલ ૬૦ થી ૮૦ બહેનો આ સંસ્થાનો લાભ લે છે

- મોની ઉમંગની બહેનો માટે અક્ષરજ્ઞાન સામાન્યજ્ઞાન,
- ધાર્મિક શિક્ષણ સુગતમા લેનાતી પ્રવૃત્તિમાર્ગીય પરીક્ષાની તૈયારી સુધી
- ધાર્મિક ઉત્સવો, શરદ પુર્ણિમા, તથા ગાંધી સપ્તાહ જેવા રાષ્ટ્રીય ઉત્સવો

• ઔદ્યોગિક નર્સી શીપયુ (સયા), ગૂથયુ, લમ્ત-(પરીક્ષાઓ અને ઇનામો) ખાસ નોવપાન વસ્તુ એ છે અને બહેનો (૧૯૫૧-૫૨થી) શીપયુના વ્યવસાય દ્વારા માસિક રૂ. ૨૦ થી ૭૦-૭૫ સુધીની આવક કરતી થઇ છે

• નારીજનન, સ્વચ્છતા, શૃદ્ધિદોગ અને સ્ત્રી પ્રજનણી, ગાંધીજીનો જનન સંદેશ-નગેરે પ્રકાશના વ્યાખ્યાનો

• નાયનાલયમા આશરે ૬૫૦ પુસ્તકો

• રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાનીનું શિક્ષણ પરીક્ષા

આ સંસ્થાને સ્વર્ગસ્થ પાર્શ્વતીમેન જેના ઉમંગી, ઉદમી અને અનુભવી બહેનની સેવા વર્ગ સુધી મળા હતી એ એનું સદ્ભાવ્ય છે તથા છેલ્લા પંદરેક વર્ષથી, નિરોધ કરીને શ્રી પુરપોત્તમદસ ગો શાહની બિમારી અને નિવૃત્તિ બાદ શ્રી લક્ષ્મીચંદ વ બુટાલા (મની)ના ઉત્સાહ અને સેવા સંસ્થાને પ્રાપ્ત થયા છે આ સંસ્થાના સયાનન અંજે, મોડાસા પ્રજાવર્યા મહાજ તરફથી અમુક વર્ષો સુધી ગ્રાન્ટ મળતી રહી છે, તથા સરખાર તરફથી (૧૯૪૩-૪૪થી) મા ૮ મળતી રહી છે તે ઉપરાંત ગામની મદદથી આર્થિક તન નમાનાય છે આ સંસ્થાની સફરતા માટે દાદા તથા યુનીકાકા તરફથી રૂ. ૧૫ હજારનું ટ્રસ્ટ દરનામા આવ્યું છે

૧. દાદાએ વેપાર ધંધો છોડી, મોકામની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં જ પલાયુ, ને પોતાના નાનાભાઈ શ્રી સુનીલાલ ગાધીને ચાલુ નોકરી છોડી દઈ પ્રદેશની સેનામાં નહાવ રૂપ થતા સૂચ્યુ, અને તેમણે પણ ગતમાન આનામની નિના ખાદી અને કુમારશાળાની પ્રવૃત્તિનો ભાગ ઉપાડી લીધો એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. કુમાર મદિની શિક્ષણ મંડળ પ્રવૃત્તિ તો શ્રી સુનીલાલના સ્વભાવ અને લોહીમાં નસેલી હતી તેમને શિક્ષક તરીકેનો ૨૨ વર્ષનો અનુભવ હતો. ઉપગત અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પણ તેઓ ગણિતના શિક્ષક અર્થે જતા હતા. અલગાગત ગત ઉપનિષદ ખાસ્સો અનુભવ પણ હતો. પછિયમે કુમાર મદિ (૧૯૨૩ થી ૨૪) જોત જોતામાં ખાધી જીંધુ હતું ત્યારે, મોકામાં 'મહાત્મન મહિના મદિર' તો જાણે કાકા (સહુ શ્રી સુનીલાલને આ નામે ઓળખે છે) ની દૃષ્ટિ અને પશ્ચિમના પશ્ચિપાક રૂપે આજે પણ એક મજબી ધારીથી ચાલી ગયું છે. કામ નિયમિત રીતે ૨૨-૩૩ વર્ષથી ગેર ૩ થી ૪ વ્યાક આ સમયા પાછળ ખચી ગયેલ છે.

છેલ્લા પચીસે-૨૬ થી તો મનનુ છવન, ફળનું અપેક્ષા વિના અના સકન લાવે, એ સીધા માર્ગે, સાત મિતિએ નિયતનાં ગયું છે. આજે ૮૦ વર્ષની વયે પણ સવારના ૫ થી સતના ૧૦ના નુધી તેઓ નિરસાઈ નિન્ય-કર્મોમાં ગયા પચ્યા રહે છે. ગમાયણ, મહાભારતથી માંડી વિગેરે ભાગવન તથા પુણિમાગીંધ સમ્રાવના મયોના અરખસિત અધ્યયન-અધ્યાપનમાં જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. આ આખા કુટુંબને જાણે સેખન શક્તિ પરી છે કે નહીં, તે કાકા આજે ૫ (દાદાની આ શક્તિ અને તે) અંગેની તેમની અસાધ્ય તુ મિદ્ધિ અંગે આગળ આવશે) તેમના નિયત સેખન અને પ્રકાશનનું કાર્ય એકલે હાથે કરી ગયા છે.

પ્રદેશ મેળા મંથ

મોગમાં જગત્રી મંડળની જેમ, મોગમાં પ્રદેશનો સામાજિક આર્થિક, શિક્ષણિક-ગર વિગેરે વિષય કરવામાં જો કોઈ મર્યાદા મળે તો તે મોગમાં પ્રદેશ મેળામંથનો છે. બીજી જગત્રી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની જેમ તેના સમ્બાધ અને પ્રેરક પણ દાદા જ ગયા છે.

૧૯૩૦-૩૨ની લ તો પૂરી થયા જાદ, કોંગ્રેસના મંડળીય દેવ ઉપગત અન્ય ધંધે વિદ્યાર્થ કચ્છની અભિવ્યક્તિથી આ સમયની સ્થાપના ૧૯૩૩માં (૧-૧-૧૯૩૩) મોગમાં આવી હતી. તેની પ્રવૃત્તિઓમાં ૩ મ (મા જગત્રીનો પ્રચાર, પ્રદેશી અને અંગ્રેજી પ્રચાર, પુસ્તકાલયની સ્થાપના, સામાજિક

સુધારણા, ગૌસેવા અને ટોર ઉઠેરનાં કાર્યો, આરોગ્ય માટે દવાખાનાં ઉપ-
રાંત, ખાસ લક્ષ્ય ખેંચે એવી બીજી બાબતો પણ હતી : આર્થિક સુધારણાથે
સહકારી ધોરણ (કોઓપરેટિવ ની પ્રવૃત્તિઓ; તથા આ પ્રદેશમાં જંગી મોટી
સંખ્યામાં વસતા ભીલસમાજ તથા અન્યજાતીની સુધારણાનો પણ ખ્યાલ
શરૂઆતથી કરવામાં આવ્યો હતો. (અધારણ પા. ૩-૪) તેની
પ્રવૃત્તિના ૧૯૪૨ સુધીના હેવાલો જતાવે છે કે, એક દાયકા દરમ્યાન પછાત
પ્રદેશોમાં શાળાઓ ખોલવી, ખાસ રોગ ફાટી નીકળતાં દવાઓ વહેંચવી,
આરોગ્ય પત્રિકા દ્વારા પ્રચાર કરવો, ઝામોઘોગને ઉત્તેજન આપવું, ખાદીતું
ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવું, જાહેર તીર્થનો અર્જોદ્ધાર કરવો, (દા. ત.
ધારેશ્વર મહાદેવ), હરિજન બાળકોને ભણવા પુસ્તકોની મદદ આપવી, આમ
રેલ સંકટ વગેરે આપત્તિના (દા. ત. બિહાર રેલ સંકટ) પ્રસંગે મદદ
કરવી—જેવાં કામો કર્યાં છે. વર્ષ ૧૯૪૦ માં વરસાદની તાણ પડતાં
ધાસચારાના અભાવે રજવારી અને હરવાડો સંકટમાં આવી પડ્યા, ત્યારે
મોડાસા, દહેમાઇ તથા ધનમુરામાં મથકો ખોલી, ૨ ૧૨૩૧ જેટલી રકમનું
ધાસ આપી, તેમને તત્કાલ રાહત આપવામાં આવી હતી, વર્ષ ૧૯૪૨માં
સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલી ગરીબ પ્રજાને મોટી રાહત આપી હતી.

આ ઉપરાંત, ખાસ નોંધપાત્ર બીના એ છે કે, મોડાસા મ્યુનિ. ના
જંગી કામદારોની સોસાયટી સ્થાપી, ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘના પ્રમુખ
શ્રી. પરીક્ષિતલાલ મહુમદારના સહકાર અને પ્રયાસથી, જંગી 'કામદારોનું'
આશરે ૪ હજારનું દેવું દૂર કરવાનો ધણે અંશે સફળ પ્રયાસ કરવામાં
આવ્યો હતો. આનો લાભ ૨૨ જંગી, ૨ મુસલમાન, ૧ હાકરડાલાઇને
મળ્યો હતો.

પરંતુ (આ સંઘ દ્વારા સંચાલિત) મોડાસા પ્રદેશને ગૌરવ
અપાવે તેવી દેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં, 'મોડાસા હરિજન નિવાસ' નોંધ યોગ્ય છે.

મોડાસા હરિજન નિવાસ

મોડાસા ગામમાં જ હરિજનોનાં આસરે ૭૦ ઘર છે. તે પૈકી જંગી
હરિજનોનાં ઘર ૩૦ છે. આમાંના ઘણા ખરા મોડાસા મ્યુનિમાં સફાઈ
નોંકરો તરીકે નહિ જેવા પગારે નોકરી કરે છે (હરિજન નિવાસ યોજના ૨
પા. ૩) અને તેમની ગિથિતિ અત્યંત કંગાળ. ખાસ કરીને તેમનાં રહેવાનાં
ઘાપરાં તદ્દન નાનાં, ગંદાં અને કોઈપણ જાતની મર્યાદા ન સચવાય એવાં છે...
આ શરમજનક પરિસ્થિતિ ટાળવા 'હરિજન નિવાસ'ની યોજના

દાદાએ તથા દાનભાઈ (શ્રી પુ જો શાહ)એ તૈયાન કરીને દાદા સાહેબ માનન (૪૬ી ધાગનભાના પ્રમુખ) તથા ગુરુગત હરિજન નેન સંઘના મના શ્રી પરીશિતભાઈ સમક્ષ ગ્રંથૂ કરી હતી આમા શ્રી માનનકર દાદા તથા હરિજન સેવક નવ તરફથી નારી એડી નહાય મગા પછુ ખરી ઉપગત દાદા અને ધનમુગવાળા શ્રી શિવનાથ તાળવચ્ચની આર્થિક મદાય ઉમેળતા, મોડાસા-તાળવ રસ્તા ઉપર (રૂ ૧૦૭૫૨ ના ખર્ચે ૧૨૪૦૦ ચોગનનાર જમીન ખરીદી) સ્વચ્છતા અને સગરકાળા નિરાત સ્થાનો તૈયાર કરામા આયા હતા આખા મુખ્ય ગામમા જનતાના ૮ માદથી હરિજન નિવાસની કોઈ ચોગના થઈ દોય તો આ પહેલી છે મુખ્યની ધાનતલામા ભીન નેના મકાના તે વખતના પ્રમુખ અને હાન પાન ગામ અને આદિનામી પ્રજના ખાતાના અધિખરી શ્રી લક્ષ્મીદાન શ્રીકાન ગેઠે મુન કરે આ કાર્યના વખાણુ કર્યા હતા (ઈ સ ૧૯૪) હરિજન નિવાસ માટે મોડાસામા જનતાએ ભારે ખર્ચે જમીન ખરીદી હરિજનોને ભેગ આપી છે, તેવી રીતે જમીન પાળા મોગી જન ન ખગચવી પડે, એવા માટે સગરકાં હરિજન નિરાત માટે હવે જમીન પોતે ભેગ આપવાનુ લાઈ કર્યુ છે

આ હરિજન નિવાસનુ સચાનન શ્રી મગીભાઈ ઠાકર ઠરી રહ્યા છે

ખાદી પ્રવૃત્તિ

સેવા સંઘનુ ખીલુ મહેત્વનુ કાર્ય ખાદી-પ્રવૃત્તિનુ છે

મોગનામા ખાદી અને રે દિયા પ્રવૃત્તિનો એક દાદાના પોતાના આમલને કાગળે સતત ગો છે છે ૧/૨૦-૨૧ મા તેમના નાનાનાઈ શ્રી સુનીભાઈ હેન તે પ્રવૃત્તિનો આલ થયો હતો, ત્યારબાદ, શ્રી પુનમચ દોશી શ્રી પુરુષોત્તમદાન ગો શાહ, શ્રી નરસલાલ મો ગાધી, શ્રી નરસલ રોક વગેરે ગચનાત્રમ કાર્યકર્તા દ્વારા આ પ્રવૃત્તિને જીવત રાખવાના ફરી ફરી પ્રયત્નો થયા છે વગી ગમના કંગાક સેનાભાની વેપારી-ધર્મકરે (શ્રી સુનીનાન ગો શાહ, શ્રી વસવદાસ જે કે, શ્રી નરસલાલ સુનીસાલ મહેતા) એ પછુ અચાર નવાજ ખાદી લાગરે ચસવદામા ચડકાર આપે છે

૫૨નુ આ પ્રવૃત્તિ ૧૯-૧ ૫છી ફરી પ્રાકાશન બની ૧૯૪૦ મા, જેનુ અથ શ્રી મેહનભાઈ વિ ગાધીના પવ શ્રી નરસ ગાધી તથા હાલ સર્વોચ્ચ ગચના નવ શ્રી નરસલાલને કાગળે લખ છે

શ્રી નરસ ગાધી મુ હતી તેમની ગાદી એનુ કે નો વ્યવસ્થા છે, મો આને પોતની મધમી કમબૂમિ બનાવવાની અને આઈ મેસમવ

છનન ગાળનાની તમન્નાથી મે ધર્મના ઉત્કટ આત્મિક સંઘર્ષને અતે, ૧૮૮ મા મોડાસા આની પટોચ્યા હતા તેમણે આપુ પગલુ લગતા પહેલા મહાત્મા ગાંધીની અગત સનાહ પણ લીધી હતી અને મોડાસામા આની દાદાની સનાહથી ખાદી કેન્દ્રના વિકાસ અર્થે તેઓ તાત્કાલિક માટે બોચાસચુ વડનલ નિઘાલ્યમા, શ્રી શિવાભાઈ એ પટેલની પાસે ૪ માસ ગાળી પાઠા આ યા હતા અને માન રૂ ૩૦) થી ૪૦) ના માસિક વેતનથી તેમણે શ્રી દાસભાઈની દોગ્ગણી નીચે ખાદી કેન્દ્ર માર્ચ ૧૯૪૦ થી ૧૯૪૧

તે દિવસોમા, મોડાસામા ૧૨૫—૧૫૦ રેટિયા ફરતા હતા મુખ્યત્વે મોડાસામા મુગ્લિમ બાદામીમા, અને સરડોઈમા રાજપુત બાદામીમા ઉપરાત મોડાસા અને સરડોઈમા વજુદ કે રો પપુ ચાલતા હતા

૧૯૪૦ ની અતિવૃષ્ટિની આપત્તિના દિવસોમા શ્રી નરનર ગાંધીએ ઇંડર ગળ્યના પ્રદેશમા રાજના ૧૫—૨૦ માઈલ પગે ચાલી, મુખ્યત્વે હરિજનો અને પછાત કોમોમા થયેલા નુકસાનની ભરપૂર માહિતી મેળવી હતી ત્યાર બાદ દાદાના સાથે ફરી રાહત કાર્યનો અનુભવ મેળવ્યો હતો બાદ ૧૯૪૦ મા ‘ભાગત છોડો ના આદેશન અન્વેષે તેઓ બે ના પકડાયા હતા અને જેલની અંદર જ ગભીર માદગી ભોગવતા ૭ માસને અતે તેમને મુક્ત કરનામા આવ્યા હતા

ત્યારે શ્રી નરનરને ૧૯૩૮ મા ચનાના (સૌરાષ્ટ્ર) જઈ ખાદી ઉદ્યોગના તાલિમ લઈ પાઠા આની આ ક્ષેત્રે ઝપના ચુ હવે

બાદ ૧૯૪૩ થી ૪૭ દરમિયાન શ્રી નરનરને મોડાસામા ખાદી ભંડાર ચલાવ્યો હતો અને ૧૯૪૮ થી ‘શામગાજી’ કેન્દ્ર ને તેમણે પોતાનુ સેના ક્ષેત્ર બનાવી દીધુ છે

આ ખાદી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન એ નોંધ પાન પ્રસંગ બન્યો હતો શ્રી નરનરને હરિજનસાસમા પ્રાર્થના—ભજનનો નિર્ધારિત રાખના હતા અલગત, આભડછેતને એમણે તો ખુશીરીતે ક્યાની દીધી હતી* એવે વખતે દોષકે વાન ચલાવી કે નરનરને હરિજનોને ઘેર જઈ તેમના માટલામથી પાણી પીએ છે આ માત્ર ફેલાતા મહાત્મ આખુ જિયુ નીચુ થઈ ગયુ હવે ને તેમને ન્યાતબહાર મૂકવાની ધમકીઓ સુદા અપાઈ હતી પરંતુ શ્રી નરનરની સિદ્ધાન્ત નિષ્ઠા આગળ બધુ ઠક પરી ગયુ હવે

તેજ રીતે ૧૯૪૧ મા હિંદુ—મુસ્લિમ વાતાવરણ તગ થયુ, ત્યારે

આ લાઘવોએ કશા જ ભય કે સંકેત વિના મુસ્લિમ લતામાં ખાદી—
પ્રવૃત્તિ અંગે જનાનુ ચાલુ રાખી કાર્યનિષ્ઠા દાખવી હતી.

સાર્વજનિક દવાખાનું

‘સાર્વજનિક દવાખાનું’ તો આટલાં વરસોમાં એક જગતજસ્ત આરો-
ગ્ય અને રાહતનું કેન્દ્ર બની ગયું છે.

આ પ્રદેશના મોડાસા, બાયડ, મેઘરજ તાલુકા અને માલપુર મહાલ,
જે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે. તેની આશરે અઢી લાખની વસ્તીમાં
આજે પ્રવર્તી રહેલું અનારોગ્ય તથા સર્વ સાધારણ અને ગંભીર પ્રકારની
બિમારીઓનો ખ્યાલ કરતાં કમકમાં આવે એવી સ્થિતિ છે.

મોડાસાની હાઈસ્કૂલના આશરે ૫૦૦-૫૫૦ વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્યની
કેટલાંક વરસથી થયેલી તપાસનું પરિણામ તેના હેવાલોમાં નોંધાયું છે,
એ જ એણું ચોંકાવનારું નથી.

* આંખોની ખરાબી, દાંતની ખરાબી તથા ટોનસિલ-આ દરેકનું
પ્રમાણ સરેરાશ ૪૦ ટકા (૫૦૦ માંથી ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓ)નું રહ્યું છે.

અને જો મોડાસાના વિદ્યાર્થીઓની આ હાલત છે, તો મોટા ભાગે
અમાન, નિરક્ષર* પ્રજા જેને સામાન્ય સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમોની
કશી સમજ સુધાં નથી, (કાળજીની તો વાત જ શી!), અને બીજા બાલુ
મોટા ભાગની પ્રજાને પૂરતો અને પૌષ્ટિક ખોરાક મળવો દુર્લભ બની ગયો
છે—એવી પરિસ્થિતિમાં પ્રજામાં રોગોના પ્રમાણની કલ્પના કરવી અશક્ય નથી.

આ પ્રદેશના મુખ્ય રોગોમાં રોજીદાં બનેલાં મેલેરિયા, મરડો ને
ગંભીર પરિણામ વાળા ટાઇફોઇડ, અને ક્ષય, તથા પાયોરિયા (દાંતનો રોગ)
આગળ પડતા છે. દમ અને કાયાબિટિસ પણ મોટા પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે.
વળી ચામડીના રોગોમાં દાદર, ખરજીયું, ખસ, ગુમડાં, અને ભયંકર ત્રાસ-
દાયક એવો વાળાનો રોગ પાસવાર વિસ્તરેલો છે. તો, બાળકોને જીવલેણ
એવો ડિપ્થેરિયા, અતિશય જોખમી એવા બળિયા તથા ઉટાંટિયું અને
સર્વ સાધારણ યુગોનિયા અને કૂમિ (કરમ), ટોનસિલ વગેરે રોગોનું પ્રમાણ
પણ ઘણું છે; એટલું જ નહિ દિવસે દિવસે વધતું જ જાય છે. ઉપરાંત
અવારં નવાર ફાટી નીકળતા રોગો લુદા જ. જે કે આ બધાંના આંકડા
અને પ્રમાણનું સંરોધન કરવું હજી બાકી છે.

તેજ રીતે, સ્ત્રીઓ ખાસ રોગો પ્રસૂતિ અને તેને લગતા રોગો; યા
ડરમાનો, કસવાવડ, મરેલું બાળક જન્મવું, અસાધારણ પ્રસૂતિ-વગેરે તો

ધ ધના કિંસા બની ગયા છે અવગત, આનીય નિગતો ને આકડા હજી પાકા નથી એકંદરે ઉત્ક્રાંતિ, લોહીના, અને ક્ષયના જેવા છન્દો દર્શન પ્રમાણુ નવતું જતું જણાય છે એક તમ મોચસા ગામના દંદીઓનો અદાજ લઘુએ તોય, મેજ આશર ૨૫૦-૩૦૦ કેસ તો દાકત-વધને ત્યા નોધાતા જ હશે અને દાકત વે પામે જનાગ સરેગશ દંદીઓની સખ્યા વગમમા ૩૦ થી ૩૫ ટકા થી તો ઓછી નહિ જ હોય. મોડામા પ્રાત (પ્રાતિજ સિવાયના)ની આશરે અદી લાખની વસ્તીમા, આ બધા રોગોના જડગામા દિસો અને મહિનાઓ લગી ચુસાર્ધ નીચોવાઈ રહેના મામનાસીઓની સખ્યા તથા દાકત, પરી જતુ, અને કૃતગના કડકાના કિંસા (એકલા મોડાસા તાનુનામા નસે ૩૦૦ કેસ થી નુ નોધાતા હશે) તથા બીજા અસ્માતો અને લડાઈ ટટાના ધા અને હાડકા ઊતરી જવા -ગેરેના કિસ્માની નિશાગ અખ્યાનો અદાજ તો ક પવો જ રહ્યો

અવગત આ બધા રોગો મૃત્યુની દ્રષ્ટિએ લયગ્નક હોતા નથી, પન્તુ શરીરને તોડી નાખનારા અને ઉદ્યોગ-વ્યવસાય માટે શરીરને બિન કાળે ન બનાવી દેનાગ, ખેતીની ખરી મોચમ વખતે જ ખેડૂતના તનને તોડી નાખનાગ તો છે જ આ બધા રોગોના શારીરિક, માનસિક અને આર્થિક પરિણામો તો ડેટલા નિધાતક હશે ।

અને છતાં અદી લાખની વગ્તી માટે, સરકારે કરેલી દવાખાનાની સગરડોમા સો સરાસો નઈ પહેના સગરો મોડાસામા સ્થાપે નીજ વર્ગનુ દવાખાનુ મુખ્ય ગણાય ત્યા દંદીઓ માટે રહેનાની સગરડા લાગે જ જે ચાગ ખાટલા પૂગતી સરેગશ ટોય છે- એટલો જ આધાર છે । બીજા કવોલિકાઈડ સરકારી કે ખાનગી ડોક્ટરોની સખ્યા આજે એકાદ રજન માડ હશે, નસો તો શોધની રહી ।

આની ગિતિમા ૧૯૩૪ થી 'મોડાસા પ્રદેશ સેવા સઘ' તરફથી એક દવાખાનું શરૂ કરવામા આવ્યુ આ દવાખાનુ શરૂ થયુ ત્યારે તો ઉપગ દર્શાવ્યા તેમાના ધણુ દવાખાના, દાકતો તેમજ બીજી સગરડો ન હતી અને રોજી દી તથા ગલીગ પ્રાતની ગિમારીઓની સારનાગ અજે આજના કરનાં અનેક ગણી ખગમ સિથિતિ-પ્રવર્તતી હતી

એ વરસોમા, આજથી ૧૪ વર્ષ પૂર્વે, દાદના અયામ પગિયમ અને સત શક્તિ તથા દ્રવ્યના પ્રતાપે મોડામા પ્રદેશને ગૌરવપૂર્ણ બને એની એક 'હોસ્પિટલ' નો (શરમા નાના રસપે) જન્મ થયો

આજે આ સંસ્થા ૨૬૦૦ ચો વારની દાદાએ આપેલી જમીન ઉપર

સાધાણુ નાના મકાનોમા આઉટ ડોઝ દવાખાનુ, દરદીઓને ગેલા માટે દર્દીનાસ, પ્રયુતિ ગૃહ, એક્સરે, દર્દીને મુવાડીને લઈ જઈ શકાય તેની ૭૫ (સેશન વેગન) મોટર તથા ઓપરેશનો વગેરેના અનિવાર્ય સાધનો સાથે તેનું અત્યુ સેનાકાર્ય કરી ગઈ છે.

કુલ મૂડી રોકાણુ આશરે ૨૧ લાખ રૂપીઆનુ થઈ ચૂક્યું છે, જેમા દાદા એકલાએ રૂ ૪૦ હજાર (જમીન સહિત) આપ્યા છે, અને પ્રોજેક્ટ તથા વેરેર કેન્દ્ર તરફથી રૂ ૪૦ હજાર મળ્યા છે, પ્રયુતિ ગૃહ માટે સ્વ હીંગવાલ જે શેડ તરફથી રૂ ૨૦૭ હજાર અને મેડામા-મુબઈ તથા બહારના ફોડા દ્વારા રૂ ૬૦ હજાર ભેગા થયેલા છે પરંતુ આ બધા ઉપરાંત, આ સંસ્થાની પ્રેરક સિદ્ધિ તો એ કે કે, ૧૮૫૨ થી ૫૪ ના ૩ વર્ષ દરમિયાન, આનુમાલુના લગભગ ૨૫૦ ગામડામા, ૬ થી ૭ હજાર માઇનનો પ્રવાસ ખેડીને, આશરે ૪૦૦૦ ગ્રામજનો પાસેથી રૂ ૬૦ હજારની રકમ એન્ડી કરનામા આની હતી.

આ સંસ્થામા છેલ્લા ત્રણેક વર્ષથી તો સરેરાશ ૬૦ થી ૬૫ હજાર દરદીઓ વાર્ષિક લાભ લે છે, તેમા બહાર ગામથી આનનારનું પ્રમાણુ ૩૦-૩૩ % હોય છે એમા ૫૫ આનુમાલુના ૨૫ થી ૫૦ માઇલના અંતરેથી દરદીઓ આવે છે, અને આ સંસ્થાના દાકતરો ૮-૧૦ માઇનના નિસ્તારમા નિયમિત રીતે દોડા-દોડ કરતા હોય છે.

કૃતરા કરડયાના ઉપચાર, એન્સ રેની સમજ, ઓપરેશન વગેરે માટે તો હજી આજ દિવસ સુધી આખા મેડાસા પ્રાંતમા (પ્રાંતિજ સિવાય) આજ એક માન કેન્દ્ર છે અગાઉ આની બધી સાધારણુ અને ગરીબ બિમારી માટે ૫ પ્રજાને પારાવાર ખર્ચ અને મુસીબતો વેડીને, દરદીને લઈ અમદાવાદ દોડવું પડતું હતું. આજે આ સંસ્થા ધીખતા રણુમા મીડી વીરડી જેવી રાહત આપી ગઈ છે.

આ સંસ્થા તરફથી આજ સુધીમા અવારનવાર બીજા વેલ્ફેર તાલિમ અને રાહત કેન્દ્રો માટે પ્રયાસ ફગવામા આવ્યો છે.

* ગ્રામ વેલ્ફેર તાલિમ વર્ગમા ૩૮ લાઇઓએ તાલિમ લીધી હતી, અને ૩૨ ગામોને તેના લાભ અગાઉ ગળ્યો છે.

* ચોમાસાના દિવસોમા મેલેરિયાના ઉપદ્રવમા રાહત આપવા કરીનાઈનની લાખો જોળીઓ ગામડામા વહેંચામા આની છે.

* તાજેતરમા આશરે ૩૦૦૦ દૂધ-પાઉડરના ટીન (એટલે ૩૦૦૦ મધુ દૂધ) અને ૧૫૦૦ મધુ અનાજ 'કેડ' તરફથી ભેગ મળના ગામડાની

પ્રભતે આપાય છે આ દ્વારા ૨ મહિને મોગમા પ્રદેશના એક હજાર
નેટના ૦ ગરીબ અને નિરાધાર કુટુંબોને મફત અનાજ નહેય ચુની
ચોખ્ખાનો સાબ મળી ગયો છે તથા ૮૦ દુધ કેસો દ્વારા આશરે ૨૫૦૦
બાળકોને દૂધ જેટું પૌષ્ટિક પીણું મળે છે

આ સંસ્થાની બાજી વિગેલાઓ એ છે ૬,

* કાર્યકર્તા પોતાના ગુણગત અને આત્મિક અનુમાર સાધારણ

ગકમ લઈ પોતાનો સમગ્ર અમય અને અમમ શક્તિ સંસ્થાને આપે છે

* વિચિત્ર ફી તથા એને અંગેની બીજી ગકમો સંસ્થાને જ ધરી

દેનામા આવે છે

ડૉ. રસિકલાલ શાહ

આ સંસ્થાનું સંચાલન શ્રી ડૉ. રસિકલાલ હ શાહ શરૂઆતથી
કરતા રહ્યા છે આજ સુધીમાં તેમને સેવા સંઘના સચાઈકો, દનાખાનાના
ટ્રસ્ટીઓ અને અન્ય નાગરિકો તથા સખારતો આપનાર ગૃહસ્થોનો સાથે
સાથ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે ઉપરાંત આ સંસ્થાના કાર્યમાં શ્રી હારિભાઈ તથા
(૧૯૫૫ થી સંચાલન તરીકે જોવાયેલા) સૂઝનતાની મૂર્તિસમા પોતાના
હેતે કુશળ ડૉ નરનીતલાલ શાહનો સહયોગ મળ્યો છે, એ પછી જેની
તેની પ્રુથનસીબી નથી દનાખાનાના અન્ય કર્મચારીઓ પછી નિષ્ઠા પૂર્વક
સંસ્થાને પોતાની સેવા આપી ગયા છે

આમ છતાં, આ સંસ્થાના જે સંયોજક અને પ્રેરક હાઈ હોય, તે
એના સ્વૃચા સંચાલક અને પ્રાણ ડૉ રસિકલાલ છે, એ સુનિશ્ચિત
છે ડૉ રસિકલાલએ તેમની નિઘાર્થી અસંધામાં મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં બે
એક નર્સ ગાળ્યા હતા, ત્યારે તેમના પિતાશ્રી મોડાસામાં અનલકારકુન
હતા મોડાસાની હાઈસ્કૂલ અ તેમાં ય શ્રી મોહનભાઈ પિ ગાધાના
સરનારી વ્યક્તિત્વનું આગતું આકર્ષણ, એમના બાલકાળમાં એમણે પ્રમળ
બની ગયું હતું કે, ૧૯૨૮ માં તેમના પિતાના પ્રથમ બદલી થતા રસિક
ભાઈએ મોડાસા છોડ્યાના ઉદ્દેશમાં તથા પાછા મોડાસા જવાના આમહમાં
૩ દિવસ લગી અનત્યાગ કર્યો હતો !

બાદ, અમદાવાદમાં દાકતરી પદવી (૧૯૩૬ માં એન સી પી એસ)
પ્રાપ્ત કરી તે દરમ્યાન જ તેમણે ટ્રિયોસોફિયલ સોસાયટી અને રામજીયુ
મિશન જેવી સેનાભાની સંસ્થાઓમાં સામાજિક સેવાની પ્રેરણા પીધી હતી
એમના જીવનના નક્કર ઘડતરના આ નર્સો, આ રીતે જનસેવા અને રાષ્ટ્રલકિતના

એટલા રમાવા હતા કે, ૧૮૩ માં જ્યારે તેઓ ખેડા જિલ્લામાં દાખતરી
 ની કમતા હતા, ત્યારે ય ગ્રામવર્ગી દુન રચનાત્મ કાર્ય તથા
 સેવાના ક્ષેત્રને તેમજે જરા ય નિચાડે પાડ્યું ન હતું ૧૮૪૧-૪૨ માં
 લાભ મહેતા જેના ગ્રામ સેવા ના નાનિધ્યમાં તેમને ખેડાકાના
 કામા રહેવાનું ગ્રામ થયું હતું ૧૮૪૦ ના 'મરેજે યા મરેજે' ના
 જ એનને જ પીને ખેડાના નજ દીધા—જે પ્રમત મોડાસાને મા
 ૧ ઉપકાગક જની ગયો

૧૮૪૦ ની જલ દગ્યાન, શ્રી ડૉ રમિ બાઇને સામગ્રીને જેતમા
 , શ્રી મોહનલાઈ ગાધી, દામભાઈ મરેજેના સહવાસમાં ફરી લામો સમય
 માનુ ગ્રામ થતા, મો આ માટેની તેમના પ્રીતિ અને નનને એમણ રીતે
 સેવાના મર્થમાં પરાની દના ની તમન્ના જલદ જની જીવી, નક્કર રૂપ
 'શકી એનું પશિયામ એ આ-યુ કે, ૧૮૪૩ ના અતમા તેઓ
 કાસામાં પોતાને માટે જેનનાત દગમિયાન નિયન થયેલા સ્થાને આની
 મા ગહી ગયા ત્યારથી એકાગ્ર મનની ત મયનાથી તેમજ આ પ્રદેશની
 કામા દુવન સમર્પી દીધું છે

૧૮૫૦ થી ૫૪ ના જ વર્ષમાં, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ,
 ૧૫૫૦ ને છપડા ૧ ૨૫૦ ગ્રામ નો ૬૦૦૦ થી ૭૦૦૦ માઈસનો
 માસ (ના વાર જના આવવાના ગયુતા) ખેડો—આમજનોમાં વેપારીઓથી
 ની સ્વાનુવંથી ખેડૂતો, અ ય નાના ધવાદારીઓ તથા વપુરો, દામરડા,
 દા પાસેથી નાનો મોની રકમો થઈ રૂ ૬૦,૦૦૦ જેવી મોની રકમનો
 જો મેજનવો—એ સમયા અમારાગણ ગયાય એની સિદ્ધિ છે

વળી તેમનો મુખ્ય વ્યવનાર દનાખાનાની પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં, તેમજે
 માકાના અન્ય જાહેર કાર્યોમાં સારો એવો રમ લીધો છે શ્રી જયપ્રકાશ
 થા રવિશંકર મદાગમ આ તાહુ મા આવ્યા ત્યારે ભૂમિ અને સપત્તિ
 ન અપાનના તેમજે સાથે ફરી ઉત્સાહી લાગ લાવ્યો હતો વળી મોડાસાની
 નિહિવાઓ માટે મૃદુવ્યવસાયની શક્યતા અજેની તપાસ તેમ / કોમ્યુનિટી
 પ્રોજેક્ટના કાર્યમાં ય તેમજે સાથે ફરી સેવા અર્પી છે

એથી જ તો આજે આ પ્રદેશના અતિ લોકપ્રિય કાર્યકર તરીકે
 તેમનું સ્થાન અન ય છે

આની આ સરસા અને તેના મર્થકરોનો પ્રવક્તુ પરિચય જેમને જેમને
 થયો છે, તે સીનો (ની ધાગસખાના પ્રમુખ રવ શ્રી માવન ડ દાદા,

શ્રી મોગન-ભાઈ, શ્રી નદાજી નિગમ મહાગજ, અતીત, બાલ ભાઈ અને ની શુભેચ્છાઓ અને સ્તૂતિ ગાંધી ગાંધીય સ્મારક દ્વારા માર્ગે શ્રી નાદેરી નાગભાઈ, નાગમ હાના કોલેજ શ્રી ઈન્ડિયન, અમદાવાદ હાના કોલેજ શ્રી કમરી તથા અન્ય અમદાવાદ અને કાર્યકરોને) ઉસાહ ભર્યો આપ્યો આ સરવાળે પ્રાપ્ત થયો છે, તે સહજ છે

વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ

મોડાસામાં વ્યાયામ-પ્રવૃત્તિના બીજા તો એક રીતે, ૧૯૧૮ માં ડિક્સન લાયબ્રેરીની સાથે જ કલ્પતશાળાની સ્થાપનાથી નખાઈ ગયા ગયા પછી ડિક્સન લાયબ્રેરીની જેમ જ આ કલ્પતશાળા પણ અમદાવાદ તરફ નીચે જાવના પછી લગભગ મૃતપ્રાય બની રહી હતી.

પછી ત્યાંજા, એ પી શાળામાંથી હાઈસ્કૂલની સ્થાપના (૧૯૧૮) થઈ ને શાળાને શ્રી પ્રેમજીભાઈ આડેસરા જેના ચિત્ર શિક્ષક મળ્યા (૧૯૨૧), જે વ્યાયામ ક્ષેત્રે પણ કુશળતા ધરાવતા હતા આથી તેમને ૧૯૨૨માં અમદાવાદમાં મૈત્ર્યધામ નામી શ્રી કુનન્યાનંદ સ્વામી (શુદ્ધ સાહેબ) ના તાલિમ મર્ગમાં તાલિમ માટે મોડાસામાં આવી અને તે પછીથી મોડાસા હાઈસ્કૂલના નિદાથીએને એમને હાથે વ્યાયામની તાલિમ આપનાર ૧૯૨૨-૨૩ થી જ શરૂ કરી દેનામાં આવ્યું

ગામની અંદર પણ યુવાનોમાં વ્યાયામ-તાલિમનો રસ જાગ્યો હતો અને શ્રી પ્રેમજીભાઈના ઉસાહને પ્રતાપે ૧૯૨૫થી ગામમાં પણ વ્યાયામની પ્રવૃત્તિનો આરંભ થયો તેમાં તેમને શ્રી પૂનમચંદ પંજા જેવા શુભગતી શાળાના શિક્ષકની સાથીદારી મળી ગઈ

આ પછીના વર્ષોમાં, ૧૯૨૮ માં 'હિન્દુ વ્યાયામશાળા' સ્થપાતા આ પ્રવૃત્તિને ટેલે અરો 'ક્રામી' ઝોક મળ્યો, એ પ્રકારના તરવો તેમાં વિશેષ રસ લેતા પણ થયા અને ઈશી નિશ્ચિત મહાદેવની નજીક આખાં વગેરે શરૂ કરનામાં આ યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં હિન્દુ મહાસભા તરફથી આગમ પત્રો રસ લેનાર શ્રી નાનુભાઈ હતા અને શ્રી ગિરિશકુમાર વ્યાયામ પ્રવૃત્તિ અને દેખાનાર ચલાવતા આ પ્રવૃત્તિ એ દિનસોમાં ધનસુરા, મેઘરજ, બાયડ, વગેરે સ્થળે પણ પ્રસરી રહી હતી

આ પ્રવૃત્તિ સાથે શ્રી પ્રેમજીભાઈ સંકળાયેના હોના છતાં, તેમનો પોતાનો જોડ બિન કોઈ ગૃહીય પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે નિશ્ચય હતો અને તદા તથા તેમના સાથીદારો પણ બિન કોઈ પ્રવૃત્તિના આગ્રહી હતા તેમાં નહીં, તેજ અરસામાં ગુજરાતના નામકિત ક્રાંતિકારી સરદાર પૃથ્વીસિંહ દૂધાવેશે 'વ્યામાંગન' ને નામે સૌરાષ્ટ્રમાં રહી, વ્યાયામ પ્રવૃત્તિને નિશાન રાષ્ટ્રીય આદેશનના એક પૂરક ભાગ તરીકે ગુજરાતભરમાં નિકસાની રજા હતા તેમનો તાલિમ વર્ગ ૧૯૩૦ માં ચોરનાડ ખાતે શરૂ થતા શ્રી પ્રેમજીભાઈ ત્યાં પાકી તાલિમ લેના પહોંચી ગયા. આમ, ૧૯૩૦ થી ૩૩ ના વર્ષો એક બાલ્ય અસહકારના આદેશનના જીનાળના હતા તે જ વર્ષોમાં વચ્ચે વચ્ચે ચનાનનામાં આવેના વ્યાયામ-તાલિમના નર્મો ભરીને શ્રી પ્રેમજીભાઈએ 'વ્યાયામ-નિશારદ'ની તાલિમ હાસન કરી દીધી હતી તે દિવસોના તાલિમ વર્ગોના રાષ્ટ્રીય ખમીરથી જલમતા વાતાવરણે ને પ્રસંગેએ શ્રી પ્રેમજીભાઈના રાષ્ટ્રનાદી ઘડતરમાં કેવો નિર્ણાયક ભાગ ભજ્યો હતો, તેના ખેતાક સૂચક સ્મરણો હજીય તેઓ યાદ શ્રી કહે છે.

બાદ, ૧૯૩૪-થી ૩૬ દરમિયાન આખા પ્રદેશમાં દુષ્ટાઓ લઈ વ્યાયામના દેખાવો કરના ઉપગત, મેજલસે ટર્ન દ્વારા દારૂનિરોધ વગેરેનો પ્રચાર શરૂવાત, તથા હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની વૃદ્ધિ થાય તે માટેનું કાર્ય તેમજે ઉપાડ્યુ હતું તે પછી ૧૯૩૩ બાદ વ્યાપેની શિથિલતાના વર્ષોમાં આખા પ્રદેશમાં એક નરી ચેતના જગાનનામાં તેમજે પ્રથમ સ્તરીય શાળા આપ્યો હતો આ પ્રવૃત્તિમાં તેમને સૌરાષ્ટ્રના જીનાળીકાર શ્રી ભદ્રજી મોદી (પાણીથી સૌરાષ્ટ્ર સરકારના જીનાળી પ્રધાન) તથા ભૂચીતા વ્યાયામ કાર્યકર બંદરદોન ભાઈનો સક્રિય માથ સહકાર પણ સાપડ્યો હતો.

શામળાજી કેન્દ્ર

મો. સાથી સમયગ ૧૮ માર્ચ દર હોના છતાં, દાદાની સીધી પ્રેરણાનું એક સૌરભભ્યુ પુષ્પ જોડુ હોય, તો તે 'શામળાજી સરભર કેન્દ્ર'

• પ્રેમજીભાઈના પુત્ર શ્રી નરેન્દ્ર આડેસરાને વિશ્વ આર્ય દિનની તાજા કાઠા નિર્ધારિત વિજયળી મસ ૭ (૭ ૪ ૫૭) સાજરકાઠાના એક તદુરસ્ત પુત્ર તરીકે ૫૯૬ કગી શ્રી સાજરકાઠા તરીકે સંપ્રાપ્તવામાં આવ્યા હતા આ ૫૫ ૧૫ ૮-૫૫ના રોજ જાસીની સહી સંપ્રાપ્તવામાં રમારક તરીકે જ લિખરમાં જાપેની વ્યાયામના ડીપ્રીકેસની જાણવતરની પટેલી વ્યાયામ કેન્દ્રમાં સમસ્ત જાણવતરમાંથી ૫૫ વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવ્યા છે તેમાં ગુજરાતમાંથી જાણ નરેન્દ્રને ૫૯૬થી મળ્યો છે.

છે આ સરચાનો નિકાસ અનેક રીતે અને માહ્યોને અતે શક્ય બન્યો છે આગળમાં, આ પ્રદેશ ઈંડો રાજ્યને તાબે હોઈ, આ સ્થળ એક સાધારણ શિક્ષણ-શાળા ખોલના અગેય ફક્તો સધાઈ શ્રી નરસિંહભાઈ ભાસ્કર તથા તેમના સાથીઓને ખેડવો પડ્યો હતો, તે તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ

બાદ, આ સર્વોદય આશ્રમનો આગલ ૧૯૪૮ માં ‘આદિવાસી જાના લય’ તરીકે થયેલો સંગ્રહના ટ્રેઝરણી ખાતા તરફથી આની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપનામાં આનંદ હોઈ તેનો લાભ મળ્યો પરંતુ સરકારનો આમંત્ર રહ્યો છે કે, આના આશ્રમોમાં હરિજન વિદ્યાર્થી દોવા અનિવાર્ય છે પરંતુ હજી ગ્રામ સમાજ તો વગર પૂર્વે હતો તેવો જ રહી ગયો છે કે શું ! હરિજનો’ અગેની આલડછેટ શિક્ષણ અને સેનાની સ્થાઓમાં ને નહોતી પ્રવૃત્તિ એમાં પણ જેની તેની મુશ્કેલી જિબી નથી કરતી તેનો અનુભવ આગળ ઉપર આપણે ‘ઓદા સરકાર કેન્દ્ર અને મોડાસાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ અગે શ્રી નરસિંહજીના અનુભવો પરથી જોઈ ગયા છીએ તેનું જ માનપુરમાં વલ્લભદાસને અનુભવનું પડેનું, ને તેનું જ અહીં-શામળાજીના પૂરવધામમાં-જ્યાં સૌ માનનીની સમાનતાનો આદેશ આપતો-શામળિયાજીના મંદિરનો ગુબ્બર ગગનમાં જિયું મસ્તક કરી જિલો છે તેની જાયામાં-પણ આલડછેટનું જૂત ફરી સળંગી જિયું ! આપણી સામાજિક ઠગાળ દશાનો ટોષ પાર છે ? સર્વજ્ઞ બાળકોને તો હવેના જિતરતા ગણે જ છે પણ ‘અનર્જી હરિજનો પણ અદર અદર, (વધુકરો બગીઓની આલડછેટ રાખે) ને ‘પછાત વર્ગના ગણાતા આદિવાસી-સીલો હરિજનોની આલડછેટ ઉપર ઉઠાપોઠ જગાવે ! આદિવાસીઓએ શામળાજી કેન્દ્રમાં આવે ઉઠાપોઠ જગાવ્યો ય ખરો લડક જગી, પછી તત્કાલ તો પૂછ્યું જ શું ? માન વિદ્યાર્થીઓ રહી ગયા ! અરે એય ‘દાણુ ચતા લાગી છૂટ્યા ! પરંતુ ૧૯૩૨ નો ઓદાનો અનુભવ ૧૯૪૮માં પણ એવો ને એવો સાળૂત નીચડ્યો સચાનક ધીરજ અને હિમતથી પોતાના સિદ્ધિતોને વળગી રહ્યા ને ચાર છ મહિને નવેસરથી મધપૂડો લરાયો ત્યારે ટ્રાણુ સરખું ટ્રાણુ આદિવાસી, ટ્રાણુ હરિજન, ટ્રાણુ અદ્રૂત ! સૌ ભેદો જુસાઈ ગયા અને ખાના પીના, રાધવા પ્રનાથી માડી સમસ્ત નિયકર્મમાં એક અનોખી તદ્દુસ્ત એકતાની સ્થાપના થઈ ચૂકી !

આજે તો આજુબાજુના ૭૦-૭૫ ગામો વચ્ચે આ મધપૂડો ગૂંજ રહ્યો છે

આ કેન્દ્રના વિકાસની ભૂમિકા આ પ્રકારની છે.

૧. ૧૯૪૭ : જુલાઈ : આદિવાસી સેવા સમિતિ દ્વારા 'આદિવાસી સંસ્કાર કેન્દ્ર' નો આરંભ.

૨. આજ સમિતિ દ્વારા લિલ પ્રદેશમાં ૩૦ શાળાઓ અને ૨૦ પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો : ૧૯૪૮ એપ્રિલથી.

૩. આજ સમિતિ દ્વારા 'સર્વોદય યોજના' નું કાર્ય : લિલોડા તાલુકાનાં ૮૦ ગામોમાં : ૧૯૪૯ ઓક્ટોબરથી.

૪. આજ સમિતિ દ્વારા ચાલતી પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળાઓ, (ઓગસ્ટ ૧૯૫૬ થી એપ્રિલ ૧૯૫૭) બાદ, જલ્દી રફલ-બોર્ડને સોંપાઈ.

૫. લિલ પ્રદેશમાં લિલ કુમારો માટે જાત્રાલય : ૭૫ છાત્રો : ૧૯૪૯ ઓક્ટોબર.

૬. લિલ કન્યાઓ માટે કન્યા-આશ્રમ : ૪૦ બાળાઓ : ૧૯૫૬ જૂન. હાલ આ કેન્દ્ર, ૧૯૫૪ થી 'સાગરકાંઠા જિલ્લા સર્વોદય વિકાસ યોજના' તરીકે ચાલે છે. અને તે લિલોડા તાલુકાનાં ૭૦ ગામના વિસ્તારમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે અને ક્ષેત્રે કાર્ય કરી રહ્યું છે. આ મુખ્ય કેન્દ્ર ઉપરાંત ત્રણ ઉપકેન્દ્રો (રાયપુર નાના સામેરા અને કુશકી) તથા ૧૧ ગ્રામસેવા કેન્દ્રો, ૧૧ ખેતી કેન્દ્રો અને ૯ જોટલી સહકારી મંડળીઓ કાર્ય કરી રહેલ છે.

આ કેન્દ્રના સંચાલન માટે સરકાર તરફથી વાર્ષિક આશરે ૭૦થી ૭૫ હજાર રૂપિયાનું ખર્ચ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે : સર્વોદય વિદ્યાલય-યુનિયાદીશાળા ચલાવવામાં આવે છે : શાળામાં આશરે સવાસો છોકરાઓ અને થોડીક કન્યાઓ, પ્રતિ વર્ષ સાત લે છે.

ઉત્તર યુનિયાદી વિદ્યાલય : અહીંના કાર્થનલ પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને આગળના અભ્યાસની સગવડ મળી રહે, તથા આ વિસ્તારના જ પુરાતામાંથી આ વિસ્તારને અનુકૂળ કાર્યકરો મળી રહે, એ દૃષ્ટિએ આ વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિદ્યાર્થીઓને ખાસ તો ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે : અને ૨૦ એકર જમીન આપી, તેમાં કપાસ, બાજરી વગેરેના વાવેતરના અખતરો કરવામાં આવે છે.

સાથે સાથે બૌદ્ધિક શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત, અહીંથી તૈયાર થયેલા મુતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પી, મટી, મરિયલ, આંબલા, સજોસરાનાં ગ્રામ કેન્દ્રો તથા આણંદની

ખેતીનાડી ઝાલેજ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપીને મોખનામા આવે છે

આ કેન્દ્ર દારૂ દી સપ્તાહ, સર્વોદય નગર, તહેવારો અને ગામ્પ્રીય તિથિ ઓની ઊજવણી, કાર્તિકી મેળામા મમારલ, ખેતી કેન્દ્રો, ઉત્તર હુનિયાદી ખેતી તાલિમ, ઉપગત ૧૪ જેલ્લા ખેતી કેન્દ્રો ચાલુ થયા છે આ પ્રારોગિક ખેતી કેન્દ્રોને નમૂનેદાર બનાવવાનું કામ મોગ પાયા પર ધરાવે આવેલાયુ છે આ કેન્દ્ર ખેડૂતોને ગિયારયુ, ઓળરો, સાધનો, ખાતર વગેરેમા મદદ અપાવે છે. તથા 'જપાનીસ ખેતી' રંગેર પ્રમાણના અખતરાઓ ખેડૂતો પાસે કરાવે છે કેવળા પ્રિસામા એકરે ૧૦૪ મથુનો પાક ઊતર્યો હતો તે નોધ પાન છે સાધાગણુ રીતે આવજ જમીન ઉપર દેશી પદ્ધતિએ એકરે ૨૫ મથુનો પાક ઊતર્યો હતો

ગૃહ ઉદ્યોગ ગ્રામ ઉદ્યોગ નિલાગ મુખ્ય ઉદ્યોગ ખાદી ઉત્પાદનનો છે મુખ્ય કેન્દ્ર તથા ઉપકેન્દ્રોમા કાતણુ મડગી રંગેર મારફત ખાદીનું કામ કરાવાય છે મુખ્ય કેન્દ્રમા ૩ વણકર કુટુંબો રહે છે અને આખા નિસ્તાગનુ સ્તર અહીં વણાય છે

વગી નિસ્તારના લોકોને રોજીદા કામો, સાથે સાથે નાના નાના ગૃહ ઉદ્યોગો શીખરી, સહાયક થવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે જેમા, ધટી ઉદ્યોગ દ્વારા ૨૩ ગામમા ૮૮ જૂની ધટીઓ ચાલુ કરાવી, અને ૪૩ નવી મગાની આપી વગી, અનાજ હાથે છકવાના ઉદ્યોગને અંગે પણ તાલિમ આપનામા આવે છે સીવણ કામની તાલિમ પણ શરૂ કરી છે વાસકામ, ખાડ અને ગોળ બનાવનાના ઉદ્યોગો માટે પણ તાલિમ અપાય છે

આરોગ્યની દિશામા, લગભગ ૬ થી ૭ હજાર દરદીઓની સારવાર આ કેન્દ્ર દ્વારા થાય છે અને આરોગ્ય-પ્રવૃત્તિના પ્રચાર માટે કાર્તિકી પૂર્ણિમાના મેળા વખતે તથા ઇતર સમયે પ્રચાર કરનામા આવે છે પુસ્ત કાલમ, નિચાર શિબિર, ભૂદાન શિબિર, પ્રવાસ વગેરે કાર્યક્રમો દ્વારા આ સરથા લોક જાગૃતિનું એક મહત્વનું જીવત કેન્દ્ર બની ગઈ છે આલુબાલુના આદિવાસીઓના સરકાર, રિવાજ, તથા જીવનના ઇતર અંગે પરતવે આ કેન્દ્રના કાર્યકર્તાઓ રસ લઈ રહ્યા છે, એ સવિશેષ શુભ ચિહ્ન છે

આ કેન્દ્રના મુખ્ય સચાલક શ્રી નૃસિંહભાઈ ભાવસાર છે

મેધરજ કેન્દ્ર

લાગી માછીના વર્ષો દરમિયાનની દાદાની દોરવણી અને હૃદય એક બીજુ સુપરિજ્ઞામ બેડુ હોય, તો તે છે માલપુર-મેધરજ કેન્દ્રો આ કેન્દ્રોમા

ગાંધી સેના નિધિ (સ્માગક સંઘ) તરફથી અને ' સમાજ કાલુ યોજના તરફથી અને પ્રવૃત્તિઓ ધ સ. ૧/૫૪ થી ચાલુ થઈ ચૂકી છે ગામડાને નાનની બનાવના માટે જનની સહકારી મંજી, ' નિધિ સહકારી પ્રવૃત્તિ ' (મંજી પગપક સેવાયત્રી) તથા ' ઘણીની સેવાયત્રી ', ' ચમાર સેવાયત્રી ' અને યોજનાના માર્ગ અહીં આરંભાય છે તે બીજી બાલુ, બાળકો અને સ્ત્રીઓનું કાર્યપુત્રે આલે છે સ્ત્રીઓ માટે ઉચોગો, સુગંધક પહેલા અને પછીની સાગ્રાગ, આ કે દોમ્મ આપનાના આરે છે બાનનાડી, બાનમદિગ, પચુ ચનાવનામા આવે છે તે રંગી, ખાદી બો ' તરફથી ગામડામા રેડિયા તથા વણાનું પ્રચાર થાય છે

આ પ્રદેશની આ સર્વિચાહી પ્રવૃત્તિઓ પાળ મોડાસાના સોજન્ય મૂર્તિ શ્રી પૂનમચદ દોશીના પુત્ર કે ન નમદાસ દોશીને ફાળો ખામ નોધ, પાન ૭

ગ્રામીક બહેનો પપુ, દૂરના એકના પોના ગામડામા, એકપડે વામ નાખી બેસી ગઈ છે મોડાસા પ્રદેશ માટે આ જોડી તેડી પ્રેરણા નથી

આ પ્રવૃત્તિના મુખ્ય મચાલક આ દોશીએ ૧૯૩ મા મોડાસામાથી મેટ્રીક થઈ, પાળણી આયુર્વેદ કોલેજમા ૪ વર્ષનો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેમણે મોડાસા, માવપુર, વગેરે સ્થળોએ દનાખાતુ ચલાવી સારો એવો અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને ત્યાં બાદ ૧૯૪૮-૫૧ના રોડે મુનીશ્રી સત ૧૧ની પ્રેરણા નીચે લાલકા મા, રેશનથી ૧૦ માઈલ દૂરના શિયાળ ગામે, આકરી કસોડી તથા મામ મેનાના સીધા અનુભવમા ગાળી, આરંભક તાનિમ પ્રાપ્ત કરી છે ત્યાર બાદ તેમણે શામગાજ સંવેદ્ય કેન્દ્રમા જે ની તરીકે નવુ વર્ષની સેવા આપી છે આગ્રમમાથી છૂટા થયા બાદ, તેમણે તેમની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર મેવડા ને બનાવુ છે ૧૯૫૪ થી તેઓ મેવડા પ્રદેશની સર્વિચાહી પ્રવૃત્તિમા ખૂબી ગયા

બૂદાન-પ્રવૃત્તિ

આ પ્રદેશમા બૂદાન પ્રવૃત્તિને માટે, ૧૯૫૨ ના ઓગસ્ટની ૧૫ મી એ, શ્રી નાનાબાઈ મહેના સર્વોદય આગ્રમ-શામગાજમા આવ્યા, ત્યાં થી થયો એમ નહીં સંધ્ય તેમણે બૂદાન પ્રવૃત્તિનું સ્વસ્થ કાર્યને સમજાવુ અને ત્યાંથી એ દિશામા સક્રિય થવા બગલા

૧૯૫૩ થી ૧૯૫૪ સુધીના વ સોમા બૂદાન નેરો શ્રી ગવિયકર મહાગ, શ્રી નામપ્રમથ નાગવત્રી શ્રી નાગવત્રી દેસાઈ, બાના રાપાદાલ

મગેરના પ્રવાસોએ આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપ્યો, અને વ્યવસ્થિત રીતે, શામળાજી પ્રદેશ તથા મેઘરજ કેન્દ્ર-આ બે આદિવાસી કેન્દ્રોની આબુગાબુ પ્રવૃત્તિ ગુંથ હિટી. તેનાં શુભ પરિણામ ગ્રામદાનરૂપે જોવા મળે છે.

૧૯૫૬ સુધીમાં શામળાજી કેન્દ્રનાં, નાના સામેરા, તથા મેઘરજ કેન્દ્રનાં, ધીકારી, જામગઢ, અને પીપળીઆ-આમ કુલ ચાર ગ્રામદાન થઈ ચૂક્યાં હતાં.

અને ૧૯૫૭ના કાલડી સંમેલન બાદ-આ કેન્દ્રોના પ્રવાસોને પરિણામે-
* શામળાજી કેન્દ્રનું ઘોડકુંડલા તથા મેઘરજ કેન્દ્રનું વાંસગી, ઉપરાંત કુંગરપુર તાલુકાનું માતરિયા આમ ત્રણ વધુ ગ્રામદાનો પ્રાપ્ત થયાં.

અલખત, આ તમામ ગામો મુખ્યતઃ આદિવાસી ગામો છે; અને તેમની દરેકની સરેરાશ જમીન ૧૫૦-૨૦૦ એકરથી ઓછી હશે; તથા કુટુંબોની સંખ્યા પણ ગામ દીઠ સરેરાશ ૩૦ થી ૪૦ જેટલી જ હશે; સૌથી મોટામાં મોટું ગામ ૭૦-૮૦ કુટુંબનું અને નાનામાં નાનું ગામ ૧૦-૧૨ કુટુંબનું.

એકંદરે, આજે શામળાજી અને મેઘરજ કેન્દ્ર દ્વારા જૂદાન પ્રવૃત્તિનો સીધો પ્રચાર આશરે ૫૦ જેટલાં ગામોમાં થઈ ચૂક્યો છે-એ ખરેખર નોંધ પાત્ર ખીના છે. આ કાર્યમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા જુવાન કાર્યકરોમાં શામળાજી અને મેઘરજ કેન્દ્રના કાર્યકરો ઉપરાંત, પ્રાંતિજના શ્રી. પ્રબોધ પરીખ, શ્રી. રતિલાલ શાહ (અમદાવાદ જિલ્લો), શ્રી. હરીશ વ્યાસ (કાઠિયાવાડ), તથા શ્રી. રમણિક ઝવેરી અને તેમના મુખ્યમંત્રી સાથી-દારોના જૂથે અતિ પરિશ્રમ દ્વારા ગઢત્વનો ફાળો આપ્યો છે. "

નવી દિશા : અપૂર્વ પ્રગતિ

૧૯૨૦ થી ૧૯૪૫ ની એક પૂરી પચ્ચીસી અથવા ૧૯૫૦ સુધીના ત્રણ દાયકા લગી, એક સાથે ખલે ખલો મિલાવી લગભગ દરેક ક્ષેત્રે જૂઝનાર સેવકોની 'ટીમ' વરસો થયાં કાર્યક્ષેત્રેથી અદર્ય થઈ છે.

દાસલાઈ, દાદા, શ્રી. મોહનલાઈ, શ્રી. ચંદુલાલ શં. જુટાલા સહગત થયા છે. જૂની 'ટીમ' સર્વથા વિદાય લઈ ગઈ છે. ૧૯૫૦ થી ૧૯૫૭નાં વર્ષો નેતા વિનાનાં અને નેતાની પોતાની અચ્છી વધાદાર 'ટીમ' વિનાના વીત્યાં એ નિઃશંક છે. અને છતાં ઠયું કારણું વેરચુરેચુ થઈ ગયું છે, યા તો નવું કામ અટકી પડ્યું છે, એવું જ નથી. દરેક ક્ષેત્રે ત્રિશિષ્ટ શક્તિ-વાળા કાર્યકરો દ્વારા ઉપાડી લઈ, નવી શક્તિઓ દ્વારા નવી સિધ્ધિઓ સરજી

રહ્યા છે. અને સ્વરાજ્ય પછીનું વાતાવરણ તો સર્વથા અનુકૂળ બન્યું છે, એ સૌથી મહત્વની બીજા છે.

એ રીતે જોઈએ તો—

૧ ૧૯૨૦ થી ૨૦ નો કાળ, તળ મોડાસા અને આબુગાજીના પ્રદેશો માટે પ્રારંભિક ગતિનો કાળ હતો.

૧૯૩૦ થી ૧૯૪૭નો કાળ રાષ્ટ્રીય જીવાળોનો અને બહુવિધ વિકાસનો સમય રહ્યો છે. જેનું રેખાચિત્ર આપણે જોઈ ગયા છીએ.

૨ ૧૯૪૭ થી પછનાં વર્ષો પ્રમાણમાં શાંત અને વિવિધ પ્રકારના નક્કર વિકાસનાં વિશેષ બન્યાં છે. કેવળ મોડાસા ગામ જ નહિ, આજે સમગ્ર મોડાસા પ્રદેશ, ઉત્કર્ષની એક નવી દિશામાં—જેવા વિકાસ-મંડળ, પ્રોજેક્ટ, તથા સરકારી-અર્ધ સરકારી તંત્રો દ્વારા ગામને ટેકનિકલ ઔદ્યોગિક સગવડોના ક્ષેત્રે-એક જળપરજ્જીવ કાળ લરી દીધી છે. તેની પ્રતીતિ નીચે રજૂ કરેલી પ્રગતિની પગદંડી (૧૯૫૧-૫૬) તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં જ થયા વિના નહિ રહે, અને કોઈ પણ પ્રદેશવાસીને હેયે એ બદલ ઉમંગજો જન્મ્યા વિના નહિ રહે.

પ્રગતિની પગદંડી

- પહેલાં મોડાસા તથા ધનસુરાને સાંપળારી મોડાસા-તલોદ અને મોડાસા-કપડવાજીની બે સાધારણ સડકો હતી. આજે તે સડકો સિમેન્ટ-કોન્ક્રીટની બની ગઈ છે. મોડાસા ધનસુરાને અમદાવાદ સાથે જોડનારી હરસોલ-દહેગામ-અમદાવાદની ઠામરની સડક બની છે. મોડાસા-ગાધરા રોડ પર પાનક નદી પર નવો પૂલ બન્યો છે. મોડાસા-મેધરજ-સીમરવાડા રોડ, મોડાસા-માલપુર-ગોધરા રોડ, મોડાસા-સચગઢ-હિમતનગર રોડ, મોડાસા-હિમેદપુર-ઠિટાઈ-શામળાણ રોડ, તથા હિમેદપુર-સુનખ રોડનાં ઠામ થાણ છે. આ બધા જ રસ્તા ઠામરના બનવાના છે. વળી આમા મોડાસા-મેધરજ સિવાયના બધા જ રસ્તા રેલ્વે લાઇવે છે. ધનસુરા-માલપુર રોડ, સિમેન્ટ-પુર્ણિ-તાજપુર રોડ, શામળાણ-દેલાવાડા-મેધરજ રોડ, દેલાવાડા-સીલાવાડ રોડ, મંનૂર થયા છે. મોડાસા ગામે માજબ નદી પર પૂલ બંધાય છે. વડગામ પાસે માલમનો નવો પૂલ થવાનો છે. મોડાસા-સચગઢ રોડ પર કાળાણ પાસે, મોડાસા-કુંઝરપુર રોડ પર ગડાધર પાસે, અને ઠિટાઈ-શામળાણ રોડ પર શામળપુર પાસે, ત્રણે જગ્યાએ મેશો નદી પર પૂલ થવાના છે. ઈસરોલ પાસે મેશો સાખા પર પૂલ થવાનો છે. મોડાસા-ગોધરા રોડ પર લાતક અને જોડુ ગામ પર પૂલ થવાના છે.

શામળાણ પ્રકામે મેશો નદી પર બે કુંઝરોની વચમાં, એક કોડના ખર્ચ

મેટા બ ન બ ખાવાનો છે, અને 'શ્યામ સરોવર' જનનાનું છે તેમાથી નીમળતી નહેર ધનસુદ રમેસ સુધીના પ્રદેશમા વીસ-બાવીસ હજાર એકર જમીનને પાણી આપશે આ યોજના ખીજી પચવીસ યોજનામા નહેર થઈ ગઈ છે

- મોડાસામા નરી ટેલિફોન ઓફિસ ખોલાઈ છે સીકા, સીણાવાડા વડીયાદ મોકાપુર, ઈસરી, અને બાયન-ઢાખરોલમા ગ્રાન્ય પોસ્ટ ઓફિસો ખોલાઈ છે, અને સખ્યાબલ ગામોને રોજ ટપાલ મળતી થઈ છે
- પહેલા ૧,૪૫૧૮૦ એકર જમીનમા ખેતી થતી હતી હવે ખેતીની જમીન ૧,૫૮૭૧૭ એકર થઈ છે પહેલા ૧૫૦૭૩ એકર જમીન પીત હેઠળ હતી, હવે ૨૫૧૦૦ એકર છે એટલે કે તેર હજાર એકર જમીન વધુ ખેતી થઈ અને ફરા હજાર એકર જમીન વધુ પિચત થઈ
- પહેલા ખેતી માટે કાચા-પાકા કૂવા ૨૯૪૮ હતા હવે ૭૫૨ કૂવા નવા થયા, અને ૬૨૬ કૂવા સુધારીને નવા બનાવાયા પહેલા માત્ર ૭ કૂવાઓ પર એન્જિન હતો, આજે સાડી ત્રણસો એન્જિનના છે ૪૪ કૂવાઓ પર ધારિંગ થયું, જેમાથી ૨૨ કૂવાઓમા કામ સફળ થયું ૧૯૫૮ એકર જમીન પર પાળા બ ખાયા, તથા ૧૪ તળાવોની મરામત થઈ
- પહેલાં તાલુકામાં વાવેતર આટલું હતું આજે વાવેતર આટલું છે.

અનાજ	૫૯૧૬૦ એકર	૫૪૦૦૦ એકર
તેની ખિયા	૭૮૬૫૭ "	૧૨૦૦૦ "
કપાસ	૧૩૬૦૫ "	૪૦૦૦૦ ,
ખીજી વાવેતર	૩૩૧૩૮ "	૧૨૭૧૭ "

કુલ ૧૪૫,૧૬૦ એકર

૧૫,૭૧૭ એકર

- હવે સુનરેલા ખી, સુનરેલ ખાતર જ દુનારાક દનાઓ, સુધારલા નવા ઓલરો, વગેરેનો વપરાશ ચાલુ થયો નિક્કાડ, કેનકાડ, ઘઉં, ૨૦૭ બાજરી લાખાતારનો અમેરિકન કપાસ, ૧૩૪ સી ઓ દું અને ૧૭૦ સી ઓ દું નો પ્રયોગ આપણે ત્યાં સફળ થયો
- પહેલા ૧૪ સહકારી મંડળો હતા હવે ૪૨ થઈ લિક્ષ હરિદોશન મંડળી અને ઘરો બાખનારી મંડળી આખા સાબરકાંઠામા અહીં જ પહેલી રચનાઈ ને તેણે કામ પણ કર્યું
- પહેલા બે મામપ ચાયતો હતી, આજે ૩૦ છે
- પહેલા માત્ર ૧૭૭ સરકારી દવાખાના હતા મોડાસા, ટિટોઈ અને વડાગામમાં હવે સરડોઈ અને બાયન-ઢાખરોલમા નવા દવાખાના રચનાયા, તેના મકાનો પણ બ ખાયા
- વડાગામમા દવાખાનાનું નવું મકાન બ ખાયું મોડાસા, ટિટોઈ, સરડોઈ, બાયન-ઢાખરોલ અને ધનસુદમા પ્રસૂતિશુદો બ ખાયા અને આવૃત્ત તથા

આપવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો હોય, તો તે શ્રી. રમણલાલ સોનીજ છે. તેમનો મોડાસા પ્રદેશ માટેનો પ્રેમ અનર્ગલ છે.

શ્રી. રમણલાલ સોની

શ્રી. રમણલાલ સોનીએ ૧૯૨૫ થી ૨૮ દરમિયાન મોડાસા મ્યુનિસિપાલિટીમાં નોકરીએ રહી, તેના કાર્યનો અનુભવ લીધો છે, જે ૧૯૨૮ માં મુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જઈ, આમસેવાની તાલિમ લઈ આવેલા. ૧૯૨૬ માં મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ શરૂ કર્યું, ત્યાં તો ૧૯૩૦-૩૧ થી 'સન્યાસદત્તો જીવાળ ચક્રયો, તેમાં તેઓ મોખરે રહ્યા; જેલ સેરી. ૧૯૩૧ ના ક્રાંધિકાળ દરમિયાન રચના-મંક પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા. ઓઢા માંધી મંદિરના સંચાલનમાં અને વીરપુર (વાડાનિનેર) ની હિન્દુસ્ત-હાલના કાર્યમાં તેમણે ક્ષીમતી સાથે આપ્યો. અને વગી ૧૯૩૨ ની હાલમાં અપલાવ્યું.

આમ, જાહેર પ્રવૃત્તિની તાલીમ તેમણે હાંમલ કરી હતી; બાદ ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૫ નાં વર્ષો તેમણે વગી શિક્ષણ ક્ષેત્રે (મોડાસા હાઈસ્કૂલ અને અમદાવાદ બાવમંદિરમાં) ગાળ્યાં હતાં. શિક્ષણ અને સાહિત્ય તેમના જીવનની એક પ્રમુખ પ્રવૃત્તિ રહી છે. છતાં, પ્રદેશની જરૂરિયાત અને પોતાના કાર્યની સાવનાથી વગી, તેમણે ૧૯૪૭ થી જાહેર પ્રવૃત્તિમાં અપલાવ્યું, જે છેલ્લાં પાંચ વર્ષો તો તેમણે દેશી રાજ્યોનાં વિલિનીકરણના કાર્યમાં, કૃષિસ જીલ્લા સમિતિના મંત્રી તરીકેની કાર્યસી પ્રવૃત્તિમાં, ગિલ્ડા વિકાસ મંડળના મંત્રી તરીકે તેની પ્રવૃત્તિમાં, હાલના સાથ સહકારમાં પરોવ્યાં હતાં. અને ૧૯૫૦ થી હાલ નિજત થતાં, ૧૯૫૨ માં તેઓ કૃષિસ ધારાસભ્ય તરીકે ચુંટાયા હતા. બાદ, મોડાસા, માલપુર તાલુકાના 'પ્રોજેક્ટ' વિસ્તારની જોજનાને નક્કર રૂપ આપવા તેઓ અનદિવસ પ્રદેશમાં રખાયા છે; તથા જોડાસામાં હાઉનહોલ, રેલ્વે, વીજળી, પાણી (પૌંટર વકંસ) અને મોટાં / શરૂપની છંતર જરૂરનાની દિગ્ગામાં, મોડાસા પ્રદેશના કાર્યકરો તથા દિલ્હી અને મુંબઈ સરકારનાં ખાતાઓ સાથે વારંવાર સંપર્ક સાધી તેમણે તેમની કૂતરે, મીલકત અને ધરણ દારા નરી સિદ્ધિઓનો માર્ગ સરળ બનાવ્યો છે. બાગ સાહિત્યના એક એક સેખક તરીકે, અને મુજરાતમાં હાલે, જરૂરબાજુ જેવાનાં મંથો ઉપાગનાર ત તેમની શક્તિઓની (છેક ૧૯ જાની વયથી શરૂ થઈ) આખા મુજરાતને પ્રીતિ થઈ ચૂકી છે; અને ૧૯૫૬ માં તેમને 'એક બાગ સાહિત્ય' માટે વડી સરકાર તથા મુંબઈ સરકાર અને તરુથી છંતામે મળ્યાં છે, તે હવે તો સુવિદિત છે.

શ્રી શુદ્ધદૈત સંસદ

મોડાસાની ખહેર પ્રવૃત્તિના ટૂંકા પગિયમા, ધાર્મિક અથવા દેખી અથવા અમુક પથની અને સપ્રદાયની પ્રવૃત્તિનો ઉલેખ નથી કર્યો એ મમજી શકાય એની હકીકત છતાં—

દાદાશ્રીની સમસ્ત જીવિ, અને તેમાં ય તેમના જે ના પાએક નવ તો, અતિ અસાધારણ રીતે, વિષ્ણુ સપ્રદાય-મ કે શ્રી નાનલાયાર્થ-પથના અધ્યયન ચિંતન તથા લેખન પાછળ એકાગ્ર ચિત્તે બીત્યા હોનાનું આપણે આ મથમાં અન્યન જોઈએ છીએ

ઉપરાંત, મોડાસાની સરકાર પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા અને પ્રેરક શ્રી મો વિ ગાધીએ પણ સતત રીતે, અને તેમના અતકાળના વરસોમાં અતિ દૃઢ રીતે આ સપ્રદાયના સાહિત્ય અને શુદ્ધદૈત સંસ્થાના સંચાલન પાછળ અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો, તે ય આ મથમાં અન્યન જણાવે ન છે

એક દર-દાદાના કુટુંબી વડીલો અને તેમના મોગ લાગના સહકાર્ય કરેલો જોકે પણ આ સપ્રદાયની પ્રવૃત્તિ તરફ રહેલો જ છે અને મોડાસાની પ્રવૃત્તિમાંની એક નામનાપાત્ર પ્રવૃત્તિ તરીકે (અથવા આ પ્રવૃત્તિના દ્રન્દ તરીકે ય મોડાસા નામનાપાત્ર બન્યું હોઈને ય) ઉલેખનીય છે

આ સંસ્થા (સ્થાપના ૧૮૪૧) ના અગ્રણી સંચાલકોમાં પ્રો જ્યોલાલ ગો શાહ (અમદાવાદ) શાસ્ત્રી શ્રી ટેશનરામ કાશીરામ (અમદાવાદ ગુજરાત નિવાસી), શ્રી ગોવિંદલાલ હ લઈ (ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ નોડેરા), નસતરામ શાસ્ત્રી (અમદાવાદ), સદગત શ્રી મો વિ ગાધી (મોડાસા), શ્રી ચીમનલાલ મ વૈદ્ય (મોડાસા હાલ કપડવંજ) તથા શ્રી પૂનમચંદ દોશી (મોડાસા) અને શ્રી બળદેવલાલ કે પ નારી (અમદાવાદ) ત્રેરે વરસોથી કામ કરતા રહ્યા છે

આ સંસ્થા તરફથી અથવા તેના પ્રવાસોથી આશરે ૭૦ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે—જેમાં શ્રી મો વિ ગાધીના ૧૨ પુસ્તકો, પ્રો જ્યોલાલ શાહના પાએક, પ્રો કે કા શાસ્ત્રીના છએક, શ્રી ચીમનલાલ વૈદ્ય (મોડાસા) ના ૧૦ પુસ્તકો તથા દાદાના નાનાલાઈ શ્રી સુનીલાલ લા ગાધી સંપાદિત એના છએક પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે શ્રી પૂનમચંદ દોશી આ પ્રકારે થેના સંચાલન કરે છે તે રીતે આ સંસ્થા તરફથી ‘અનુગ્રહ’ માસિક પત્રિકા પ્રગટ થાય છે, જેનું મુખ્ય સંચાલન શ્રી ચીમનલાલ વૈદ્ય (કપડવંજી) કરે છે

મુસ્લિમ-સમાજ

તળ મોડાસાની આશરે ૧૦ હજારની વસ્તીમાં લગભગ અરધોઅરધ વસ્તી મુસ્લિમોની હોવા છતાં, દુખ દુર્ભાગની વાત એ છે કે, આ કોમ આજલગીમાં બહુ જ પછાત રહી છે

તેમની વસ્તીમાં મુખ્ય વહોગ, ધાત્તી તથા ત્રિપાઠ (પકાણુ) છે આમાં, વહોગ કોમમાં વેપાર-વ્યવસાય વિશેષ છે જંગલોના ડેન્ટ્રાક્ટો, કમિશન એજંસી, ગુદર તથા તેના નાના કારખાના, લોખંડ, કટલરી, કાપડ અને પરચુગ્સ દુકાનો, ઉપગત જમીનો ધગનનારાઓ આ કોમમાં જાણીતા છે ધાત્તી કોમ વિશેષ કરી ખેતીનાડી, ઉપરાત, ખીડીના પાન, મગફળી, ડાહ્યા, તમાકુ, આદુ ઝગેરેની નિકાશના કામમાં તથા એથી જ વિદેશ તો, માનની હેન્ડે કરનારી લોરી-ટ્રકના વ્યવસાયમાં રોકાયેલી છે ત્યારે પાણુ-ત્રિપાઠ કોમના બેએક જમીનદાર કુટુંબો બાદ કરતાં, મુખ્યત્વે સરકારી તથા ઇનર નોકરીઓમાં રોકાયેલી છે બાળી, સૈનદોની થોડીક વસ્તી છે તે કુટુંબો જમીન, જીન, ખટારા-લોરી, વગેરે ધંધામાં ધણા આગળ વધેલા છે

આ કોમના થોડાક મૂડીલર તાલેનંત કુટુંબો બાદ કરતાં સાધારણ આમ પ્રજાની સ્થિતિ ધણી જ કમલ છે

શિક્ષણ ક્ષેત્રે, અતિ અફસોસની વાત છે કે, આ કોમે પોતાના જ હાથે પોતાનું હિત વધુતાડ્યું છે મોડાસા ગામના પ્રથમ મુસ્લિમ મેટ્રિક્યુલેટ (તે સમયે રાષ્ટ્રીયશાળા હોઇ 'મિનીન') ૧૯૨૪ માં મરહૂમ અગદુના ઇસમ સુતાર * હતા ને છેક આજ સુધીમાં, ટેલ્યુએ * માન નહુ જ જણા થયા છે રહેમાનમાઈ ગુજરાતી, જેઓ હાલ વિજયનગરમાં મહાનકારી છે, ખીખ, ઇસ્માઈલ દુહાનાળા (ખી કોમ એલએન ખી) તથા નીખ અલીમહમદ સુગતી (ખીખ ખી કોમ એલએન ખી)

* આ બાઈ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ અર્થે થોડાક સમય ગયા હતા. પણ અચ્છા ક્રિસ્ટ-ખેલાડી હતા. અને છેક નાની વયે (મેટ્રિક હતા ત્યારે) અમે જ્યાં લખેલી તેમની કવિતા દિલીના અમેજ 'ચિલ્ડ્રસ મેગેઝિન' માસિકમાં છપાયાનું જણના અર્થ છે તેમણે ધાત્તી કોમ માટે પ્રથમ માસિક 'શેખ' મંચ માટે બાદ, અર્થત કુળવયે તેઓ મરહૂમ બન્યા

કેળવણી ક્ષેત્રે—હાલ એક ઉદ્દેશાળા ચાલે છે; બીજી ઉદ્દે કન્યાશાળા છે—તે ૧૯૩૫ માં વહોરા કોમ તરફથી સ્થપાયેલ ‘યંગમેન્સ એસોસિએશન’ નામની સંસ્થા તરફથી ‘શેખુલ ઇસ્લામ’ નામે કેવળ રૂ. ૧૬ ની મૂડીથી શરૂ કરવામાં આવી હતી. હાલ આમાંથી દરવર્ષે બે ચાર બાળાઓ પાસ થાય છે, આ શાળાને પોતાનું મકાન છે.

મોડાસાના મુસ્લિમ સમાજની એકંદર રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જાગૃતિનાં મૂળ તો ૧૯૧૯-૨૦ નું ખિલાફત આંદોલન છે. તે સમયે મરહૂમ મુન્શી મહમદ હુસેન તે આંદોલનમાં તથા અસહકારના ‘આંદોલનમાં ભાગ લીધો હતો. જાતે ખાદી ધારણ કરી હતી. અને દાદાએ મુસ્લિમ બહેનોમાં ‘રેટિયા પ્રવૃત્તિ’ (૧૯૨૦-૨૨ માં) શરૂ કરી ત્યારે, તેને, જોશ આપનાર આ બિગદર હતા. તેમણે એ વર્સોમાં મોડાસા કોંગ્રેસ કમિટીમાં સક્રિય કાર્ય પણ કરેલું.

વ્યવસાયે તેઓ સાધારણ પુસ્તક-વેચાણ કરતા; સ્વભાવે તેઓ સમાજ સેવક હતા. ૧૯૫૩ માં તેઓ ગુજરી ગયા.

મરહૂમ મુન્શીએ વાવેલાં પ્રવૃત્તિ બીજા તો ત્યાર બાદ ફળ્યાં નથી. પરંતુ—અવારનવાર સામાજિક અને યુવક પ્રવૃત્તિના પ્રયાસો થતા રહ્યા છે.

૧૯૩૦ ની આસપાસ ‘ધાંબી સમાજ સુધારક મંડળ’ જનતાળ અલીબાઇ સુતારને પ્રમુખપદે શરૂ થયું હતું. બાદ આપણે આગળ જોઈ ગયા તે, ૧૯૩૫ લગભગમાં વહોરા કોમનું ‘યંગમેન્સ એસોસિએશન’ સ્થપાયેલ.

૧૯૩૬ માં ‘મુસ્લિમ લાયબ્રેરી’ શરૂ થઈ; પાછળથી ‘મુસ્લિમ યુવક મંડળ’ સ્થપાતાં તેને ‘જનતા લાયબ્રેરી’ નું નામ આપી પુનરુદ્ધિ કરી; અને તે બે વર્સ ચાલી, ૧૯૫૬ માં ફરી બંધ પડી.

તે પછી, ૧૯૪૨ માં મોડાસા હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓનું ‘રુડકંટસ સુનિયન’ જ. ગુલામનબી પટીવાળા, જ. ગુલામનબી આઝ તથા જ. મહમદહુસેન મનવા તથા જ. ડોસ્તુલાઈ કુરાબાઈ વગેરેની આગેવાનીથી આરંભાયું અને તે પાંચેક વર્ષ ચાલ્યું હતું.

૧૯૫૬ માં ‘મુસ્લિમ એજ્યુકેશન એન્ડ વેલ્ફેર સોસાયટી’ની સ્થાપના થઈ છે. જેમાં જ. અબ્દુલાબાઈ પટીવાળા, જ. ગુલામનબી આઝ અને જ. મહમદહુસેન મનવા (સેક્રેટરી) મુખ્ય પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા છે. આ સંસ્થાનું ધ્યેય કેળવણી તથા સામાજિક સુધારાનું છે; મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે મદદ અને રોકસરશીપ આપવાની તથા ઉદ્દેશ્ય માટે મદદની

ચોજના છે. આખા દેશમાં આવી આ એક જ સંસ્થા છે.

આ ઉપરાંત દેવળ ગદન આપવા માટે વહોરા ક્ષેત્ર તરફથી “ કામે જવાહીર જયતુલમાલ કમિટી ” (વહોરા રાહન કાર્ય કમિટી), તથા આખા મુસ્લિમ સમાજ માટે એક જનરલ રાહત કમિટી (જયતુલ માલ કમિટી) ૧૯૫૧ થી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આમાં અબ્દુલ કયુમ ખાનજી (મરહૂમ મહમદખાનજીના કુટુંબી) તથા શુલામ હુસેન છુના, ઈસ્માઇલ ઉમર પટેલ વગેરેએ અગ્રણી ભાગ લેવાનો હતો. પરંતુ તે ય આજે તો નિઃપ્રાણુ જેવી જની ગઇ છે.

મોડાસા મ્યુનિસિપાલિટીમાં, મુસ્લિમોની વસ્તી લગભગ અરધી હોઇ, સત્ત્વ સંખ્યા મોટી રહેતી આવી છે. તેમાં શરમાં સરકાર તરફથી નીમાયેલ મરહૂમ મહમદ ખાનજીની પ્રમુખ તથા સત્ત્વ તરીકે ઘણી લાંબી કારકીર્દી રહી છે. આ ઉપરાંત હાલ એમના પૌત્ર શુલામહુસેન ખાનજી ઘણાં વરસોથી ઉપપ્રમુખપદે છે; અને મરહૂમ નાથાભાઇ કાસમભાઇ મનવા (૧૯૫૩ સુધી), ગફુરભાઇ ઈસમ છુતાર અને હિમાનભાઇ હસનભાઇ દુરાણીની લાંબી મેવાઓ મ્યુનિ. ને મળી છે.

પરિશિષ્ટ

જાહેર સંસ્થાઓમાં દાદાની કારકિર્દી

દયાનીમા વિદ્યોતેજઃ કુંડ : ચેરમેન
 મોડાસા કેળવણી મંડળ : ટ્રસ્ટી અને પ્રમુખ
 બી. પી. બિલાડવાળા સંસ્કૃત પાઠશાળા : ટ્રસ્ટી
 મોડાસા મહિલા મંદિર : ટ્રસ્ટી
 વાડાસિનોર લોકસમાજ : પ્રમુખ
 મોડાસા તાલુકા કૌશિલ સમિતિ : પ્રમુખ
 મોડાસા તાલુકા લોકલખોડ : સભ્ય
 અમદાવાદ જિલ્લા લોકલખોડ : પ્રમુખ
 મોડાસા પ્રદેશ સેવા સંઘ : પ્રમુખ
 ઇંડર પ્રબોધીય મંડળ : પ્રમુખ
 આદિવાસી સેવા સમિતિ : પ્રમુખ
 સાળરકાંઠા જિલ્લા કૌશિલ સમિતિ : પ્રમુખ
 મહીકાઠા પ્રદેશ પ્રબોધસંઘ; ઇંડર પ્રબોધ પરિષદ;
 ઇંડર ખેડૂત મંડળના અગ્રણી-સ્થાપક-સંચાલક.

૨.

બહેર કાર્યે અંગે દાદના કેટલાક વિચારો

“હું કોંગ્રેસી છું; પણ કોંગ્રેસ કરે એટલું બધું સાચું ને સારું, એમ હું નથી માનેતો.”

“આને સત્તાવાળા બધા પહેલાંના જેટલી નિષ્કાથી કામ નથી કરતા. લોક સેવકોના વિચારો, તેમનો અનુભવ, સલાહ વગેરે ધ્યાનમાં નથી લેતા. પ્રધાનોએ વિનોબા, મહારાજ જેવા લોકસેવકોની સલાહ લઈને કાયદા નીતિ વગેરે નક્કી કરવું જોઈએ.”

“સરકારી તંત્ર એ એક એવું પ્રાણી છે કે તેને હાથ, પગ, માથું વગેરે છે, પણ હૃદય નથી. સરકાર પામે બંદૂક ને કાયદો છે. તે લોકસેવકનું સ્થાન કદી ન લઈ શકે.”

“હું ‘ડિક્ટેટર’ છું એમ કેટલાક કહે છે. તેના જવાબમાં હું કહું છું કે, જે વસ્તુને હું સમજૂપૂર્વક માનેતો હોઉં અને જે પ્રજાના હિતની હોય, તો તેને કોઈપણ લોગે વળગી રહું. લોકોનો વિરોધ થાય, પણ હું તો કાર્યમાં માતું છું, કામ કરી બતાવું, લોકો આપોઆપ શાંત થાય.”

“શિસ્ત પાળું અને પળાવું; એ બાબતમાં હું ચોક્કસ અને આશ્વહી છું.”

“ઈશ્વર, સમાજ અને કાર્યકર્તા-આ ત્રણની સહાયથી જ સંસ્થાઓ ચાલશે.”

“શીઘ્ર-નિર્ણયત્વને લીધે મારા જીવનમાં ગુંજવણ બહુ જોખી આવી છે.”

“કામ કરી બતાવો—” એ મારું સૂત્ર છે. હું કામ કરવામાં માતું છું; વાતો કરવામાં માનેતો નથી. માણસ કામ કરી બતાવે, તો તેની સામેના વિરોધો આપોઆપ શાંત થશે.”

દાદાનાં લખેલાં પુસ્તકો

- * લોકગીતા (શ્રીમદ્ ભાગવદ્ગીતાનો ગુક્ત શ્લોકગદ્ અનુવાદ)
- * શ્રીકૃષ્ણજીવન દર્શન (શ્રીમદ્ભાગવતના આધારે : પદ્યમા)
- * ધોડશ ગ્રંથ (પદ્ય અનુવાદ)

શ્રી. ચુનીલાલ લા. ગાંધી સંપાદિત :

- * ગોરસ ખંડ : ૧ થી ૬ ભાગ (કીર્તન-કથાઓ)
- * પુષ્ટીમાર્ગીય ૬૫ સ્તોત્ર.

શ્રી. મગનલાલ લા. ગાંધી સંપાદિત :

- * શ્રી ગોકુલેશજીનું જીવન ચરિત્ર ખંડ ૧-૨
- * ધોળ સંગ્રહ ખંડ ૧-૨

* આ ઉપરાંત દાદાને અભ્યાસની જેમ, લેખનનો સોજ પણ પ્રથમથી જ હતો. ૧૯૩૦ ના કારાવાસ દરમ્યાન તેમણે કેટલાક લઘુ-ગીતો પણ લખેલા; અને 'આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ' તથા 'વૈભવશાળી ભારત' એ વિષય પર પુસ્તિકાઓ લખવાનો વિચાર કરી, કેટલીક નોંધો પણ તૈયાર કરેલી. વધુમા માંદગી પૂરેનાં વર્ષોમાં તેમણે પ્રાર્થનાઓ, સ્તુતિઓ, પદો વગેરે લખેલા.

‘લડતનો રંગ’

૧૯૩૦ : મોહસા પ્રદેશમાંથી જેલવાસ

	પકડાયાનું સ્થાન	તારીખ
૧. શ્રી. મયુરદાસ લા. ગાંધી	મોહસા	૧૨-૭-૩૦
૨. એક સ્વયંસેવક	ખનસુરા (પીઠા પરથી)	૧૩-૭-૩૦
૩. એક સ્વયંસેવક	" "	૧૩-૭-૩૦
૪. લાભરાંકર	" "	૧૩-૭-૩૦
૫. મણિલાલ ભાવસાર	" "	૧૩-૭-૩૦
૬. રમણિકલાલ જમનાદાસ	" "	૧૬-૭-૩૦
૭. ચંદુલાલ પરસોતમ પટેલ	" "	૧૬-૭-૩૦
૮. ઈશ્વરભાઈ મોહનલાલ	" "	"
૯. શકરાભાઈ રામદાસ	" "	"
૧૦. વાસુદેવ અમયરામ રામી	દહેમાઈ	"
૧૧. ડુનીલાલ નારણદાસ કાછીઆ	" "	"
૧૨. પૂનમચંદ જેરાંકર પંડ્યા	મોહસા	૭-૬-૩૦
૧૩. નરવરલાલ ચુ. મહેતા	" "	"
૧૪. રમણિક ગ્યા. ગાંધી	મોહસા (પીઠા પરથી)	૨૦-૬-૩૦
૧૫. નંદલાલ મણિલાલ શાહ (મૂળ અમદાવાદ)	"	૨૧-૬-૩૦
૧૬. મગનભાઈ પટેલ	"	૬-૧૦-૩૦
૧૭. ઠાલાબાઈ મુખી	"	૨૪-૧૦-૩૦
૧૮. ચંદુલાલ શં. ભુટાલા	"	૮-૧૧-૩૦
૧૯. પુરુષોત્તમ ગો. શાહ	"	૧૬-૧૧-૩૦
૨૦. રમણલાલ મગનલાલ	"	"
૨૧. રમણલાલ મયુરદાસ ગાંધી	"	"
૨૨. શિવલાલ	દહેમાઈ	૨૭-૧૧-૩૦
૨૩. કેસરીમડ	"	"
૨૪. દુર્ગરશી	"	"
૨૫. કાન્તિલાલ	ખનસુરા	"
૨૬. તનમન	"	"
૨૭. મણીલાલ ભાવસાર	"	"
૨૮. ગોપાલદાસ મો. સુર	મોહસા	૨૪-૧-૩૧
૨૯. સંકરલાલ ચં. સુર	"	૨૮-૧-૩૧
૩૦. રમણલાલ પી. સોની	"	૪-૨-૩૧
૩૧. મણીલાલ મગનલાલ શાહ	"	૨૩-૨-૩૧

(૮-૩-૩૧ સંધિ)

અંજલિ

તા. ૮-૮-૫૭ ને રોજ દાદાને અંજલિ અર્પવા મળેલી મોડાસાના નાગરિકોની જાહેર સભામાં સંખ્યાબંધ લાવલરી અંજલિઓ અર્પાઈ હતી : અને સભામાં પસાર થયેલ ઠરાવમાં એ સૌની લાવના મૂર્ત બની હતી : (ઠરાવ હવે પછી)

ઠરાવને અનુરૂપ લબ્ધ સ્મારકની યોજનામાં સૌ લાગી ગયાં. થોડા દિવસની ચર્ચા-વિચારણા બાદ દાદાની સ્મૃતિમાં કોલેજ કાઢવાનો વિચાર આકાર ધરવા લાગ્યો. અને રૂપીઆ અઢીત્રણ લાખની નેમથી લંડોળ શરૂ થતાં, અસાધારણ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો. રૂ. ૭૦-૭૫ હજાર દસેક દિવસમાં જ મંડાઈ ગયા.....

તો બીજી બાજુ, દાદાની એક પ્રતિમા (બસ્ટ) ગામના પ્રવેશ દ્વાર આગળ સ્થાપવાનું અને આ ગ્રંથ (પુરુષાર્થની પ્રતિમા) સ્મારક ગ્રંથ રૂપે પ્રગટ કરવાનું પણ વિચારાયું.

તો બીજી બાજુ, આ પૂર્વે જ, દાદાના પુત્ર શ્રી. હરિભાઈએ દાદાનું ગુપ્તદાનનું (બૃદ્ધ મૂક-દાનનું) ઝરણું એવું ને એવું વહેતું એ હેતુથી રૂ. ૫૧ હજાર જેવડી મોટી રકમ જીદી કાઢી, ટ્રસ્ટ કરવાની જાહેરાત કરી દીધી હતી.

વાતાવરણમાં એક અઝળક ઉત્સાહ અને ચમક હતી.

દાદાના અવસાનના સમયાર તો તાબડતોળ તારોથી અને અખબારો તથા પત્રો દ્વારા આખા મુખર્થ રાજ્યમાં અને દેશમાં વિસ્તરી ચૂક્યા હતા. સ્થાનિક પત્રો ઉપરાંત 'જન્મભૂમિ' જેવાએ તો અગ્રણી લખી ગુજરાતી પ્રજાના આ સેવકને અંજલિ અર્પી હતી.

અનેક સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ તરફથી તારો, પત્રો, ઠરાવો રૂપે પણ 'અંજલિ'નો ધોધ વહી હતો.

મર્દાનગીભરેલાં, પવિત્ર કાર્યોનું શરીર આપણી પાસેથી વિદાય નહિ લઈ શકે. તે ધણા જુવાનોને પ્રેરણા આપતું વર્ણો સુધી ટકશે.....મોડાસાની એક પણ સંસ્થા એવી નથી જેમાં દાદાનો હાથ ન હોય.....”

મોડાસા નાગરિકોની જાહેર સભાનો ઠરાવ

સાબરકાંઠા પ્રદેશની સેવાભૂતિ કર્મચીર દાદા શ્રી. મધુસૂક્ષ્મ લાલજી બાઈ ગાધી તા. ૧-૮-૫૭ ને રોજ લાંબી માનગીને અંતે ૮૩ વર્ષની વયે હરિશરણ થયા છે. એથી કેવળ તેમના કુટુંબીઓને જ નહિ, કેવળ મોડાસા નગરને જ નહિ, પરંતુ આપણા સમસ્ત પ્રદેશને કહિ ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે.

આપણા પ્રદેશના છેલ્લા ચાર દાયકાના સમસ્ત જીવનમાં-આપણી રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં, વિવિધ રચનાત્મક કાર્યોમાં, શિક્ષણ અને સંસ્કારની સંસ્થાઓમાં, સમાજ સુધારણાની હિલચાલોમાં, તથા નૈતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રથી માંડી સ્વાસ્થ્ય-આરોગ્ય અને સારીરિક વાલિમની પ્રવૃત્તિઓમાં, ને તેવા તમામ પ્રયાસોમાં દાદા નિરંતર પ્રેરક, મહદંશે પ્રસ્થાપક અને સદા પરિભાલક રહ્યા છે. તથા આ પ્રદેશ પર આકર્ષિત રીતે આવી પડેલી કુદરતી આફતો વખતે તથા ઈંડર અને બીજાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાકીય લડતોના સુકાની તરીકે, દાદાએ પોતાનાં આરોગ્ય, અને સુખસગવડની પરવા કર્યા વિના, મૃત્યુની ખતરા વિના દેહને ધસી નાખી, જનતા જનાર્દન સાથેની અદ્ભુત આત્મીયતા પ્રગટ કરી છે. જાણે આ પ્રદેશના છેલ્લા ૪૦ વર્ષ દરમ્યાનના સર્વાંગી સુખદુઃખો અને વિકાસમાં દાદાની સેવાભૂતિ એટલી ઓતપ્રોત બની રહી છે કે, તેઓ આપણા સૌના હૈયામાં અપૂર્વ અને અવિસ્મરણીય આદર અને શ્રદ્ધાનુ સ્થાન પામી ચૂક્યા છે. આપણને તેઓ એમની કુરળાની અને હિંમત દ્વારા, ‘સર્વ ધર્મસમભાવ’ અને ‘સર્વ કોમ બંધુતા’ની એમની વાવના અને આચરણ દ્વારા, બાંકે એમના ઇન્નત કર્મયોગ દ્વારા, આજે વિદેહે પણ આપણને કર્તવ્ય નિષ્ઠા અને ત્યાગની, ખંધુતા અને સમક્ષાવની પ્રેરણા દઈ રહ્યા છે.

દાદા, અત્યંત સાધારણ ગુજરાતી શિક્ષણ પ્રાપ્ત હોવા છતાં, અને જાણે જ બીજા કોઈ રૌદ્રણીક-તાલિમ મેળવી હોવા છતાં, તેમણે આપમેળે શિક્ષણ, વૈદ્ય, વ્યાપાર, રાજકારણ, કાયદા કાનૂન, ધર્મજ્ઞાન અને સર્વ સાધારણ નાની નાની જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી તથા અતિ વેદનામય લાખી જિભારીફિત્રે છેલ્લા સાઠપાચ વર્ષ દરમ્યાન અસાધારણ સ્વસ્થતા, અને ચિત્તની એકાગ્રતા જળવી, ચિંતન અને કાવ્યલેખનની દિશામાં જે રાફિ દાખવી હતી તે કોઈપણ સાધારણ માનવી, માનવસહજ ક્ષતિઓ છતાં, જીવનમાં સદા જ્યેષ્ઠ રહી, કર્તવ્ય નિષ્ઠા અને ત્યાગપૂર્વક કર્મયોગ સાધતો

ઇડગની પ્રજાનુ માનપત્ર

મુબઈ, તા ૦૧-૩-૧૯૪૪

પૂજ્યશ્રી મથુરદાસ લાલજીભાઈ ગાંધી

ગોડાઆનિવાસી

ગોડાઆના વતની હતા ડરને મનુભૂમિ ગણી 'સેવા ધર્મ પરમો ધર્મ' એ સુત પ્રમાણે આરે ઈ રતી પ્રજાની વર્ણથી અંરિત નેના બજરી છે અને હજુ પણ ડગી જનતા પ્રત્યેની સેવા ભાવના ચાહુ છે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરીને અમે આપના રૂઢેાની પ્રશંસા કરીએ છીએ વર્ણથી અનેક નિટ બનાવેા અને ખાસ કરી નાજીય દ્રષ્ટિએ મ્હો મન રતી પ્રજાની ખા સાબળી, આપનું હંચ દ્રવિભૂત થયું છે તેક માતાની ભાવનાથી યેરને આરે નમનના સંકટ દૂર કરવા અથાગ પરિશ્રમ વેઠ્યો છે, ન એ પરિશ્રમના ફળરે 'ધી ડર પ્રજાનીય મન' અસ્તિત્વમા અબ્ધુ નર્ણવી રીમાની ઇગી આવમમા આગાનો સંચાર થયે- પોતાની સ્થિતિનું કાન થયું, અને સ્તુત્ય પ્રશંસના પત્રોએ મ્હક રાહત મળુ અનુભવી

ધી ઇડ પ્રજાનીય મનના શિષ્યમણિમહાજી જેવા આપનું જંહુ અને કેરી રીતે ફેગી રાખીએ? સુવાનને શરમાલે એટલી યગગ અને એટલા ઉત્સાહથી આજ સમય છગ વપની ઉંમર આપ સેવા આપી રહ્યા છે મહાસમાના મર્થમા છગ્યા છે મ્હા છા મા પ્રેમવણી થ તે ને સામાજિક ક્ષેત્રમા તથા અચ લેખપત્રોથી મર્થોમા આરે આદર્શ દ્રષ્ટાત બેસાડ્યું છે, એની અમે ભાવશીને હારે નોધ વડેા છીએ

શુ રાતમા સને ૧૯૪૧ મા ફરતી મપથી રેવ સંકટથી-જેતનેતામા આશ્રય હીન થયેના જનોના મ્હલુ દ્રશ્ય લેઈ તમાઝ આર્ હુદય પીગળી ડહયુ, અને એ કામ પરત્વ આ વરે જ ધીરય પરિશ્રમ હીએ મહાસમાના વ રાહત ફડમાથી સારી જેવી રમ્મની મદદ અપવી ઈગી પ્રજાના હેય કારવામા આપ કારપૂર્ણ થયા

પૂજ્ય દાદાશ્રી! આપના વિવિધ મર્થોની સમાલોચના અમે રી રીને કરી રાખીએ છતાં સ્તવત ની ભાવનાથી યેસડને આજે જાહેરમા આપનું અત કરણપૂર્વક સ્વાગત કરીએ છીએ ને પરમ પાણુ પરમાત્મા પાને માર્થના કરીએ છીએ કે, જનનિય તા આપને દીરીડુબી બનાવી લોક ક ચણના મર્થો કરવાની આપની શક્તિ ઉપર કૃપારથી

સિં ૦ નમ્ર સેવક,

લાલ્યાગમ ઉમેશ્વર ભટ્ટ
મુબઈમા વસતી ઇડરી પ્રજાની
ભણે સખાના પ્રમુખ